

FRONT- DIENST

=====

DICK ENGELN

=====

DE BVD IN DE KOUDE OORLOG

Boom

DICK ENGELN

FRONTDIENST
DE BVD IN DE
KOUDE OORLOG

BOOM
AMSTERDAM

Vormgeving omslag: René van der Vooren, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: A-D Druk BV, Zeist

© 2007 Dick Engelen, Den Haag

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.
Tenzij anders vermeld zijn de illustraties afkomstig uit het archief van de ARVD.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 8506 513 5
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Ten Geleide 9

Voorwoord 11

HOOFDSTUK I – Inleiding 13

De Koude Oorlog 14

De BVD in de Koude Oorlog 19

Over dit boek en de bronnen van het onderzoek 20

HOOFDSTUK II – Einthovens Dienst 23

Eindhoven 23

Centrale Veiligheidsdienst 24

Binnenlandse Veiligheidsdienst 25

Groei van de BVD 38

HOOFDSTUK III – The times they are a-changing 55

Een nieuw hoofd van de Dienst 56

Kuipers als hoofd van de Dienst 63

Een veranderend politiek en maatschappelijk klimaat 65

Het conflict tussen Moskou en Peking 70

HOOFDSTUK IV – Een venster op Peking 83

Project Mongool 83

Project Mongool: cui bono? 103

HOOFDSTUK V – Met het oog op Moskou 107

Project Diepzee 108

Baruch/Kheym 112

Nomen est omen 118

HOOFDSTUK VI – Wie is er bang voor Markus Wolf? 125

De DDR – Een geval apart 125

De merkwaardige zaak-Lewin 135

De zaak-Wilfried L. 137

Dubbeloperatie Vaandelaar 140

HOOFDSTUK VII – Rechts-extremisme 143

Wilde concurrentie voor de CVD 145

Postkoloniale reacties 146

Neonazisme en rechts-extremistische infiltratie 149

De Boerenpartij en de Nederlandse Volksunie 152

Oude en nieuwe nationaal-socialisten 154

HOOFDSTUK VIII – Contraterrorisme 157

Wassenaar 1970 160

Het Palestijns-Israëlsch conflict 171

De Zuid-Molukse terroristische acties 179

Rode Jeugd, Rode Hulp, Rood Verzetsfront 188

Operatie Hagedoorn 191

Rode Hulp: internationale connecties 194

Een terroristische Internationale? 196

De jaren tachtig 202

Verandering en continuïteit 205

HOOFDSTUK IX – Object CPN 207

De veranderende houding tegenover de CPN 208

De discussie over de CPN 215

De CPN weer op de meridiaan van Moskou 217

De neutronenbom 220

De Nieuwe Koude Oorlog 225

De discussie tussen Van Thijn en De Haan 230

De CPN uit het takenpakket 234

HOOFDSTUK X – Contra-inlichtingenwerk	237
Binnen het raam van de NAVO	239
Termen en modus operandi	243
De inlichtingendiensten van de satellietlanden	246
De diensten van de Sovjet-Unie	261
Operaties van het Tweede Hoofddirectoraat en van de GROE	269
Nut en noodzaak van het contra-inlichtingenwerk	273
 HOOFDSTUK XI – Terugblik	277
De eerste fase van de Koude Oorlog	278
De tweede fase van de Koude Oorlog	279
Gewone ambtelijke dienst én dienst met een bijzonder karakter	282
Balans	283
 Noten	285
 Afkortingen	297
 Bijlagen	301
 Literatuur	305
 Personenregister	311

Ten geleide

Dit is het tweede boek over de geschiedenis van de BVD/AIVD van de hand van dr. Dick Engelen, oud-medewerker van de Dienst. De schrijver heeft bij zijn historisch onderzoek toegang gehad tot de archieven van de BVD/AIVD. Vanzelfsprekend was een belangrijke voorwaarde bij de totstandkoming van het boek, dat niets wordt prijsgegeven over het werk van de toenmalige BVD, dat het werk van de AIVD nu of in de toekomst zou kunnen schaden. Zo treft u in het boek geen namen aan van bronnen, de kroonjuwelen van elke inlichtingen- en veiligheidsdienst. De conclusies die de schrijver trekt, zijn natuurlijk voor zijn eigen rekening.

Het schrijven van een boek over de geschiedenis van een inlichtingen- en veiligheidsdienst is bijzonder en natuurlijk omgeven door kritische vragen. Hoe compleet is het, of wat is de wetenschappelijke waarde ervan? Voor mij is het dan ook van groot belang geweest dat een begeleidingscommissie onder leiding van prof.dr. Hans Blom, oud-directeur van het NIOD, heeft toegezien op het wetenschappelijk gehalte van het boek.

Het boekstaven van de rijke geschiedenis van de BVD is een vorm van het afleggen van verantwoording aan de samenleving. Hoewel de tijden sterk veranderd zijn, en de AIVD van nu in weinig meer lijkt op de BVD van toen, blijft het verwerven van historische kennis over de aandachtsgebieden en activiteiten van de Dienst ook nu nog relevant.

De AIVD is dan ook trots op het verschijnen van dit bijzondere boek.

Leidschendam, november 2007

Sybrand J. van Hulst
Hoofd AIVD

Mr. L. Einthoven

Voorwoord

In juni 2003 verleende de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties J.W. Remkes mij de opdracht om de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst op wetenschappelijk verantwoorde wijze vast te leggen. Daarbij was het de bedoeling dat het onderzoek zich zou uitstrekken over de gehele periode van de Koude Oorlog. Inhoudelijk betekende dat een aanvulling op en voortzetting van mijn proefschrift, dat vooral de periode tot de jaren zestig behandelt.

Een wetenschappelijke begeleidingscommissie onder voorzitterschap van prof.dr. J.C.H. Blom was bereid de begeleiding van dit boek op zich te nemen. De commissie bestond verder uit prof.dr. D.F.J. Bosscher, dr. P. Abels, dr. A.J.J. Meershoek, dr. G. Voerman en dr. C. Wiebes.

Tussen het hoofd van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD, voormalig Binnenlandse Veiligheidsdienst, BVD) en bovengenoemde commissie werden afspraken gemaakt over de toegang tot en het gebruik van het archiefmateriaal van de dienst, in casu het materiaal dat betrekking heeft op de BVD tot het einde van de Koude Oorlog. Enerzijds werd afgesproken dat zowel deze commissie als ikzelf onbeperkt en onbelemmerd toegang zou hebben tot alle archiefbestanden van de dienst. Anderzijds werd afgesproken dat werkwijzen die nog actueel zijn voor het functioneren van de dienst onbesproken zouden blijven en dat de identiteit van geheime en ambtelijke medewerkers van de dienst beschermd zou worden, behalve van die ambtenaren die toch al buiten de dienst bekend waren doordat zij uitgaande brieven tekenden.

Met het toezicht op de naleving van deze afspraken belastte de minister een ambtelijke begeleidingscommissie bestaande uit de heren dr.mr. J.A. van Schagen en mr. H. Soonius.

De onbeperkte en onbelemmerde toegang tot de bij de AIVD berustende archiefbestanden zoals de wetenschappelijke begeleidingscommissie en ikzelf hebben gehad in het kader van deze studie, kan voor derden niet in volle omvang gelden. De Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (Wiv) staat dat niet toe. Om beletselen voor wetenschappelijke controle zoveel mogelijk weg te nemen is gekozen voor een uitgebreide annotatie die behulpzaam kan zijn bij het eventueel ter inzage vragen van documenten op grond van de Wiv.

Rest mij mijn dank uit te spreken aan al diegenen binnen en buiten de AVD die op de een of andere manier hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Daarbij gaat mijn dank in het bijzonder uit naar de leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie die mij, met soms strenge maar altijd positieve kritiek, voor menige valkuil hebben behoed. Het spreekt vanzelf dat de tekortkomingen van het boek geheel voor mijn rekening zijn.

Inleiding

De geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst is per definitie de geschiedenis van een overheidsorganisatie; vanaf het moment dat de dienst onderdeel werd van het ministerie van Binnenlandse Zaken was het een van de directoraten-generaal van dat departement. Tegelijkertijd is de geschiedenis van de BVD ook de geschiedenis van een 'geheime dienst', een dienst 'met een bijzonder karakter', zoals dat intern graag werd gezegd. Dat bijzondere karakter kwam onder meer naar voren in de noodzaak om de bronnen en de werkwijze van de dienst geheim te houden – wat een aanzienlijke mate van geslotenheid met zich meebracht en op buitenstaanders nogal eens de indruk maakte van geheimzinnigdoenerij.

De taken van de dienst zou men in vrije vertaling van het Koninklijk Besluit waarbij de BVD in 1949 werd opgericht, kunnen weergeven als het leveren van een specifieke bijdrage aan de handhaving van de Nederlandse soevereiniteit en de democratische rechtsorde. De BVD was niet de enige overheidsinstantie die zich op die terreinen bewoog. De krijgsmacht had eveneens tot taak de soevereiniteit te handhaven en zo nodig te verdedigen tegen externe vijanden. Politie en justitie hadden hun eigen taak op het gebied van handhaving van de democratische rechtsorde. Handhaving van openbare orde en veiligheid was de verantwoordelijkheid van burgemeesters en commissarissen der Koningin.

Met alle genoemde overheidsinstanties en gezagsdragers had de BVD dan ook raakvlakken. Des te meer kan het verwondering wekken dat het genoemde KB wel de taken van de dienst noemt, maar de dienst niet de verplichting oplegt om zijn informatie te delen met de genoemde belanghebbenden. In de praktijk werden die belanghebbenden door de BVD wel op de hoogte gehouden, maar toch vooral – onder meer door middel van een weekoverzicht, later maandoverzicht – van die zaken en ontwikkelingen waaraan de BVD zelf onder leiding van L. Einthoven prioriteit gaf.

Einthovens prioriteiten lagen duidelijk bij wat hij zelf betitelde als 'de wereldproblematiek van het communisme'. De BVD – zijn BVD – zag hij in overeenstemming daarmee in de eerste plaats als een organisatie die een functie had te vervullen in het kader van de Koude Oorlog. Daardoor kreeg onder Einthovens leiding de BVD een

internationale oriëntatie, gericht op samenwerking met in de eerste plaats de Amerikanen en met de partnerdiensten in NAVO-verband.

De Koude Oorlog bepaalde de inhoud van de taken, maar ook de organisatievorm van de BVD. Dat ging goed tot de omstandigheden veranderden door enerzijds de ontspanning in de internationale verhoudingen en anderzijds, op nationaal niveau, door zowel het afkalven van de traditionele politieke en maatschappelijke kaders als door de verschijnselen van radicalisering in de jaren zestig en zeventig. De context van de Koude Oorlog wordt in deze inleiding kort geschetst, eerst op internationaal, daarna op nationaal niveau.

De Koude Oorlog

De Britse generaal en militair historicus R. Smith heeft erop gewezen dat de term 'Koude Oorlog' misplaatst is omdat daarmee niet een oorlog wordt aangeduid die met militaire middelen wordt uitgevochten, maar een politieke en ideologische confrontatie die tientallen jaren heeft geduurd.¹ De term is echter zozeer gemeengoed geworden dat hij praktisch niet te vermijden of te vervangen is. In dit boek zal ik de term 'Koude Oorlog' dan ook blijven hanteren.

Het is mogelijk de Russische revolutie van 1917 te zien als het begin van de Koude Oorlog; ook de oprichting van de Komintern in 1919 als eerste aanzet tot de confrontatie tussen het communisme en de westerse democratieën zou als zodanig kunnen gelden.² De meeste historici laten de Koude Oorlog als wereldwijde confrontatie tussen de twee supermachten Sovjet-Unie en Verenigde Staten echter beginnen na 1945, direct aansluitend op het einde van de Tweede Wereldoorlog.³ Sommigen kiezen daarbij Churchills 'IJzeren Gordijn-speech' in Fulton op 5 maart 1946 als het startpunt, anderen het 'lange telegram' van George Kennan over de 'sources of Soviet conduct' een maand eerder, weer anderen zien in de Trumandoctrine, afgekondigd in maart 1947, het echte begin van de Koude Oorlog. De Nederlandse historicus R. Havenaar zegt het kort en pregnant: 'De Koude oorlog begon met de onderwerping en eindigde met de bevrijding van Oost-Europa.'⁴ In elk geval was de Koude Oorlog een voldongen feit na de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in februari 1948 en de crisis rond Berlijn in de tweede helft van dat jaar en een deel van het volgend jaar.

De Koude Oorlog speelde zich af op verschillende niveaus en aan verschillende fronten. Op strategisch niveau hielden de supermachten en hun bondgenoten in respectievelijk de NAVO en het Warschaupact elkaar in evenwicht, zeker nadat ook de Sovjet-Unie de beschikking had gekregen over nucleaire wapens. Inzet van de confrontatie was in de eerste plaats Europa en met name Duitsland. Het sleutelwoord op dit niveau was 'containment', wat inhield dat ervoor moest worden gezorgd dat de Sovjet-Unie de grenzen van haar macht en invloed niet verder westwaarts zou verleggen. Frontlijn was de grens tussen de twee Duitslanden, het pregnantst in het gedeelde Berlijn. Op dit niveau speelde Nederland een bescheiden rol door als lid van

de NAVO bij te dragen aan het militaire evenwicht in Europa. Een conflict met militaire middelen waaronder nucleaire wapens, bleef uit dankzij dat evenwicht.

Op een ander niveau waren er wel degelijk gewapende conflicten waarbij de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten indirect of direct betrokken waren, zoals in Korea en in Vietnam. Deze bloedige en in het geval van Vietnam langdurige oorlogen werden uitgevochten met conventionele wapens. Geen van beide supermachten durfde het aan om het eigen bestaan en dat van de wereld in de waagschaal te stellen door nucleaire wapens in te zetten.

Het derde niveau waarop de Koude Oorlog zich afspeelde, was dat van de individuele staten en hun bevolking. Op dit niveau waren er parallellen en verschillen in de mate waarin de Koude Oorlog het leven beïnvloedde. In de Sovjet-Unie en in de door haar gedomineerde Oost-Europese landen stond praktisch het gehele politieke, economische en sociale leven in het teken van de wapenwedloop en de politieke en ideologische confrontatie met het Westen, in de eerste plaats met de Verenigde Staten. Oppositie, echte of vermeende, werd met harde hand de kop ingedrukt. De Verenigde Staten gaven deels een soortgelijk beeld te zien. Ook daar was een grote financiële en technologische inspanning om 'de tegenstander' de baas te blijven of op zijn minst daarmee in evenwicht te blijven; ook daar was een zoeken naar spionnen en een 'vijfde colonne', die culmineerde in de 'red scare' onder regie van senator Joseph McCarthy. De communistische partij (CPUSA) kon echter blijven bestaan, zij het scherp in de gaten gehouden en in hoge mate geïnfiltreerd door de FBI.

In de West-Europese democratieën, hoewel verenigd in het NAVO-bondgenootschap onder leiding van de Verenigde Staten, bestonden onderling flinke verschillen in de manier waarop men met 'de tegenstander' omging. In Italië en Frankrijk hadden grote communistische partijen een aanzienlijke invloed, zowel op de vakbeweging als op een deel van de intellectuelen. In Groot-Brittannië oefende de communistische partij haar invloed in de eerste plaats uit via sommige vakbonden. In West-Duitsland was de communistische partij verboden. In de Beneluxlanden en in bijvoorbeeld Denemarken was de invloed van de communistische partijen marginaal.⁵ In Nederland was die invloed nog het grootst direct na de Tweede Wereldoorlog, toen de communistische vakbeweging Eenheids Vakcentrale (EVC) korte tijd de grootste was, *De Waarheid* de grootste krant en de Communistische Partij van Nederland (CPN) bij de verkiezingen van 1946 tien procent van de stemmen wist te trekken. Met het inzetten van de Koude Oorlog nam de communistische invloed in Nederland in snel tempo af.

Fasen in de Koude Oorlog

De Russische historici Zubok en Pleshakov onderscheiden twee fasen in de Koude Oorlog. De eerste laten zij beginnen met de crisis rond Berlijn in 1948 en eindigen met de vreedzame afloop van de Cubacrisis in 1962. Zij noemen deze periode de fase van 'bipolar brinkmanship', ongeveer te vertalen als de bereidheid van beide supermachten om in hun confrontatie tot het uiterste te gaan en alle middelen in te zetten

behalve nucleaire wapens. Aan deze fase kwam een eind doordat de Cubacrisis had aangetoond hoe levensgevaarlijk dit 'brinkmanship' was en hoe gemakkelijk deze confrontatie in een nucleair conflict had kunnen uitmonden. Bovendien verscherpte de Cubacrisis de al langer bestaande tegenstellingen tussen de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. Het zogeheten sino-sovjetgeschil verschaftte China een eigen plaats op het internationale toneel waardoor het 'bipolar brinkmanship' plaatsmaakte voor een 'multilateral permanent truce', een gewapende vrede waarbij nu meer landen betrokken waren dan alleen de twee supermachten en die duurde tot de val van de Berlijnse Muur in 1989.⁶

De eerste fase was de gevaarlijkste maar tegelijkertijd de duidelijkste fase. Vanuit het Westen gezien moest er alles aan gedaan worden om weerstand te bieden aan de vermeende expansieve grootmacht Sovjet-Unie. De communistische dreiging moest tegemoet worden getreden op alle drie genoemde niveaus: het handhaven van het strategisch nucleair evenwicht tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie was in de eerste plaats een taak voor de Verenigde Staten en de NAVO; de verdediging van Zuid-Korea tegen de agressie uit Noord-Korea vond plaats onder de militaire leiding van de Verenigde Staten; in de afzonderlijke West-Europese landen werden maatregelen genomen om te voorkomen dat de communistische partijen als vijfde colonne van het Rode Leger zouden kunnen optreden. In Europa viel de frontlijn van de Koude Oorlog samen met het IJzeren Gordijn. In de West-Europese landen, waaronder Nederland, liep die frontlijn tussen de democratische partijen enerzijds en de communistische partijen anderzijds.

De tweede fase, na de Cubacrisis tot aan de val van de Berlijnse muur, gaf een geleidelijke verandering te zien in de westerse perceptie van de Koude Oorlog. Die verandering had onder meer te maken met het groeiend aantal verdragen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten op het gebied van nucleaire wapenbeheersing.⁷ Dat maakte geen einde aan de confrontatie tussen het Warschaupact en de NAVO, maar zorgde wel voor ontspanning en een zekere stabilisering in de betrekkingen tussen de beide blokken. Aan beide kanten van het IJzeren Gordijn bleven de krijgsmachten van beide bondgenootschappen zich voorbereiden op een gewapend conflict, dat desondanks of juist daardoor niet zou plaatsvinden.

Gewapende conflicten vonden wel elders in de wereld plaats, zoals in Vietnam. De Vietnamese oorlog was deels een voortzetting van de oorlog tegen het Franse koloniale bewind, dat door de Verenigde Staten werd gesteund; in een volgende fase van deze oorlog steunden de Verenigde Staten het prowesterse Zuid-Vietnam tegen het communistische Noord-Vietnam. De oorlog eindigde met de hereniging van Noord- en Zuid-Vietnam onder een communistische regering. De Verenigde Staten hadden de langdurige strijd niet weten te winnen, ondanks de inzet van alle beschikbare wapens behalve de nucleaire. Juist die inzet van 'conventionele' wapens, zoals het leggen van bommentapijten en het gebruik van napalm, riep verzet op bij een groot deel van de Amerikaanse bevolking, vooral onder jongeren en studenten. Het verzet tegen de oorlog in Vietnam werd overgenomen in Europa, waar eveneens vooral

jongeren en studenten daartegen protesteerden. In veel gevallen sloten nationale communistische partijen zich bij die protesten aan.

In deze fase van de Koude Oorlog traden in de westerse landen ook veranderingen op in de houding tegenover de communistische partijen. Dat had te maken met een gevoel dat dankzij enerzijds de ontspanning in de internationale verhoudingen, ook wel detente genoemd, en anderzijds de bescherming van de 'atoomparaplu' de dreiging van een oorlog in Europa was afgenomen, waardoor 'het communisme' minder als een directe tegenstander gezien kon worden. Daarnaast had het eveneens te maken met veranderingen in het gedrag en optreden van die communistische partijen zelf. In Italië maakte de communistische partij, de PCI, zich ideologisch geleidelijk los van het Moskouse model en werd daarmee de wegbereider van wat het eurocommunisme zou gaan heten. In Nederland kondigde, om geheel andere redenen, de CPN haar zogeheten autonomiepolitiek af om duidelijk te maken dat zij geen partij wenste te kiezen in het sino-sovjetgeschil.

Nederland in de Koude Oorlog

Evenals elders in de westerse wereld bestond tijdens de eerste fase van de Koude Oorlog in Nederland een vrij algemeen gevoel, zowel bij het publiek als in de politiek, dat samen met de Amerikanen – die ons eerder van de Duitsers hadden bevrijd – nu een nieuw gevaar het hoofd moest worden geboden. De binnenlandse frontlijn liep tussen leden en aanhang van de CPN en de rest van de bevolking. Vooral de communistische machtsvername in Tsjecho-Slowakije in februari 1948 toonde deze scheiding der geesten. Terwijl woordvoerders van de CPN de gang van zaken in Praag publiekelijk en triomfantelijk toejuichten, riepen politieke partijen, studentenorganisaties en kerken op tot verzet tegen het communistische gevaar. Het kabinet-Beel nam maatregelen die uitsluitend waren gericht tegen de CPN en haar aanhang. Nederland was een van de eerste landen die zich in 1949 aansloten bij de NAVO. Het lijkt geen toeval dat in hetzelfde jaar 1949 een Koninklijk Besluit van kracht werd waarbij de Nederlandse inlichtingengemeenschap vorm werd gegeven: behalve de drie militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten werden bij dit KB de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst gecreëerd. Dat deze diensten een groot deel van hun werkzaamheden zouden verrichten in het kader van de NAVO, was niet expliciet in het KB opgenomen, maar het lijkt geen twijfel dat dit de bedoeling en in toenemende mate het geval was. Het belang voor Nederland en de NAVO van deze 'intelligence community' werd nog eens onderstreept door het feit dat de commissie die de werkzaamheden van de vijf diensten ging coördineren, werd voorgezeten door niemand minder dan de minister-president zelf. Dat deze coördinatiecommissie niet vlekkeloos functioneerde door met name gebrek aan bevoegdheden om die coördinatie af te dwingen, doet niet af aan de symboolfunctie van de minister-president als voorzitter ervan.

Gedurende deze eerste fase van de Koude Oorlog bleef een anticommunistische gezindheid van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking een vast-

staand gegeven. Dat bleek nog eens in 1956 toen het neerslaan van de Hongaarse opstand door Sovjet-Russische troepen reacties opriep die deden denken aan die in 1948. De Nederlandse communisten werden door een meerderheid van de bevolking nog steeds gezien als moreel medeplichtig aan het optreden van de communistische regimens 'achter het ijzeren gordijn'.

Veranderingen in die anticommunistische houding traden op in de loop van de jaren zestig. De periode van de zogeheten vreedzame coëxistentie, het door Chroesjtsjov gepropageerde concept van niet-militaire wedijver tussen communisme en kapitalisme, was van korte duur door de problemen die mede door Chroesjtsjov ontstonden rond Berlijn en Cuba. In de tweede fase van de Koude Oorlog, na beëindiging van de Cubacrisis, trad een voorzichtige ontspanning in tussen Oost en West. Dat betekende onder andere ook dat het vijandbeeld wat kon worden afgezwakt en dat de angst voor oorlog het leven minder ging beheersen. Er kwam ruimte voor andere dingen, door de gestegen welvaart met name in de consumptieve sfeer. Jongeren, die na de Tweede Wereldoorlog waren geboren en die dus 'de oorlog niet hadden meegemaakt', waren de eersten die van de nieuwe verworvenheden gebruikmaakten.

Zij waren ook degenen die vaak als eersten afstand namen van het zwart-witdenken van hun ouders waar het de Koude Oorlog betrof. Nu de directe dreiging daarvan verder weg was komen te liggen, kwam er oog voor de negatieve kanten in het eigen kamp. Een van die negatieve kanten was de manier waarop de Verenigde Staten de oorlog in Vietnam voerden. Daartegen kwam scherpe kritiek en protest, ook tegen het feit dat 'het bestel' in Nederland in deze kwestie achter Amerika bleef staan. Van de politieke partijen was het in het begin alleen de CPN die daarin meeging, maar ook in andere partijen groeide vooral onder jongeren de kritiek. De oprichting van D'66 van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid rond dezelfde tijd, het optreden van zogeheten radicalen in de confessionele partijen en in het verlengde daarvan de oprichting van de Politieke Partij Radicalen in 1968 – het waren evenzovele uitingen van onvrede met het 'establishment', niet alleen op het gebied van de buitenlandse politiek.

De onvrede met en de kritiek op het bestaande bestel uitten zich niet alleen in politieke partij- en groepsvorming maar ook in buitenparlementaire activiteiten als demonstraties tegen de oorlog in Vietnam ('Johnson molenaar') en bijvoorbeeld de bezetting van het Maagdenhuis tegen ondemocratisch geachte hervormingen in het hoger onderwijs. De activiteiten van Provo, vaak ludiek van karakter, soms wat grimmiger zoals het werpen van de befaamde rookbom tijdens de rijtoer door Amsterdam van prinses Beatrix en prins Claus in 1966, leidden tot ernstige verontrusting bij de autoriteiten. Buitenparlementaire activiteiten als demonstraties waren voorheen vooral uitgegaan van de CPN. Nu op bepaalde terreinen, zoals 'Vietnam', niet-communisten en communisten gezamenlijk optrokken, leidde dat tot verwarring en, alweer, tot verontrusting.

De hierboven genoemde relatief 'brede' radicalisering in politiek en maatschappij leidde bij een klein deel van de geradicaliseerde jongeren tot een extremer radicalisme,

dat soms de grens overschreed van gewelddadig activisme en in enkele gevallen tendeerde naar terrorisme. In wat de filosoof en journalist A. Verbij de 'tien rode jaren' heeft genoemd, kreeg Nederland te maken met uiteenlopende vormen van terrorisme en politiek gemotiveerd gewelddadig activisme.⁸ Een deel van de oorspronkelijk maoïstische Rode Jeugd maakte een ontwikkeling door in de richting van anti-imperialistisch en anti-Amerikaans gemotiveerd gewelddadig activisme; een nog kleiner deel daarvan was bereid zich in dienst te stellen van het Palestijns verzet. Een relatief kleine groep van radicale jonge Zuid-Molukkers bleek ter wille van een geheel ander politiek ideaal, een onafhankelijke republiek der Zuid-Molukken, ten dele het Palestijns verzet ten voorbeeld te nemen. De treinkapingen in de jaren zeventig leidden tot een niet eerder voorgekomen gewelddadige confrontatie tussen terroristische actievoerders en de overheid.

De genoemde verschijnselen van gewelddadig activisme en terrorisme, extreme vormen van kritiek op, dan wel verwerping van de 'normale' politiek, hadden met de Koude Oorlog zelf, de confrontatie tussen de machtsblokken onder leiding van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, niets van doen en kwamen zeker niet voort uit sympathie met het 'reëel bestaande socialisme' in de Sovjet-Unie en Oost-Europa.

De BVD in de Koude Oorlog

De Binnenlandse Veiligheidsdienst paste volkomen in het klimaat van de eerste fase van de Koude Oorlog. Het hoofd van de dienst, L. Einthoven, zag zoals gezegd het communisme in zijn internationale en nationale verschijningsvormen als hét gevaar waaraan de BVD het hoofd moest bieden. De anticomunistische maatregelen die het kabinet-Beel had voorbereid sloten nauw aan bij Einthovens militante anticomunisme. Onder zijn leiding werd de BVD de instantie die de uitvoering van deze maatregelen moest mogelijk maken. Het ging om herinvoering van het zogenoemde ambtenarenverbod, dat erop gericht was communisten te weren uit gevoelige functies bij overheid en bedrijfsleven en om invoering van de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wbbugg), die de overheid in tijden van revolutionaire spanning de bevoegdheid gaf revolutionaire leiders te interneren. Beide maatregelen waren uitsluitend gericht tegen leden van de CPN en haar nevenorganisaties. Voor de uitvoering ervan was het noodzakelijk het Nederlandse communisme en de Nederlandse communisten zo compleet mogelijk in kaart te brengen. Dat werd de taak van de BVD, wat ertoe leidde dat de dienst aan het begin van de jaren vijftig zijn personeelsbestand verdubbeld zag.

Op internationaal niveau stimuleerde Einthoven de samenwerking van zijn dienst met de NAVO en vooral met de Amerikaanse inlichtingendienst CIA. Zijn favoriete medewerkers Gerbrands en Neervoort bezorgden de BVD internationaal een goede naam door hun operationele successen tegen respectievelijk de inlichtingendiensten van het Warschaupact en de CPN. Deze fase van de Koude Oorlog en de rol van de BVD daarin kwam aan de orde in mijn proefschrift *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*.

In de tweede fase van de Koude Oorlog kreeg de BVD het moeilijker, met name op het gebied van het politiek extremisme. Terwijl Einthovens opvolgers bleven doorgaan op de succesvol gebleken weg, dienden nieuwe fenomenen als Provo en radicalisme van jongeren en studenten zich aan. Die werden door de BVD gezien in relatie tot vanouds bekende politieke bewegingen als het anarchisme – waaruit Provo deels was voortgekomen – en het communisme. Vanuit die traditionele invalshoek van de BVD betekende de toeloop naar de CPN van studenten en jongeren een versterking van het communisme; er was weinig oog voor de mogelijkheid dat verandering in de aanhang in plaats van versterking wel eens een verzwakking, of in elk geval een verandering van het communisme zou kunnen betekenen. Dat deel van de BVD dat zich bezighield met de bestudering van wat politiek extremisme werd genoemd, bleef zich lange tijd concentreren op het communisme, vooral op het binnenlandse communisme, in casu de CPN. Dat leidde op den duur tot verschillen van inzicht tussen de dienst en de politici en bestuurders aan wie de BVD rapporteerde. De afnemers van de dienst – ministers, burgemeesters, commissarissen der Koningin – hadden behoefte aan inlichtingen over mogelijke verstoringen van het democratisch proces, los van de vraag of daarbij communisten waren betrokken. Kon de dienst nog enigszins volhouden dat sommige vormen van radicalisme enige relatie hadden met traditionele objecten als anarchisme en communisme, de verschillende vormen van terrorisme en gewelddadig activisme waarmee de dienst in de jaren zeventig en tachtig werd geconfronteerd, hadden niets te maken met communisme en met de Koude Oorlog. Dat eiste van de BVD een niet geringe aanpassing, die niet altijd vlekkeloos verliep.

Overigens kregen niet alle onderdelen van de BVD in de tweede fase van de Koude Oorlog in gelijke mate te maken met de gevolgen van de hierboven genoemde politieke en maatschappelijke veranderingen. Het politieke extremisme van rechts bleef niet alleen gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog de aandacht van de dienst hebben en houden, maar ook daarna. De inlichtingenactiviteiten vanuit de Sovjet-Unie en de andere landen van het Warschaupact tegen de Verenigde Staten, de NAVO en ook tegen Nederland hadden van het begin tot het eind van de Koude Oorlog de bijzondere aandacht van de BVD. Vooral dit contra-inlichtingenwerk bleef een relatief grote inzet van personeel en middelen van de dienst eisen zonder dat zich daarin grote fluctuaties voordeden.

Over dit boek en de bronnen van het onderzoek

Dit boek is geschreven in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Dat heeft nadelen en voordelen.⁹ Een nadeel is de mogelijkheid dat de opdrachtgever de inhoud van een studie zoals deze zou willen beïnvloeden. Ik hecht eraan te onderstrepen dat noch de vorige noch de huidige minister van BZK zich direct of indirect met de inhoud van dit boek heeft bemoeid. Een voordeel is geweest dat het uitvoeren van deze studie in opdracht van de minister met zich meebracht dat ik onbelemmerd toegang had tot alle archiefbestanden van de BVD, sinds 2002 de AIVD. Daardoor kon ik gebruikmaken van een veelheid van bronnen, zoals interviews

en gesprekken met (oud-)medewerkers van de dienst, maar vooral van het archiefmateriaal dat de dienst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft gegenereerd. Het gaat daarbij in hoofdzaak om vier soorten archiefbestanden.

Een rijke bron wordt gevormd door de verslagen van de zogeheten Aurora-bijeenkomsten, de twee à driemaal per week gehouden ochtendbesprekingen van het hoofd van de dienst met zijn afdelingshoofden. Deze besprekingen werden aan het begin van de jaren vijftig ingesteld door het toenmalige plaatsvervangend hoofd van de dienst, J.S. Sinninghe Damsté; zij beslaan de gehele verdere periode van de Koude Oorlog. Aan de hand van deze verslagen is te reconstrueren hoe de leiding van de BVD aankeek tegen de buitenwereld en hoe die leiding reageerde op oude en nieuwe uitdagingen.

De week- en maandoverzichten die gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog door de dienst werden geproduceerd, geven een goed inzicht in de zaken die de dienst belangrijk vond. Goed is uit deze overzichten af te leiden hoe de dienst tot in de jaren tachtig zichzelf zag als een speler in de Koude Oorlog.

Een interessante bron wordt gevormd door de verslagen van de gesprekken van de BVD-leiding met de verantwoordelijke ministers, terwijl ook de verslagen van de gesprekken in de Kamercommissie voor de BVD, later voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, laten zien hoe op sommige momenten de visie van de dienst afweek van die van de politiek en hoe die politiek de dienst soms tot de orde riep.

Een aparte en kwetsbare bron ten slotte is de zogenoemde agentencartotheek. Hierin zijn, gerangschikt per individuele agent of informant, het begin, het verloop en het einde van operaties met menselijke bronnen ('human intelligence') opgenomen. De zorgplicht die de dienst heeft ten aanzien van het beschermen van de identiteit van menselijke bronnen brengt met zich mee dat met terughoudendheid van deze bron gebruik is gemaakt. Dat geldt zeker ook voor bronnen in het rechts-extremisme, dat met het einde van de Koude Oorlog niet van het politieke toneel is verdwenen en waarvoor de dienst ook in de eenentwintigste eeuw belangstelling heeft gehouden.

Een unieke bron waarvan ik dankbaar gebruik heb kunnen maken, is het zogeheten Mitrokhin-archief, de agentencartotheek tot 1984 van het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB. Op de manier waarop dit archief naar het Westen is gekomen en op de waarde ervan gaat hoofdstuk x uitgebreid in. Op deze plaats past een woord van dank aan het hoofd van de Britse inlichtingendienst – de eigenaar en beheerder van dit archief – die op ruimhartige wijze toestemming gaf gebruik te maken van de gegevens die op Nederland betrekking hebben. Hetzelfde kan niet gezegd worden van de eigenaar-beheerder van de zogenoemde Rosewood/Rosenholtzgegevens die betrekking hebben op agenten van de Hauptverwaltung Aufklärung (HVA), de Oost-Duitse buitenlandse inlichtingendienst. Wat in dit boek over Oost-Duitse agentenoperaties in Nederland wordt gezegd, is dan ook gebaseerd op bronnen van de BVD zelf.

Dit boek concentreert zich op de geschiedenis van de BVD in de tweede fase van de Koude Oorlog. Het zal geen gedetailleerde en uitputtende geschiedenis geven van de objecten waarmee de dienst zich in de loop van de tijd heeft beziggehouden. Daarover zijn al de nodige studies verschenen, zoals over de CPN en over de vredesbeweging.

De vragen die in de komende hoofdstukken aan de orde komen, hebben vooral betrekking op het functioneren van de dienst zelf in die periode. Welke factoren bepaalden de ontwikkeling van de dienst zelf? In hoeverre bemoeide de politiek – de voor de dienst verantwoordelijke ministers, de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, het parlement in zijn algemeenheid – zich met de prioriteiten van de bvd? Hoe ging de dienst om met verandering en continuïteit in zijn taakuitvoering? Hoe ontwikkelde zich de relatie tussen de bvd en andere onderdelen van het overheidsapparaat? Welke invloed had bijvoorbeeld de inschakeling van de bvd bij de bestrijding van terrorisme en gewelddadig activisme in de jaren zeventig op de verhouding met politie en justitie?

Het zijn deze en soortgelijke vragen die in de volgende hoofdstukken aan de orde zullen komen.

Eindhovenens dienst

Toen mr. Louis Einthoven in april 1961 afscheid nam als hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, droeg hij aan zijn opvolger mr. J.S. Sinninghe Damsté een organisatie over die in veel opzichten zijn stempel droeg. Zestien jaar lang had Einthoven de dienst en de voorgangers daarvan, het Bureau voor Nationale Veiligheid en de Centrale Veiligheidsdienst, geleid en ingericht naar zijn eigen inzichten. Die inzichten kwamen heel kort samengevat neer op een diepgeworteld persoonlijk anticommunisme.

Einthoven

Al in de jaren twintig had Einthoven als gerechtelijk ambtenaar in Nederlands-Indië te maken gehad met de door de Komintern gestimuleerde communistische opstanden op Java en Sumatra. Als hoofdcommissaris van politie in Rotterdam had hij in de jaren dertig de inlichtingendienst van het korps verdubbeld met het oog op enerzijds het opkomende nationaal-socialisme, anderzijds de activiteiten van de door de Sovjet-Russische inlichtingendienst aangestuurde scheepssabotage-organisatie van Ernst Wollweber.

Na de Duitse nederlaag was hij hoofd geworden van het Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV), dat in mei 1945 was opgericht om de resten van de Duitse inlichtingen- en veiligheidsdiensten zoals de Gestapo, de Sicherheitsdienst en de Abwehr, op te ruimen. In die functie had hij het BNV vooral gebruikt als basis om in stilte de Centrale Veiligheidsdienst (CVD) voor te bereiden.¹ Parallel daaraan was hij vanaf de zomer van 1945 in het diepste geheim bezig geweest met het opzetten van een *stay behind*-organisatie die in geval van een nieuwe bezetting – en in Einthovens visie kon een nieuwe bezetter alleen maar de Sovjet-Unie zijn – het Nederlandse verzet zou leiden en stimuleren. Dit laatste had hij gedaan met medeweten en formeel in opdracht van minister-president W. Schermerhorn.² Dat Einthoven de voorbereiding van de CVD eveneens op gezag van Schermerhorn ter hand had genomen, is minder eenduidig vast te stellen, maar het is wel waarschijnlijk. Einthoven was weliswaar een man van uitgesproken opinies en grote daadkracht, maar het is niet goed denkbaar

dat hij op eigen initiatief daarmee aan de slag is gegaan zonder Schermerhorns politieke dekking. De minister-president had na de beëindiging van het Militair Gezag de politieke verantwoordelijkheid voor het BNV op zich genomen en was alleen al daardoor nauw betrokken bij de geleidelijke opheffing ervan, een proces dat al begin 1946 was begonnen. Aannemelijk is dat hij in gesprekken met Einthoven over de afwikkeling van het bureau de vraag 'Hoe nu verder?' aan de orde heeft gesteld en dat zij samen concludeerden tot de wenselijkheid van een 'werkelijke' veiligheidsdienst. Wat Schermerhorn precies bedoelde toen hij het had over een 'werkelijke' veiligheidsdienst is niet direct duidelijk. Het is mogelijk dat hem een kleine overzichtelijke dienst voor ogen stond die niet geteisterd zou worden door de onderlinge conflicten en schandalen waarmee het BNV te kampen had gehad.³ Het is ook mogelijk dat hij door de gesprekken met Einthoven over diens *stay behind*-voorbereidingen overtuigd geraakt was van de noodzaak van een veiligheidsdienst die in de eerste plaats het communisme in kaart zou moeten brengen. Mogelijk speelden beide elementen een rol.

De Centrale Veiligheidsdienst, opgericht bij Koninklijk Besluit van 9 april 1946, kwam evenals de enkele maanden eerder opgerichte Buitenlandse Inlichtingendienst (BID)⁴ te ressorteren onder de minister-president zelf. Hiermee werd in dit deel van het overheidsapparaat het 'Engelse model' geïntroduceerd en werd afscheid genomen van de vooroorlogse en typisch Nederlandse constructie op dit gebied. Toen had onder auspiciën van de chef van de generale staf een Centrale Inlichtingsdienst (CI) deel uitgemaakt van de derde sectie van die staf, GS III genaamd. Hoewel de CI formeel onder de minister van Binnenlandse Zaken viel, was deze veiligheidsdienst in de praktijk een onderdeel van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst GS III. Op het centrale Haagse niveau was de CI de rapporterende instantie aan de regering; op het decentrale niveau waren de inlichtingendiensten van de plaatselijke politie de operationele instanties die met agenten en informanten politieke partijen als CPH/CPN en vanaf 1933 de NSB in de gaten hielden. De CI fungeerde in dit geheel als coördinatie- en distributiecentrum, waardoor in de berichtgeving een zekere eenheid werd bereikt en de politiekorpsen globaal op de hoogte werden gehouden van wat elders in het land aan de hand was. Een belangrijke rol op veiligheidsgebied was weggelegd voor de vijf procureurs-generaal die verantwoordelijk waren voor de handhaving van orde en rust in hun ressort. Hiertoe werden zij op regelmatige basis door de politiediensten in hun ressort en door de CI van relevante informatie voorzien.

Centrale Veiligheidsdienst

De Centrale Veiligheidsdienst was tot in onderdelen door Einthoven bedacht en geïnspireerd op de Britse Security Service, beter bekend als MI 5. Waarom Einthoven en Schermerhorn voor dit model kozen en niet voor herinvoering van het vooroorlogs model, is noch door de een noch door de ander ooit expliciet aangegeven. Vermoedelijk hebben sentimenten als bewondering voor de Britse oorlogsprestaties een rol gespeeld. Bovendien was Einthoven in zijn 'geheime' rol als hoofd van de tegelijkertijd

met de CVD in opbouw zijnde *stay behind*-organisatie al vanaf de zomer van 1945 in gesprek met de Britse counterparts. Ten slotte zal het Eindhoven niet zijn ontgaan dat hij als hoofd van de CVD, die rechtstreeks ressorteerde onder de minister-president, een ambtelijke positie zou innemen die hij bij herstel van de vooroorlogse constructie nooit zou hebben bereikt. Zonder inhoudelijk debat echter ging het kabinet akkoord met Schermerhorns voorstel tot instelling van de CVD op basis van de door Eindhoven ingediende plannen.

Om iedere gelijkenis met een politieke politie als de Gestapo te voorkomen kreeg de CVD geen executieve bevoegdheden en mocht dus – anders dan het tijdelijke BNV – niet aanhouden, arresteren en verhoren. Centraal in de taakomschrijving van de dienst stond het inwinnen van inlichtingen. Die inlichtingen zouden betrekking moeten hebben op spionage, sabotage, ongewenste propaganda en eventuele pogingen om het wettige gezag te ondermijnen of de grondslagen van de democratische rechtsorde aan te tasten. Het Koninklijk Besluit ging niet zover om aan te geven welke personen en organisaties hij daarbij op het oog had. Het is echter aan weinig twijfel onderhevig dat het hier in de eerste plaats ging om enerzijds de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en anderzijds de communistische organisaties in Nederland, de CPN en haar nevenorganisaties.

Eindhoven had ervoor gezorgd dat de CVD voor de uitvoering van bovengenoemde taken de noodzakelijke organisatie-elementen in huis had: een afdeling die zich bezighield met politiek extremisme – in de eerste plaats het communisme –, een afdeling die zicht probeerde te krijgen op spionagepogingen vanuit de Sovjet-Unie en een afdeling die de taak had de beveiliging te bevorderen van de overheid en van delen van het bedrijfsleven, in de eerste plaats tegen communistische infiltratie. Met deze dienst – zijn dienst – kon Eindhoven dus aan de slag.

Het zat hem echter niet mee. De CVD ondervond aanzienlijke tegenstand van het ministerie van Justitie, dat de eigen positie bedreigd zag op het gebied van inlichtingen en veiligheid. Nog belangrijker was het feit dat de in juli 1948 aangetreden minister-president W. Drees niet met Eindhoven door één deur kon. In een commissie die toch al bezig was te bezien hoe het conflict tussen de CVD en Justitie opgelost zou kunnen worden, was het Drees' ambtelijke rechterhand en latere secretaris-generaal C.L.W. Fock die wist door te drukken dat de CVD onder Binnenlandse Zaken zou gaan ressorteren.⁵ Bij Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 werd de dienst, nog steeds met Eindhoven als hoofd, als Binnenlandse Veiligheidsdienst geplaatst onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken.

Binnenlandse Veiligheidsdienst

Voor het feitelijk functioneren en de organisatie van de dienst had de overgang naar Binnenlandse Zaken geen gevolgen. De dienst heette nu Binnenlandse Veiligheidsdienst en had een andere politiek verantwoordelijke minister gekregen. Eindhoven bleef hoofd van de dienst en hij zette met onverflauwde energie het anticommunistische beleid van de dienst voort.

Organisatie

Over werkwijze en organisatie in engere zin repte het KB van 1949 met geen woord. Dat gaf Einthoven tot een bepaalde hoogte de vrije hand bij het organisatorisch vormgeven van zijn dienst. De manier waarop hij dat deed, weerspiegelde in zekere zin zijn autocratische stijl van leidinggeven. Zoals organisatieschema A laat zien⁶ ressorteerden de kabinetsafdelingen rechtstreeks onder hem. Hoofd van Einthovens kabinet, met de dienstaanduiding KA, was de voormalige advocaat-generaal bij het hooggerechtshof in Batavia, A. van Maanen. Deze was met name verantwoordelijk voor juridisch advies, organisatie en personeel. De kabinetsafdeling Opleidingen (KO) werd geleid door C.C. van den Heuvel. Het onderhouden van de contacten met de buitenlandse relaties was de verantwoordelijkheid van de afdeling KEB (Kabinet Exploitatie Buitenland) onder leiding van Th. van der Laan, die evenals Van Maanen advocaat-generaal in Batavia was geweest. Over het aanstellen van Van der Laan had Einthoven nog een pittige discussie gevoerd met H.W. Felderhof, de procureur-generaal in Batavia en dus de chef van Van der Laan. Felderhof vond dat hij Van der Laan moeilijk kon missen, nadat hij Van Maanen ook al was kwijtgeraakt. Door de ontwikkelingen in Indonesië duurde het echter niet lang of ook Felderhof ging deel uitmaken van Einthovens entourage en wel in de functie van plaatsvervangend hoofd van de BVD.⁷

Voor Einthoven vormde het operationele werk, het werken met agenten en informanten, de kern van de activiteiten van de BVD. Daar lag zijn hart. Het was dan ook bijna vanzelfsprekend dat hij daarop persoonlijk wilde toezien. Vandaar dat dit – aanvankelijk kleine – dienstonderdeel rechtstreeks aan zijn kabinet was verbonden met de dienstaanduiding KB. De indoloog P.R. Gerbrands had hiervan de leiding.

Onder Einthovens plaatsvervanger Felderhof vielen de ‘gewone’ afdelingen ACD, B, C en D. De relatief grote afdeling Centrale Documentatie – ruim dertig medewerkers – verzorgde voor de gehele dienst de registratie, documentatie en archivering. Hoofd van afdeling was T.F. Noyon. De afdeling B was de grootste van de vier en telde ruim veertig medewerkers. Onder leiding van hoofdinspecteur van politie J.G. Crabben-dam hield deze afdeling zich bezig met het inwinnen van inlichtingen over antidemocratische partijen en organisaties aan de uiterste rechter- en linkerkant van het Nederlandse politieke spectrum. Daaronder nam de CPN verreweg de belangrijkste plaats in. De kleine afdeling C – elf medewerkers eind 1948 – probeerde onder leiding van L. Pot zicht te krijgen op met name sabotage en spionage, in de eerste plaats vanuit de Sovjet-Unie. De afdeling D ten slotte was belast met het bevorderen van de beveiliging bij de overheid en vitale bedrijven. Deze afdeling telde eind 1948 een zestiental personeelsleden en stond onder leiding van M.J.M. Stall.

Eind 1948 bedroeg het totale personeelsbestand van de dienst 144 personen.⁸

Personeel

Wat voor mensen trok Einthoven aan als naaste medewerkers en als leidinggevende functionarissen van zijn dienst? We zagen al hoe hij zich omringde met een groepje van 'Indische' getrouwen. Overigens was deze concentratie van voormalige hoge Indische ambtenaren in de top van de BVD voor secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken M.J. Prinsen, die de BVD toch een beetje als 'zijn' dienst beschouwde, net iets te veel van het goede. De BVD moest volgens hem niet de indruk wekken een 'Indische kongsi' te zijn.⁹

Over zijn motieven om zich zo opzichtig met de top van het parket van het Indische hooggerechtshof te omringen, heeft Einthoven zich nooit persoonlijk uitgelaten. Een mogelijke verklaring is dat hij, na de conflicten met justitie, die overigens pas geleidelijk tot bedaren kwamen, wilde tonen dat hij wel degelijk oog had voor de justitiële belangen die met het werk van de BVD gemoeid waren. Een aanvullende verklaring kan zijn dat hij als jong jurist zijn eerste ambtelijke ervaring had opgedaan bij datzelfde hooggerechtshof in Batavia waar hij Van Maanen, Felderhof en Van der Laan als collega's had leren kennen en vertrouwen.

Naast deze 'Indische kongsi' selecteerde Einthoven een kern van leidinggevende functionarissen die allen op de een of andere manier ervaring hadden met inlichtingenwerk, in de illegaliteit of in dienst van de regering in Londen. Bovendien hadden de meesten van hen met de geallieerden samengewerkt. Dat gold voor Pot, die inlichtingenwerk had gedaan in de verzetsgroep 'Kees' en die na arrestatie door de Gestapo naar Londen had weten te komen, waar hij de militaire desk had bemand van het Bureau Inlichtingen. Het gold ook voor Gerbrands, die in 1942 na veel omzwervingen Londen had weten te bereiken. Hij was een van de eerste agenten die het Bureau Inlichtingen naar Nederland uitzond. Na de Duitse capitulatie werd Gerbrands door het Bureau Inlichtingen ter beschikking gesteld van het BNV om als speciale vertegenwoordiger van Einthoven de contacten met de geallieerden te onderhouden. Op Gerbrands' verzoek werd eerste luitenant M.J.M. Stall, op dat moment werkzaam bij het departement van Oorlog, de verbindingsman tussen het BNV en de inlichtingenstaf van de geallieerden. Noyon was tijdens de oorlog als natuurkundestudent in Groningen ondergedoken omdat hij de door de Duitsers geëiste loyaliteitsverklaring niet had willen tekenen. In zijn onderduik kwam hij in aanraking met de illegale zendgroep Packard en later met de Knokploeg Den Haag. Hij kwam vrijwel direct na de oprichting in dienst van het BNV.¹⁰

Werkwijze

Niet alleen de organisatie van de BVD weerspiegelde de focus van de dienst op het communisme. Ook met de manier van werken was dat het geval.

Afdeling Centrale Documentatie (ACD)

De ACD van Noyon verzorgde zoals gezegd de registratie, documentatie en archivering voor de gehele BVD. Het hart van de afdeling was het kaartstelsel (ACD/K), dat de namen bevatte van al degenen die op een of andere manier met de dienst in aanraking waren gekomen. Dat waren bijvoorbeeld mensen naar wie de dienst een antecedentenonderzoek had ingesteld. In de meeste gevallen waren dat sollicitanten, bij de dienst zelf of bij andere departementen. Vooral Buitenlandse Zaken en Defensie waren grote toeleveranciers van aanvragen van antecedentenonderzoeken. Op den duur vormde deze categorie het grootste onderdeel van het ACD/K-bestand. Daarnaast waren er de leden van links- en rechts-extremistische organisaties, waaronder vooral de CPN en haar nevenorganisaties. Een prominente plaats in de kaartenbakken werd ingenomen door in Nederland geaccrediteerde Sovjet-Russische en Oost-Europese diplomaten, met uiteraard speciale aandacht voor medewerkers van de diverse inlichtingendiensten, de Intelligence Officers (IO's).

Raakte iemands kaart vol, dan werd er een persoonsdossier (PD) van hem of haar aangelegd. Over bepaalde onderwerpen, bijvoorbeeld de buitenlandse relaties van de CPN, werden onderwerpsdossiers (OD's) aangelegd. De ACD was zoals gezegd een centraal onderdeel van de BVD; de PD's en OD's waren door elk personeelslid dat een 'need to know' had te raadplegen. Hoewel uiteraard de afdeling c haar eigen inbreng had in de informatiestroom naar de ACD, was het de afdeling b die de bulk leverde van de gegevens die de ACD moest verwerken en archiveren.

Afdeling b

Het inwinnen van gegevens omtrent extremistische stromingen was de taak van de afdeling b van Crabbendam. Bij 'extremistische stromingen' moet men denken aan antidemocratische partijen en organisaties aan de uiterste linker- en rechterzijde van het Nederlandse politieke spectrum. Daaronder namen de communistische organisaties, zoals al eerder gezegd, verreweg de belangrijkste plaats in. De afdeling b was de rechtstreekse voortzetting van het bureau b, dat eerst onderdeel van het BNV en daarna van de CVD was geweest. In deze grootste afdeling van de BVD – eind 1948 telde de afdeling ruim veertig medewerkers – werden alle vormen van politiek extremisme bestudeerd. De afdeling was ook verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de rapportage aan de regering en andere belanghebbenden – waaronder in de eerste plaats de politie.

Zoals schema B laat zien, trad binnen de afdeling B een zekere specialisatie op. Er kwam een sectie die zich met de CPN ging bezighouden, een andere sectie richtte zich speciaal op de communistisch gedomineerde vakbeweging. Er kwam een sectie BFR, die de communistische frontorganisaties zoals de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) en het Algemeen Nederlands Jongerenverbond (ANJV) in de gaten hield en er kwam een ambtenaar die zich op het rechts-extremisme ging specialiseren; hij werd ondergebracht bij de BFR die vanaf dat moment BFA (Front- en Andere organisaties) ging heten.

De gegevens 'omtrent extremistische stromingen' werden voor een groot deel geput uit *open bronnen*. Daartoe behoorde in de eerste plaats het communistische dagblad *De Waarheid*. Via een bevriende Haagse boekhandel was de dienst daarop geabonneerd. Dagelijks werden zo'n vijftientig à dertig exemplaren discreet aan het hoofdkantoor van de dienst bezorgd en vervolgens met de interne post verdeeld over de tientallen ambtenaren die iedere dag ijverig bijhielden wat het dagblad te melden had over de toestand in de wereld in het algemeen en in Nederland in het bijzonder. Dan was er het communistische maandblad *Politiek en Cultuur*, de bladen van de Nederlandse Vrouwenbeweging, van het ANJV en van de verschillende bij de EVC aangesloten vakbonden. Sommige publicaties werden door de al genoemde boekhandel geleverd, andere, zoals de kranten van de meeste EVC-bonden, kwamen in het bezit van de dienst via de operationele weg, dat wil zeggen via agenten die voor de BVD in die bonden waren gepenetreerd. Behalve deze communistische publicaties werden bij de afdeling B de krantjes, brochures en wat dies meer zij van rechts-extremistische, anarchistische en trotskistische organisaties doorgevoerd.

Dit alles leverde een schat aan gegevens en inzicht op in de algemene politieke lijn van de verschillende organisaties. Bovendien leerde men op die manier de namen kennen van de belangrijkste functionarissen. Terecht beschreef A. Kuipers, vanaf 1967 hoofd van de dienst, ooit in een interview in de *Haagse Post* de ambtenaren van de BVD als 'vljchtige lezertjes'.¹¹ Maar open bronnen alleen leverden nog niet alle noodzakelijk geachte gegevens op. De 'caseworkers', de ambtenaren die de informatie lazen, beoordeelden en op basis daarvan hun rapporten schreven, wilden ook weten wat de plannen waren voor de nabije en verder gelegen toekomst, zoals ze ook geïnteresseerd waren in de relaties met soortgelijke organisaties in het buitenland. Het zal niet verbazen dat bijvoorbeeld de relatie tussen de CPN en de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) een van de belangrijke onderwerpen was waaraan de BVD aandacht besteedde. Een ander eveneens belangrijk onderwerp was de vraag naar de financiële middelen van vooral de CPN; hoeveel leden had de partij en wie waren dat; hoeveel abonnees had *De Waarheid* – allemaal gegevens waarmee noch de CPN noch de EVC te koop liepen en die zij zeker voor de BVD verborgen wilden houden.

Om die informatie niettemin binnen te halen, moest de dienst meer doen dan alleen het raadplegen van open bronnen. Ook geheime bronnen moesten aangeboord worden. Dit was het terrein van de in het *operationele werk* gespecialiseerde afdeling KB. Tussen die afdeling en de verwerkende secties bestond, in de geest van het Britse voorbeeld MI 5, een vrijwel absolute scheiding; de analisten werden niet geacht de identiteit van de bronnen te kennen. Voor het operationele werk waren behalve de afdeling KB van de BVD, de inlichtingendiensten van de lokale politie (de 'verbindingen') van groot belang. Infiltratie en penetratie van bijvoorbeeld de CPN en de NSB was in Nederland al voor de Tweede Wereldoorlog toegepast, niet door de toenmalige Centrale Inlichtingendienst (CI), maar door de inlichtingendiensten van de politie in grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. Na de bevrijding had Eindhoven die praktijk weer opgepakt, zij het dat op termijn de CVD een eigen operationele rol ging spelen.

Voordat de door agenten en informanten geleverde informatie tot externe rapportage kon worden verwerkt, moest er nogal wat gebeuren. De door de 'runners' ingeleverde zogenoemde operatierapporten moesten om te beginnen worden 'opengemaakt', dat wil zeggen ontdaan van elementen die de identiteit van de berichtgever zouden kunnen prijsgeven. De 'opengemaakte' rapporten, informatierapporten geheten, werden toegezonden aan de al genoemde 'caseworkers' die voor de analyse en uiteindelijk voor de rapportage moesten zorgen. De 'operationele gegevens', die alleen betrekking hadden op de berichtgever, werden zorgvuldig apart bewaard. Deze als zeer geheim geclassificeerde gegevens waren zeer beperkt toegankelijk, alleen op basis van een streng toegepast 'need to know'-beginsel.

De operationele afdeling KB zorgde ook voor het plaatsen van microfoons in gebouwen en woningen van vooral communistische organisaties en personen. De uit deze 'audio-operaties' afkomstige informatie werd voor zover relevant in geparafraseerde vorm aan de 'caseworkers' toegezonden. Evenals bij menselijke bronnen het geval was, werd de herkomst van de informatie zo goed mogelijk versluierd. Voor de informatie-inwinning voor de afdeling B heeft de dienst nooit gebruikgemaakt van telefoontaps. Daarvoor was namelijk de inschakeling van derden, in casu de PTT noodzakelijk, terwijl het plaatsen van microfoons geheel in eigen beheer kon geschieden.

Een derde soort operationele activiteit van KB was de 'surreptitious entry'-actie (SE). Dergelijke acties kwamen erop neer dat de dienst op professionele manier inbrak in kantoren van communistische organisaties, bijvoorbeeld bij de EVC aangesloten vakbonden. Het ging erom de ledenadministratie in handen te krijgen, die te kopiëren en in de eigen documentatie in te voeren. Toen op den duur bleek dat die organisaties hun ledenadministratie niet altijd punctueel hadden bijgehouden, werd deze vorm van operationele inlichtingenvergaring gestopt.¹²

Hoewel ook de andere afdelingen wel extern rapporteerden, was het toch de afdeling B die het leeuwendeel van de *rapportage aan derden* voor haar rekening nam. De gegevens die afkomstig waren uit de verschillende open en operationele bronnen werden door de secties van de afdeling B bestudeerd, vergeleken en met elkaar in verband gebracht, om uiteindelijk te worden verwerkt tot verschillende soorten rapportage.

Praktisch vanaf het begin van haar bestaan, nog als bureau B van het BNV, legde de afdeling B haar bevindingen vast in weekoverzichten. Die waren in de eerste plaats bedoeld om de politieverbindingen op de hoogte te houden. In de loop van de tijd bleken ook anderen, bijvoorbeeld burgemeesters en commissarissen der Koningin, in de weekoverzichten geïnteresseerd te zijn. Die maakten overigens na enige tijd om praktische redenen (minder werk!) plaats voor maandoverzichten, zonder dat er wijziging kwam in de inhoud en in de verspreiding.

De maandoverzichten kregen geleidelijk een vaste indeling, die jarenlang bleef bestaan. In het eerste hoofdstuk werd, meestal naar aanleiding van een actuele gebeurtenis, een ontwikkeling in een van de communistische landen aan de orde

gesteld. Het tweede hoofdstuk was gereserveerd voor analyses van ontwikkelingen en gebeurtenissen in de CPN, terwijl het derde hoofdstuk aan de nevenorganisaties van de CPN was gewijd, zoals NVB en ANJV. In hetzelfde hoofdstuk werd, als daartoe aanleiding bestond, verslag gedaan van ontwikkelingen in anarchistische en trotskistische groeperingen. Ontwikkelingen in het rechts-extremisme werden soms in een apart hoofdstuk, soms in het kader van dit derde hoofdstuk behandeld. De maandoverzichten werden stevast afgesloten met een zogenaamd stakingsoverzicht, waarbij het er vooral om ging de rol van de communistische vakbeweging EVC te belichten.¹³

Wanneer de gebeurtenissen en de beschikbare inlichtingen daartoe aanleiding gaven, produceerde de afdeling B zogenaamde regeringsbrieven. Dit waren berichten over onderwerpen die voor de regering, in de eerste plaats voor de eigen minister van Binnenlandse Zaken, van belang werden geacht. Dat kon een belangrijke koerswending in de politiek van de CPN zijn, maar ook bijvoorbeeld de aankondiging van een grote staking. Regeringsbrieven gingen altijd naar de eigen minister, maar vaak tegelijkertijd naar ministers op wier terrein de BVD iets belangrijks te melden had. In voorkomende gevallen gingen afschriften naar commissarissen der Koningin en/of naar burgemeesters. In dat geval werden ook de korpschefs van de politie in de desbetreffende gemeente of regio op de hoogte gesteld. Gezien de gevoeligheden in het verleden werden de procureurs-generaal niet vergeten.

Afdeling c

De afdeling c richtte zich op personen, niet – of pas in laatste instantie – op organisaties. Het ging om personen die ervan verdacht werden actieve of potentiële spionnen te zijn. In beginsel maakte het niet uit voor welke vreemde mogendheid die spionnen actief waren, maar in de praktijk ging het in het overgrote deel van de gevallen toch om spionage ten gunste van een communistisch geregeerd land, niet in de laatste plaats de Sovjet-Unie.

Het ging de medewerkers van de afdeling c, de 'caseworkers', in de eerste plaats om contacten van de Oost-Europese diplomaten-inlichtingenmensen, waaronder vooral die met Nederlanders. Het belangrijkste deel van hun taak was aan de operationele afdeling suggesties te doen voor benaderingen. Zo'n benadering, uitgevoerd door een contactambtenaar, was in feite een uitnodiging tot samenwerking met de BVD tegen de spionagepogingen waarbij hij of zij betrokken dreigde te raken. Natuurlijk was niet elke benadering succesvol. Bij een weigering tot medewerking had de dienst echter in elk geval bereikt dat de benaderde persoon was 'aangebrand' en daarmee onbruikbaar geworden voor 'de tegenstander'. Had de benadering wel succes, dan kon zo'n contact uitgroeien tot een dubbeloperatie. Gestuurd door de dienst deed dan zo'n dubbelagent het voorkomen dat hij of zij bereid was in te gaan op de verzoeken om medewerking van de Oost-Europese 'diplomaat'.

Dubbelagenten waren de kroonjuwelen van de afdeling c. Zij leverden de antwoorden op de vragen die de afdeling zich stelde: was de Oost-Europese diplomaat in kwestie misschien een inlichtingenofficier onder diplomatieke cover. Indien hij inderdaad een

inlichtingenman bleek te zijn (vrouwelijke inlichtingsofficieren hebben zich voor zover bekend in Nederland nooit vertoond), waar was hij dan op uit, wat wilde hij weten? Hoe ging hij te werk? Bovendien, zo redeneerde men bij de BVD, had een dubbelagent een *early warning*-functie: uit de gestelde vragen kon wellicht afgeleid worden of een militaire aanval op het Westen in voorbereiding was.¹⁴

Niet alleen technische operaties, ook mobiele of statische observatie van Oost-Europese ambassades, consulaten of handelsmissies konden leiden tot het vaststellen van contacten van Nederlanders met gewantrouwde diplomaten. Ook daaruit konden, in het ideale geval, dubbeloperaties voortkomen.

Het specialistische *volg- en observatiewerk* werd niet door de afdeling C zelf gedaan, maar door een sectie die in dat werk was gespecialiseerd. De van die sectie afkomstige rapporten kregen in wezen dezelfde behandeling en bewerking als de transcripties van de afgeluisterde telefoongesprekken: parafrasen of samenvattingen werden in persoonsdossiers gevoegd; Nederlanders die daarvoor in aanmerking kwamen, werden benaderd. Had de afdeling C eenmaal een 'verdacht geval' op de korrel, dan kon gericht geobserveerd worden en in de persoonlijke omgeving konden informanten geworven worden. Voordat de dienst tot de inzet van deze ingrijpende middelen overging, had intern een administratief onderzoek plaats. In de cartotheek werd nagegaan of de desbetreffende persoon al eens eerder onder de aandacht van de dienst was gekomen en hoe dan wel. Was er een persoonsdossier, dan werd daarin gezocht naar aanwijzingen van mogelijke eerdere contacten. Een belangrijke rol speelden daarbij, zeker in de eerste jaren, de reismeldingen.

Reismeldingen waren door de Koninklijke Marechaussee stelselmatig aan de BVD toegezonden meldingen van reizen van Nederlanders (en andere nationaliteiten) naar en van communistisch geregeerde landen. Had aan het eind van de jaren veertig en in de jaren vijftig een dergelijke melding nog een zekere zeldzaamheidswaarde, toen Oost-Europa eenmaal ontdekt werd als goedkope vakantiebestemming kreeg het 'bestand reismeldingen' een enorme omvang en nam de indicatieve waarde ervan recht-evenredig af. Het reisbestand, waarin letterlijk duizenden en duizenden namen van Nederlandse mannen en vrouwen waren opgenomen die ooit een Oost-Europees land hadden bezocht, was het eerste administratieve bestand dat in samenwerking met de Amerikaanse inlichtingendienst CIA werd gemechaniseerd. Men ging werken met Hollerith-apparatuur, een soort voorloper van de computer. Een voormalig hoofd van de BVD, A. Blom, doelde speciaal op dit reisbestand toen hij, terugblikkend, eens opmerkte: 'We waren op zoek naar een speld in een hooiberg, en derhalve verzamelden we hooibergen.'

In enkele gevallen leverde het raadplegen van het reisbestand overigens wel enige extra indicaties op wanneer er sprake was van een 'verdacht geval'. In de jaren vijftig bijvoorbeeld was daarvan soms sprake bij geconstateerde reizen naar de DDR. De Hauptverwaltung Aufklärung (HVA), de inlichtingendienst van dat land, had er namelijk een gewoonte van gemaakt om beoogde geheime medewerkers eerst naar de DDR te laten komen alvorens hen ter plekke te rekruteren. De inlichtingendiensten

van de andere Oost-Europese landen, inclusief die van de Sovjet-Unie, rekruteerden hun agenten in de regel in Nederland zelf.

Behalve het reisbestand leverde het *visumbestand* een bijdrage aan het contra-inlichtingenwerk van de BVD. Alle aanvragen voor een Nederlands visum afkomstig van personen uit AIG-landen (landen 'Achter het IJzeren Gordijn') werden de dienst voorgelegd ter advisering. Bekeken werd dan of de aanvrager al bekend was – bijvoorbeeld door een bevriende dienst als verdacht was aangemerkt. Ook de in de aanvraag als referent genoemde Nederlanders werden nader bekeken, zowel door naslag in de kaartenbakken als door eventueel nader onderzoek. Het visumbestand groeide op die manier in de loop van de jaren tot een omvang van duizenden en duizenden namen.

De inzet van al die inlichtingmiddelen kon ertoe leiden dat de verdenking van spionage zich zodanig concretiseerde dat er tot maatregelen moest worden overgegaan. De incriminerende gegevens werden ter beschikking gesteld van het Openbaar Ministerie, dat op basis daarvan al dan niet tot strafrechtelijke vervolging overging. De 'diplomaat' in wiens opdracht de spion zijn strafbare activiteiten had uitgevoerd, werd op basis van door de BVD geleverd feitenmateriaal door de minister van Buitenlandse Zaken *persona non grata* (PNG) verklaard – dit op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken in diens hoedanigheid van politiek verantwoordelijke voor de BVD.

In het algemeen kan men van de activiteiten van de afdeling C zeggen dat die in de eerste plaats een preventieve werking hadden. De wel met zekere regelmaat maar niet erg frequent voorkomende arrestatie van spionnen en de PNG-verklaring van inlichtingenofficiëren versterkten nog die preventieve werking.

Relaties

Een overheidsdienst als de BVD, hoewel een 'geheime' dienst, kon alleen functioneren binnen een netwerk van ambtelijke en andere binnen- en buitenlandse relaties. De verzendlijsten van bijvoorbeeld de maandoverzichten geven al een globaal beeld van de overheidsinstanties waarmee de dienst samenwerkte. De politie – in de toen nog bestaande tweedeling in rijks- en gemeentepolitie – nam daaronder zeker de eerste plaats in. Op werkniveau was er de structurele samenwerking met de Plaatselijke Inlichtingendiensten (PID's) van de gemeentelijke korpsen en met de Districts Inlichtingenrechercheurs (DIR's) van de Rijkspolitie. Wanneer medewerkers van deze politiediensten inlichtingen verzamelden voor de BVD hadden zij de status van BVD-ambtenaar. Wanneer zij voor het eigen korps werkzaam waren was dat niet het geval.

Om de samenwerking met de politie ook in de persoonlijke sfeer te bevorderen organiseerde de BVD jaarlijks, soms eenmaal per twee jaar, bijeenkomsten voor de korpschefs van gemeentepolitie en de districtscommandanten van de rijkspolitie. Zo had in de jaren twintig en dertig de Centrale Inlichtingendienst dat ook gedaan, en Eindhoven is zonder twijfel als korpschef meerdere keren bij dat soort bijeenkomsten

aanwezig geweest. Wat hij uit die periode niet voldoende had onthouden, was de gevoeligheid van politiechefs voor rang en stand. Toen hij voor de eerste keer alle korpschefs tegelijk had uitgenodigd, lieten de hoofdcommissarissen en de generaal van de rijkspolitie ijsig beleefd weten dat zij helaas deze bijeenkomst niet konden bijwonen om redenen die het hoofd van dienst zeker zou begrijpen. Voortaan werden deze hoogste politiefunctionarissen apart uitgenodigd.¹⁵

Ook het uitvoerend niveau van de politie werd op vergelijkbare manier bij het werk van de BVD betrokken – een vernieuwing ten opzichte van de vooroorlogse gang van zaken. Tijdens conferenties van soms enkele dagen werden de hoofdagenten, brigadiers en adjudanten bijgepraat over ontwikkelingen in de targets van de BVD, waaronder de communistische partij en haar nevenorganisaties lange tijd de eerste plaats innamen.

Met de militaire diensten werden gegevens uitgewisseld, maar daarmee bestond er regelmatig een soms onderhuidse, soms naar boven komende competentiestrijd. Daarbij stond de vraag centraal in hoeverre de militaire veiligheidsdiensten – met name de grootste, die van de landmacht – ‘buiten de hekken’ van de kazernes gebruik mochten maken van niet-militaire informanten en berichtgevers. Deze kwestie had een lang leven en is eigenlijk nooit definitief en naar tevredenheid van alle partijen opgelost.

Met de Buitenlandse Inlichtingendienst had de BVD een bij tijden moeizame relatie. Enkele conflicten over de inzet van dubbelagenten liepen hoog op. Dat verhinderde overigens niet dat de BVD en de BID tamelijk goed samenwerkten, bijvoorbeeld op het gebied van onderzoek naar eventueel door de BID te rekruteren personen. Dergelijke personen werden systematisch ‘gecleard’ (of niet) door de BVD.¹⁶

Een bijzondere relatie van de BVD, overigens anders dan de genoemde militaire en politiediensten niet vermeld in het Koninklijk Besluit, was die met het georganiseerde bedrijfsleven. De dienst onderhield relaties met organisaties van werknemers en werkgevers met het oog op de uitwisseling van informatie over communistische agitatie in bedrijven en vakbonden. Vooral het NVV was voorwerp van wat gezien werd als communistische infiltratie. Van die kant had men regelmatig overleg met de afdeling B. Overigens bestond dit soort relaties ook met het protestant-christelijke CNV en met de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB).¹⁷

Afdeling KO

Een belangrijke manier om de samenwerking met de genoemde relaties te versterken was het geven van cursussen door de afdeling KO. De belangrijkste daarvan was de zogeheten basiscursus, die ongeveer zes weken in beslag nam. De afdeling had een kleine kern van vaste medewerkers, die de planning en de structurering van de cursussen voor hun rekening namen. Medewerkers van de andere afdelingen traden op als gastdocenten op hun eigen vakgebied. De cursussen waren er vooral op gericht de deelnemers de ideologie en de praktijk van het communisme bij te brengen. Het hoofd van de afdeling, Van den Heuvel, verzorgde persoonlijk de inleiding in het dialectisch en historisch materialisme, het democratisch centralisme en de internatio-

nale relaties tussen Moskou en de nationale communistische partijen. Het lijkt niet overdreven te zeggen dat dit hoofdonderdeel van de basiscursus zich kon meten met de scholing zoals die door de CPN aan haar leden werd gegeven. Medewerkers van de afdeling B maakten de theorie concreet met uiteenzettingen over de werking in de praktijk van de CPN en haar nevenorganisaties.

Behalve aan theorie en praktijk van het communisme besteedde de basiscursus aandacht aan vakken als recht en politiek. Vooral artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht, waarbij spionage strafbaar is gesteld, kreeg de volle aandacht. Casehistory's illustreerden de manier waarop in Nederland de inlichtingendiensten van het Warschaupact opereerden. Bij het vak politiek kwamen de politieke partijen, hun overeenkomsten en verschillen maar vooral hun verschillen met niet-democratische partijen uitgebreid aan de orde. Rechts-extremistische ideologieën als nationaal-socialisme en fascisme werden in dat kader behandeld evenals anarchisme en trotskisme. Dat alles nam niet weg dat met regelmaat het hoofdonderwerp 'communisme' de aandacht opeiste.

Voor medewerkers van de BVD was deelname aan de basiscursus verplicht. Het niet-slagen voor de eindtest kon zelfs ontslag met zich meebrengen. Aan de basiscursus nam ook personeel van de BID, van de militaire diensten en van de politie deel, evenals beveiligingsambtenaren van departementen en grote bedrijven. Het feit dat men elkaar persoonlijk kende 'van de cursus' vergemakkelijkte in veel gevallen de onderlinge samenwerking.

Behalve de basiscursus organiseerde de afdeling KO vervolgcursussen die vooral bedoeld waren voor medewerkers van de inlichtingendiensten van de politie. Het ging daarbij om praktijktrainingen in volgen en observeren en in het omgaan ('rekruteren en runnen') met informanten en agenten. Een belangrijk element daarvan was het uitgangspunt dat men die informanten en agenten niet – zoals soms in het criminele milieu – kon 'kopen', maar met argumenten en overredingskracht moest zien te winnen. Een financiële beloning mocht in het vooruitzicht worden gesteld, maar mocht nooit de doorslag geven.

Eigen operationeel personeel van de dienst werd – afgezien van de voor elk personeelslid verplichte basiscursus – 'on the job' opgeleid door ervaren collega's.¹⁸ Pas in de jaren zeventig, toen relatief veel jongeren instroomden, kwamen er op bescheiden schaal gespreksgroepen waarin oudere operationele medewerkers hun ervaringen deelden met hun aankomende collega's. Maar het 'echte werk' leerde men toch in de praktijk.

Afdeling D

Als derde taak van de Binnenlandse Veiligheidsdienst noemde het Koninklijk Besluit 'het bevorderen van veiligheidsmaatregelen in alle vitale en kwetsbare overheids- en particuliere instellingen en bedrijven'.

De uitvoering van deze taak, waarmee de afdeling D was belast, vond vooral plaats in de preventieve sfeer. Aan de ene kant ging het om adviezen met betrekking tot materiële voorzieningen zoals brandkasten, hekken en hang- en sluitwerk, aan de

andere kant om personele beveiliging, het screenen van sollicitanten naar vertrouwensfuncties bij de overheid of in het bedrijfsleven. De taak werd in het Koninklijk Besluit van 1949 voor de eerste keer genoemd, maar was impliciet al opgenomen in het takenpakket van de CVD. Bij de start van de BVD, in augustus 1949, was de afdeling D nauwelijks groter dan de afdeling C. Hoofd van de afdeling was Dick Stall, zijn plaatsvervanger was Dries Kuipers. De afdeling moest de beveiliging van overheid en bedrijfsleven bevorderen tegen het communistische gevaar. Het ging daarbij, zoals al uiteengezet is, om personele en materiële beveiliging. Ook binnen deze afdeling trad met de groei van de organisatie specialisatie op. Er kwam een sectie die speciaal de overheid als 'klant' had (DOB), en een sectie die zich op het bedrijfsleven richtte (DIB).

Al in de genoemde formulering van het Koninklijk Besluit ligt besloten dat de werkwijze van de afdeling vooral bestond uit stimuleren en adviseren. De medewerkers van de afdeling hadden tot taak hun gesprekspartners bij de overheid en in het bedrijfsleven, de beveiligingsambtenaren (BVA's) respectievelijk beveiligingsinspecteurs (BVI's) te overtuigen van nut en noodzaak om geheimen te beveiligen. De overheid was verplicht te beveiligen op grond van het Beveiligingsvoorschrift 1949, dat niet toevallig van kracht werd in het jaar waarin de NAVO werd opgericht. Het bedrijfsleven kon door contracten tot het nemen van beveiligingsmaatregelen gedwongen kon worden. Niettemin, veiligheidsmaatregelen kosten geld en men moest, zeker bij het bedrijfsleven, met goede argumenten komen om de extra uitgaven te rechtvaardigen. Alleen wanneer een bedrijf geclassificeerd (confidentieel of geheim) werk voor de overheid verrichtte, bijvoorbeeld voor Defensie, konden beveiligingsmaatregelen daadwerkelijk afgedwongen worden en konden sancties, zoals het intrekken van een order, worden toegepast. Vandaar dat ambtenaren van de afdeling D bij voorkeur recente *spy cases* hanteerden om hun pleidooi voor beveiliging kracht bij te zetten. Van de gesprekken met hun relaties maakten ambtenaren van D verslagen die per bedrijf in dossiers werden geborgen.¹⁹

De terughoudendheid bij het invoeren van kostbare materiële beveiligingsmaatregelen (brandkasten, sloten, hekwerken, toegangscontrole, aparte registratie van geclassificeerde documenten) gold overigens in aanzienlijk mindere mate wanneer het ging om personele beveiliging. Weinig chefs en werkgevers hadden er bezwaar tegen dat een deel van hun personeel, namelijk dat deel dat een vertrouwensfunctie bekleedde, door de BVD werd gescreend.

De verplichting tot screening van vertrouwensfunctionarissen was een uitvloeisel van het zogenaamde ambtenarenverbod, dat in 1951 weer was ingesteld en dat erop neerkwam dat de regering in vitale of kwetsbare functies in overheid en bedrijfsleven geen communisten wenste te handhaven of te benoemen. Het verwijderen van zittende ambtenaren op grond van hun communistische gezindheid heeft slechts sporadisch plaatsgevonden. De betekenis van het ambtenarenverbod kwam daardoor te liggen op het politieke antecedentenonderzoek bij sollicitaties. Het waren de overheidsdiensten en de bedrijven zelf die dat soort functies aanwezen. De BVD had daarin geen zeggenschap; die voerde alleen de onderzoeken uit.

De rol van de afdeling D in dit geheel was die van intermediair en rapporteur. De secties DIB en DOB namen, elk op hun eigen terrein, de aanvragen voor een *clearance* in ontvangst. Ging het daarbij om een zogenaamde c-functie, dan kon worden volstaan met een eenvoudige 'naslag', het raadplegen van de eigen cartotheek en van politieke en justitiële bestanden. Kwam de desbetreffende persoon daarin niet voor, dan deelde de dienst dat aan de aanvragende instantie mee. Was dat wel het geval, dan werd ook dat meegedeeld, meestal in de vorm van een vaste formulering 'betrokkene komt voor met de mutatie ...' Verder ging de BVD niet. De dienst onthield zich van het geven van advies. De benoeming of niet-benoeming bleef de verantwoordelijkheid van de instantie die de *clearance* had aangevraagd. Aan functies die aangeduid werden met de letters A en B, werden hogere eisen van betrouwbaarheid gesteld. Daarom werden in die gevallen ook informanten geraadpleegd, voor B-functies minstens twee, voor A-functies ongeveer zes. Ook in deze gevallen gaf de BVD geen advies, maar alleen de uitslag van het onderzoek. Informanten werden geanonimiseerd.

De namen van alle personen naar wie een veiligheidsonderzoek was ingesteld werden vastgelegd in de cartotheek, ook de namen van degenen over wie alleen maar gunstig was bericht. Tienduizenden, op den duur honderdduizenden namen werden op die manier bij de BVD geregistreerd.

Buitenlandse relaties

Voor het onderhouden van de relaties met bevriende diensten, expliciet als taak in het KB genoemd, had Eindhoven zoals we zagen Th. van der Laan aangetrokken. Dit soort relaties was (en is) voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten van groot belang, maar was tegelijkertijd omgeven met een grote mate van discretie. De relaties waren in het algemeen van bilaterale aard, wat betekende dat 'derden' daarvan niet op de hoogte behoorden te zijn – dat was althans de formele opstelling. In de praktijk ging men ervan uit dat alle West-Europese diensten wel op de een of andere manier contacten onderhielden met de CIA, maar daarover werd niet dan tersluiks gesproken.

Naast deze bilaterale relaties waren er in het kader van de NAVO enkele multilaterale mogelijkheden tot uitwisseling van gegevens, zoals het Special Committee, waarin de veiligheidsdiensten elkaar twee keer per jaar ontmoetten.

Direct na de Tweede Wereldoorlog waren het in de eerste plaats de Britse diensten waarmee het BNV respectievelijk de CVD contacten onderhielden. De Britse veiligheidsdienst MI 5 leidde de eerste Nederlandse ambtenaren op in het contra-inlichtingenwerk. De Britse Secret Intelligence Service (MI 6) had al snel een verbindings-officier geplaatst op de ambassade van het Verenigd Koninkrijk in Den Haag. Nadat in 1947 in de Verenigde Staten de CIA was opgericht, plaatste ook deze inlichtingendienst vertegenwoordigers onder diplomatieke dekmantel in Den Haag. De Amerikanen hadden niet alleen meer personeel, maar ook meer geld, waardoor zij na enige tijd voor de BVD belangrijker werden dan de Britten. Van de Europese diensten waren het verder de diensten van België, Luxemburg en Frankrijk waarmee min of meer

structureel werd samengewerkt. Met de diensten van de Bondsrepubliek Duitsland duurde het tot ongeveer het midden van de jaren vijftig voordat daarmee een vertrouwensrelatie begon te ontstaan. Op enige afstand wat intensiteit betreft volgden Italië, Zwitserland en de Scandinavische landen. Tot aan de Cubacrisis bleef dit globaal het beeld van de internationale relaties van de BVD.

Groei van de BVD

Nauwelijks was de CVD in 1949 BVD geworden of de dienst verdubbelde in enkele jaren zijn personeelsbestand. Dat lag niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats aan Eindhoven. De groei werd vooral veroorzaakt door de Koude Oorlog, die zich in snel tempo manifesteerde. In Polen had Stalin een hem welgezend regiem geïnstalleerd. De crisis rond Berlijn liep dankzij een enorme logistieke inspanning van de Verenigde Staten met een sisser af, maar had wel duidelijk gemaakt dat de Sovjet-Unie niet van plan was zich terug te trekken uit de staten van Midden- en Oost-Europa die het Rode Leger had bevrijd. Maar het was vooral de communistische greep naar de macht in Tsjecho-Slowakije, begin 1948, die grote indruk had gemaakt, ook in Nederland. Eindhoven zag in de gebeurtenissen in Praag een bevestiging van zijn anticommunistische overtuiging en de Nederlandse regering vroeg zich af of wellicht ook in Nederland iets dergelijks kon gebeuren.²⁰

Daar was wel enige reden voor. Vooraanstaande woordvoerders van de communistische partij hadden hun tevredenheid over de successen van de Tsjecho-Slowaakse 'zusterpartij' niet onder stoelen of banken gestoken. Het dagelijks bestuur van de CPN juichte de 'schitterende overwinning op de reactie' van harte toe en het communistische Tweede Kamerlid J. Haken gaf de kapitalisten in Nederland het advies maar vast rekening te houden met de komst van het Rode Leger, want, aldus deze volksvertegenwoordiger, 'ook hier komt het zover'. Het hoofdbestuur lid van de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) A.C. Koenen daarentegen meende dat 'de arbeiders' in Nederland het wel zonder het Rode leger zouden redden, als ze maar op de CPN zouden stemmen 'opdat men hier net zo zou kunnen handelen als in Tsjecho-Slowakije was gebeurd'.²¹

Anticommunistische maatregelen

Kortom, niet alleen de communistische machtsgreep op zichzelf, maar ook en misschien wel vooral de reacties daarop van de Nederlandse communisten gaven de regering aanleiding zich te bezinnen op de gevaren van het communisme in eigen land en op eventueel te nemen maatregelen. Op 8 maart, ruim een week na de Praagse gebeurtenissen, had de ministerraad, ondanks de Indonesische kwestie die praktisch alle aandacht opeiste, concrete maatregelen besproken tegen het georganiseerde communisme. Een verbod van de CPN werd als een van de opties gezien, maar werd met name door minister van Sociale Zaken Drees afgewezen. Hij was vooral bang dat na een verbod meteen een nieuwe communistische partij onder een andere naam zou

ontstaan. Tegen een wet op de 'civiele staat van beleg', waarvoor minister-president en minister van Binnenlandse Zaken Beel met kracht pleitte als een instrument om een eventuele communistische greep naar de macht te keren, had Drees geen principieel bezwaar ingebracht, evenmin als tegen een verbod voor ambtenaren om lid te zijn van een communistische organisatie. Het kabinet-Beel-Drees met de rooms-rode coalitie als kern kon de voorbereiding van deze twee anticommunistische maatregelen ter hand nemen.²²

Rapportage van de CVD had op de discussie in de ministerraad geen invloed gehad. Pas begin april 1948 berichtte Eindhoven aan Beel bijzonderheden over de reacties van CPN-leiders op de Praagse gebeurtenissen. De klemtoon lag daarin op de solidariteit van de Nederlandse communisten met hun Tsjecho-Slowaakse partijgenoten en op de wens om hun voorbeeld te volgen.²³

Voor Beel vormde Eindhoven's bericht overigens niet meer dan een bevestiging van wat hij al wist of op zijn minst vermoedde, en ook Drees had de CVD niet nodig om het gevaar van het communisme te onderkennen. Maar de dienst zou wel een grote rol gaan spelen bij de uitvoering van de anticommunistische maatregelen waartoe de ministerraad had besloten. Taakopvatting en taakuitvoering van de BVD zouden daardoor in hoge mate worden bepaald. Om een in beginsel volledig inzicht te krijgen in de aanhang van de CPN en de door haar gedomineerde 'mantelorganisaties' zou de dienst een inspanning moeten leveren die zijn krachten van dat moment te boven ging. Maar dat inzicht was wel nodig voor de daadwerkelijke uitvoering van de geplande maatregelen: internering van leidende communisten in tijden van grote internationale spanning en revolutionaire dreiging, en het weren van communisten uit vertrouwensfuncties bij overheid en bedrijfsleven.

Gedurende de gehele Koude Oorlog is het er nooit van gekomen de interneringsvoorbereidingen om te zetten in feitelijke maatregelen. Maar het waren juist die voorbereidingen die de BVD noodzaakten tot een grote inzet van personeel. Om, op basis van de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wbbbg), lijsten samen te stellen van communisten die bij dreigend revolutiegevaar geïnterneerd zouden moeten worden, moest de dienst om te beginnen weten wie tot de CPN behoorden en wie in die partij leidende functies vervulden. De wet werd pas in juli 1952 in het *Staatsblad* afgekondigd,²⁴ maar al ruim daarvoor was Eindhoven begonnen met de samenstelling van een globaal overzicht van de categorieën van communistische functionarissen die moesten worden 'aangehouden en weggevoerd bij dreiging van een bezetting van ons land uit het oosten'.²⁵ De wettelijke basis daarvoor vond hij, in afwachting van de Wbbbg, in de Oorlogswet van 1899, dezelfde wet op grond waarvan in mei 1940 internering van vooraanstaande nationaal-socialisten en enkele communisten had plaatsgevonden. Dacht Eindhoven in augustus 1948 nog aan ongeveer 8000 te interneren communisten, in 1951 was dat aantal gedaald tot ruim 1800. Het zou gaan om twee categorieën: enerzijds om personen die bereid en in staat werden geacht tot spionage en sabotage, en anderzijds personen die op grond van hun communistische overtuiging bij een eventuele bezetting mogelijk een rol zouden spelen in het bestuur

van ons land.²⁶ In de loop van de jaren werden de criteria verfijnd en de lijsten ingekort, maar praktisch tot het einde van de Koude Oorlog werkte de BVD jaarlijks de interneringslijsten bij, tot in 1987 deze operatie Diepvries werd stopgezet.²⁷

Anders dan de interneringsvoorbereiding leidde het besluit van de ministerraad om communisten te weren uit vertrouwensfuncties wel tot zichtbare en merkbare maatregelen. Het gaat hier om herinvoering van het zogenoemde ambtenarenverbod. In 1933 had de muiterij op De Zeven Provinciën geleid tot deze maatregel die de overheid in staat stelde ambtenaren te ontslaan wegens lidmaatschap van communistische en nationaal-socialistische partijen en organisaties.²⁸ De herinvoering ervan was uitsluitend tegen communisten gericht. Daarvan maakte de voor de BVD verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Drees-Van Schaik, F.G.C.J.M. Teulings, geen geheim. Hij kondigde een wijziging aan in de ambtelijke rechtspositie om communistische ambtenaren te kunnen weren.²⁹

De door Teulings aangekondigde maatregel werd uitgevaardigd door minister-president Drees in de vorm van een beschikking, gedateerd 17 december 1951 en getiteld 'Nieuwe lijst van verboden verenigingen'. Op de lijst stonden uitsluitend communistische organisaties. In de eerste plaats de CPN, vervolgens de mantelorganisaties Arbeidersbond voor Cultuur, het Algemeen Nederlands Jongerenverbond en de Nederlandse Vrouwenbeweging en ten slotte de steeds meer door de CPN gestuurde Eenheidsvakcentrale en de daarbij aangesloten bonden.³⁰

Vaststellen welke Nederlanders lid waren van een of meer van deze communistische organisaties werd door dit ambtenarenverbod – formeel een toegevoegd artikel in het Algemeen Rijksambtenarenreglement (ARAR) – een belangrijke en arbeidsintensieve taak voor de BVD. Op basis van door de dienst verzamelde gegevens werden communisten uit ambtelijke functies gezet of – daarop zou het in de praktijk vooral neerkomen – niet daarin toegelaten. De benodigde gegevens werden geput uit de eigen documentatie, aangevuld met de resultaten van de politieke antecedentenonderzoeken die de dienst had uitgevoerd. De werklast van de BVD op het gebied van de antecedenten- en veiligheidsonderzoeken werd nog vergroot toen eind 1949 de BVD door de minister-president werd aangewezen als verantwoordelijke instantie voor de beveiliging van de West-Europese Unie (WEU) en kort daarna als niet-militaire National Security Authority in het kader van de inmiddels opgerichte NAVO.³¹

Personeelsuitbreiding

Dit alles bij elkaar bezorgde de BVD meer werk dan de dienst op dat moment aankon. Personeelsuitbreiding was dus geboden en Einthoven was er wel de man naar om dat luid en duidelijk uit te dragen. Een combinatie van grote ambitie, dadendrang en een manicheïsche kijk op de wereld zorgden ervoor dat Einthoven zijn BVD zag als het instrument bij uitstek om het communisme in te dammen. Die visie verwoordde hij op indringende wijze tegenover ieder die het wilde horen, en met des te meer kracht tegenover degenen die dat niet wilden. Hij was er rotsvast van overtuigd dat politiek Den Haag, en zeker 'zijn' minister van Binnenlandse Zaken, 's ochtends wakker werd

met als eerste gedachte 'Wat zal de BVD vandaag weer voor interessante zaken te melden hebben' en hij was bitter teleurgesteld dat de werkelijkheid soms anders uitpakte.³² Hij had een grote overtuigingskracht en het was waarschijnlijk hieraan te danken dat secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken M.J. Prinsen in maart 1950 akkoord ging met een verzoek van Eindhoven om de dienst met dertig man uit te breiden.³³

Enkele maanden later kon Eindhoven triomfantelijk aan zijn medewerkers melden dat het ministerie van Financiën een verdubbeling van het BVD-budget had goedgekeurd. Ook voor het nog lopende jaar 1950 zou er al geld beschikbaar komen, waardoor een grote uitbreiding van het personeel mogelijk zou worden. In totaal zouden er 185 personen bij komen, onder wie 13 referendarissen, 21 commiezen en hoofdcommiezen, 9 inspecteurs en 45 rechercheurs – deze laatsten zonder twijfel om de grote uitbreiding van het aantal veiligheidsonderzoeken mogelijk te maken. Opvallend is het grote aantal 'meisjes' waarmee de BVD zou worden uitgebreid, namelijk 75. Zij zullen wel bestemd zijn geweest voor ondersteunend en administratief werk zoals typen en secretariaatswerkzaamheden. Opvallend is ook het relatief grote aantal van 15 chauffeurs waarmee het personeelsbestand uitgebreid zou gaan worden.³⁴ Aan het begin van de jaren vijftig beschikte lang nog niet iedereen over een rijbewijs, zodat ook eenvoudige rechercheurs bij hun werk gebruik konden maken van een auto met chauffeur – wat later een voor weinigen weggelegd statussymbool zou worden. Een deel van de chauffeurs werd overigens ingezet bij het volgwerk.

Al dat nieuwe personeel moest ergens vandaan komen en in die zin kwam het niet slecht uit dat na de soevereiniteitsoverdracht veel goed opgeleide en ervaren ambtenaren uit het voormalig Nederlands-Indië naar Nederland kwamen. We zagen al hoe Eindhoven in de personen van Van der Laan, Van Maanen en Felderhof bijna het hele parket van het hooggerechtshof van Nederlands-Indië rond zich had verzameld en dat Prinsen daarvan niet zo gecharmeerd was. Dat belette Eindhoven niet om in te gaan op de sollicitaties van voormalige Nederlands-Indische ambtenaren, zeker niet als zij werden aanbevolen door iemand als Felderhof. Zo schreef deze een lovende brief over de hem bekende jurist E. Vrieze, die onder meer in Batavia sous-chef personeelszaken was geweest bij Verkeer en Waterstaat, maar ook korte tijd administrateur in dienst van de Republiek Indonesië. Hij kwam in 1950 in dienst als hoofd personeelszaken onder Van Maanen.

Uit het voormalig Nederlands-Indië kwamen niet alleen juristen de BVD versterken. Ook bestuurs- en politieambtenaren vonden een plaats in de snel expanderende dienst. Zo waren er enkele assistent-residenten en de hoofdcommissarissen van Borneo en Celebes die – zij het onder hun oorspronkelijk ambtelijk niveau – een betrekking bij de dienst aanvaardden.

Rechts-extremisme

Een geval apart vormde de sollicitatie en de uiteindelijke aanstelling van een jurist die nog tot maart 1951 in dienst was geweest van de Republiek Indonesië. Na een gesprek met Felderhof, die kennelijk bijna heel ambtelijk Batavia had gekend en die had

verklaard zich voor hem volkomen garant te stellen, had de sollicitant gesprekken gevoerd met Crabbendam en met de pas benoemde Vrieze. De bedoeling was dat hij leiding zou geven aan een nog op te zetten sectie binnen Crabbendams afdeling die zich zou gaan richten op het extremisme van rechts. Vrieze liet in een interne notitie weten dat de desbetreffende sollicitant zich ervan bewust was dat de functie waarnaar hij solliciteerde niet in overeenstemming was met het niveau van zijn laatste functie in Indonesië, maar dat hij de functie niettemin graag zou vervullen.

Interessant is in dit geval het commentaar van Einthoven, die in dit soort zaken kennelijk het laatste woord had. In een handgeschreven briefje liet hij Vrieze weten dat hij de sollicitant niet persoonlijk kende, evenmin als diens concurrent-medesollicitant. Laatstgenoemde had hij wel eens gezien, maar de man had geen geweldige indruk achtergelaten. 'Dat is trouwens voor zo'n achteraf baantje ook niet nodig.' Met de geciteerde zin gaf Einthoven een voorschot op een beschouwing over twee onderwerpen die hem kennelijk na aan het hart lagen: het in dienst nemen van wat zijn opvolger Sinninghe Damsté ooit vol zelfspot 'Indisch wrakhout' zou noemen, en het relatieve belang van het rechts-extremisme voor de taakuitvoering van de BVD. Wat het eerste onderwerp betreft zag Einthoven het grootste gevaar in het feit dat 'deze mensen thans [onderstreping van Einthoven] bereid zijn alles aan te pakken, doch als er enige fut in zit zullen ze over een paar maanden vergelijkingen gaan maken met anderen en bovendien met hun eigen vroegere werk en daarbij tot de conclusie komen dat het maar een snertbaantje is dat slecht betaald wordt'.

In vloeiende lijn ging Einthoven vervolgens in op het dilemma bij de vervulling van de vacature en op de aard van de vacature zelf. 'Als we een vent nemen zonder [onderstreping van Einthoven] fut dan brengt hij er niets van terecht. Je moet toch min of meer een *tjabe rawit* zijn die zich dik kan maken over het rechtssch extremisme in een periode dat dit gevaar practisch niet meetelt vergeleken bij de wereldproblemen van het internationale communisme waarmee de heele rest van de BVD bezig is. Ik zie deze sectie als noodzakelijk in de eerste plaats om te voldoen aan de eischen van de binnenlandsche politiek met een kleine p.'

Na deze ontboezeming zou men geneigd zijn te zeggen: '*so much for* de binnenlandse politiek en voor het rechts-extremisme'. Toch is het zo dat de BVD gedurende de hele Koude Oorlog royaal aan de wensen van de politiek tegemoetkwam en relatief veel aandacht aan het rechts-extremisme heeft besteed, gemeten aan de omvang ervan en aan de werkelijke bedreiging van de democratische rechtsorde. Toen met de terugkeer uit detentie van de ex-ss'er Paul van Tienen, aan het begin van de jaren vijftig, het georganiseerde neo-nazisme in Nederland de kop opstak, was de BVD er als de kippen bij om Van Tienens Werkgemeenschap Europa met agenten te penetreren. In 1951 duikt de naam Van Tienen, gezien het bovenstaande niet geheel toevallig, voor het eerst op in de rapportage van de BVD, om nog jaren lang een regelmatig terugkerend onderdeel te vormen van de rubriek 'Rechts-extremisme' in het maandoverzicht van de dienst. Ook los van Van Tienen bleef de dienst het rechts-extremisme in zijn vaak bonte verscheidenheid volgen, om de politiek van dienst te kunnen zijn wanneer daar om werd gevraagd. Hoofdstuk VII geeft daarvan een beeld en een overzicht.

Grotere diversiteit van het personeel

De instroom van voormalige Indische en Indonesische ambtenaren had tot gevolg dat de samenstelling van het BVD-personeel werd uitgebreid met een derde categorie. Naast de mensen uit het verzet en de politie (soms uit beide tegelijk), kwam er aan het begin van de jaren vijftig een duidelijk aanwezige 'Indische' component. Deze mensen kwamen soms terecht op (betrekkelijk) leidinggevende plaatsen, maar voor een groot deel toch ook in ondersteunende en administratieve functies. Vooral bij de centrale documentatie, waar Noyon de scepter zwaaide, was het aantal Indische medewerkers groot – zo groot dat bij sommige eenheden het Maleis de voertaal was, totdat Eindhoven daar een eind aan maakte.

Toch werd niet alleen maar Indisch personeel aangetrokken. Het was ministers van rooms-roden huize in de opeenvolgende kabinetten-Drees opgevallen dat de BVD weinig of geen ambtenaren telde met een katholieke of sociaaldemocratische achtergrond. Daarin kwam geleidelijk verandering. Het was bijvoorbeeld minister Suurhoff van Sociale Zaken, een oude bekende van Eindhoven uit de Nederlandsche Unie, die er bij het hoofd van de dienst op aandrong om W.A.H. de Jonge in dienst te nemen. De Jonge, vanwege zijn jonkheerschap ook wel de 'rode jonker' genoemd, was als student tijdens de Tweede Wereldoorlog direct in het verzet gegaan, was door de Duitsers gepakt en naar het concentratiekamp Natzweiler gestuurd, dat vooral voor politieke gevangenen was bestemd. Hier leerde hij als sociaaldemocraat het communisme aan den lijve kennen. Bij de bevrijding was hij nog in leven en hij kwam in dienst van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. Daar hield hij zich bezig met het 'gewroet' van de Nederlandse communisten in de PVDA en in de vakbonden die bij het NVV waren aangesloten. Hij schreef in die functie twee brochures, *De Ijsberg* en *Het Paard van Troje*, waarin hij, zoals de titels al suggereren, de ondergrondse woelarbeid en infiltratietactieken van de CPN aan de kaak stelde. Een ideale achtergrond voor een loopbaan bij de BVD, zou men zeggen, maar Eindhoven voelde er aanvankelijk weinig voor een echte socialist in dienst te nemen. Op aandringen van Suurhoff kwam het tot een 'vooruit dan maar', maar wel met de kanttekening dat De Jonge nooit een hogere rang dan commies zou kunnen bereiken. De Jonge, die het tot een prominente en internationaal gewaardeerde directeur van de BVD zou brengen, mocht deze anekdote later graag en met smaak vertellen.³⁶

Om tegemoet te komen aan wat Eindhoven het gezeur van zijn katholieke ministers noemde, kwam op een meer geruisloze manier P.G.H. van Doeveren in dienst, een katholieke inspecteur van politie. Van Doeveren had voordat hij bij de politie kwam niet alleen Indisch recht gestudeerd, maar hij bracht ook een respectabel verzetsverleden mee. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij als gemeenteburgemeester betrokken geraakt en gebleven bij de TD-groep, de Tweede Distributiestamkaart-groep. Deze verzetsgroep legde zich toe op het administratief laten verdwijnen van joden en andere onderduikers uit de bevolkingsadministraties. De groep meende dat geweld niet nodig

was, omdat op genoemde manier het nodige geregeld kon worden, zonder dat de bezetter aanleiding werd gegeven tot represailles.³⁷ Van Doeveren werd al snel aangesteld als hoofd van de sectie BCP, de sectie binnen Crabbendams afdeling B (zie schema) die zich met de CPN bezighield.

Specialisatie

De toestroom van personeel was nodig om de toegenomen werkdruk het hoofd te bieden; zij maakte ook een verfijning van de BVD-organisatie mogelijk. Dat kwam het zichtbaarst tot uiting bij de afdeling KB van Gerbrands. Vanaf het begin hadden Gerbrands en zijn kleine team hun inspanningen gericht op het onderkennen van relaties tussen de CPN en de Sovjet-Russische en andere Oost-Europese inlichtingendiensten. Allengs bleek echter dat die relaties, althans in Nederland, minder frequent en minder conspiratief waren dan aanvankelijk werd aangenomen. Hoewel de CPN onvoorwaardelijk achter Stalin en de Sovjet-Unie stond, waren openlijke en heimelijke contacten tussen functionarissen van die partij en vertegenwoordigers van de AIJG-landen beperkt gebleken. Dat leidde binnen de afdeling KB tot verzelfstandiging van twee operationele doelen: aan de ene kant het penetreren van de CPN om daardoor zicht te krijgen op ledental en individuele lidmaatschappen, en aan de andere kant het zo mogelijk door middel van dubbelagenten penetreren van de netwerken van de inlichtingendiensten die in Nederland opereerden. Voor de eerstgenoemde taak, het penetreren van het Nederlandse communisme, werd op initiatief van Crabbendam de Utrechtse adjunct-inspecteur van politie H.C. Neervoort aangetrokken. Neervoort was katholiek, had in het verzet gezeten en bracht als verdere aanbeveling mee dat hij de echtgenote van 'Bob' Scheepstra, de leider van de Landelijke Knokploegen (LKP), uit de gevangenis had weten te halen, waarna hij was ondergedoken.³⁸ Neervoort werd in eerste instantie toegevoegd aan Gerbrands, maar toen de personele mogelijkheden wat ruimer werden kreeg hij binnen de afdeling zijn eigen eenheid. De afdeling KB werd opgesplitst in twee onderafdelingen. KB/G nog steeds onder leiding van Gerbrands, ging zich vooral richten op het contra-inlichtingenwerk, terwijl KB/N onder leiding van Neervoort de CPN en haar nevenorganisaties als object had. In de komende jaren zouden Gerbrands en Neervoort, elk op zijn eigen terrein, de paradepaarden van Eindhoven worden, in Nederland maar vooral in het buitenland.

Ook in de rest van de BVD-organisatie werd door de instroom van personeel een zekere verfijning, specialisatie zo men wil, mogelijk. De oprichting binnen de afdeling B van een sectie voor bestudering van het rechts-extremisme kwam al aan de orde. In diezelfde afdeling ging een sectie BPO (Personenonderzoek) zich toeleggen op het onderkennen van communistische infiltratie in andere politieke partijen, in de eerste plaats de Partij van de Arbeid. In de loop van de tijd ging deze sectie zich ook bezig houden met politiek (lees: communistisch) gemotiveerde spionage – daarover later meer.

De 'gewone' spionage, bedreven door mensen die zich voor geld en goede woorden, maar niet vanuit een ideologische overtuiging lieten gebruiken door de inlichtingen-

diensten van het Oostblok en China, bleef de kernactiviteit van de afdeling c. Binnen deze afdeling trad eveneens specialisatie op – in dit geval op grond van geografische indeling: een sectie CR (Rusland), die zich met de Sovjet-Unie bezighield, een sectie CS (Satellietlanden), waarin werd gekeken naar spionage uit Polen, Tsjecho-Slowakije, Roemenië en Hongarije en enige tijd later een sectie CD, die zich vooral ging richten op het tegengaan van spionage uit de DDR.

De noodzaak van reorganisatie

De strikte scheiding tussen operaties en bewerking/rapportage, tussen KB/N en de afdeling B enerzijds en tussen KB/G en de afdeling C anderzijds, bleef bij dit alles gehandhaafd. Vooral Gerbrands en de zijnen gingen daarin ver. Het moet zijn voorgekomen dat op basis van operationele gegevens een sovjet-‘diplomaat’ werd uitgewezen zonder dat de afdeling C daarvan tevoren op de hoogte was, laat staan dat er overleg over was gevoerd. Het hoofd van de afdeling, W.J.Th. Serraris, las erover in zijn ochtendblad en stormde, volgens de anekdotische overlevering, met de krant in de hand het bureau van Eindhoven binnen om verhaal te halen. Deze en soortgelijke incidenten kwamen nogal eens voor en waren niet bepaald bevorderlijk voor goede onderlinge relaties tussen de betrokken dienstonderdelen. Eindhoven besloot dan ook eind 1952 dat er gereorganiseerd moest worden. De man die hij daarvoor van buiten aantrok, wist echter in korte tijd alle betrokken afdelingshoofden tegen zich in het harnas te jagen, zonder dat dit onderling tot grotere saamhorigheid leidde.³⁹ De noodzakelijke reorganisatie kwam er uiteindelijk toch in de tweede helft van de jaren vijftig en, na pensionering van Eindhoven, in het begin van de jaren zestig.

Om aan de groeiende behoefte aan informatie over de communistische organisaties te voldoen moest de BVD ook zijn operationele capaciteit uitbreiden. Al in 1950 had Eindhoven vastgesteld dat het moment was aangebroken om de inzet van informanten en agenten op te voeren om op die manier achter de geheime plannen en acties van de CPN te komen.⁴⁰ Dat betekende uitbreiding van Neervoorts afdeling, maar ook een intensivering van de samenwerking met de plaatselijke politie. Dat gold vooral voor Amsterdam, het bastion van de CPN. Daar werd de noodzaak van gezamenlijk optreden zo groot geacht dat de BVD in de hoofdstad een ‘filiaal’ opende waarin een deel van de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie en een aantal BVD-ambtenaren bij elkaar werden gezet met geen ander doel dan optimaal zicht te krijgen op de Amsterdamse afdelingen van de CPN.⁴¹

Al met al leidde de verbeterde informatiepositie van de BVD niet alleen tot een verbetering van berichtgeving, maar ook tot een meer realistische beoordeling van de CPN. De veronderstelde communistische voorbereidingen tot een gewelddadig optreden bij een dreigend militair conflict bleken door de dienst jarenlang overschat te zijn, evenals trouwens de capaciteiten van de communistische leiders om in die omstandigheden het landsbestuur over te nemen. De communistische dreiging bleek kortom veel kleiner dan de BVD eerder op grond van nog onvoldoende gegevens had aangenomen.⁴²

Gerbrands' afdeling KB/G en Serraris' afdeling C hadden ondertussen hun handen vol aan het onder controle krijgen van de spionage vanuit het Oostblok, waarbij in de eerste plaats de Sovjet-Unie een rol speelde. Meer nog dan in de sector van Crabbendam was het tegengaan van spionage een zaak van internationale samenwerking – wat de BVD betrof in de eerste plaats met de Amerikaanse inlichtingendienst CIA. Het zou in de rede hebben gelegen dat de samenwerking met de Amerikanen zich in de eerste plaats had geconcentreerd op de samenwerking met de FBI, die immers net als de BVD een contra-inlichtingentaak had. De afspraak was echter dat de CIA, die anders dan de FBI al snel in Den Haag een *station*, een eigen afdeling binnen de ambassade had gevestigd, ook de belangen van de FBI zou behartigen. Soms ging dat goed, soms ging dat door Amerikaanse competentieproblemen wat moeizamer.

Al spoedig na de oprichting in 1947 had de CIA de positie van belangrijkste partnerdienst overgenomen van de Britse Secret Intelligence Service. Dat had vooral te maken gehad met het feit dat de Amerikanen, anders dan de sterk verarmde Britten, de BVD materiële en financiële steun verleenden. De CIA leverde vooral elektronische apparatuur waarmee audio-operaties, het meeluisteren van gesprekken door middel van microfoons en telefoontaps, uitgevoerd konden worden. Daarnaast verleenden de Amerikanen ook rechtstreeks geldelijke steun, waarmee onder meer auto's gekocht konden worden voor het volg- en observatiewerk, maar waarmee ook extra personeel betaald kon worden. Aan het begin van de jaren zestig konden uit de Amerikaanse subsidies ongeveer 65 personeelsleden betaald worden, ruwweg tien procent van het totale personeelsbestand van dat moment.

De Amerikaanse steun kwam vooral ten goede aan het zogenaamde 'project A', het aftappen van de telefoonlijnen van de Sovjet-Russische ambassade en andere kantoren, zoals het apart gehuisveste consulaat. Later werden aan dit project de vestigingen van andere Oost-Europese landen toegevoegd. In ruil voor steun ontving de CIA dagelijks de transcripties van de afgeluisterde gesprekken. Bovendien deelden de Amerikanen in de followup die de BVD gaf aan informatie uit deze gesprekken, zoals het benaderen van Nederlanders. Het vaststellen van de identiteit van bezoekers van de 'RA' zoals de Sovjet-Russische ambassade bij de BVD werd genoemd, was gemakkelijker geworden, nu men via de telefoon al een naam en vaak een tijdstip van ontmoeting aan de weet kwam. Dat maakte het werk van de volg- en observatieploeg minder tijdrovend en bovendien effectiever. Al na enkele jaren begon deze combinatie van inlichtingenmiddelen haar vruchten af te werpen.

NAVO-lid Nederland als doelwit van spionage

Het lijkt alles behalve toeval dat in 1954 de Sovjet-Unie toestemming had gevraagd (en gekregen) om 'service attachés' toe te voegen aan haar militaire missie in Den Haag. Het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en de stationering van Amerikaanse straaljagers op de vliegbasis Soesterberg, in datzelfde jaar 1954, waren daar niet vreemd aan. De 'serviceattachés', officieren van de Sovjet-Russische marine, land- en luchtmacht, waren in werkelijkheid inlichtingenofficieren (IO's) van de GROE, de

militaire inlichtingendienst, die evenals de niet-militaire KGB in Nederland actief was. Door hun soms weinig subtiële manier van optreden, maar ook door oplettendheid van de afdeling C, die het hanteren van de telefoontap onder de knie begon te krijgen, begonnen de GROE-officieren op te vallen. Gerbrands slaagde erin om Nederlanders die zij hadden benaderd te 'dubbelen', hetgeen na verloop van tijd voldoende belastend materiaal opleverde om in januari 1958 drie van hen uit te wijzen.⁴³

Al dan niet in afstemming met de Sovjet-Russische collega's verhoogden ook de Oost-Duitse inlichtingendiensten in de tweede helft van de jaren vijftig hun activiteiten in Nederland. Zowel de afdeling buitenland van de Staatssicherheidsdienst, de Hauptverwaltung Aufklärung (HVA), als de militaire inlichtingendienst Verwaltung für Koordinierung (VfK) bleken – althans voor zover de BVD dat waarnam – in de eerste plaats geïnteresseerd in de Amerikaans-Nederlandse samenwerking op militair gebied. Bij de BVD had dit tot gevolg dat Gerbrands zijn operationele inspanningen moest verhogen om enkele dubbelagenten te begeleiden, wat voor de afdeling C de noodzaak met zich meebracht een nieuwe sectie op te richten om het materiaal te verwerken dat uit die operaties ter beschikking kwam.⁴⁴

Maar niet alleen de landen van het Warschaupact spioneerden in en tegen Nederland. Ook de Volksrepubliek China, zo bleek in 1958, hield zich daarmee bezig. Uit afgeluisterde gesprekken in de Chinese ambassade bleek dat een inlichtingenfunctionaris van het hoofdkantoor in Peking enkele ambassade-medewerkers in Den Haag instrueerde hoe men met Nederlanders moest omgaan om hen tot medewerking over te halen. Ook voor de Chinezen stond het binnenhalen van inlichtingen over de NAVO en over de relatie van Nederland met de Verenigde Staten voorop.⁴⁵ De stroom informatie die de audio-operatie Klaas Vaak opleverde – en die gedeeld werd met de CIA – werd uitgewerkt in een nieuwe sectie K/CH (kabinetsafdeling Chinezen), waar een gedetacheerde ambtenaar van Buitenlandse Zaken aan het hoofd stond. Na verloop van tijd nam W.A.H. de Jonge de leiding van de sectie over.

Het rapport-Kuipers

Zoals gezegd, de grote bedrijvigheid in de tweede helft van de jaren vijftig bracht de BVD tot een zekere reflectie op het eigen functioneren en tot de vraag of de organisatie van de dienst niet moest worden aangepast. Eindhoven wees, na het echec van een eerdere reorganisatiepoging, Dries Kuipers aan om hierover na te denken. De ster van Kuipers, die inmiddels aan de Universiteit van Amsterdam was afgestudeerd als econoom, was binnen de dienst rijzende. In 1958 was hij Crabbendam opgevolgd als hoofd van de afdeling B, nadat Crabbendam was aangewezen om de relatie met de politie op een hoger peil te brengen. Kuipers' rapport, dat hij in 1959 aan Eindhoven aanbood, laat zich lezen als een compacte beschrijving van doel en middelen van de BVD aan het eind van de jaren vijftig. De Amerikaanse subsidies bijvoorbeeld, die zoals gezegd op dat moment ongeveer tien procent van het BVD-budget uitmaakten, vormden volgens Kuipers een probleem op zichzelf, ondanks het feit dat opeenvolgende ministers hiertegen geen bezwaar hadden aangetekend. De omvang van de

Amerikaanse subsidies was zo groot dat de BVD daarvan afhankelijk was geworden en dat wegvallen ervan voor de dienst ingrijpende gevolgen zou hebben. Kuipers zag minder bezwaren wanneer de Amerikaanse gelden alleen gebruikt zouden worden om variabele kosten, met name operationele kosten, te bestrijden.

In zijn rapport stelde Kuipers onder meer de 'afgenomen binnenlandse betekenis' van het communisme, in casu de CPN aan de orde. Naar zijn mening was de voornaamste aandacht van de dienst op dit gebied nu verschoven naar de internationale verhoudingen, dat wil zeggen naar de relatie tussen de CPN en de CPSU. Desondanks bleef de dienst daarnaast genoodzaakt tot de registratie van communisten, zowel in het kader van de oorlogsvoorbereiding – dat wil zeggen de eventuele internering van communisten – als van het ambtenarenverbod. De beste manier om de daarvoor noodzakelijke gegevens te bemachtigen noemde Kuipers de SE-actie: het door middel van inbraak toegang krijgen tot originele lidmaatschapsregistraties van de verschillende communistische organisaties. Afluisteracties door middel van microfoons vond hij een bijzonder waardevol middel om gegevens over de internationale verhoudingen binnen het communisme bijeen te brengen, alsmede 'harde' informatie over de top van de CPN. Kuipers doelde hiermee ongetwijfeld op de microfoonacties bij Paul de Groot en in enkele kantoren van aan de CPN gelieerde organisaties zoals 'Nederland-USSR'. In zijn rapport beklemtoonde Kuipers nog eens dat 'om redenen van beleid' geen telefoons werden afgetapt in de sfeer van de CPN. Die redenen waren waarschijnlijk – Kuipers expliciteert ze niet – daarin gelegen dat voor het tappen van een telefoon de medewerking van de PTT nodig was. Ten aanzien van telefoontaps op ambassades van de Warschaupact-landen bestonden kennelijk minder reserves om derden in te schakelen, waarschijnlijk omdat dit soort acties primair was gericht tegen niet-Nederlanders, en spionnen bovendien. Voor het installeren van verborgen microfoons zoals bij Paul de Groot en in de Chinese ambassade was de medewerking van de PTT niet nodig; dat deed de dienst in eigen beheer.

Kuipers, als opvolger van Crabbendam verantwoordelijk voor de afdeling B, stelde in zijn rapport met enige spijt vast dat de rapportage van zijn afdeling door de geadresseerden – ministers, bestuurders, verbindingen waaronder in de eerste plaats de politie – weinig, te weinig op prijs werd gesteld, vooral ook gezien de grote hoeveelheid werk die deze rapportage met zich meebracht. Hij beperkte zich in zijn rapport overigens niet tot zijn eigen afdeling B. Ook de afdeling C hield hij tegen het licht. Spionnen, aldus de organisatie-econoom, worden meestal gevangen als gevolg van een toevallige aanwijzing. Van het ontwikkelen van een 'vangsysteem' verwachtte hij weinig. Misschien is het wat ver gezocht, maar het lijkt erop dat Kuipers deze opmerking speciaal voor Gerbrands had bestemd. Gerbrands had in de loop van de jaren vijftig namelijk een 'indicatorenlijst' ontwikkeld, aan de hand waarvan spionnen gemakkelijker onderkend konden worden – dat was althans de bedoeling. De lijst met 'indicatoren' bevatte zaken als het bezit van een postbus als daarvoor geen zakelijke noodzaak bestond; meer geld uitgeven dan op grond van maatschappelijke positie te verklaren was; plotselinge afwezigheid zonder plausibele verklaring. Gerbrands' 'indicatorenlijst' kreeg enkele jaren lang ook internationaal een positief onthaal. De

eerlijkheid gebiedt echter te zeggen dat de uiteindelijke oogst aan vijandelijke agenten nogal gering was. In die zin had Kuipers wel gelijk. Kuipers erkende dat telefoontaps soms nuttige indicaties konden opleveren, maar hij constateerde tegelijkertijd dat dit middel wel enorm veel werk betekende. Evenals in de communistische sfeer vormden agentenoperaties uiteindelijk ook bij het contra-inlichtingenwerk de spil van de activiteiten – een opmerking die het belang van de operationele inzet van zowel Neervoort als Gerbrands onderstreepte en die door Eindhoven met warme instemming moet zijn gelezen.

Zoals gezegd liep Kuipers in zijn rapport aan Eindhoven als het ware de hele dienst door om stil te staan bij de essentie van elk onderdeel. Het ging hem daarbij vooral om de taak en de middelen. Wat de beveiliging betreft, de taak van de afdeling D, kon hij bogen op een ruime ervaring die hij had opgedaan als plaatsvervangend hoofd van die afdeling. Vandaar waarschijnlijk dat hij voor dit onderwerp meer de ruimte nam dan voor bijvoorbeeld het contra-inlichtingenwerk, waarin hij geen eigen ervaring had. Kuipers ging terug in de tijd en herinnerde eraan dat net na de Tweede Wereldoorlog de vooronderstelling leefde dat de gemiddelde communist geneigd was tot alle kwaad, in het bijzonder tot sabotage en spionage. Die vooronderstelling leidde tot een taakopvatting van de BVD die erop gericht was alle kwetsbare plekken in de samenleving op te sporen, om er vervolgens alles aan te doen om die zwakke plekken te beschermen. Te beschermen – of, in de vakterm, te beveiligen – tegen gevaar van buitenaf in combinatie met het verwijderen van het gevaar van binnenuit, de communisten.

Deze vooronderstelling nu, betoogde Kuipers, was aan het eind van de jaren vijftig niet meer in haar volle omvang houdbaar. Het communisme bleek, althans in Nederland, in de eerste plaats een politiek fenomeen. De consequentie daarvan was in de ogen van Kuipers dat met voorrang politieke functies in de samenleving beveiligd moesten worden tegen infiltratie door communisten. Kuipers dacht hierbij aan functies in het staatsbestuur, in het onderwijs en in internationale organisaties zoals de NAVO. Want, zo vervolgde Kuipers zijn betoog, het feit dat van de CPN geen sabotage hoeft te worden verwacht betekent nog niet dat het communisme ongevaarlijk is. De loyaliteit van communisten, ook van Nederlandse communisten, lag naar zijn overtuiging bij Moskou. Daarom moesten ze geweerd worden uit die functies waar hun binding met Moskou zou kunnen leiden tot voor Nederland schadelijke activiteiten. Deze redenering onderstreepte in zijn visie nog eens het belang van politieke antecedentenonderzoeken.⁴⁶

Kuipers' *tour d'horizon*, eigenlijk bedoeld om de organisatie van de BVD wat te stroomlijnen, leidde nog niet direct tot organisatorische aanpassingen. Daarvoor bevatte het rapport waarschijnlijk ook te weinig concrete aanbevelingen. Wel kan men het rapport zien als een inventarisatie van de noodzakelijke activiteiten die de dienst had te verrichten om te voldoen aan wat de politiek van hem verwachtte. Zoals we zagen legden de consequenties van het ambtenarenverbod en van de interneringsvoorbereiding veel gewicht in de schaal waar het ging om de inzet van mensen en middelen. Hier ligt de kern van het verschijnsel dat de BVD jarenlang is doorgegaan

met op grote schaal communistische organisaties te infiltreren en communisten te registreren, ook toen het gewicht van de CPN als politieke factor al voor een groot deel was verdampt. Pas toen het politieke besluit was genomen dat het enkele lidmaatschap van de CPN niet langer een ambtelijke loopbaan in de weg mocht staan en dat gestopt zou worden met het aanleggen van arrestatielijsten, kon de BVD het ten opzichte van de CPN betreft rustiger aan gaan doen. Maar toen was het inmiddels 1980 (motie-Roethof in de Tweede Kamer) respectievelijk 1987.⁴⁷

Eindhoven heeft zonder enige twijfel Kuipers' rapport gelezen, maar de daarin aanwezige nuanceringsen waren aan hem niet besteed. Dat bleek nog in dezelfde maand mei 1959, de maand waarin Kuipers' rapport verscheen. Op 25 mei schreef Eindhoven een brief aan E.H. Toxopeus, minister van Binnenlandse Zaken in het zójuist aangetreden kabinet-De Quay. Hierin bood het hoofd van de BVD zijn nieuwe minister een programma van vijf avonden briefing in het gebouw van de BVD. Dat programma vermeldde als eerste en belangrijkste punt de vraag met welke tegenstanders de BVD te maken had. Voor Eindhoven waren dat onverkort het communisme en de vertegenwoordigers daarvan in Nederland, de CPN en haar mantelorganisaties. Hij was van mening dat de dienst daarvan zowel de openlijke politieke als de bedekte activiteiten moest volgen, en daarmee bedoelde hij expliciet spionage en sabotagevoorbereiding. Ook psychologische oorlogvoering viel volgens Eindhoven binnen de scope van de dienst, zowel defensief als actief. Vooral daarover moet in dit hoofdstuk iets meer gezegd worden.

Psychologische oorlogvoering

Al in 1953 had Eindhoven minister Beel meegekregen in zijn opvatting dat psychologische oorlogvoering 'erbij hoorde', dat wil zeggen dat het communisme door de BVD niet alleen bestudeerd, maar ook bestreden moest worden. Dat laatste werd pas feitelijk mogelijk toen in 1957-1958 de BVD kon inspelen op de interne conflicten in de CPN. Eindhoven zelf was hiervan de grote stimulator, met Van den Heuvel als zijn secondant. Deze maakte in april 1959 een studiereis naar de Verenigde Staten, waar hij zich bij de Amerikaanse diensten ging oriënteren op het terrein van de contrapropaganda tegen het communisme. In hetzelfde jaar 1959 werd de Stichting voor Onderzoek van Ecologische Vraagstukken (soEV) opgericht, de dekmantel waaronder de BVD vorm zou geven aan de psychologische oorlogvoering tegen het communisme. Toen Eindhoven probeerde zijn oude vriend en minister-president De Quay voor dit project te interesseren, hield deze de boot af en oordeelde dat de regering een dergelijke opzet niet kon financieren – waarmee hij ook impliciet duidelijk maakte dat die de taak van de BVD te buiten ging.

Eindhoven liet zich hierdoor niet uit het veld slaan. Hij besloot de psychologische oorlogvoering zoals hij die nodig vond, buiten de BVD onder te brengen bij de soEV. Hij benaderde prins Bernhard, die op zijn beurt de top van het Nederlandse bedrijfsleven uitnodigde voor een goed gesprek met Eindhoven over diens lofwaardige streven en het ontbreken van de daarvoor noodzakelijke middelen. Zo kwam de Stichting,

die later Interdoc zou gaan heten, aan haar startkapitaal. De essentie van de werkzaamheden van Interdoc, waarvan Van den Heuvel directeur werd, was het gebruiken van informatie die de Franse, Duitse en Engelse inlichtingendiensten hadden geleverd, voor het in woord en geschrift bestrijden van het internationale communisme.⁴⁸

Eindhoven had minister-president De Quay er niet van kunnen overtuigen dat zijn *pet project*, de psychologische oorlogvoering, tot het takenpakket van de BVD hoorde. Maar ook binnen de BVD was niet iedereen overtuigd van de noodzaak en het nut van deze activiteit. Het was waarschijnlijk geen toeval dat Kuipers in zijn rapport van mei 1959 er met geen woord over repte. Toen Einthovens plaatsvervanger J. S. Sinninghe Damsté eenmaal hoofd van de dienst was geworden, hield hij de samenwerking met Interdoc op een laag pitje, ook al omdat er een slechte verstandhouding bestond tussen Damsté en Eindhoven die ook na zijn pensionering op de achtergrond bij Interdoc een grote rol bleef spelen.

Sinninghe Damsté

Het einde van Einthovens ambtelijke carrière in april 1961 betekende in zekere zin ook het einde van een belangrijke fase in het bestaan van de BVD. Eindhoven belichaamde het pure onversneden anticommunisme, bovendien in een offensieve vorm. Zijn preoccupatie met de psychologische oorlogvoering was eigenlijk een voortzetting van zijn zorg om de geestelijke weerbaarheid (of het gebrek daaraan) in het Nederlandse leger aan het eind van de jaren dertig. Toen was het zaak geweest weerstand te bieden aan het nationaal-socialisme, na de Tweede Wereldoorlog was het communisme de bedreiging bij uitstek. Geestelijke weerbaarheid was ook het sleutelwoord voor een jarenlang uiterst geheimgehouden nevenactiviteit van Eindhoven. Sinds de zomer van 1945 gaf hij leiding aan de 'dienst Operaties', een *stay behind*-organisatie die zich ten doel stelde in geval van een bezetting door de Sovjet-Unie de geestelijke weerbaarheid van de Nederlandse bevolking te versterken, onder meer door het selectief en gericht plegen van sabotage. Na zijn pensionering als hoofd van de BVD meende Eindhoven dat het in de rede lag dat Sinninghe Damsté hem ook zou opvolgen als hoofd van deze 'dienst-o'. Toen Damsté daarvoor niet bleek te voelen, werd een andere oplossing gezocht en kwam er een einde aan deze personele unie.

Verschil van mening over het belang van de 'dienst-o' was niet het enige conflict-punt tussen Eindhoven en zijn opvolger. Toen Eindhoven afscheid had genomen van de dienst, had hij een dure eed gezworen dat hij nooit meer een voet zou zetten in het gebouw waar nu zijn opvolger de scepter zwaaide. Een van Einthovens grieven tegen Sinninghe Damsté was diens veronderstelde anti-Amerikaanse instelling. Die zou vooral blijken uit het feit dat Damsté, die Kuipers' rapport met instemming had gelezen, geleidelijk aan een einde maakte aan de Amerikaanse subsidies. Maar meer in het algemeen kan men zeggen dat Eindhoven bijzonder slecht overweg kon met mensen die formeel zijn plaatsvervangers waren. Of hij in hen een bedreiging van zijn positie zag, is niet zo duidelijk; een echte reden daarvoor was er niet. Maar het is wel

tekenend dat Eindhoven zijn plaatsvervanger Damsté systematisch onwetend hield over agenten- en andere operaties. Damsté vertelde later dat hij zich die kennis niettemin eigen had gemaakt via een eigen interne operatie, want met medewerking van Einthovens secretaresse kreeg hij toch de belangrijkste operatiedossiers te lezen.⁴⁹

Voordat Sinninghe Damsté hoofd van de dienst werd, was hij de laatste plaatsvervanger van Eindhoven in een reeks van drie. De eerste, J. Hazenberg, was een 'leftover' van het BNV. Hij maakte met Eindhoven de overgang naar CVD en BVD, maar vertrok met slaande deuren in 1950. Felderhof, al eerder genoemd, volgde hem op. Ook hij verliet de dienst omdat, om het diplomatiek te zeggen, zijn karakter en dat van Eindhoven nogal eens botsten.

Sinninghe Damsté werd in 1955 het volgende plaatsvervangend hoofd van de BVD, een functie waarvoor hij speciaal door Beel was aangetrokken. Beel kende Damsté nog uit de tijd dat hij als Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon in Batavia geschikte mensen zocht voor zijn persoonlijke staf. Damsté was toen voorzitter van de Indische Ondernemersvereniging en hij werd Beel geschetst als een man met frisse ideeën en een enorme werkkraft.⁵⁰ Damsté koos er toen voor om in zijn functie te blijven, maar de soevereiniteitsoverdracht en de nasleep daarvan brachten hem ertoe naar een bestaan in Nederland om te zien. Weer kruiste hij het pad van Beel, die hem als minister van Binnenlandse Zaken benoemde tot plaatsvervangend hoofd van de BVD (PHBVD). Sinninghe Damsté kreeg de opdracht mee om orde op zaken te stellen in de bestuurlijke en administratieve zaken van de dienst – niet de sterkste kant van Eindhoven – en daarover rechtstreeks aan Beel te rapporteren. Eindhoven zou zich dan, zo merkte Damsté later wat schamper op, kunnen beperken tot zijn hobby's communisme en operaties. Het is niet onmogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat deze buiten hem om tot stand gebrachte taakverdeling Eindhoven in het verkeerde keelgat is geschoten en dat hij daarom Damsté buiten de operaties heeft willen houden. In elk geval liet de verstandhouding tussen de heren veel te wensen over. Desondanks slaagden zij erin het eens te worden over een nieuwe medewerker in de top van de dienst, die Damstés plaats van PHBVD zou overnemen nadat deze Eindhoven als hoofd van de dienst zou zijn opgevolgd. Dat werd de procureur-generaal in Suriname, Th. W. van den Bosch.⁵¹ Door wat wel iets weg had van een repeterende breuk, liet ook de samenwerking tussen Damsté en diens plaatsvervanger te wensen over. Van den Bosch vertrok naar een functie bij het Openbaar Ministerie. Als PHBVD werd hij niet opgevolgd. Damsté stelde Kuipers aan als verantwoordelijke voor de Technische Planning en Controle (TPC) – een positie als tweede man van de dienst zonder de formele positie van plaatsvervanger.

Met Einthovens pensionering per 1 april 1961 kwam een einde aan een periode in het bestaan van de dienst die geheel door diens persoon, ambities, sterke punten en zwakke kanten werd bepaald. De BVD was de dienst van Eindhoven. Hij was de bouwer van de dienst, een 'doordouwer' die veel voor zijn dienst heeft weten te bereiken. Een belangrijke drijfveer was daarbij zijn geldingsdrang. E.H. Toxopeus, die als minister van Binnenlandse Zaken Eindhoven meemaakte in diens laatste jaren als hoofd van de dienst, noemde hem een fel en gedreven man die sterk in tegenstellingen dacht.

Jaren later terugblikkend was Einthovens opvolger Sinninghe Damsté op dit punt concreter. Hij had het gevoel dat Eindhoven iedere maand wel de behoefte had om met iemand ruzie te maken. Hij had problemen met de politie, met justitie, met de marechaussee. Altijd lag de schuld bij de andere partij, want zijn BVD maakte geen fouten. Als een van zijn belangrijkste taken zag Damsté het herstellen van de goede betrekkingen met wat hij 'de mandarijnen van Den Haag' noemde, de procureurs-generaal, de secretarissen-generaal en directeurs-generaal met wie de BVD relaties had te onderhouden.⁵²

The times they are a-changing

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe Einthoven van de BVD 'zijn' dienst maakte en hoe het functioneren van die dienst wat Einthoven betrof geheel in het teken stond van het in kaart brengen en bestrijden van het communisme. Zeker, aandacht voor het extremisme van rechts hoorde er ook bij, maar daarvan lag Einthoven zoals we zagen niet wakker. Onder zijn leiding ontwikkelde de BVD zich tot een organisatie die paste in de eerste fase van de Koude Oorlog, de fase tot de Cubacrisis, door Zubok en Pleshakov de fase van de 'bilateral confrontation' genoemd. Vanuit het perspectief van de BVD en zeker dat van Einthoven persoonlijk zou men de essentie van deze periode kunnen omschrijven als 'met de Amerikanen tegen de Russen'.

In dit hoofdstuk komt het post-Einθοventijdperk aan de orde. Daarin zal worden nagegaan hoe Sinninghe Damsté en diens opvolgers reageerden op de veelheid van veranderingen in de dienst zelf, in de bestuurlijke en politieke omgeving ervan, in de omringende maatschappij en in de internationale verhoudingen, en hoe zij daarmee omgingen. Onder meer zal worden gezien hoe in de jaren zestig de leiding van de dienst de instroom opving van nieuw personeel dat voor het eerst middels advertenties 'van buiten' werd aangetrokken.

Interessanter nog is de vraag hoe de dienst reageerde op de 'detente', de ontspanning in de internationale verhoudingen na de Cubacrisis, waardoor in de tweede helft van de jaren zestig het communisme voor velen in Nederland, vooral jongeren, zijn afschrikwekkendheid begon te verliezen. Deze tendens werd nog versterkt doordat de CPN zich 'autonoom' opstelde in het conflict tussen Peking en Moskou dat in de jaren zestig het internationale communisme in twee kampen verdeelde. Wat voor de CPN neerkwam op afstand nemen van Moskou, betekende voor de BVD een verstoring van het traditionele beeld van een CPN als pion van de Sovjet-Unie.

Nog afgezien van dit voor de BVD lastig te hanteren verschijnsel kreeg de dienst te maken met vragen van de kant van bestuur en politiek over fenomenen die vanuit het traditionele perspectief van de Koude Oorlog randverschijnselen waren. Studenten en jongeren in het algemeen accepteerden niet meer als vanzelfsprekend het gezag van de autoriteiten, in het gezin, in het bestuur en in de politiek. Studentenradicalisme,

Maagdenhuisbezetting en demonstraties tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam waren verschijnselen waarover politiek en bestuur zich meer zorgen maakten dan over de standpunten en de activiteiten van de CPN.

Hoe de leiding van de BVD in de deze fase van de Koude Oorlog enerzijds probeerde te voldoen aan de nieuwe eisen die aan de dienst werden gesteld, en anderzijds moeite had met het gegeven dat de politiek het communisme anders was gaan waarderen dan de dienst zelf, komt in dit hoofdstuk uitgebreid aan de orde.

Een nieuw hoofd van de Dienst

Nadat Eindhoven in april 1961 met pensioen was gegaan, veranderde er nogal wat binnen de dienst. Dat had zeker te maken met dat vertrek zelf. Hij had er in de vijftien jaar dat hij de dienst had geleid, geen twijfel over laten bestaan dat Eindhoven de BVD en de BVD Eindhoven was. Dat zijn opvolger het anders zou doen en in de dienst veranderingen zou aanbrengen, was eigenlijk vanzelfsprekend. Daarnaast waren er andere factoren die de samenstelling van het personeel en de werkwijze van de dienst beïnvloedden. De eerste generatie BVD-ambtenaren, die na de bevrijding de dienst mede had opgebouwd, was toe aan pensioen en moest opgevolgd worden. In de loop van de jaren zeventig deed de computer zijn intrede, die op de manier van werken – zeker op termijn – een grote invloed had.

Toen mr. J.S. Sinninghe Damsté de leiding van de BVD overnam, had hij er duidelijk behoefte aan zijn eigen stempel op de dienst te drukken. De tropenjaren die hij had doorgebracht als plaatsvervanger van Eindhoven, hadden hem tot het inzicht gebracht dat hijzelf in elk geval géén plaatsvervanger naast zich wilde hebben. Een tweede man die hem bij afwezigheid zou kunnen vervangen moest er natuurlijk wel zijn, maar die zou na het vertrek van Van den Bosch niet de dienstafkorting PHBVD krijgen. Die tweede man werd Kuipers, tot dan toe hoofd van de afdeling B, met de aanduiding TPC voor Technische Planning en Controle. Daarmee werd duidelijk gemaakt dat Kuipers zich in de eerste plaats zou bezighouden met de interne bedrijfsvoering, vooral op het gebied van operaties en alles wat daarmee samenhing. Dit betekende een duidelijk afscheid van het tijdperk-Eindhoven, waarin het hoofd van de dienst zich persoonlijk en gedetailleerd met operaties had beziggehouden, met buitensluiting zelfs van zijn plaatsvervanger. Damsté ging het anders doen. Hij wilde duidelijk maken dat er maar één hoofd van de dienst was – ‘eis basileus’ was daarbij zijn motto – en dat de BVD onder zijn eenhoofdige leiding functioneerde.¹

Reorganisatie

Samen met Kuipers voerde het nieuwe hoofd van de dienst een reorganisatie door die vooral te maken had met de plaats en het gewicht van de operaties. Eindhoven had zoals we zagen de operationele werkzaamheden geconcentreerd in een kabinetsafdeling KB, als het ware onder zijn handbereik. Dat de scheiding tussen enerzijds operaties en anderzijds bewerking en analyse soms tot vreemde toestanden had geleid is al aan

de orde geweest. Dat die scheiding niettemin op de een of andere manier gehandhaafd moest worden, was ook de mening van Sinninghe Damsté. Bescherming van bronnen en 'need to know' waren beginselen die de Britse instructeurs er destijds in gehamerd hadden en die voor het functioneren van de dienst van essentieel belang bleven. De reorganisatie van begin jaren zestig was bovendien noodzakelijk geworden door de onstuimige groei van de dienst van nog geen 200 personeelsleden eind 1949 tot ruim 650 op het moment dat Eindhoven met pensioen ging.² Maar zij had vooral ten doel de onderdelen van de dienst een duidelijker plaats te geven en de samenwerking tussen die onderdelen te bevorderen, met als uitdrukkelijke randvoorwaarde de handhaving van de bronbescherming.

De reorganisatie leidde tot het volgende beeld (zie schema c). De twee delen van de kabinetsafdeling KB werden gevoegd bij de afdeling B respectievelijk de afdeling C. Neervoort werd hoofd van de nieuwe afdeling B, die nu twee afzonderlijke componenten had: het voormalige KB/N werd BO (operaties) en de voormalige afdeling B heette nu BV (verwerking). Tussen BO en BV werd, om de bronbescherming ook institutioneel te verankeren, een sectie BVO gecreëerd. In deze sectie werden de binnenkomende rapporten van de onderafdeling BO ontdaan van elementen die konden wijzen op de identiteit van informanten en agenten. De 'geschoonde' rapporten werden vervolgens doorgestuurd naar de bewerkende secties van de onderafdeling BV.

Bij de afdeling C vond een vergelijkbare ingreep plaats. Gerbrands werd hoofd van de nieuwe afdeling C, die nu bestond uit CV (verwerving) en CB (bewerking). Ook hier hadden de onderafdelingen geen of spaarzaam rechtstreeks contact. Het grote voordeel van de nieuwe constructie was dat Neervoort en Gerbrands nu op hun eigen terrein het totaaloverzicht hadden en bovendien de inzet van operationele middelen, vooral die van agenten en informanten, konden afstemmen op de behoeften van de analisten.

De reorganisatie maakte ook een eind aan een situatie die in de loop van de tijd als oneigenlijk werd gevoeld. Onder de vleugels van de oude afdeling B waren geleidelijk verschillende ondersteunende secties ondergebracht die al lang niet meer voor die afdeling alleen werkten. Het ging hierbij om de volg- en observatieploeg, de recherche-sectie, die zich vooral met veiligheidsonderzoeken bezighield en de sectie die gesprekken uitwerkte die via microfoon en telefoon waren afgeluisterd. Daarbij voegde zich de afdeling KO, die na het vertrek van Van den Heuvel in Eindhoven kielzog enig statusverlies had geleden. Genoemde vier onderdelen werden ondergebracht in een nieuw gevormde ondersteunende afdeling E, met name ook om aan te geven dat zij voor de gehele dienst werkten.

Het resultaat van de reorganisatie was een overzichtelijkere BVD. Wel hield Sinninghe Damsté in zijn directe omgeving een kabinetsafdeling, maar ook daar vond stroomlijning plaats. Na het vertrek van Van Maanen werd Van Doeveren met de benaming 'hoofd kabinet' Damstés rechterhand voor juridische aangelegenheden, vooral waar het ging om de relaties met de politiek en de pers. Onder het hoofd kabinet vielen bovendien twee kleine afdelingen die namens het hoofd van de dienst persoonlijk optraden, de afdeling KEB, die de relaties met de buitenlandse diensten onderhield,

en de afdeling KCP (contact politie), die de relaties met de politie op het niveau van de korpschefs behartigde. Voor de relaties met de politie op werkniveau was er de sectie BOP (operaties politie) als onderdeel van de onderafdeling BO.

Werving van nieuw personeel

In de jaren veertig en vijftig had de werving van personeel nooit een probleem opgeleverd. Direct na de oorlog had de CVD en daarna de BVD ruime keus gehad uit kandidaten uit het verzet en uit de politie, en uit Indische ambtenaren die na de Indonesische onafhankelijkheid waren teruggekeerd. Door een soort coöptatie – personeelsleden werden aangemoedigd in eigen kring rond te kijken naar geschikte kandidaten – had de dienst nog een tijdje zijn personeel op sterkte kunnen houden, maar aan het begin van de jaren zestig bleek dat niet meer voldoende. Door de snelle uitbreiding en door de instroom van Indische ambtenaren aan het begin van de jaren vijftig was het personeelsbestand van de dienst relatief oud. Bovendien waren Damsté en Kuipers bezig voor het personeel van de dienst het zogenaamde functioneel leeftijdsontslag (flo) binnen te halen, hetgeen betekende dat de pensioengerechtigde leeftijd met vijf jaar vervroegd zou worden van 65 naar 60 jaar – iets wat bij de krijgsmacht, de brandweer en de politie al langer het geval was. Nieuwe krachten moesten dus geworven worden om de plaatsen te bezetten die op voorzienbaar korte termijn zouden openvallen.

Zonder dat de traditionele informele weg van personeelswerving via persoonlijke relaties – bijvoorbeeld in de eigen familie, maar ook bij politie en krijgsmacht – werd verlaten, werd werving van personeel nu voor het eerst een activiteit waarvoor de dienst ‘de markt’ op ging. Er werden advertenties geplaatst in dag- en weekbladen, maar voorlopig nog onder ‘cover’. Er verschenen advertenties in bijvoorbeeld *Vrij Nederland* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van ‘een grote instelling in het Westen des lands’. Deze instelling zocht ‘jonge intelligente medewerkers’ (de toevoeging ‘m/v’ was nog niet in de mode) met ‘belangstelling voor sociale en economische onderwerpen’. Een voltooide middelbareschoolopleiding was een vereiste, terwijl aanvullende werk- of studie-ervaring tot aanbeveling strekte.

Een eerste advertentiecampaagne leverde zo’n 350 reacties op, waarvan er twaalf overbleven voor een eerste gesprek. Het hoofd van de afdeling personeel, dr. A. Vrieze, legde aan zijn collega’s uit wat de verdere procedure zou zijn in deze activiteit die voor de BVD nieuw was. De sollicitanten die het eerste gesprek met een personeelsfunctionaris hadden doorstaan, zouden psychologisch getest worden door de Rijks Psychologische Dienst (RPD). Wie dan nog overbleef, zou worden uitgenodigd voor een gesprek met de hoofden van de verschillende onderdelen van de dienst, een gezelschap dat later de bijnaam ‘bloedraad’ kreeg. Op die manier hoopte Vrieze vijf à acht nieuwe personeelsleden te kunnen binnenhalen, liefst mensen met verschillende achtergrond. Hij dacht hierbij bijvoorbeeld aan iemand met belangstelling voor politiewerk. Die zou aan de politieacademie in Apeldoorn een opleiding kunnen krijgen, waardoor de dienst op termijn over een ‘eigen’ politie-inspecteur zou kunnen beschikken. Op die

manier, meende Vrieze, zou de BVD niet langer genoeg hoeven te nemen met wat hij noemde gefrustreerde inspecteurs die in de politiedienst geen promotie meer maakten, of met politiemensen uit Indonesië. Uit de mond van Vrieze, die zelf uit het Indische Openbaar Ministerie afkomstig was, was dat een interessante uitspraak.³

Van het idee van Vrieze om eigen personeel aan de politieacademie te laten opleiden kwam niets terecht, maar de 'jonge intelligente medewerkers' ('JIMS' in de bij de dienst gangbare afkorting) kwamen in de loop van 1962 wel in dienst van de BVD. Na een eerste opleidingsperiode van zeven weken bij de afdeling opleidingen begonnen ze aan een stageperiode van ruim een halfjaar, waarin zij intensief kennis maakten met de verschillende onderdelen van de dienst. Daarna volgde – men was dan inmiddels een klein jaar verder – plaatsing bij een van die onderdelen.

Ondanks de uitgebreide introductieperiode verliep de aanpassing van de nieuwe lichte niet helemaal probleemloos. Vrieze signaleerde een wat hij noemde veront-rustend geluid. Een van de JIMS die recent bij de operationele afdeling BOA was geplaatst, had hem desgevraagd verteld dat het werk waarmee hij was belast, het leggen en onderhouden van contacten met agenten en informanten, hem uitstekend beviel. Wat hem minder beviel, was dat enkele mede-JIMS hem hadden aangesproken op dit huns inziens 'immorele werk'. Kuipers haakte hierop in en herinnerde zich dat hij destijds als hoofd van de afdeling B ook wel eens dergelijke geluiden had gehoord uit kringen van analisten en bewerkers. Toen was de oorzaak waarschijnlijk de in die tijd nog zeer strenge compartimentering. Hoe noodzakelijk ook, een al te strenge compartimentering kon ertoe leiden dat over 'geheime' onderdelen van de dienst zelfs intern de wildste geruchten konden ontstaan. Kenmerkend voor wat Kuipers bedoelde, was het feit dat binnen de sectie BCP, waar het doen en laten van de CPN van dag tot dag werd gevolgd, enkele medewerkers zich figuurlijk maar ook letterlijk voor hun naaste collega's afsloten en achter gesloten deur hun werk deden. Pas jaren later mocht bekend worden dat zij het geluidsmateriaal uitwerkten dat afkomstig was uit de af luisteroperatie tegen CPN-leider Paul de Groot. In de gegeven situatie leek het Kuipers het best dat men maar eens met deze jongeren zou gaan praten om hun de noodzaak van het operationele werk duidelijk te maken.⁴

Impliciet wordt hiermee duidelijk dat tijdens de ruim bemeten stage wel aandacht werd besteed aan de objecten waarop de BVD zich richtte, maar aanzienlijk minder aan de methoden en middelen waarmee de dienst die objecten onder controle probeerde te krijgen. Die waren kennelijk nog te geheim om aan aankomende personeelsleden te vertellen en konden pas onthuld worden als men er zelf daadwerkelijk mee te maken kreeg. Zoals al in het vorige hoofdstuk is aangegeven, vond de opleiding van operationeel personeel vooral 'on the job' plaats. Overigens resulteerde de aanraking met operationeel werk maar een enkele keer in een pertinente weigering om dat werk te verrichten. Illustratief in meer dan één opzicht is het geval van de JIM – een andere dan de hierboven genoemde – die, geplaatst bij de afdeling BOA, tot de conclusie kwam dat hij dit werk ethisch niet verantwoord vond. Om hem nut en noodzaak van het BVD-werk, inclusief het runnen van agenten, te doen inzien gaf Kuipers hem de opdracht een studie te schrijven over het onderwerp 'De staatsgevaar-

lijkheid van de CPN'. Helaas is dat werkstuk onvindbaar in de archieven van de dienst, zo het er al ooit in terecht is gekomen, maar deze episode maakt wel duidelijk dat er rond het midden van de jaren zestig een samenhang bestond tussen enerzijds een gevoel van afgenomen communistische dreiging en anderzijds een niet langer vanzelfsprekende bereidheid om dat communisme met alle ten dienste staande middelen te bestrijden – nu ook bij personeel van de BVD. Met de desbetreffende JIM kwam het overigens wel goed. Door bemiddeling van de dienst vond hij een passende werkkring als opbouwwerker.⁵

Integratie van nieuw personeel

Door de instroom van nieuw personeel kreeg de dienst bovendien te maken met problemen van geheel andere aard, die door de maatschappelijk werkster aan de orde werden gesteld. Al in een vroeg stadium had Einthoven in die functie een vrouwelijke functionaris benoemd met de gedachte dat 'in een veiligheidsdienst [...] huiselijke moeilijkheden, spanningen tussen chefs en ondergeschikten, etc., gevaarlijke consequenties hebben'. Als korpschef in Rotterdam was hij ook al op dit soort risico's bedacht geweest; bij de BVD wogen die voor hem des te zwaarder.⁶ De maatschappelijk werkster had aan Vrieze gerapporteerd dat zij een zeer specifiek probleem was tegengekomen in verband met het operationele werk, of, zoals het ook wel werd aangeduid, het werk in de buitendienst. Bij bezoeken aan echtgenotes van ambtenaren die met dit werk waren belast, was zij geconfronteerd met twijfel aan de huwelijksrouw van hun partner. Dit soort argwaan bleek vooral gevoed te worden door het feit dat de operationele werkzaamheden nogal eens in de avonduren verricht moesten worden. Immers, de agenten met wie men te maken had, hadden in het algemeen een volledige dagtaak, waardoor voor operationele gesprekken – briefing, debriefing – alleen de avond overbleef. Het is interessant te constateren dat dit specifieke probleem pas aan de orde werd gesteld toen de dienst ook op dit terrein jonge medewerkers ging inzetten. Het is niet erg waarschijnlijk dat het probleem zich in de voorgaande jaren nooit had voorgedaan, maar kennelijk was het niet iets waarover toen openlijk werd gesproken. Buitenechtelijke avonturen werden in de beginjaren van de BVD vooral gezien in de context van *security*. Van Einthoven moet de uitspraak afkomstig zijn dat, als iemand dan al de behoefte had 'vreemd te gaan', hij of zij dat dan maar binnen de kring van de dienst moest doen. In elk geval werd rond het midden van de jaren zestig het door de maatschappelijk werkster aan de orde gestelde probleem door de leiding van de BVD serieus opgepakt, niet alleen uit overwegingen van moraal en *security*, maar ook vanuit de gedachte dat problemen aan het thuisfront het functioneren van de betreffende ambtenaren nadelig zouden kunnen beïnvloeden. Men besloot een suggestie van de maatschappelijk werkster om jongere ambtenaren met hun echtgenotes uit te nodigen voor een bezoek aan de dienst in positieve overweging te nemen.⁷

Ruim twee jaar later was het dan zover. Voor het eerst in de geschiedenis van de BVD werden echtgenotes van het personeel toegelaten tot de nu ook voor hen niet

langer 'verboden plaats' aan de President Kennedylaan in Den Haag. De voorzitter van de personeelsvereniging heette ieder welkom, speciaal de dames, en wees op het bijzondere karakter van de bijeenkomst. Sinninghe Damsté sprak zijn tevredenheid uit over de grote opkomst en onderstreepte het bijzonder karakter van de dienst. Jhr. M. de Savornin Lohman, plaatsvervangend hoofd van de afdeling E – waaronder opleidingen ressorteerde – hield vervolgens de inleiding waarom het allemaal was begonnen. Hoewel hij toegaf als vrijgezel niet zo'n kijk te hebben op het echtelijk leven, meende hij toch in staat te zijn een goed beeld te geven van het operationeel werken van de dienst en van de noodzaak dat dit werk in veel gevallen in de avonduren moest plaats vinden. Dat deed hij dan ook, en met verve. Toen de leiding van BVD de volgende ochtend in het Aurora-beraad bijeenkwam, was men unaniem van mening dat van een geslaagde bijeenkomst gesproken kon worden.⁸

Ook in ander opzicht moest de leiding van de BVD rekening houden met de veranderde en veranderende tijden. Begin 1967 bijvoorbeeld kwam de vraag aan de orde of, en zo ja in hoeverre, medewerkers van de dienst zich actief met politiek konden bezighouden. Kennelijk had deze kwestie in het verleden nooit een rol gespeeld. De directe aanleiding was het feit dat enkele jonge medewerkers zich tot hun chef hadden gewend met de vraag of zij eventueel op gemeentelijk niveau kandidaat voor een politieke partij konden zijn. Na een discussie waarvoor men ruim de tijd nam, kwam de leiding van de dienst tot de conclusie dat een lidmaatschap van een politieke partij in elk geval geen beletsel hoefde op te leveren. Dat het hier niet om partijen van links- of rechts-extremistisch karakter ging, was zo vanzelfsprekend dat dit punt niet eens werd gememoreerd. Zomin als in een lidmaatschap van een politieke partij, zag de dienstleiding bezwaren in het bekleden van een partijfunctie op laag niveau. Echter, zodra zo'n functie met zich mee zou brengen dat de desbetreffende BVD-ambtenaar in het openbaar zou moeten optreden, zou de leiding daartegen bezwaar maken, 'gelet op het dienstbelang'. Bovendien kwam men tot de conclusie dat voor bijvoorbeeld contactambtenaren en in het algemeen voor ambtenaren in de buitendienst (volg- en observatiepersoneel, rechercheurs belast met antecedentenonderzoeken) grotere beperkingen moesten gelden dan voor 'bureauambtenaren'. En ten slotte vond men het wenselijk dat aspirant-medewerkers al in een vroeg stadium te horen zouden krijgen dat werken bij de BVD in een aantal opzichten beperkingen met zich zou meebrengen, onder meer op het gebied van politieke activiteiten.⁹

De werving van nieuw personeel was intussen in de top van de dienst een onderwerp van gesprek geworden dat met regelmaat terugkeerde. Eind 1964 was Vrieze op dit gebied met een nieuw idee gekomen. Gezien de noodzaak om behalve JIMS nu ook jonge academici (JAMS) te werven stelde hij voor om voor die laatste categorie 'open' advertenties te plaatsen, open in die zin dat de BVD als toekomstige werkgever expliciet genoemd zou worden. Dergelijke advertenties zouden bijvoorbeeld kunnen beginnen met de woorden 'Binnenlandse Zaken (BVD) vraagt'. De eerste reacties van zijn collega's waren niet erg enthousiast. Men was bang dat dergelijke advertenties in de media zouden worden aangegrepen om de dienst belachelijk te maken.¹⁰ Een jaar later echter was de leiding van de BVD 'om' en verschenen er in enkele dag- en weekbladen

personeelsadvertenties waarin jonge afgestudeerden – sociologen, juristen, economen en historici – uitgenodigd werden te solliciteren bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst.¹¹ En weer een klein jaar later kon Kuipers zijn collega's de verheugende mededeling doen dat de dienst drie jonge academici had aangetrokken: een theoloog, een econoom en een historicus. In aanvulling hierop vroeg Kuipers aandacht voor het in voorgaande jaren gebleken probleem van het opnemen in de dienst van nieuwe medewerkers. Hij wees op het bekende verschijnsel dat in een gevestigde organisatie, en zeker in een bijzondere organisatie als de BVD, altijd wel een zekere tegenzin zal bestaan ten aanzien van nieuwkomers. Hij meende dat een dergelijke houding met name aangetroffen zou kunnen worden bij functionarissen die niet aan de gestelde verwachtingen voldeden en daardoor in hun carrièreverwachtingen gefrustreerd waren geraakt.¹²

Het probleem van de integratie van nieuw aangetrokken personeel bleef Kuipers bezighouden. Een kleine twee jaar nadat hij de komst van de drie jonge academici had aangekondigd, vroeg hij, inmiddels hoofd van de dienst geworden, zijn collega's om bewust aandacht te besteden aan wat er onder het personeel leefde. Hij had de indruk gekregen dat er nogal grote verschillen van inzicht bestonden tussen de 'oude garde' en de jongere generatie. Hij lichtte zijn opmerking niet toe, maar het is niet onmogelijk dat hij op de een of andere manier iets had gehoord over de manier waarop sommige oudere medewerkers hun nieuwe collega's tegemoet traden. Het kwam niet veel voor, maar een enkele medewerker met een lange staat van dienst had het nodig gevonden zo'n JIM of JAM te begroeten met een welgemeend 'wat kom je eigenlijk doen; je hebt de oorlog niet eens meegemaakt'. Ook is het voorgekomen dat een jongere medewerker kreeg uiteengezet hoe eigenlijk heel links Nederland 'zo rot als een mispel' was, van de CPN via Nieuw Links tot en met de VPRO. Natuurlijk spraken men onderling over dit soort dingen, maar men had het over uitzonderingen. Neervoort vulde Kuipers aan met de opmerking dat er naar zijn mening bovendien sprake was van een zekere tegenstelling tussen de JIMS en de JAMS. Ook dit was misschien wat overdreven of opgeblazen, maar Kuipers nam dit soort onderlinge fricties, echt of vermeend, zeer serieus. Hij bevorderde dan ook de vorming van wat werd genoemd de jongerengroep, waarin recent in dienst getreden medewerkers met elkaar discussieerden over hun ervaringen in en met de dienst. Daarnaast kwamen er mede op zijn initiatief gespreksgroepen waarin oudere medewerkers hun ervaringen, met name in het operationele werk, overdroegen op hun jongere collega's.¹³

Een baan voor het leven

Werken bij de BVD gold als een baan voor het leven. Dat was misschien ook het geval bij andere onderdelen van de overheid, maar wat de BVD betreft kwam daar een belangrijk aspect bij, dat van de *security*. De leiding van de dienst ging uit van de gedachte dat werknemers die vóór hun pensionering naar een andere werkkring vertrokken, geheimen van de dienst met zich meenamen, in elk geval in hun hoofd. Dat betekende in die gedachtegang een verspreiding van kennis omtrent de dienst en

zijn modus operandi zonder dat daarop controle mogelijk was, en derhalve een potentieel veiligheidsrisico. Om dat risico zo klein mogelijk te houden deed de dienst er alles aan om personeel dat eenmaal was geworven ook binnen te houden. Genoemd is al de gunstige flo-regeling, die het mogelijk maakte op zestigjarige leeftijd de dienst te verlaten. Maar ook andere maatregelen waren erop gericht het personeel aan de dienst te binden en een overstap naar 'elders' minder aantrekkelijk te maken. Die maatregelen lagen vooral in de sfeer van beloning en carrièremogelijkheden. Wie bij de BVD kwam werken, werd enkele periodieken hoger ingeschaald dan bij andere departementen de gewoonte was. Personeel in de lagere administratieve rangen werd in een hogere salarisschaal geplaatst, de zogeheten BVD-plus. Bovendien werd het middelbare ambtenaren mogelijk gemaakt om de rang van hoofdambtenaar te bereiken in de functie van Ambtenaar in Algemene Dienst (AIAD). Deze functie kon pas bereikt worden na een jaren durend parcours van roulering langs verschillende onderdelen van de dienst.

Het is aannemelijk dat de combinatie van bovengenoemde maatregelen en emolumenten inderdaad aan haar doel heeft beantwoord en de uitstroom van personeel heeft afgeremd. Daarmee werd dan tegelijkertijd bereikt dat het werven en opleiden van nieuw personeel op kleinere schaal kon plaatsvinden. Het uiteindelijke effect van deze relatief geringe doorstroom van personeel lijkt zowel voor- als nadelen voor de dienst te hebben gehad. Enerzijds was er het voordeel van een stabiel en toegewijd personeelsbestand met over het algemeen een grote identificatie met de dienst, anderzijds het nadeel van een relatief gesloten bolwerk waarin ideeën van buiten wellicht minder snel doordrongen.

Kuipers als hoofd van de Dienst

Het personeelsverloop bij de BVD, anders dan door de normale en te voorziene pensionering, was zoals gezegd relatief gering. Werken bij de dienst werd over het algemeen gezien als een positie voor het leven. Des te meer was het voor een groot deel van de dienst een schok toen bekend werd dat drs. P.R. Gerbrands, hoofd van de afdeling c, de dienst ging verlaten. Gerbrands ging niet met pensioen, want hij was ongeveer even oud als Kuipers en Neervoort, in 1967 rond de vijftig. Zijn vertrek hing samen met de wisseling van de wacht in de top van de dienst. In 1967 was Sinninghe Damsté met pensioen gegaan om te worden opgevolgd door Kuipers. Voor Gerbrands, die in 1945 tegelijk met Kuipers in dezelfde rang van kapitein nog bij het BNV had gewerkt, was dat misschien nog te verteren geweest. Maar dat Kuipers vervolgens Neervoort als zijn plaatsvervanger aanwees, met voorbijgaan van Gerbrands, was voor hem te veel. Nog los van de bij tijd en wijle opspelende tegenstelling tussen 'verzet' (Gerbrands) en 'politie' (Neervoort) was het feit dat hij nu een voormalige ondergeschikte als chef boven zich kreeg voor Gerbrands onacceptabel. Hij diende zijn ontslag in en vertrok naar elders. Hij werd opgevolgd door zijn eigen tweede man, mr. A. de Jong, wat vervolgens binnen de afdeling c weer een aantal overplaatsingen met zich meebracht. Als hoofd van de afdeling b werd Neervoort opgevolgd door De Jonge.¹⁴

De introductie van de computer

Niet alleen in de personeelssector van de dienst was vernieuwing aan de orde. Het was vooral Kuipers die van mening was dat de dienst ook in zijn interne werkwijze met zijn tijd mee moest gaan. In dat kader kwam aan het begin van de jaren zeventig de introductie van een computer om de hoek kijken. In de eerste plaats zou dit apparaat de verouderde kaartenbakken kunnen vervangen, waardoor een 'naslag' eenvoudiger en sneller zou kunnen plaatsvinden. Duidelijk was overigens wel dat de kosten niet gering zouden zijn. Bovendien wees minister W.J. Geertsema, op dat moment minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Biesheuvel, erop dat aan de aanschaf van een computer door de BVD ook politieke aspecten zaten. Het publiek en vooral de media zouden al snel het begrip 'big brother' – ontleend aan de roman 1984 van George Orwell – in de mond nemen, zo meende hij. Geertsema had hier naar alle waarschijnlijkheid het Comité Waakzaamheid Volkstelling in gedachten, dat zich verzette tegen de voorgenomen volkstelling door het Centraal Bureau voor de Statistiek, maar vooral tegen het gebruik van computers bij de verwerking van de gegevens. In een stencil van het Comité heette het: 'De overheid gaat dus kompjooters [sic] gebruiken voor onze persoonlijke gegevens. Het gebruik van zeer moderne kompjooters maakt de hele zaak [van de volkstelling] voor ons totaal oncontroleerbaar. De gevaren zijn gelegen in de macht van het internationale bedrijfsleven; ook bij bezetting of een staatsgreep kunnen de opgeslagen gegevens in verkeerde handen terechtkomen.'¹⁵

Kuipers was het wel met Geertsema eens, maar was van mening dat het belang van modernisering van de dienst op dit punt zwaarder moest wegen dan eventuele negatieve publiciteit. Kuipers zette in op effectiviteit en snelheid. Hij besloot de regering, in casu zijn minister, om toestemming te vragen om met het computerproject te beginnen.¹⁶ Die toestemming kwam er, en het eerste project waarbij de computer, een middelgrote IBM-mainframe, werd betrokken, was het converteren van de honderdduizenden kaarten waarop personen stonden geregistreerd met wie de dienst ooit op enige wijze in contact was gekomen. Hierbij moet men niet alleen denken aan leden van links- en rechts-extremistische partijen, maar ook aan personen naar wie de BVD ooit een veiligheidsonderzoek had ingesteld. Vooral die laatste categorie was zeer omvangrijk.

Dat de inzet van een computer het big-brotherimago van de BVD zou kunnen bevorderen, was misschien wel waar, maar deze medaille had ook een andere kant. Medio 1973 had Kuipers een gesprek met de nieuwe voorzitter van de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, E. van Thijn. Deze was Den Uyl opgevolgd als voorzitter van de PVDA-fractie in de Tweede Kamer nadat Den Uyl als minister-president was aangetreden in het naar hem genoemde kabinet. In dat gesprek kwam in elk geval één onderwerp aan de orde waarmee de dienst al langer worstelde en waarover Van Thijn zo zijn eigen ideeën had: de bemoeienis van de BVD met de CPN. Evenals zijn voorganger Den Uyl vond ook Van Thijn dat de dienst op dat terrein best wat minder zou kunnen doen.¹⁷ De BVD en Van Thijn zouden elkaar

ook later nog tegenkomen in de periode dat hij minister van Binnenlandse Zaken was. Het was waarschijnlijk aan Van Thijns stellingname in genoemd gesprek met Kuipers te danken dat in de conversie van de kaartenbakken naar de computerbestanden niet alles werd meegenomen wat de dienst ooit met betrekking tot het communisme had verzameld en vastgelegd. Abonnees op *De Waarheid* en bezoekers van openbare vergaderingen van de CPN zouden daarvan worden uitgezonderd. Hiermee werd tegelijkertijd aangegeven dat dit soort gegevens ook in de toekomst niet meer geregistreerd zou worden.¹⁸

Begin 1977 werd de computer officieel in gebruik genomen. Vanaf dat moment zou in elk geval de dagelijkse 'naslag' kunnen plaatsvinden in het Slavisch bestand, waaraan bij de conversie om begrijpelijke redenen voorrang was gegeven. Daarna zouden de overige onderdelen van het kaartenbestand volgen.¹⁹

Een veranderend politiek en maatschappelijk klimaat

De interne veranderingen bij de BVD waren *minor problems* vergeleken met de maatschappelijke en politieke veranderingen waarmee de dienst in de jaren zestig te maken kreeg. De voorzichtige detente in de Koude Oorlog werd door de leiding van de Binnenlandse Veiligheidsdienst misschien wel verwelkomd, maar tegelijkertijd met enige zorg bezien. De internationale situatie zoals die bijna twee decennia had bestaan, had voor de dienst aan voorspelbaarheid verloren. Dat kwam vooral doordat de Sovjet-Unie zich tegenover het Westen 'liberaler', in elk geval anders dan voorheen, presenteerde en daarmee in ruimere kring dan vroeger gehoor vond.

Het was dan ook niet helemaal ten onrechte dat de leiding van de dienst de toekomst zag als een 'te verwachten moeilijke periode'. Dat had aan de ene kant te maken met het verdwijnen van de scherpe kantjes van de Oost-Westtegenstelling en, mogelijk als gevolg daarvan, aan de andere kant met een gemakkelijker entree van de communistische landen bij niet-communistisch links in het Westen. Kuipers signaleerde in dit verband een studie van de CIA die duidelijk maakte dat de CPSU tegenover West-Europa een andere politiek zou gaan hanteren, in het bijzonder op het punt van de samenwerking met de sociaaldemocratische partijen. Volgens De Jonge, die vooral de ideologische ontwikkelingen in de communistische wereld analyseerde, was deze koerswijziging niet ingegeven door ideologische, maar door nationale belangen van de Sovjet-Unie en er met name op gericht in West-Europa een gunstig klimaat te scheppen voor haar buitenlandse politiek.

Interessant en tekenend voor de manier waarop rond het midden van de jaren zestig de leiding van de BVD de plaats van de dienst zag – in de samenleving, maar in de eerste plaats binnen de overheidsorganisatie – was een opmerking van Kuipers. Hij wees erop dat wanneer de door de CIA en door De Jonge gesignaleerde trend zou doorzetten, 'wij dan vanzelfsprekend vragen kunnen verwachten' en dat de dienst zijn antwoord dan klaar zou moeten hebben.²⁰

Uit Kuipers' woorden spreekt vooral een afwachtende houding. Pas wanneer er, hetzij van de kant van de minister, hetzij vanuit de vaste Kamercommissie voor de

Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gerichte vragen aan de dienst gesteld zouden worden, zou de BVD zijn visie geven. Van een eigen initiatief om dat ongevraagd te doen, was kennelijk nog geen sprake.

Tegenover, of beter gezegd naast, de afwachtende en gezagsgetrouwe opstelling zoals door Kuipers verwoord, stond een meer zelfbewuste houding van Damsté. Hij stond er even bij stil dat de BVD voor het eerst onder een antirevolutionaire minister (J. Smallenbroek) ressorteerde, na daarvoor vooral katholieke ministers te hebben gehad, en als laatste de liberale E. Toxopeus. Maar, zo hield hij zijn naaste medewerkers voor, de ministers kunnen wisselen, de policy van de dienst blijft onveranderd.²¹ En ook zonder dat hij dit expliciteerde was het ieder duidelijk wat hij bedoelde: de dienst heeft een eigen missie die in wezen de partijpolitieke belangen te boven gaat. Ook de kern van die missie hoefde hij niet toe te lichten: samen met de bondgenoten in Europa maar vooral in de Verenigde Staten het communisme in Nederland en in de wereld zo weinig mogelijk ruimte geven. In essentie gold nog steeds het adagium 'Met de Amerikanen tegen de Russen'.

Samengenomen geven de opmerkingen van Kuipers en Damsté een tamelijk helder beeld van de opvattingen die de leiding van de BVD in deze periode had ten aanzien van de plaats van de dienst in de samenleving. Het is het beeld van een naar binnen gekeerde geheime dienst die het liefst zo min mogelijk aan de weg timmerde, die liever ook zo min mogelijk werd lastiggevallen met vragen van de buitenwereld, maar die aan de andere kant een duidelijke opvatting had over de eigen taak.

Een andere houding tegenover het communisme

In de tweede helft van de jaren zestig begon de BVD in concrete gevallen te ervaren dat een veranderende houding in de maatschappij tegenover het communisme haar intrede had gedaan. Zo signaleerde Neervoort in een Aurora-bijeenkomst dat het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) kennelijk bezig was met een heroriëntering ten aanzien van de communistisch geregeerde landen. Voor een besloten groep kaderleden van het CNV had een journalist van het dagblad *Trouw* een lezing gepresenteerd over zijn recente reis naar de Sovjet-Unie. Hij meende geconstateerd te hebben dat daar de mensenrechten op de eerste plaats kwamen. Van een geheime politie had hij totaal geen last gehad, van de BVD in Nederland daarentegen wel. In de beknopte weergave van Neervoort ontbrak een nadere toelichting op de last die deze journalist van de BVD zou hebben ondervonden, maar de boodschap was duidelijk. Bovendien had een belangrijke functionaris van het CNV zelf, de secretaris buitenlandse betrekkingen en latere minister W. Albeda, de loftrompet gestoken over de zijns inziens gunstige sociale en economische ontwikkelingen in het Joegoslavië van Tito. De les die Neervoort trok uit deze uitspraken, was dat de BVD bij eventuele verzoeken om medewerking uit deze kringen terdege rekening zou moeten houden met deze nieuwe opstelling – met andere woorden dat die medewerking niet meer zoals voorheen vanzelfsprekend gegeven zou worden.²²

Men zou kunnen zeggen dat de minder afwijzende houding tegenover het communisme een pendant had in een kritischer houding tegenover de BVD. Sinninghe Damsté had waarschijnlijk vooral dat laatste op het oog gehad toen hij vlak voor zijn pensionering constateerde dat 'we momenteel sterke tegenstroom hebben'.²³ De kritiek op de dienst spitste zich toe op twee met elkaar samenhangende zaken: de antecedentenonderzoeken enerzijds en de nog steeds intensieve bemoeienis met de CPN anderzijds. Voor de problematiek van de politieke antecedentenonderzoeken waarvan de belangrijkste component de rechtsonzekerheid was, werd aan het eind van de jaren zestig een voorlopige oplossing gevonden in een 'beschikking antecedentenonderzoeken' van de minister van Binnenlandse Zaken, die door de Tweede Kamer voor kennisgeving werd aangenomen. De beschikking betekende vooral een verbetering van de rechtspositie van sollicitanten: het onderzoek werd niet langer achter hun rug om uitgevoerd en er kwam de mogelijkheid verweer te voeren tegen afwijzing op grond van het onderzoek. De vraag of de BVD zijn in de ogen van velen overdreven aandacht voor de CPN niet drastisch zou moeten inperken, werd echter pas in de loop van de jaren tachtig definitief beantwoord – maar toen was de Koude Oorlog al bijna voorbij en stevende de CPN langzaam maar zeker af op haar opheffingscongres.

Voor het zover was, waren Damsté, zijn opvolger Kuipers en diens opvolger P. de Haan jaren in debat met de politiek maar ook in eigen huis over de betekenis van het communisme. In een gesprek met minister Smaltenbroek bijvoorbeeld had Sinninghe Damsté desgevraagd betoogd dat naar zijn mening het communisme wel op een aantal punten aan het veranderen was, maar niet in essentie.²⁴ In hetzelfde jaar 1966 gaf Kuipers in eigen kring commentaar op het feit dat in Amsterdam het vooraanstaande CPN-lid H. Verheij was opgenomen in het college van burgemeester en wethouders. Dit toonde volgens Kuipers aan hoe weinig men in bestuurskringen beseftte wat het communisme in wezen inhield.²⁵ Kuipers opmerking was a fortiori van toepassing op het feit dat aan het begin van het parlementaire jaar 1966 leden van de CPN weer waren toegelaten tot de vaste commissies van de Tweede Kamer voor buitenlandse zaken en voor defensie. In 1948 waren communisten uit die commissies verwijderd, evenals trouwens de toenmalige communistische wethouders in Amsterdam, B. Polak en L. Seegers, uit het college van B en W, nadat de CPN de communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije opzichtig had toegejuicht. J.M. den Uyl daarentegen, voorzitter van de PVDA-fractie in de Tweede Kamer, was medio 1968 van mening dat de BVD aan het communisme in Nederland best wat minder aandacht kon besteden nu toch immers het stalinisme definitief voorbij was.²⁶ Voelde de dienstleiding zich door de kennelijk veranderende houding ten opzichte van het communisme – al dan niet dankzij de autonome opstelling van de CPN – enigszins ongemakkelijk en in het defensief gedrongen, dat gold des te meer voor relaties van Nederlandse politici met vertegenwoordigers van de Sovjet-Unie en andere Oost-Europese landen. Zo werd er in de dienst een discussie gevoerd over de vraag wat de BVD aan moest met geconstateerde contacten tussen een Kamerlid en een als KGB-medewerker geïdentificeerde correspondent van het persbureau Tass, A. Litvak. Na enige deliberatie dacht men in eerste instantie aan een gesprek met voorzitter Nederhorst van de desbetreffende

fractie, in dit geval die van de PVDA. Omdat die qualitate qua deel uitmaakte van de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten zou een dergelijk gesprek niet te veel nadruk hoeven te krijgen.²⁷

Een kritischer houding tegenover de BVD

Ondanks Damstés ferme woorden van ruim een jaar eerder toonde de leiding van de BVD zich onzeker wanneer de dienst betrokken raakte in het politieke debat. Vooral de publieke reacties op de zogeheten affaire-Remmerswaal waren hard aangekomen.

Een zekere heer Remmerswaal had het op Prinsjesdag gewaagd zich met een spandoek langs de route van de gouden koets op te stellen, een spandoek met de tekst 'Leve de republiek'. Een handhaver van het gezag had het geïncrimineerde spandoek in beslag genomen en de heer Remmerswaal gesommeerd mee naar het bureau te komen. Daar was hem, in de versie van de heer Remmerswaal, te verstaan gegeven dat zijn laakbare houding en zijn republikeinse gezindheid aan de BVD zouden worden doorgegeven. Begrijpelijkerwijs nam de heer Remmerswaal dit niet. Hij zocht de publiciteit, en met succes. Er kwamen Kamervragen en minister Smallenbroek mocht uitleggen dat de BVD zeker geen registratie van republikeinsgezinde Nederlanders bijhield. Hij herhaalde zijn uitspraken in optredens voor de televisierubriek *Brandpunt* en het radioprogramma *Bij nader inzien*. Vooral laatstgenoemd programma gaf aanleiding tot bepaald negatieve publiciteit voor de BVD. Commentatoren waren van mening dat er nu maar eens paal en perk gesteld moest worden aan de activiteiten van die dienst. Hoog opgespeeld werd de veronderstelling – die al als zekerheid werd gepresenteerd – dat de leiding van de dienst een overigens fatsoenlijk minister als Smallenbroek onjuist had ingelicht. Hier en daar weerklonk de roep om een parlementair onderzoek. Zover kwam het niet, en de meest voor de hand liggende oorzaak van de affaire – een overijverige diender die zich belangrijk meende te moeten maken – was voor de media niet langer interessant.

Deze affaire, en vooral de publicitaire begeleiding ervan, was voor de top van de BVD reden zich te bezinnen op het kennelijk negatieve beeld van de dienst in de media. Kuipers zag als het centrale probleem het feit dat de BVD een geheime dienst was en dat de journalistiek – en speciaal de 'harde' journalistiek die in zijn ogen in Nederland de overhand had gekregen – zich ten doel stelde ook de geheimste zaken te onthullen. Neervoort vroeg zich hardop af of het desondanks niet mogelijk zou zijn om met enkele 'behoorlijke' journalisten een gesprek te hebben over de vraag hoe de dienst zijn omgang met de pers zou kunnen verbeteren – uiteraard op voorwaarde dat ze zo'n gesprek niet zouden publiceren.

Men kwam er niet goed uit. Een aanleiding om de gedachtewisseling voort te zetten waren de negatieve en schampere reacties in de media naar aanleiding van de affaire-Hercules. Het ging daarbij om een Nederlandse agent van het Oost-Duits Ministerium für Staatssicherheit (MfS) die tot in hoogste instantie was vrijgesproken omdat het Openbaar Ministerie – uiteraard gevoed door de BVD – te weinig concrete bewijzen voor spionage had kunnen aandragen. Het was vooral Kuipers die was

aangeslagen door de gang van zaken, in het bijzonder door de commentaren in de media. Hij was bang dat het kennelijk slechte image van de BVD ook tot de politiek zou doordringen, en dat daardoor op den duur de dienst in mensen en middelen beknot zou worden. Bovendien was Kuipers bang dat als het image van de dienst niet werd verbeterd, ook de medewerking van het publiek zou teruglopen, bijvoorbeeld bij antecedentenonderzoeken. De Jonge probeerde de kwestie enigszins te relativiseren door te stellen dat de dienst nooit mocht verwachten populair te worden. Juist de geheimhouding die onlosmakelijk verbonden was met het functioneren van de dienst, zou naar zijn mening altijd een gevoel van onbehagen bij het publiek blijven oproepen. De Jonge vond overigens dat de BVD in de sfeer van de overheid wel degelijk een goede reputatie had. Maar Kuipers bleef beren op de weg zien. Hij voorzag toch problemen op die gebieden waar de BVD in de persoonlijke levenssfeer zou moeten binnendringen. Hij doelde daarmee niet alleen op de antecedentenonderzoeken, maar ook op af luisteracties, zeker die waarvoor de medewerking van derden, bijvoorbeeld de PTT, noodzakelijk was. Hij vond het dan ook noodzakelijk om met de nodige urgentie de gedachten over het imageprobleem te formuleren en te bezien wat daaraan te verbeteren zou zijn. Op zijn voorstel werd een werkgroep gevormd die zich over dit probleem zou buigen. De 'werkgroep image' zou geleid gaan worden door Van Doeveren. Verder maakten twee leidinggevende ambtenaren en een drietal jongeren er deel van uit.²⁸

Ongetwijfeld heeft de 'werkgroep image' – of imagecommissie, zoals het gezelschap in de wandeling werd genoemd – uiteindelijk een verstandig eindrapport uitgebracht. Het is alleen niet meer te vinden in de archieven van de dienst. Toch is de strekking ervan wel enigszins af te leiden uit het feit dat Kuipers ongeveer een jaar na de instelling van de commissie en na een voorbereidend gesprek met die commissie een oriënterend gesprek had met de hoofdredactie van *De Telegraaf*. De heren van *De Telegraaf* suggereerden Kuipers contacten te leggen en te onderhouden met de hoofdredacties van de belangrijkste Nederlandse dagbladen. Kuipers wilde die suggestie best in overweging nemen, maar was terecht van mening dat hij daarvoor de toestemming van de minister nodig had. H.K.J. Beernink, minister van Binnenlandse Zaken in het inmiddels opgetreden kabinet-De Jong, had geen bezwaar, mits de dienst maar zou overleggen met de voorlichter van het departement – toen voor Binnenlandse Zaken nog een nieuwe figuur. Begin november 1967 hield Kuipers een inleiding voor het Nederlands Genootschap van Hoofdredacteuren over de taak en – voor zover mogelijk – de werkwijze van de Binnenlandse Veiligheidsdienst.²⁹

Zeker in de eerste jaren van zijn periode als hoofd van de BVD besteedde Kuipers veel tijd en aandacht aan de relaties met de media. Een artikel in de *Haagse Post* op basis van gesprekken met het hoofd van de dienst en een aantal medewerkers is daar een voorbeeld van. Het artikel geeft een tamelijk objectief beeld van het ontstaan en de geschiedenis van de dienst, met aandacht voor de voornaamste taken op het gebied van contra-inlichtingenwerk en politiek extremisme. In een apart interview met Kuipers zelf krijgt deze de gelegenheid iets te zeggen over zijn persoonlijke motieven om bij de BVD te werken. Hij vertelt dat zijn groeiend inzicht in het communisme

hem het gevoel had gegeven bezig te zijn met het waarborgen van onze politieke vrijheid. 'Het klinkt gezwollen als je in deze tijd [1971] zoiets zegt, maar dat motief is nu nog steeds van kracht.'³⁰ Over dit artikel en het interview was Kuipers op zichzelf niet ontevreden, maar het gehoopte blijvend positief effect bleef achterwege. Voor de pers, of het nu *De Telegraaf* was of *Vrij Nederland*, bleef de BVD een instelling waarover met voorliefde op kritische, meestal schampere toon werd geschreven zodra zich een 'affaire' voordeed. Uiteindelijk moest Kuipers, *wiser and sadder*, De Jonge gelijk geven, die zoals we zagen al eerder had betoogd dat het een illusie was te denken dat een dienst als de BVD door de pers ooit welwillend tegemoet zou worden getreden.

Het conflict tussen Moskou en Peking

Vanaf het eind van de Tweede Wereldoorlog was de leiding van de BVD ervan overtuigd geweest dat de communistische partij van Nederland in essentie slechts een filiaal van Moskou was. Deze overtuiging werd aan het wankelen gebracht toen in de jaren zestig het grotendeels op ideologische gebied uitgevochten conflict zichtbaar werd tussen de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China, en de CPN in dat conflict niet automatisch de kant van de Sovjet-Unie koos – sterker nog, zich tegen Moskou afzette.

Over de wortels van het Chinees-Russische conflict en met name over de schuld-vraag bestaan uiteenlopende visies. Aannemelijk is echter dat de Chinese communistische partij onder leiding van Mao Zedong vanaf het moment dat zij in China aan de macht was gekomen, er moeite mee had ten opzichte van de CPSU de tweede viool te spelen. Dat Mao en de zijnen zich tegelijkertijd gedwongen zagen Russische hulp te accepteren voor de opbouw van hun land in het algemeen maar vooral op het gebied van nucleaire technologie, moet verder voedsel hebben gegeven aan een voorlopig goed verborgen ressentiment.³¹ De opvolging van de misschien gehate, maar gerespecteerde en in elk geval gevreesde Stalin door de 'avonturistische' Chroesjtsjov, diens onthullingen over Stalins misdaden, maar vooral het stopzetten van de levering van nucleaire kennis en technologie – wat het Chinese streven naar een positie van supermacht op zijn minst vertraagde – brachten Mao en de zijnen ertoe een in toenemende mate vijandige houding tegenover de leiding van de CPSU aan te nemen, tegenover secretaris-generaal Chroesjtsjov in de eerste plaats. Daarbij kwam dan nog eens diens Cubaanse avontuur in oktober 1962, dat geen oorzaak maar wel een versnellende factor was in het conflict tussen Peking en Moskou.

Chroesjtsjov had in het Presidium (vroeger Politbureau geheten) van de CPSU zijn plan doorgedrukt om op Cuba nucleaire raketten voor de middellange afstand te plaatsen. Zijn bedoeling daarmee was niet alleen, en ook niet in de eerste plaats, de bescherming van Cuba, maar vooral om in één klap strategische pariteit met de Verenigde Staten te bereiken.³² De ontdekking door de CIA van deze toelig, die met de uiterste geheimhouding was omgeven en de onverzettelijke reactie daarop van de Amerikaanse regering onder leiding van president Kennedy, hadden Chroesjtsjov eind oktober 1962 tot retireren gedwongen, en tot ontmanteling van de Russische raket-

bases op Cuba. Naar nu algemeen wordt aangenomen had de secretaris-generaal van de CPSU met zijn Cubaanse avontuur de wereld aan de rand van een nucleaire oorlog gebracht en die uiteindelijk op het nippertje weten te voorkomen.³³ Voor Mao en de leiding van de communistische partij van China echter behoorde Chroesjtsjov met zijn wijze, zij het late besluit om de zaak niet op de spits te drijven, tot het verwerpelijke slag 'moderne revisionisten' die denken dat zij met imperialisten als Kennedy zaken kunnen doen.³⁴ Naar Chinees oordeel was Chroesjtsjovs avonturisme uitgelopen op een politiek van capitulatie.³⁵

De BVD verhoogt de paraatheid

De Cubacrisis had de Binnenlandse Veiligheidsdienst in een staat van verhoogde paraatheid gebracht. In de eerste plaats natuurlijk vanwege de crisis als zodanig en de mogelijkheid dat daaruit een algemeen nucleair conflict zou voortkomen. Dubbel-agenten van Gerbrands' afdeling C meldden dat zij van hun Sovjet-Russische contactpersonen opdracht hadden gekregen om extra te letten op oorlogsvoorbereidingen. De BVD van zijn kant stelde de ambassade van de Sovjet-Unie onder verscherpte observatie, onder meer door enkele telefoonlijnen 'live' af te luisteren en niet zoals gebruikelijk op een later tijdstip de geluidsbanden uit te werken. Zo hoopte de dienst uit de gesprekken en commentaren van Russische diplomaten en medewerkers van de inlichtingendiensten KGB en GROE indicaties te krijgen van de manier waarop aan die kant werd gereageerd op de crisis. De resultaten daarvan vielen tegen en brachten geen zekerheid over de Sovjet-Russische intenties. Die werd overigens evenmin verschaft door de drie Nederlandse militaire inlichtingendiensten van respectievelijk marine, land- en luchtmacht. Die hadden weliswaar geconstateerd dat 'de tegenpartij' zijn militaire paraatheid had verhoogd, maar niet tot een hoger niveau dan tijdens de Berlijnse crisis van 1961. Niettemin, zo vernam de BVD van de militaire veiligheidsdienst van de landmacht, had het hoofdkwartier van de NAVO voor alle zekerheid aan alle militaire veiligheidsdiensten verzocht de waakzaamheid te verhogen.³⁶

Niet alleen de afdeling C was in een hogere versnelling gezet. Ook met de afdeling B was dat het geval. Daar probeerde men enig zicht te krijgen op de opstelling van de CPN-leiding in de Cubaanse kwestie en wellicht daardoor indirect op de intenties van Chroesjtsjov c.s. Daartoe kon de dienst beschikken over twee soorten bronnen: enkele menselijke bronnen (agenten) in het partijbestuur van de CPN, en een technische bron, een af luistermicrofoon in de woning van Paul de Groot, sinds 1939 de leider van de CPN. Ook al was De Groot op eigen verzoek ontheven van zijn functie van algemeen secretaris van het partijbestuur van de CPN, in de praktijk maakte hij binnen de partij nog steeds de dienst uit. Maar bovenal was hij binnen de CPN-leiding praktisch de enige die de ervaring en het inzicht had om uitspraken van de CPSU op hun waarde en betekenis te kunnen schatten.³⁷

Het was de BVD niet ontgaan dat De Groot zelf sinds 25 september 1962 in de Sovjet-Unie verbleef. Evenmin dat twee vooraanstaande partijbestuurders, H. Hoekstra en M. Bakker, op 24 oktober spoorwegs per KLM naar Moskou waren vertrokken.

Wat dit precies te betekenen had, was voor de BVD niet helemaal duidelijk, maar de desbetreffende analist van de BVD hield het erop dat de recente mutaties in de top van de CPN wel onderwerp van gesprek zouden zijn. Een relatie met de Cubacrisis leek hem niet waarschijnlijk.³⁸ Ten onrechte. Het bezoek van de CPN-delegatie aan Moskou bleek op 4 november 1962 te zijn afgesloten met een gezamenlijk communiqué van CPSU en CPN, waarin de CPN onder meer haar solidariteit uitsprak met de 'vredelievende maatregelen' van de Sovjet-Russische regering ter oplossing van de Cubacrisis.³⁹

Het was evenwel niet de kwestie-Cuba als zodanig waarover de BVD zich blijvend druk maakte. Toen Chroesjtsjov eenmaal opdracht had gegeven de raketten van Cuba terug te halen en daarmee de kwestie feitelijk had afgesloten, was ook het acute gevaar van een 'nuclear exchange' voorbij. Op 29 oktober zette de BVD de extra maatregelen stop, waaronder een piketdienst voor sommige dienstonderdelen. Wat de dienst betrof was de Cubacrisis overgewaaid.

Wat de BVD daarentegen intensief bleef bezighouden, was de vraag welk effect deze episode zou hebben op de verhoudingen in de communistische wereld, nauwkeuriger gezegd op de relatie tussen de communistische partijen van China en de Sovjet-Unie. Het was daarbij vooral van belang welke positie de CPN daarbij zou innemen. In de gedachtegang van de dienst maakte het immers nogal wat uit of de Nederlandse communisten trouw zouden blijven aan Moskou of zich zouden scharen onder de banier van de radicale en onvoorspelbare communistische partij van China. Om meer zicht daarop te krijgen had Damsté een nieuw dienstonderdeel ingesteld, de Staf Buitenlandse Politiek (SBP), onder leiding van De Jonge. De keuze van De Jonge voor deze post lag eigenlijk voor de hand. Niet alleen had hij zich een grote kennis eigen gemaakt over de ideologie en praktijk van het communisme in het algemeen en van het sovjetcommunisme in het bijzonder, hij was ook enige jaren hoofd geweest van een kleine sectie die de Chinese variant van het communisme bestudeerde. Behalve De Jonge maakten twee academici deel uit van de SBP, een voor de bestudering van het sovjetcommunisme en een collega voor de behandeling van het Chinese communisme.⁴⁰ De SBP werkte voor een groot deel op basis van open bronnen, zoals de grote internationale kranten, maar uiteraard werden ook en vooral partijkranten en -tijdschriften uitgeplozen. Daarnaast kreeg men de beschikking over studies en overzichten van bevriende inlichtingendiensten. De rapporten die de SBP – voorlopig voor intern gebruik – produceerde, waren echter gebaseerd op eigen analyse.

Het was expliciet de bedoeling dat de SBP de operaties van de dienst zou ondersteunen en dat de kennis van De Jonge c.s. gebruikt zou worden voor het instrueren van agenten in de CPN en de opkomende maoïstische groepjes. In de praktijk echter bleek er nogal een cultuurverschil tussen de 'intellectuelen' van de SBP en de mannen die 'met hun laarzen in de modder' hun werk deden, de operateurs van de afdelingen B en C. Van de oorspronkelijke bedoeling, een uitwisseling van gedachten niet alleen op papier maar ook in persoonlijke contacten, kwam op die manier niet zo heel veel terecht. Dat nam overigens niet weg dat de rapportage van de SBP werd gelezen en ter harte genomen. Deze rapportage werd op den duur ook buiten de dienst verspreid en toegezonden aan bijvoorbeeld de Buitenlandse Inlichtingendienst en aan de

militaire diensten. In het maandoverzicht van de BVD, dat in de eerste plaats was bedoeld voor de 'politieverbindingen', de inlichtingendiensten van de plaatselijke politie, kreeg de SBP een eigen plaats. Na verloop van tijd werd het eerste hoofdstuk ervan, 'Communisme Internationaal', door de SBP geschreven.

De CPN tussen Moskou en Peking

In de ogen van de BVD zag het er vooralsnog naar uit dat de CPN loyaal zou blijven aan de CPSU. Ook nog in de eerste helft van 1963 zat de CPN volgens het maandoverzicht van de BVD geheel op de 'Russische lijn', vooral op het stuk van de inmiddels door Chroesjtsjov op gang gebrachte gedachte van de 'vreedzame coëxistentie'.⁴¹ Toch koos de CPN nog in hetzelfde jaar 1963 een in elk geval voor de BVD verrassende positie, ondanks het feit dat de dienst het denken van de partij en vooral dat van De Groot over het sino-sovjet geschil op de voet had gevolgd. Zo had de dienst medio mei een artikel van de hand van De Groot gesignaleerd in het Sovjet-Russische partijdagblad *Pravda*, waarin hij zich duidelijk opstelde aan de kant van de CPSU. Deze opstelling had de dienst op zichzelf niet verbaasd, maar men had het artikel opmerkelijk genoeg gevonden om er aandacht aan te besteden.⁴² Tot dan toe had De Groot zich namelijk wel binnenskamers in die zin uitgelaten, maar hij had er steeds voor gewaakt openlijk partij te kiezen.⁴³

Eind mei liet De Groot tijdens een zitting van het partijbestuur een heel ander geluid horen. De bijeenkomst was bedoeld om de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 15 mei te bespreken. Dat gebeurde ook. Maar tegelijkertijd stelde De Groot bijna alle aspecten van de CPN-politiek in kritische zin aan de orde. De teleurstellende verkiezingsresultaten hadden hem duidelijk gemaakt dat de CPN er niet in was geslaagd zich te bevrijden uit haar langdurige isolement. Dat zou doorbroken kunnen worden door duidelijk te maken dat de CPN een democratische én Nederlandse partij was die zich uitsluitend liet leiden door de nationale Nederlandse belangen. Dat zou met zich meebrengen dat de partij zich niet langer kritiekloos achter de zogenaamde socialistische landen zou opstellen. Meer specifiek gingen De Groot en algemeen secretaris H. Hoekstra in op de relatie tussen de CPN en de CPSU. Wilde de CPN uit haar isolement raken en breder invloed uitoefenen, dan zou het noodzakelijk zijn om de bij vele sympathisanten nog bestaande 'verkeerde indruk' weg te nemen dat de partij een 'kwartiermaker van het Rode Leger' zou zijn. De CPN zou duidelijk moeten maken dat de partij zich uitsluitend liet leiden door de belangen van het Nederlandse volk. Ter toelichting merkte Hoekstra nog op dat de CPN de vredespolitiek van de Sovjet-Unie weliswaar volledig ondersteunde, zoals zij in de kwestie-Cuba had gedaan, maar dat dit nog niet betekende dat de partij alles wat er in de socialistische landen gebeurde voor zoete koek slikte. Ook in die landen, aldus Hoekstra, konden fouten worden gemaakt.⁴⁴

Het partijbestuur van de CPN bevestigde medio juli de door De Groot en Hoekstra aangekondigde autonomiepolitiek, die – ook zonder dat dit expliciet werd gezegd – in de eerste plaats was gericht tegen de CPSU. De betrekkingen tussen de CPN en de

communistiche partij van China waren nu eenmaal in omvang en intensiteit niet te vergelijken met die tussen de CPN en de Oost-Europese partijen, de CPSU in de eerste plaats.⁴⁵ Een factor in de beslissing om de banden met de CPSU losser te maken was mogelijk de omstandigheid dat de communistische partij van Indonesië, de Partai Komunis Indonesia (PKI) sterk helde naar de standpunten van de Chinese zusterpartij en dat de CPN-leiding de traditioneel goede betrekkingen met de PKI niet in de waagschaal wilde stellen door kritiekloos de lijn van Moskou te blijven volgen.

De redenering dat de genoemde 'verkeerde indruk' weggenomen moest worden om de CPN acceptabel te maken voor een breder publiek was overigens niet van logica ontbloot. Het imago van de CPN als filiaal van Moskou had in belangrijke mate ertoe bijgedragen dat aan het begin van de jaren zestig de partij volstrekt geïsoleerd stond in de Nederlandse politiek.⁴⁶ Profilering van de CPN als 'gewone' Nederlandse politieke partij zou dat isolement kunnen verminderen of doorbreken. Uitgekiende planning of toeval, nog in de zomer van 1963 verscheen een nieuw tijdschrift, *Kontrast*. Het communistische dagblad *De Waarheid* omschreef *Kontrast* als een blad dat 'vanuit een marxistische achtergrond' politieke, culturele en wetenschappelijke ontwikkelingen wilde belichten. De BVD liet weten dat het blad werd uitgegeven onder auspiciën van de CPN en dat aan de samenstelling van het eerste nummer hadden meegewerkt de (toen nog) communistische schrijver Theun de Vries en bovendien niemand minder dan Paul de Groot. Volgens de dienst richtte het blad zich vooral op studenten en leerlingen van middelbare scholen. Het benaderen van deze doelgroep paste in het streven van de CPN naar erkenning als een Nederlandse en democratische partij.⁴⁷

De aantrekkingskracht die de CPN in de jaren zestig en zeventig uitoefende op groepen jongeren en studenten, met name in Amsterdam, kan waarschijnlijk niet alleen en uitsluitend aan het succes van de autonomiepolitiek worden toegeschreven. Toch lijkt het positioneren van de partij als een gewone Nederlandse partij, die opkomt voor Nederlandse belangen, wel enig effect te hebben gesorteerd. Dat dit effect zich vooral voordeed bij jongeren, studenten niet uitgezonderd, hoeft niet te verbazen. Zij immers, de 'babyboomers' van 1946 en daarna, waren niet belast met de herinnering aan een CPN die bij monde van De Groot ooit had laten weten het Rode Leger als bevrijder te zullen begroeten, die in 1948 de communistische machts-overname in Tsjecho-Slowakije een navolgenswaardig voorbeeld had gevonden en die het neerslaan van de Hongaarse opstand in 1956 had toegejuicht. Evenmin hoeft het te verbazen dat de BVD deze zich – zij het nog flauw – aftekenende ontwikkeling niet alleen met grote belangstelling volgde, maar zich daarover ook zorgen maakte.

Dat laatste had iets paradoxaals. Men zou kunnen redeneren dat een dienst als de BVD het zou moeten toejuichen dat de nationale communistische partij zich politiek en ideologisch losmaakte van de CPSU. Maar voor de BVD was dat nu juist de vraag. Had de CPN zich inderdaad van de CPSU losgemaakt en was de nieuwe positie onomkeerbaar? Ondanks de formele opstelling van de CPN-leiding bleef in de ogen van de BVD nog veel onzeker. De uitlatingen van De Groot in kleine kring waren aan de ene kant doortrokken van kritiek op Chroesjtsjov en diens 'klik', aan de andere kant klonk er enig hoopvol optimisme in door. Herstel van de goede verstandhouding

tussen CPN en CPSU leek niet helemaal uitgesloten. Dat was vooral het geval na het afzetten van Chroesjtsjov in 1964 en het aan de macht komen van L. Breznev.⁴⁸ In deze situatie nam de BVD het zekere voor het onzekere, bleef hij de CPN met wantrouwen bezien en hield hij de operationele inzet in de partij op peil. Dat nog steeds bestaande wantrouwen verklaart ook de bezorgdheid bij de BVD-leiding over de toegenomen werfkracht van de CPN onder jongeren.

De veiligheid van de staat in het geding

Die bezorgdheid kwam onder meer naar voren toen eind 1964 in de top van de dienst het verschijnsel werd besproken dat de jongerenorganisaties van de Partij van de Arbeid, van de Anti-Revolutionaire Partij en van andere politieke groeperingen steeds vaker in contact kwamen met het Algemeen Nederlands Jongerenverbond (ANJV), de jeugdorganisatie van de CPN. Daarbij kwam de vraag aan de orde of het niet verstandig zou zijn de informatie over de contacten tussen communistische en niet-communistische jongeren, studenten met name, binnen de dienst te coördineren. Vooral Neervoort was daar een voorstander van. Hij merkte op dat zijn afdeling B onder meer gevaren voor de veiligheid van de staat tijdig moest onderkennen. Daarom pleitte hij ervoor de relevante gegevens over contacten tussen 'bonafide' studentenorganisaties enerzijds en nationale en internationale communistische mantelorganisaties anderzijds op één plaats in de dienst samen te brengen. Sinninghe Damsté wees daarvoor de sectie BFA (Front- en Andere organisaties) aan, een van de secties van de afdeling B.

Neervoorts interventie was niet helemaal vanzelfsprekend en vraagt om enige toelichting. De uitdrukking 'bonafide' gebruikte de BVD voor niet-extremistische organisaties en politieke partijen. De dienst maakte bijvoorbeeld stelselmatig onderscheid tussen vakbonden die waren aangesloten bij de communistisch gedomineerde Eenheidsvakcentrale (EVC) en de 'bonafide' genoemde vakbonden georganiseerd in NVV, CNV en KAB. 'Mantelorganisatie' was, in het spraakgebruik van de BVD, een tot de communistische zuil behorende vereniging als het ANJV, de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) of de Nederlandse Vredesraad (NVR). Elk van deze nationale mantelorganisaties was aangesloten bij een in laatste instantie door de CPSU geleide 'internationale mantelorganisatie': het ANJV bij de World Federation of Democratic Youth (WFDY), de EVC bij het Wereldvakverbond (WVV), de NVR bij de Wereldvredesraad (WVR).

De autonomiepolitiek van de CPN maakte het de Nederlandse mantelorganisaties buitengewoon lastig om in internationaal verband te functioneren – maar dit ter zijde. In deze context is vooral van belang de verantwoordelijkheid die Neervoort opeiste voor het onderkennen van bedreigingen van de veiligheid van de staat. Dat was niet zo vanzelfsprekend als Neervoort dat voorstelde. De afdeling B had van oudsher tot taak het signaleren van – potentiële – aantastingen van de democratische rechtsorde door niet-of antidemocratische politieke partijen en groeperingen. Daaronder nam de CPN met haar nevenorganisaties de belangrijkste plaats in. Staatsgevaarlijk, bedreigend voor de veiligheid van de staat, werden activiteiten genoemd als spionage en

sabotage. Het onderkennen daarvan behoorde tot de competentie van Neervoorts collega Gerbrands, die de afdeling c leidde. Met zijn uiteenzetting over de toenemende contacten tussen communistische en niet-communistische jongerenorganisaties moet Neervoort wel bedoeld hebben dat die contacten het gevaar van spionage door inlichtingendiensten van de Oost-Europese landen zouden vergroten, zeker als die contacten op internationaal niveau zouden plaatsvinden.

Door de coördinatie van bestaande en toekomstige activiteiten van de BVD op dit terrein voor zijn afdeling op te eisen, was hij zijn collega en rivaal Gerbrands een slag voor. Gerbrands en Neervoort waren, ieder op eigen terrein, de paradepaardjes van Eindhoven geweest. Beiden hadden hieruit de hoop geput na het vertrek van Eindhoven tot een hogere positie te stijgen en met name Damsté op te volgen als plaatsvervangend hoofd van de dienst. Nu Kuipers die positie innam, zouden zij tot Damstés vertrek moeten wachten voordat in de top van de dienst die functie weer vacant zou zijn – aangenomen dat Kuipers te zijner tijd Damsté zou opvolgen als hoofd van de dienst. In afwachting daarvan waren zij niet alleen elkaars collega's, maar tegelijkertijd elkaars rivalen, beiden eropuit hun positie te verstevigen.⁴⁹

In de boven weergegeven discussie werd Neervoort bijgevalen door Kuipers. In Neervoorts relaas meende hij parallellen te zien met de gang van zaken in de jaren dertig, toen de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie studenten rekruteerden met het oog op de lange termijn. Daarbij had hij waarschijnlijk mensen als H.A.R. ('Kim') Philby in gedachten. In de Koude Oorlog, aldus Kuipers, waren de rekruteringsactiviteiten van die diensten van minder belang geweest, omdat die toen waren aangewezen op politieke medestanders, lees: communisten. En die communisten, impliceerde hij, konden op spionagegebied weinig kwaad omdat het ambtenarenverbod er voor zorgde dat zij niet op kwetsbare plaatsen terecht konden komen. In zijn al meermalen aangehaalde rapport had hij daar ook expliciet op gewezen. In de huidige tijd echter, aldus nog steeds Kuipers, met zijn grensliberalisaties en verruiming van reis- en studiefaciliteiten, waren de Oost-Europese inlichtingendiensten zich (weer) gaan toeleggen op rekrutering van studenten bij wijze van investering in de toekomst. Daarbij ging het om niet-communistische, althans niet openlijk communistische studenten, die door de mazen van de screening konden glippen. Deze manier van werken was overigens pas sinds 1960 goed op gang gekomen, zodat er over de effecten op de langere termijn nog geen uitspraken gedaan konden worden.⁵⁰

Opvallend in de bovenstaande discussie is dat Kuipers eind 1964 de Koude Oorlog aanduidde als iets uit het verleden. De onder Chroesjtsjov begonnen 'dooi' en de door hem geïnitieerde politiek van 'vreedzame coëxistentie' hadden kennelijk toch ook bij Kuipers de gedachte doen postvatten dat de Koude Oorlog zo niet voorbij, dan toch in elk geval op zijn retour was. Die gedachte stond er niet aan in de weg dat de BVD vanaf begin 1965 gericht gegevens ging inwinnen over studenten en jongeren in het algemeen die op de een of andere manier met nationale of internationale communistische organisaties in aanraking kwamen. 'Gericht inwinnen' wilde zeggen dat de sectie BFA zijn gegevens niet alleen uit open bronnen putte, maar ook de beschikking kreeg over informatie uit 'operationele' bronnen: informanten en agenten. Met het

oog daarop ging de dienst niet alleen geheime medewerkers werven in communistische organisaties als het ANJV – dat gebeurde toch al – maar ook in jongeren- en studentenorganisaties die vanuit de BVD gezien doelwit waren van communistische infiltratie of op zijn minst beïnvloeding. Daartoe behoorden onder meer de Socialistische Jeugd (SJ), de zich progressief noemende studentenvereniging Pericles en, in een iets later stadium, de Algemene Studentenvereniging Amsterdam (ASVA). Het op die manier opgebouwde netwerk van informanten en agenten zou de BVD van pas komen in de volgende jaren, toen niet de veiligheid van de staat maar wel de democratische rechtsorde even leek te wankelen onder het radicalisme van jongeren en studenten.

Radicalisme onder jongeren

Een eerste uiting van dat radicalisme kwam overigens niet uit de communistische of communistisch beïnvloede hoek, maar uit de in omvang beperkte wereld van het anarchisme in de gedaante van Provo. De BVD had enig zicht op het ontstaan daarvan omdat de dienst het volgen van het anarchisme, hoe gering ook in omvang en virulentie, tot zijn taken rekende. Daardoor kon de dienst in de zomer van 1965 melden dat er een anarchistisch jongerentijdschrift zou verschijnen onder de naam *Provo*. Aan de ministers van Binnenlandse Zaken en van Justitie berichtte de dienst dat enkele jongeren het anarchisme nieuw leven wilden inblazen door ‘waar nodig gewelddadige actie’ en door ‘verzet en provocatie tegen de gevestigde maatschappelijke orde’. Dat waren grote woorden en de BVD meende zich niet te kunnen veroorloven aan het verschijnsel Provo voorbij te gaan. In de zomer van 1966 kwam de dienst met een lijvig rapport ‘Provo’s, exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd’, dat een tamelijk genuanceerd beeld schetste van de jeugdige anarchist. Het rapport wees bijvoorbeeld op het geweldloos karakter van de provo-activiteiten, zoals de befaamde ‘happenings’, ondanks de hierboven geciteerde retoriek. In de visie van de BVD bevond Provo zich in het randgebied tussen politieke activiteiten en straatschenderij. In de praktijk beperkte de activiteit van de BVD met betrekking tot ‘Provo’ zich tot het zorgvuldig lezen van de beschikbare open bronnen. Hoewel het befaamd geworden rookbomincident tijdens het huwelijk van kroonprinses Beatrix in maart 1966 als een onaangename verrassing was gekomen, liet het BVD-rapport zich over dit incident uit in gematigde bewoordingen: ‘ook trokken zij de aandacht door hun activiteiten rond verloving en huwelijk van Prinses Beatrix.’⁵¹

Niet helemaal als een verrassing kwam de ‘studentenopstand’ in de tweede helft van de jaren zestig.⁵² Dat had te maken met de al genoemde gerichte aandacht van de BVD voor studenten en jongeren vanaf het begin van 1965. In een terugblik op het jaar 1966 signaleerde de dienst een toenemende radicalisering, nationaal en internationaal, onder de jongeren met als belangrijkste ‘issues’ de NAVO en de Amerikaanse interventie in Vietnam.⁵³ In Nederland ontwikkelde de Studentenvakbeweging (svb) onder leiding van Ton Regtien de Kritische Universiteit, die duidelijk geïnspireerd was door

de radicale studentenbewegingen aan de West-Berlijnse Freie Universität, maar vooral aan de University of California, Berkeley.⁵⁴

Eind 1967 maakte de BVD gewoontegetrouw de balans op van het afgelopen jaar. Het was de dienst opgevallen dat de niet-communistische jongerengroeperingen eigenlijk meer aandacht zouden moeten krijgen dan de 'nette' communistische organisaties als het ANJV. Juist door zijn aarzelende formulering geeft deze opmerking goed weer hoe de BVD de situatie in de tweede helft van de jaren zestig zag. Aan de ene kant voelde de dienst, in dit geval de afdeling B, zich verplicht het internationale en nationale communisme het volle pond van zijn aandacht te geven, autonomie of geen autonomie. Aan de andere kant had de dienst met verschijnselen te maken gekregen die – in elk geval door bestuur en politiek – als veel bedreigender werden ervaren dan het communisme van de CPN en haar nevenorganisaties.

De radicale studentenoppositie richtte zich, ideologisch geïnspireerd door de aan Berkeley docerende neomarxistische filosoof Herbert Marcuse, tegen de 'onderdrukkende systemen van het laatkapitalisme'. In deze visie behoorden daartoe de universiteiten, die alleen maar tot gehoorzaamheid aan 'het systeem' zouden opleiden, maar ook en vooral de politieke en militaire structuren die het Amerikaanse imperialisme ondersteunden. Dit antikapitalisme en anti-amerikanisme – dat weinig van doen had met het traditionele communisme – concentreerde zich in essentie op drie actiethema's: democratisering van de universiteiten, terugtrekking van de Amerikaanse troepen uit Vietnam en ontmanteling van de NAVO.

Dat op nationaal en internationaal niveau autoriteiten zich zorgen maakten, is dan ook niet helemaal onbegrijpelijk. Zo werd begin 1968 binnen het Special Committee van de NAVO (bestaande uit de hoofden van de veiligheidsdiensten van de deelnemende landen) een werkgroep gevormd die de bestudering van 'protest movements' ter hand zou gaan nemen. De werkgroep zou bovendien aandacht besteden aan de 'escape lines' naar Europa van Amerikaanse deserteurs die weigerden in Vietnam te vechten.⁵⁵ Namens Nederland nam W.A.H. de Jonge zitting in deze werkgroep.

Vooraf toen er indicaties kwamen dat een van de speerpunten van de 'protest movements' verzet tegen de NAVO zou zijn, kwam de BVD in een aanzienlijk hogere versnelling. Begin 1969 had de dienst de hand weten te leggen op een verslag van een internationale bijeenkomst van studentenleiders. Afgevaardigden van de Amerikaanse Students for a Democratic Society (SDS), van de studentenorganisatie aan de Freie Universität en van de International Union of Students (IUS) – algemeen beschouwd als een organisatie die door de CPSU werd gestuurd – hadden daarbij plannen besproken om de NAVO 'aan te pakken'. Kuipers lichtte niet alleen onmiddellijk de eigen minister in, maar ook de Europese diensten. Na overleg met minister Beernink bracht de dienst bovendien ministeries als Buitenlandse Zaken en Defensie op de hoogte. Voor de BVD stond vast dat de directieven voor de op gang komende anti-NAVO-actie afkomstig waren uit de Sovjet-Unie via IUS, die in Praag zetelde. Eind oktober, ongeveer een maand voor de geplande actie, ging de dienst met enige regelmaat een 'Bulletin Anti Navo Aktie' samenstellen en verspreiden onder departementen en andere belanghebbenden. Toen eind november het zo lang voorbereide anti-Navo-

congres in Amsterdam plaatsvond constateerde de dienst met enige tevredenheid dat zich geen ongeregelde heden hadden voorgedaan. Buitenlandse deelnemers zouden zelfs hun onvrede hebben geuit over het tamme karakter van het congres.

Hoe hoog niettemin een dergelijke tegen de NAVO gerichte manifestatie nationaal en internationaal werd opgenomen, moge blijken uit het feit dat de BVD binnen de kortst mogelijke tijd de belanghebbenden inlichtte over het verloop van het congres en over de inhoud van de redevoeringen. Omdat een van de sprekers een Deense student was, kreeg de BVD bovendien twee collega's van de Deense partnerdienst op bezoek, die uit de eerste hand kennis konden nemen van de gang van zaken op het congres.⁵⁶

'Studentenopstand'

Overigens bestond er ook zonder dat de NAVO in het geding was bij de Nederlandse gezagsdragers de nodige angst voor de uitstraling van de studentenoppositie. Die kreeg een nieuwe impuls door wat bekend is geworden als de 'meirevolutie' van 1968. Op 3 mei van dat jaar verdreven politietroepen de studenten die de Parijse Sorbonne hadden bezet. Daarop volgden ongeveer een week lang straatgevechten. Aan het eind daarvan gaf de Franse regering toe aan alle eisen van de studenten, behalve aan de eis tot vrijlating van gearresteerde en gevangengezette studenten. Na overleg met president De Gaulle willigde de regering-Pompidou ook die eis uiteindelijk in. De geest was echter uit de fles. Op 13 mei demonstreerden studenten en arbeiders gezamenlijk en werden fabrieksgebouwen bezet.⁵⁷

De gebeurtenissen in Parijs brachten de aandacht van de BVD voor de radicale studentenbeweging in een hogere versnelling. Al op 15 mei had Kuipers op hun verzoek een bespreking met minister Beernink en met minister G.H. Veringa van Onderwijs en Wetenschappen. De bewindslieden lieten het hoofd van de BVD weten dat zij behoefte hadden aan meer en meer specifieke informatie over radicale studenten en vooral over voorgenomen acties. Kuipers van zijn kant had daarbij zijn bedenkingen. Hij bracht naar voren dat hij er moeite mee had om operationele middelen als infiltratie in te zetten tegen studentenorganisaties als bijvoorbeeld de ASVA. Hier was in Kuipers' visie immers geen sprake van extremistische organisaties in traditionele zin, maar van op zichzelf 'bonafide' organisaties en verenigingen waarin – dat dan weer wel – met name de CPN voet aan de grond aan het krijgen was. Beide ministers vonden Kuipers' behoedzaamheid en terughoudendheid maar overdreven en deelden die dan ook niet. Zij vonden het volstrekt normaal dat de BVD, gezien de ernst van de situatie, ook met operationele middelen aandacht zou besteden aan studentenorganisaties. Minister van Justitie C.H.F. Polak sloot zich nog diezelfde dag aan bij de mening van zijn collega-ministers.⁵⁸

Uit de gebeurtenissen zoals die zich in 1968 in Parijs hadden afgespeeld, uit de reacties daarop van bestuurders en politici maar vooral uit zijn gesprek in mei 1968 met Beernink en Polak, had Kuipers de conclusie getrokken dat de BVD – meer dan hij zelf oorspronkelijk had gedacht – aandacht zou moeten blijven besteden aan de

radicale studentenbeweging. Op zichzelf zou daarmee de bemoeienis van de dienst op dat terrein al voldoende gelegitimeerd zijn.

Toch had Kuipers nog een extra legitimering gevonden in de door de dienst geconstateerde toenadering tussen de CPN en de studentenbeweging – en omgekeerd. In mei 1968 had de dienst gewezen op de groeiende samenwerking tussen oppositionele studenten en communistische arbeiders bij de Parijse 'meiopstand'. Het maandoverzicht had daar toen op ingehaakt door expliciet en zeer bewust melding te maken van het feit dat van het tien man sterke bestuur van de overkoepelende Nederlandse Studentenraad (NSR) van dat moment er negen lid waren van Regtiens svb, terwijl een van die negen bovendien lid was van de CPN.⁵⁹

Bijna exact een jaar later, op 16 mei 1969, werd het Maagdenhuis, het administratief centrum van de Universiteit van Amsterdam, door studenten bezet. Op 18 mei sprak Kuipers met minister Beernink over de situatie. Hij beloofde de minister bij die gelegenheid dat zijn dienst alle beschikbare informatie zo snel mogelijk aan de belanghebbende autoriteiten zou doorgeven.⁶⁰ De toestand leek kritiek. Even leek het erop dat de Parijse revolte een Amsterdamse pendant zou krijgen. Op 20 mei braken in de Amsterdamse binnenstad rellen uit nadat de politie het Maagdenhuis had omsingeld, maar de volgende dag al kon het Maagdenhuis ontruimd worden, waarmee de bezetting was afgelopen. De door het gezag gevreesde demonstratie op 22 mei als reactie op de ontruiming had een relatief rustig verloop. Tot opluchting van onder meer de BVD-leiding, het plaatselijk gezag en het kabinet-De Jong liep de zaak niet uit de hand. Naar de mening van Kuipers en zijn staf was dat onder meer te danken aan het feit dat de Amsterdamse politie het gebruik van geweld zo lang mogelijk had uitgesteld.

Het hierboven beschreven tweesporenbeleid had iets hypocriets. Enerzijds won de dienst informatie in over de mate waarin studentenorganisaties als de ASVA zich ondergeschikt maakten aan de CPN, anderzijds ging het toch – zoals in mei 1969 – vooral om inlichtingen over geplande acties en activiteiten zoals bezettingen van overheids- of universiteitsgebouwen. Er zat ook iets principieels aan dat tweesporenbeleid. Het laat in elk geval zien dat de leiding van de BVD de wensen van de eigen minister en van de politiek natuurlijk serieus nam, maar zich tegelijkertijd niet kritiekloos opstelde. De BVD-leiding zag zichzelf niet als verlengstuk van de regering van het moment, maar eerder als een boven de partijpolitiek staande organisatie met een eigen missie in het kader van de Koude Oorlog. Dat had gegolden voor Einthoven, Sinninghe Damsté had dat met zoveel woorden uitgesproken en ook Kuipers deelde deze zienswijze.

Van het eind van de jaren zestig tot ongeveer het midden van de jaren zeventig volgde de BVD dit tweesporenbeleid. In die periode hield de dienst bij tot welke hoogte besturen van studentenorganisaties bestonden uit leden van de CPN. In de externe rapportage, zoals het maandoverzicht, werd echter niet nader ingegaan op de vraag welke betekenis gehecht moest worden aan het lidmaatschap van de CPN. Dat wekt aan de ene kant enige verbazing, omdat de veroordeling door de CPN van het optreden van het Warschaupact tegen het Tsjecho-Slowakije van Dubcek toch ook de BVD niet

kan zijn ontgaan. Aan de ander kant is het niet helemaal onbegrijpelijk gezien de – achteraf niet geheel onterecht gebleken – twijfels die de leiding van de BVD bleef koesteren ten aanzien van de leiding van de CPN en haar uiteindelijke loyaliteit. De door de dienst geconstateerde invloed van de CPN in de studentenbeweging was voor de BVD dan ook een reden te meer om zowel die studentenbeweging als de CPN nauwgezet te blijven volgen.

De intensieve aandacht voor de studentenoppositie duurde overigens niet zo vreselijk lang. In 1975 verstuurde het hoofd van de BVD voor de laatste keer een rapport over dit onderwerp. In datzelfde jaar nam de minister van Onderwijs en Wetenschappen de rapportage over dit soort zaken over met een eigen 'Bulletin Studentenpolitiek'.

De problematiek van het radicalisme onder jongeren en studenten lijkt door verontruste gezagsdragers enerzijds en door de Binnenlandse Veiligheidsdienst anderzijds te zijn waargenomen vanuit verschillende optieken. De autoriteiten lijken vooral gepreoccupeerd te zijn geweest met hun angst voor chaos en aantasting van het gezag, niet in de laatste plaats dat van henzelf. Voor zover de BVD over informatie beschikte die betrekking had op voorgenomen of aan de gang zijnde acties als bezetting en demonstraties, stelde hij haar graag ter beschikking van de belanghebbenden en oogstte daarmee erkentelijkheid en erkenning.

De diepere beweegredenen voor de geconcentreerde aandacht van de BVD voor diezelfde fenomenen lagen echter elders. Zoals hierboven al is aangestipt, waren die geworteld in de overtuiging dat de dienst zijn bestaansrecht vooral ontleende aan zijn rol in de Koude Oorlog, aan zijn bijdrage aan de wereldwijde strijd tegen het communisme. 'De dienst,' zo verwoordde Kuipers het in een van de weinige expliciete uitspraken daarover, 'is gebaseerd op het ideologisch conflict [tussen democratie en communisme].'⁶¹ Waarschijnlijk zonder het zich te realiseren sloot Kuipers met deze woorden aan bij de stellige uitspraak die Einthoven in 1952 had gedaan, namelijk dat het de taak van de BVD was zich bezig te houden met de 'wereldproblemen van het communisme'.⁶² Dat het communisme in Nederland blijvend en onomkeerbaar van karakter was veranderd, moest in de visie van de BVD nog maar worden afgewacht. De niet altijd eenduidige uitspraken van De Groot over de politieke lijn van de CPSU zoals die de BVD ter ore kwamen, gaven in dat opzicht voldoende reden tot twijfel.⁶³

Intussen realiseerde de dienst zich dat de CPN, mede dankzij de autonomiepolitiek, in de ogen van politiek actieve jongeren en studenten haar negatieve imago voor een flink deel had verloren. Vooral het feit dat de CPN in 1968 de inval van het Warschaupact in Tsjecho-Slowakije had veroordeeld, kon de indruk wekken dat de Nederlandse communistische partij niets (meer) van doen had met de ideologie en de politieke praktijk van de Sovjet-Unie. Die indruk kon een aantal jaren blijven bestaan, ondanks het feit dat al in het najaar van 1969 de leiding van de CPN – op instigatie van De Groot – in stilte het initiatief nam tot verbetering van de relatie met de CPSU.⁶⁴

Haar tot het midden van de jaren zeventig formeel overeind gehouden 'autonome' positie leverde de CPN overigens niet alleen maar winst op. Tegenover een zekere

ledenwinst door de toeloop van studenten aan universiteiten en sociale en pedagogische academies, stond een misschien wel even groot verlies aan oude getrouwe leden die het loslaten van de Sovjet-Unie niet konden of wilden accepteren. Dat hierdoor het karakter van de CPN, in elk geval van de *rank and file*, zeker op termijn veranderde, lijkt nauwelijks aan twijfel onderhevig te zijn. In de tweede helft van de jaren zestig was dat echter nog niet zo duidelijk. Zowel de CPSU als de Communistische Partij van China (CPC) zag de CPN nog steeds als een echte communistische partij en beide kanten probeerden in hun ideologische competitie de CPN in het eigen kamp te trekken. De manier waarop dat gebeurde, werd door de BVD niet alleen met grote belangstelling, maar ook met aanzienlijke operationele inzet gevolgd, zoals de volgende hoofdstukken laten zien.

Een venster op Peking

De periode van geleidelijke detente na de Cubacrisis bracht voor de BVD nogal wat onzekerheid met zich mee. Anders gezegd, de tot dan toe bestaande zekerheden begonnen hun stelligheid te verliezen. Het als monolithisch beschouwde internationale communisme viel uiteen in twee elkaar bestrijdende kampen onder leiding van respectievelijk Moskou en Peking. De Nederlandse communisten konden niet langer per definitie als handlangers van de Sovjet-Unie worden bestempeld. Het radicalisme onder jongeren en studenten in de tweede helft van de jaren zestig bleek voor politiek en bestuur bedreigender dan het communisme. Niettemin meende de leiding van de BVD dat aandacht voor de CPN en de ontwikkeling van haar politieke opstelling niet aan belang had ingeboet. De vraag of de partij uiteindelijk een keuze zou maken voor een van de twee communistische grootmachten, bleef de dienst bezighouden. Een pro-Chinese CPN zou toch een andere partij met een andere politiek zijn dan de traditionele pro-Russische partij die de CPN geweest was, en zeker een andere partij dan de zich sinds medio 1963 autonoom noemende CPN. Tegelijkertijd stelde de dienst vast dat de communistische partijen van zowel de Sovjet-Unie als de Volksrepubliek China zich diezelfde vraag stelden en de hoop koesterden om de CPN op de een of andere manier aan hun eigen kant te krijgen. De dienst stelde ook vast dat beide landen door middel van hun inlichtingendiensten erachter probeerden te komen hoe binnen die partij de verhoudingen lagen. In dat opzicht was de CPN niet alleen doelwit van de BVD, maar ook van de KGB en van de Chinese inlichtingendienst. Voor de BVD, die in de CPN over een goede informatiepositie beschikte, betekende dat een uitdaging, maar ook een kans om inzicht te krijgen in de doelstellingen en de manier van opereren van die diensten. In dit hoofdstuk komt aan de orde hoe de BVD probeerde na te gaan hoever de Chinezen bereid waren te gaan om van de CPN een pro-Chinese partij te maken. Het project Mongool was een van de middelen die de BVD daartoe inzette.

Project Mongool

Het doel van het project Mongool werd aanvankelijk als volgt geformuleerd: vaststellen of de Chinese Communistische Partij, al dan niet met de Chinese vertegenwoor-

diging in Den Haag als intermediair, bereid is steun te verlenen aan 'prostalinistische' – lees maoïstische – agitatie in de CPN. Mocht dat inderdaad het geval blijken, dan zou de BVD deze steun willen uitbuiten om de al bestaande spanningen tussen de Sovjet-Unie en de Chinese Volksrepubliek te vergroten. Later werd aan deze doelstelling toegevoegd dat het project mede en misschien zelfs wel in de eerste plaats tot doel had 'een venster op Peking' te openen, dat wil zeggen inlichtingen te verzamelen over de bedoelingen van de Chinese communistische partij, vooral op het gebied van de buitenlandse politiek.¹ Over het project zijn de laatste jaren publicaties verschenen die onvolledig zijn en niet altijd nauwkeurig.² Vandaar dat in dit hoofdstuk de ontwikkeling van het project op de voet wordt gevolgd.

Het project was het geesteskind van 'Hassan' Neervoort. Hij had in grote lijnen doel en middelen bedacht, evenals de weinig subtiële naam. Kuipers als TPC bewaakte de grote lijnen en hield de politieke risico's in de gaten, Neervoort had als HB de beschikking over zowel operateurs als analisten-rapporteurs en De Jonge bracht zijn aanzienlijk kennis in op het gebied van de communistische ideologie. Kortom, de top van dienst was bij het project betrokken, met Neervoort als drijvende kracht.

Voor het realiseren van de plannen waren drie elkaar versterkende factoren van belang. Ten eerste was er de al genoemde en in intensiteit toenemende tegenstelling tussen China en de Sovjet-Unie, verpakt in ideologische termen. Ten tweede was er de autonomiepolitiek van de CPN, die als partij niet wenste te kiezen tussen Moskou en Peking. En ten derde was er de behoefte van de Chinese Volksrepubliek om in het Westen inlichtingenbronnen aan te boren. Over dat laatste had de BVD concrete informatie, doordat hij beschikte over een technische operatie in het kantoor van de Chinese vertegenwoordiging. Op die manier kwam de dienst erachter dat de eerste prioriteit van de Chinese inlichtingendienst voor de komende tijd zou zijn het op grotere schaal gebruikmaken van niet-Chinezen, meer in het bijzonder westerlingen. Zo mogelijk moesten het mensen zijn wier politieke ideeën overeenstemden met die van Peking. Het maken van vrienden, al dan niet op basis van ideologische gelijkgezindheid, kon op twee manieren gebeuren: direct, dat wil zeggen op de Chinese legatie bij gelegenheden als recepties en dergelijke, en indirect via al bestaande contacten. Daarnaast moest men niet vergeten dat er ook andere middelen waren om mensen aan zich te binden, middelen die in het verleden te veel verwaarloosd waren, zoals omkoping.³

Deze instructies aan het Chinese ambassadepersoneel gaven de beslissende impuls aan het plan van de BVD om in contact te komen met de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag. Neervoort redeneerde dat de Chinezen in de CPN graag vertrouwelijke contacten wilden hebben, zeker wanneer de CPN de kant van Moskou zou kiezen, wat begin 1962 nog niet leek te zijn uitgesloten. Neervoort en de zijnen besloten om de Chinezen die vertrouwelijke contacten op een presenteerblad aan te bieden. Een of meer agenten van de BVD die in de CPN waren gepenetreerd, zouden zich bij de Chinese vertegenwoordiging presenteren als een oppositionele groep die moeite had met de manier waarop de CPN-leiding de destalinisatie had doorgevoerd. Onder de leden van deze fictieve groep circuleerden (eveneens fictieve) publicaties waarin uiting werd

gegeven aan die oppositiegedachte. Het was Neervoorts bedoeling om te gelegener tijd een vertegenwoordiger van die 'oppositie' contact te laten opnemen met de Chinese vertegenwoordiging om over de inhoud van die publicaties te praten.⁴

De eerste maanden van 1962 besteedde de BVD aan voorbereidend werk. In mei was hard gewerkt aan een concepttekst, zogenaamd de tweede, maar in werkelijkheid de eerste, waarmee een 'marxistisch-leninistische oppositie' binnen de CPN zich tot gelijkgestemden richtte. Aan de inhoud ervan had vooral De Jonge een belangrijk aandeel gehad. In de publicatie werd melding gemaakt van positieve reacties op 'onze eerste brief'. Deze reacties bevestigden het vertrouwen van de (anonieme) briefschrijvers in de 'revolutionaire geest' van de meerderheid van het kader van de CPN. Desondanks wilden de schrijvers niet de fout maken om openlijk en onder eigen naam met kritiek op de CPN-leiding te komen. In dat geval dreigde immers uitstoting uit de partij, zoals het recente roeyement van de pro-Chinese Jacques Grippa uit de Belgische Communistische Partij maar al te duidelijk had gemaakt. Waar het de oppositie om te doen was, was de terugkeer van de revolutionaire strijdbaarheid in de CPN.⁵

In juni werd een volgende publicatie verzonden, evenals de vorige zogenaamd gericht aan de fictieve fractie van pro-Chinese dissidenten binnen de CPN, maar in werkelijkheid uitsluitend toegestuurd aan de Chinese vertegenwoordiging. Het gestencilde blaadje keerde zich tegen 'het verraad en het revisionisme van de CPN-leiding die de zijde van de Titoïsten heeft gekozen. Het masker is gevallen. De CPN gaat nu de weg van hen die het optreden van het imperialisme in Cuba en Berlijn vergoelijken, van hen die de Albanese kameraden belasteren omdat die aan de beginselen van onze beweging vasthouden.'⁶

De gehoopte reactie van de kant van de Chinese ambassade bleef uit. Neervoort besloot, na enige tijd pas op de plaats gemaakt te hebben, zelf het initiatief te nemen. In februari 1963 was het zover.

Een agent die al langer voor de BVD in de CPN werkte werd naar de Chinese vertegenwoordiging gestuurd. Zijn verhaal luidde dat hij deel uitmaakte van een geheime fractie binnen de CPN. Namens die fractie zocht hij contact met de Chinese vertegenwoordiging om van die kant zo mogelijk hulp en steun te krijgen bij de strijd tegen het revisionisme van de CPN-leiding.

Deze eerste poging mislukte echter, waarschijnlijk doordat de dienst niet de geschikte man op pad had gestuurd. Om toch een woordvoerder van de fictieve 'pro-Chinese oppositie' in persoonlijk contact te brengen met de Chinese ambassade zette de BVD de operatie Sipier in. 'Sipier' was de operatiennaam van een agent wiens antecedenten hem geschikt maakten voor de hem toegedachte rol. In de jaren vijftig was hij gerekruteerd en op verzoek van de BVD lid geworden van de CPN. Daarnaast had hij op eigen initiatief en voor eigen rekening al eens een bezoek aan China gebracht. Het wachten was nu op een geschikt moment om bij de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag aan te kloppen.

Dat moment kwam in zicht toen Sipier werd uitgenodigd voor een receptie op de Chinese ambassade, waar zijn naam kennelijk nog steeds in de kaartenbak zat van

Chineesgezinde Nederlanders. Conform zijn briefing greep Sipier de gelegenheid aan om een van de Chinese diplomaten apart te nemen. Hij bracht het gesprek op de CPN en op het bestaan van een pro-Chinese fractie in die partij, waarvan hij zelf deel uitmaakte. Het lukte hem een afspraak te maken voor een nader gesprek.⁷

Begin juni maakte Sipier, na een telefonische afspraak, zijn opwachting bij de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag. Hij werd ontvangen door twee diplomaten onder wie de onder diplomatieke dekmantel werkende inlichtingenman Li Huang Tse. Sipier presenteerde zich als vertegenwoordiger van een oppositionele groep binnen de CPN. Hij zette uiteen dat de groep ongeveer een jaar geleden was ontstaan, toen ontevreden partijleden elkaar vonden in hun verzet tegen de leiding, die te veel de reformistische kaart van Joegoslavië speelde en te weinig de marxistisch-leninistische beginselen in het oog hield. De groep wilde graag het Chinese standpunt inzake de internationale ontwikkelingen beter leren kennen. Wellicht zou de ambassade kunnen helpen met schriftelijk materiaal?

Van hun kant hadden de Chinese diplomaten ook de nodige vragen, bijvoorbeeld wat de groep die Sipier zei te vertegenwoordigen wilde bereiken, waarover men onderling sprak, en hoe hij met die groep in contact was gekomen. Dit spervuur van vragen gaf Sipier de gelegenheid zijn vanbuiten geleerde verhaal af te steken. Hij vertelde dat hij het eerste bulletin van de oppositiegroep in de bus had gekregen en geïnteresseerd was geraakt. Enige tijd later werd hij omzichtig benaderd door een partijgenoot, die de leider bleek te zijn van een interne maar geheime gespreksgroep van ongeveer tien personen, die zich vooral interesseerden voor de verschillen van inzicht tussen de Chinese en de Russische communisten. Een gebrek aan goed voorlichtingsmateriaal van Chinese kant maakte de discussie er niet gemakkelijker op, reden om contact op te nemen met de officiële Chinese vertegenwoordiging. In de boekhandel, zelfs bij de communistische boekhandel Pegasus, bleken publicaties die het Chinese standpunt weergaven namelijk niet of moeilijk te krijgen.

Maar de Chinezen wilden meer weten, vooral wie de leider van de oppositiegroep was. Sipier ontkende dat hij dat was. Wel kon hij vertellen dat de oppositie leden telde op het niveau van afdelings- en districtsbestuurders van de CPN en dat hij vermoedde dat er in het centraal comité (het partijbestuur van de CPN) mensen zitting hadden die sympathiek stonden tegenover het Chinese standpunt. De oppositie bleef echter op veilige afstand van het centraal comité omdat men niet het risico wilde lopen dat het bestaan van de groep bekend zou worden bij partijleider De Groot. Dat zou onherroepelijk tot royementen leiden, en dat zou het einde betekenen van de kans om de CPN van binnenuit te hervormen.

Kennelijk had Sipier met zijn verklaring het ijs wat gebroken. De Chinezen toonden zich geïnteresseerd in de ins en outs van de CPN, waarmee zij tot hun spijt geen contacten onderhielden. Hun informatie moesten zij uit *De Waarheid* halen. Zo tastten zij in het duister wie de belangrijkste figuren in de partijleiding waren. Toen daarop de namen van Paul de Groot, Henk Hoekstra en Jaap Wolff op het tapijt werden gebracht, wilden de Chinezen direct weten wat het verschil was tussen de broers Joop en Jaap Wolff, en vooral wie van de twee het dichtst stond bij het Chinese

standpunt. Dit was een vraag die niet was voorzien, en Sipier hield zich dan ook – in overeenstemming met zijn instructie – wat op de vlakte met de opmerking dat hij niet hoog genoeg in de partijhiërarchie zat om daarop een duidelijk antwoord te kunnen geven.

Bij het afscheid beloofden de Chinezen Sipier studiemateriaal te sturen waarmee de gespreksgroep zijn voordeel zou kunnen doen.⁸

Neervoort vond dat de bal nu op de Chinese helft lag; afwachten was het parool. Het geduld werd beloond toen Sipier in juni een uitnodiging in de bus kreeg van de 'Chargé d'affaires van de Chinese Volksrepubliek', niemand minder dan de inlichtingenfunctionaris Li Huang Tse, voor film en cocktails. Natuurlijk werd deze gelegenheid aangegrepen, zeker nu de uitnodiging afkomstig was van hét Chinese target van de dienst. Sipier raakte tijdens de filmavond in een vertrouwelijk gesprek met de tweede secretaris Liao Ho Shu, naar hem duidelijk werd de tweede man in het inlichtingenapparaat, na Li Huang Tse. Liao bracht het sino-sovjetsgeskil ter sprake en zei te vrezen dat uit deze meningsverschillen een jarenlange strijd zou voortkomen. Vandaar de noodzaak van een nauw contact tussen enerzijds de Chinese diplomatieke vertegenwoordigingen in de westerse landen, en anderzijds de communistische groepen in die landen die net zo dachten als de Chinese communistische partij. Zo'n nauw contact, aldus Liao, moest leiden tot verbreiding van de juiste marxistisch-leninistische gedachte en daardoor uiteindelijk tot het doorbreken van het inzicht dat het Chinese standpunt het enig juiste was.

Met andere woorden, de vraag of van Chinese diplomatieke zijde steun zou worden gegeven aan pro-Chinese groepen, werd hier met een meer dan volmondig ja beantwoord. En dat het de Chinezen ernst was en het hun niet ging om een eenmalig of spaarzaam contact, bleek wel toen Liao bezorgd informeerde of zo'n voortdurend en nauw contact met de Chinese vertegenwoordiging geen praktische problemen voor Sipier zou opleveren. Die kon hem op dat punt geruststellen: hij moest toch regelmatig in Den Haag zijn. Een volgende ontmoeting werd vastgesteld voor medio juli.⁹

Bij die gelegenheid introduceerde Sipier een medestander in de oppositiegroep, althans diens naam en adres, als *fall back*-mogelijkheid voor het geval hijzelf niet beschikbaar zou zijn. Ook deze medestander werkte al langere tijd voor de dienst. Kennelijk was voor beide zijden de tijd rijp om enige *tradecraft* te introduceren. Sipiërs aankondiging van het *fall back*-adres werd door Liao aangegrepen om er herhaaldelijk en met veel nadruk op te wijzen dat bij schriftelijk contact altijd een camouflageverhaal gebruikt moest worden. We kennen elkaar nu, aldus Liao, en we weten wat we aan elkaar hebben. Als we elkaar wat willen vertellen, moeten we dat kunnen camoufleren, zodat een buitenstaander die onze correspondentie bij toeval in handen krijgt, niet weet waarover het gaat.

Een ander onderdeel van de Chinese modus operandi, omkoping, kwam eveneens aan de orde. De Chinese vertegenwoordiging zou het erg op prijs stellen als de oppositiegroep geld zou willen accepteren voor het dekken van de kosten. Sipier beloofde dit aan de leiding voor te leggen.

Met het woord 'leiding' was kennelijk een belangrijk onderwerp aan de orde gesteld. De radio werd aangezet – een klassieke voorzorgsmaatregel tegen af luisteren – alvorens Liao op plechtige toon van wal stak. Voor het eerst sprak hij nu Sipier aan met 'kameraad', een teken van vertrouwen of in elk geval een poging om een vertrouwelijke sfeer te scheppen. Wij, aldus Liao, hebben een gemeenschappelijk belang, namelijk de strijd tegen het revisionisme. Daarom stelt de Chinese vertegenwoordiging het contact met uw groep dan ook zeer op prijs en we zouden het nog meer op prijs stellen als we – niet uit wantrouwen tegen u! – kennis zouden kunnen maken met de leider van de oppositiegroep in de CPN. De strijd tegen het revisionisme maakt het noodzakelijk dat de leiding van de Chinese Communistische Partij contact krijgt met de leiders van onze medestanders. Waar mogelijk gebeurt dat op regeringsniveau. Waar dat niet kan, treedt de Chinese vertegenwoordiging op als contactpunt met de leiders, zoals nu in Nederland.

Sipier beloofde de boodschap over te brengen. Hij wees er wel op dat de leiding en 'onze mensen' moesten werken onder moeilijke omstandigheden. Geheimhouding en voorzichtigheid waren van levensbelang, omdat ze anders uit de CPN zouden worden gestoten. Maar Liao had een oplossing bij de hand. Hij zou een grote ontvangst of filmavond organiseren met veel genodigden. In de loop van de avond zou dan wel een gelegenheid te vinden zijn om elkaar nader te spreken.¹⁰

Nu was de oppositie, dat wil zeggen de BVD, aan zet. De niet eens zo talrijke gesprekken hadden al aardig wat informatie opgeleverd. De Chinese vertegenwoordiging in Den Haag bleek inderdaad bereid om pro-Chinese groeperingen in het Westen te steunen, sterker nog, men streefde daar actief naar. De Chinezen, in casu de inlichtingenfunctionarissen binnen de vertegenwoordiging, bleken bovendien behoefte te hebben aan inlichtingen, in elk geval over de gang van zaken in de CPN. En ze bleken bereid en in staat te zijn om in dat kader op te treden met gebruikmaking van de *tradecraft* die eigen was aan inlichtingendiensten. Al met al een situatie waarin zich kansen voordeden die Neervoort en zijn mensen niet konden en wilden laten lopen. Kansen vooral op een beter inzicht in de manier waarop de Chinese inlichtingendienst in het Westen opereerde. Er moest dus voor gezorgd worden dat de organisatie die Sipier de Chinezen had voorgespiegeld, ook geloofwaardig zou zijn.

Daarvoor zou om te beginnen de leider van de interne oppositie zich met de Chinese vertegenwoordiging in verbinding moeten stellen. Maar die leider was er niet en moest dus door de BVD gecreëerd worden. Een interne zoektocht in de operationele bestanden van de dienst leverde een kandidaat op met de gewenste antecedenten. Kees de Hoog, zoals zijn schuilnaam in kringen van de geheime oppositie zou gaan luiden, werkte al jaren voor de BVD als agent in de CPN. In de partij bekleedde hij de relatief hoge functie van districtsbestuurder met de reputatie een hardliner te zijn. De Hoog voelde aanvankelijk weinig voor de hem toebedachte rol. Als districtsbestuurder voelde hij zich senang en genoot hij een bepaald aanzien. Aan dit alles zou door roeyement een einde komen wanneer binnen de CPN zijn rol als leider van de geheime oppositie bekend zou worden.

De zomer van 1963 werd gebruikt om De Hoog ervan te overtuigen dat hij de juiste man was voor deze interessante functie. Vooral het argument dat hij uit veiligheids-overwegingen, die de Chinezen zeker respecteerden, zich weinig op de Chinese vertegenwoordiging hoefde te laten zien, trok hem uiteindelijk over de streep. Eind augustus kon Sipier in zijn rol van go-between aan Liao meedelen dat de leider van de oppositie in principe akkoord ging met een gesprek. Er werden afspraken gemaakt over de voorzorgsmaatregelen: het bezoek zou in de avonduren plaatsvinden, na het invallen van de duisternis; in plaats van de hoofdingang zou een zij-ingang van de ambassade gebruikt worden; datum en tijdstip zouden door de bezoeker bepaald worden. Wat dat laatste betreft wees Liao er terecht op dat gebruik van de telefoon te gevaarlijk was omdat de Nederlandse overheid de telefoons van de vertegenwoordiging af luisterde. Hij adviseerde Sipier om zijn komst, en die van de leider, per brief aan te kondigen en te ondertekenen met een schuilnaam. Spontaan koos Sipier het alias P. Schoolman, een verwijzing naar zijn beroep. Met Liao sprak hij af dat zo'n briefje er dan als volgt zou uitzien: 'Woensdagavond 9 uur, P. Schoolman', al dan niet 'met vriend'. De datum moest twee dagen later worden gesteld, dus bijvoorbeeld 12 september als 10 september werd bedoeld; ook het tijdstip werd op die manier verhuuld: 12 uur als 10 uur werd bedoeld. Nadat tot wederzijdse tevredenheid deze veiligheidsafspraken waren gemaakt, stelde Liao de hamvraag: 'Nu kunt u zeker wel zeggen wie de leider is?' 'Tot zijn spijt' moest Sipier/Schoolman daarop het antwoord schuldig blijven omdat hij daartoe niet was geautoriseerd. Liao moest dat echter vooral niet zien als wantrouwen.¹¹

Terwijl de BVD de spanning bij de Chinezen erin hield wat de 'leider' betreft, werd intern bij de dienst koortsachtig gewerkt aan wat een reëel bestaande organisatie moest lijken. Een vijftal agenten in de CPN werd uitgezocht en voorbereid op een benadering door pro-Chinese partijgenoten. Mocht dat gebeuren (en Sipier was degene die daarvoor moest zorgen), dan moesten ze positief reageren en alleen met hun BVD-'runner' daarover praten. Tegenover de betrokken dienstmedewerkers zette Neervoort uiteen dat vergroting van de fictieve oppositie in eerste instantie moest dienen om de Chinezen informatie toe te spelen over de interne gang van zaken in de CPN. Daarmee wilde hij bereiken dat de Chinezen de oppositie zouden gaan zien als een bruikbaar inlichtingenkanaal, wellicht ook te gebruiken voor andere onderwerpen. Op die manier zou de dienst hopelijk meer zicht krijgen op de *requirements*, het verlanglijstje, van de Chinese inlichtingendienst.¹²

Het is interessant te zien hoe Neervoort op dit moment als het ware de overstap maakte van wat binnen de dienst werd genoemd de 'B-materie', alles wat samenhang met de extreem-linkse dan wel de extreem-rechtse politieke partijen, naar de 'C-materie', het onderkennen van de *modus operandi* en de 'boodschappenlijst' van vijandelijke inlichtingendiensten.

Voorlopig ging de meeste tijd en aandacht nog uit naar de voorbereiding van De Hoog op zijn taak als leider van de geheime interne oppositie in de CPN. Speciaal voor hem werd een beknopte geschiedenis geschreven van het ontstaan van de 'oppositie-

groep'.¹³ Neervoort kon het niet laten zich persoonlijk met De Hoogs instructie te bemoeien. Hij hamerde erop dat De Hoog vooral het standpunt moest vertolken dat de CPN onder leiding van De Groot geen geloof meer had in de revolutie en zich alleen maar aanpaste aan de ontwikkelingen van het kapitalisme. De Hoog zou de Chinezen elke illusie moeten ontnemen dat er met de 'autonome' CPN te praten zou zijn.¹⁴

Als afsluiting van de voorbereidingen werden Sipier en De Hoog onder hun eigen naam met elkaar in kennis gebracht – een in de praktijk van de BVD unieke gebeurtenis omdat de *modus operandi* van de dienst met zich meebracht dat agenten, zeker in dezelfde organisatie, van elkaars hoedanigheid van agent niet op de hoogte behoorden te zijn. Tussen beide agenten werd een taakverdeling afgesproken: De Hoog zou optreden als de leider van de oppositiegroep en zich op de achtergrond houden, terwijl Sipier de rol van koerier en tolk (De Hoog sprak slecht Engels) op zich zou nemen. Hij zou de positie van De Hoog tegenover de Chinezen moeten steunen en versterken. De Hoog van zijn kant zou resoluut moeten stellen en volhouden dat het zijn bedoeling was om de CPN van binnenuit te beïnvloeden en niet om een eigen partij op te richten.¹⁵

Op 11 oktober bezocht De Hoog de Chinese vertegenwoordiging. Van dit bezoek zou het verdere verloop van het project afhangen. Het was vooral de inlichtingenfunctionaris Li Huang Tse die het woord deed en pertinente vragen stelde. Hij wilde weten of er binnen het partijbestuur (het 'Centraal Comité') van de CPN verschillende stromingen bestonden, hoe groot De Hoogs oppositiegroep was en hoe hij in de toekomst te werk wilde gaan.

De Hoog vertelde dat zijn oppositiegroep geen leden van het partijbestuur telde, maar dat hij als districtsbestuurder persoonlijk veel contacten had met partijbestuurders. Op grond daarvan kon hij zeggen dat er van stromingen in het partijbestuur van de CPN niet echt sprake was, maar dat evenmin gesproken kon worden van een absolute eenheid, met name op het gebied van over internationale kwesties. Dat bleef echter onuitgesproken, gezien het agressieve optreden van partijleider De Groot tegen partijgenoten met afwijkende meningen. De Groot, aldus De Hoog, was anti-Chinees en anti-Chroesjtsjov, maar wel pro-Russisch. Omdat De Groot bovenal bang was om duidelijk positie te kiezen wilde De Hoog de CPN duidelijk stelling laten nemen in marxistisch-leninistische zin. Dat moest van binnenuit gebeuren, en heel voorzichtig om niet het gevaar te lopen geroyeerd te worden. De Hoog wilde een andere CPN, geen nieuwe partij. Over de oppositiegroep zelf liet De Hoog weten dat het nog maar om een kleine groep ging, een man of negentig, die wel goed op elkaar waren ingespeeld en goed waren beveiligd door toepassing van het cellensysteem. Alleen de leiders van de gespreksgroepen stonden in contact met De Hoog en hielden hem op de hoogte; de gewone leden kenden hem niet.

Tot grote opluchting van De Hoog – en van de BVD – noemde Li Huang Tse de gekozen manier van werken – langzaam, voorzichtig en van binnenuit – de juiste manier om succes te bereiken. Dat gaf De Hoog de moed om van zijn kant met vragen te komen, vooral over de communistische partijen in andere landen. Daarover sprak Li hem bemoedigend toe: hij hoefde zich niet alleen te voelen. De regeringen van

Vietnam, Korea en Albanië stonden volgens Li helemaal op het Chinese standpunt, evenals de communistische partijen van Japan, Maleisië, Indonesië, Nieuw-Zeeland. In België was er de groepering van Grippa, terwijl de ontwikkeling in Nederland de Chinese regering tot grote voldoening stemde. De groep-De Hoog leverde in Nederland een belangrijke bijdrage aan de opbouw van het internationale communisme en steunde daarmee de Chinese regering. Vandaar dat de Chinezen graag wilden bijdragen in de kosten van de groep – dat was de ware betekenis van wederzijdse hulp. De Hoog kreeg ondanks aanvankelijk tegenstribbelen duizend gulden in zijn hand gestopt.

Wat de toekomstige contacten betreft werd afgesproken dat Sipier als tussenpersoon zou blijven optreden. Op het punt van de beveiliging bleven de al gemaakte afspraken van kracht. Geen telefonische aankondiging meer, alleen briefcontact. Daarover merkte Li nog op dat hij zijn eigen brieven voortaan op het Centraal Station in Den Haag zou posten omdat de vertegenwoordiging zelf onder observatie stond van de Nederlandse regering en ook nog eens van agenten van vreemde mogendheden. Hij ging daar niet verder op in, maar mogelijk doelde hij op activiteiten van de Sovjet-Russische ambassade.¹⁶

De Hoogs verslag stemde Neervoort en zijn medewerkers tevreden. Het gesprek met Li had interessante informatie opgeleverd. De Chinezen bleken actief geïnteresseerd in de oppositiegroep binnen de CPN, waren zelfs ongevraagd bereid financieel bij te springen en steunden bovendien de aanpak van geheime cellenbouw in de CPN. Het gesprek had duidelijk gemaakt dat de Chinezen er alles aan deden hun aanhang uit te breiden ten kosten van Moskou. Bij de BVD groeide het enthousiasme nog toen Sipier na een vervolgesprek met Li Huang Tse ook nog eens de *requirements* van de Chinese inlichtingendienst meebracht. De interesse bleek uit te gaan naar een eventuele koerswijziging in de Nederlandse buitenlandse politiek en naar ontwikkelingen in de EEG, de voorloper van de Europese Unie. En natuurlijk hadden de Chinezen vragen over de CPN, bijvoorbeeld in hoeverre die partij door de CPSU werd gefinancierd. Kennelijk van groot belang voor de Chinezen was de vraag of de CPN zou deelnemen aan een in Moskou te houden conferentie van communistische partijen, een initiatief van de CPSU dat de duidelijke bedoeling had de Chinese partij in de beklaagdenbank te plaatsen. Als het antwoord op die vraag bevestigend zou luiden, moest Sipier zo snel mogelijk een briefje sturen met alleen maar 'ja'; in het andere geval was het een briefje met 'nee'.¹⁷

Alles wees erop, dat de Chinezen met de groep-De Hoog in zee wilden, en graag. In januari 1964 bezocht De Hoog, begeleid door Sipier, voor de tweede keer zijn gesprekspartners Li Huang Tse en Liao Ho Shu. Hij speelde in op de grote belangstelling van de Chinezen voor de CPN door hen de congresstukken voor het komende partijcongres te beloven. Toen de omvang van de CPN ter sprake kwam, schrokken de Chinezen van het geringe ledental van de partij. Niettemin hadden zij grote belangstelling voor de houding van de CPN in het conflict tussen Moskou en Peking. Vooral daarop kon de BVD inspelen doordat de dienst redelijk goed was geïnformeerd over de interne verhoudingen in de partij. Bij volgende bezoeken kon Sipier –

zogenaamd in opdracht van De Hoog – veel gegevens over de interne verhoudingen in de CPN aandragen, daarmee duidelijk makend dat de oppositiegroep in de partij een sterke informatiepositie had. Bij een van die bezoeken kreeg hij geld overhandigd voor de aanschaf van fotoapparatuur en films, met name om daarmee foto's van documenten te maken. Terecht werd dit door de BVD gezien als een feitelijke inschakeling van Sipier als inlichtingenagent.¹⁸ Om de groep-De Hoog met Sipier als verbindingsman ook in dat opzicht in staat te stellen zich te bewijzen zette Sipier met behulp van de dienst bijzonderheden over het CPN-congres – het congres waarop in maart 1964 formeel de autonomiepolitiek werd afgekondigd – op film en leverde dat in het holst van de nacht af bij de Chinese vertegenwoordiging.

Toch ging niet alles even voorspoedig, en zeker op termijn dienden zich behoorlijk grote problemen aan. De Chinezen bleven lastige vragen stellen, bijvoorbeeld hoeveel gespreksgroepen De Hoog inmiddels had opgericht. Wat de BVD de meeste hoofdbrekens zou kosten was echter de bij iedere gelegenheid herhaalde vraag of het niet tijd werd de geheime groep om te zetten in een openlijke oppositiegroep, beter nog in een echte marxistisch-leninistische partij. In dat kader drongen de Chinezen er bovendien op aan contact te leggen met de groep-Bischot, zo genoemd naar de Amsterdamse districtsbestuurder van de CPN, C. Bischot. Die was wegens zijn openlijke pro-Chinese opstelling in januari 1965 geroyeerd als lid van de CPN. Contact, laat staan samenwerking van De Hoog c.s. met Bischot werd door de BVD gezien als een regelrechte bedreiging van het project Mongool. Men was bang dat wanneer ook Bischot met de Chinezen zou praten – wat bij samenwerking niet te vermijden zou zijn – de verhalen van De Hoog gecontroleerd konden worden. Dat Bischot al lang een eigen contact had met de Chinese vertegenwoordiging, hielden de Chinezen zorgvuldig voor zich. De BVD kwam er pas later achter.

Een probleem van andere aard deed zich voor toen de Chinezen erop aandrongen dat De Hoog en Sipier een scholingscursus zouden volgen, en wel in China. Zo'n cursus zou vooral bestaan uit het voeren van politieke gesprekken, zou minstens een half jaar duren en moest bovendien gecamoufleerd worden. Het had er veel van weg dat de Chinezen op die manier de zo gewenste marxistisch-leninistische partijvorming in Nederland een duw in de goede richting wilden geven. Die suggestie werd nog versterkt toen Sipier persoonlijk het aanbod kreeg, naar hem gezegd werd op speciaal verzoek van Peking, om ruim een jaar in China te gaan studeren. Die studie moest hem voorbereiden op de hem toegedachte taak, namelijk optreden als geschoold vertrouwensman van de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag. Tijdens zijn afwezigheid zou de vertegenwoordiging zijn gezin financieel onderhouden met zo'n duizend gulden per maand.¹⁹

Neervoort zag ook wel dat door het aandringen van de Chinezen op den duur niet te ontkomen zou zijn aan het oprichten van een openlijke pro-Chinese partij in Nederland, maar hij wilde de groep-De Hoog zo lang mogelijk 'ondergronds' laten blijven. Dat zou namelijk het voordeel hebben dat De Hoog c.s. het argument van 'geheimhouding' tegenover de Chinezen konden blijven hanteren en daardoor niet gedwongen zouden zijn 'met de billen bloot' te komen. Tegenover de Chinezen moest

De Hoog maar aanvoeren dat de scholing van 'zijn' mensen nog lang niet op peil was en dat het niet verstandig was de dingen te forceren. Het door de Chinezen aan de orde gestelde studiebezoek van Sipier aan Peking moest De Hoog voorlopig maar toejuichen.²⁰ Helaas voor Neervoort juichte Sinninghe Damsté een zo lang verblijf van Sipier in China in het geheel niet toe. Hij had twee soorten bezwaren, hem waarschijnlijk deels aangereikt door Kuipers. Wat de operatie zelf betreft merkte hij terecht op dat die in feite op niets was gebaseerd, wat tijdens een zo lang verblijf (een jaar of meer) onvoorziene problemen zou kunnen opleveren, met het gevaar dat hij door de mand zou vallen. In China zou Sipier namelijk in aanraking komen met echte en doorgewinterde communisten, niet alleen met de Chinezen zelf maar waarschijnlijk ook met 'kameraden' uit andere, mogelijk westerse landen. Daarnaast zag Damsté een bezwaar van ambtelijke aard: in de persoon van Sipier zou de BVD een agent namens een niet-bestaande organisatie naar het buitenland sturen.²¹

Hoewel hij het niet met zoveel woorden zei, was het voor de goede verstaander wel duidelijk dat Damsté hiermee doelde op het feit, dat de BVD zich dan eigenlijk op het terrein van de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) zou begeven. Het is overigens curieus dat de leiding van de BVD pas op dat moment dit op zichzelf juiste argument hanteerde. Het is mogelijk dat de beslissing van Damsté mede werd uitgelokt door de enthousiaste manier waarop de CIA ging meedenken – op uitnodiging van Neervoort – over de eventuele uitzending van Sipier. De Haagse *station* van de Amerikaanse inlichtingendienst liet weten daarin uitermate geïnteresseerd te zijn. Aan het hoofdkwartier in Langley waren inmiddels *requirements* gevraagd, maar ook met het *runnen* van de operatie dachten de Amerikanen actief mee. Als *cover* voor Sipers reis naar China en zijn lange verblijf daar konden de Amerikanen overigens niet veel anders opperen dan misschien een uitgebreide kampeerreis.²²

Door de beslissing van Damsté was de langdurige studiereis van Sipier van de baan. Het hoofd van de dienst had echter geen algeheel verbod afgekondigd tegen bezoeken aan China. Een kortdurend bezoek van De Hoog en/of Sipier zou minder risico met zich meebrengen, omdat het dan zou gaan om een bezoek van een delegatie van bevriende communisten op uitnodiging van de Chinese Communistische Partij. Neervoort ging nu zijn koers zetten op een kort bezoek aan China van in de eerste plaats De Hoog, zo mogelijk vergezeld van Sipier. Na veel praten en onderhandelen met de Chinezen, aan wie moest worden uitgelegd dat Sipier, al zou hij het willen, echt niet een heel jaar van huis kon in verband met een gezin met opgroeiende kinderen, werd in juli 1964 uiteindelijk een reis voor De Hoog en Sipier gezamenlijk afgesproken. De Chinezen zouden de organisatorische kant voor hun rekening nemen, evenals uiteraard de financiële.

Ook in deze reis bleek de CIA erg geïnteresseerd. Misschien om de BVD-leiding te paaien, misschien omdat de Haagse *station* het wel plezierig vond om nu eens niet alleen maar met vragen te komen, kwamen de Amerikanen eind mei met een vleierende reactie op de door het project Mongool gegenereerde informatie. Het ging in dit geval om het feit dat Sipier op de Chinese vertegenwoordiging inzage had gekregen in een zogenaamd 'geheime' brief van het centraal comité van de CPSU, alleen verstuurd aan

Moskougetrouwe partijen, waarin tegen de Chinese communistische partij zware beschuldigingen werden geuit. Op de een of andere manier hadden de Chinezen deze brief toch in handen gekregen en vervolgens hun antwoord daarop verspreid. Het hoofdkwartier van de CIA liet weten dat het Mongool-rapport veel vragen had opgehelderd, onder meer over de juiste data van de Russische 'geheime' brief en het publieke Chinese antwoord daarop. Deze informatie was ter kennis gebracht van het State Department en ook, ultieme glorie, van de president.²³

Dat smaakte kennelijk naar meer. Begin juni kwamen de Amerikanen met een *requirements list* voor de reis van De Hoog en Sipier, eind juli. De vragen waren er vooral op gericht een inzicht te krijgen in de Chinese politieke intenties. Zo zouden de Nederlanders de vraag aan de orde moeten stellen wanneer zij als groep in de openbaarheid zouden moeten treden; wat de eisen waren om zich een marxistisch-leninistische partij te mogen noemen; met welke soortgelijke groepen buiten Nederland eventueel contacten gelegd moest worden. Niet onbelangrijk ten slotte was de vraag of de Chinezen De Hoog en zijn groep zouden aanmoedigen om binnen de CPN in de clandestiniteit te blijven. Dat was immers de belangrijkste vraag betreffende het hele Mongool-spel, een vraag die Neervoort zichzelf ook voortdurend stelde. Wanneer de partijbonzen in Peking zouden eisen dat De Hoog en zijn volgelingen uit de CPN zouden treden en een pro-Chinese partij zouden oprichten, was het spel uit.

En dat was wel het laatste wat Neervoort wilde. Hem was er veel aan gelegen het Mongool-spel zo lang mogelijk door te spelen. Daarom stelde hij alles in het werk om op die eventualiteit voorbereid te zijn door zoveel mogelijk 'pro-Chinese' agenten in de CPN achter de hand te hebben. In een schriftelijke peptalk voor zijn operationele medewerkers zette hij uiteen dat de veranderde wereldconstellatie – de tegenstelling China-USSR – heel goed zou kunnen uitlopen op een verburgerlijkte en dus minder gevaarlijke Sovjet-Unie. Daartegenover zou een agressieve uitbreiding van de Chinese politieke activiteiten, openlijk en ondergronds, een grotere bedreiging voor het Westen kunnen gaan vormen. Het project Mongool, aldus Neervoort, moest dan ook niet gezien worden als een spel, maar als een noodzakelijk vooruitlopen op een mogelijke ontwikkeling, reden genoeg om in dat opzicht nu al aan een goede informatiepositie te werken.²⁴

In het licht van de latere ontwikkelingen van het pro-Chinese communisme in Nederland komt Neervoorts analyse wat alarmistisch over. Aan de andere kant is het niet zo verwonderlijk dat in 1964 het Chinese optreden in de wereld angstvallig werd gevolgd. Het was het jaar waarin China zijn eerste atoombom tot ontploffing bracht; tegelijkertijd constateerden westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten toenemende Chinese activiteiten in West-Europa, zoals het werven van leerkrachten in de moderne talen voor uitzending naar China.²⁵

De verslagen van de reis naar China van De Hoog en Sipier werden dan ook met spanning tegemoet gezien. Voor de toekomst was het belangrijkste nieuws waarmee zij thuishkwamen dat de Chinese partijgenoten het een goede zaak vonden om binnen

de CPN te werken aan de uitbouw van het marxistisch-leninistische gedachtegoed. Wel moest de groep nu al voorbereidingen treffen om bij eventuele roeyementen onmiddellijk een eigen partij op te richten.²⁶

Het zag ernaar uit dat de groep-De Hoog de ingezette koers misschien nog even kon handhaven, maar tegelijkertijd vooral moest werken aan een 'echte' marxistisch-leninistische organisatie die zou voldoen aan de wensen van de Chinezen. En die wensen waren duidelijk. De Chinese kameraden hadden laten weten dat De Hoog c.s. het initiatief moesten nemen tot bundeling van de marxistisch-leninistische krachten in Nederland. Op Europees niveau zou er samengewerkt moeten worden met de Belgen, in casu dus met Grippa en zijn pro-Chinese groepering, en via de Albanese ambassade met de Albanese kameraden omdat die in Europa de meeste ervaring hadden met de verkeerde politiek van de Sovjet-Unie.

Kort na terugkeer uit China nam Sipier, zij het met tegenzin, het door de Chinezen gewenste contact op met Bischoot. Die bleek een groot wantrouwen te koesteren tegen de groep van De Hoog. Volgens Bischoot dachten verschillende mensen in zijn omgeving dat het hele verhaal van clandestien in de CPN opererende marxisten-leninisten een verzinsel was, bedacht door de gebroeders Wolff, die vanuit de CPN zicht probeerden te krijgen op pro-Chinese dissidenten. Uiteraard verdedigde Sipier 'zijn' politieke leider door te wijzen op het vertrouwen dat deze in Peking genoot. De vraag was evenwel – dat zagen Neervoort en zijn secondanten ook wel in – of dat afdoende was. Bovendien lag het voor de hand dat Bischoot, die zijn eigen contacten had met de Chinese vertegenwoordiging, zijn wantrouwen ook daar zou uiten. Dat bleek inderdaad het geval te zijn. Liao vertelde Sipier dat Bischoot niet geloofde in het bestaan van een zo grote illegale organisatie als de groep-De Hoog beweerde te zijn. In één adem en mogelijk op grond van Bischoots suggestie dat de gebroeders Wolff de zaak regisseerden, vroeg Liao van wie De Hoog toch zijn belangrijke inlichtingen over de interne ontwikkelingen in de CPN kreeg en wie de belangrijke man achter De Hoog was. Volgens zijn standaardinstructie hield Sipier zich op de vlakte: hij zou de vragen ter kennis van De Hoog brengen.

De BVD moest dus een verklaring vinden voor het feit dat De Hoog zo goed op de hoogte was van het interne functioneren van de CPN. Na overleg met de dienst maakte De Hoog persoonlijk een afspraak met Liao, die zich steeds meer als woordvoerder en gesprekspartner presenteerde. De Hoog vertrouwde hem toe dat zijn groep geen lid of leden van het partijbestuur telde, maar dat hij wel op persoonlijke titel op dat niveau een regelmatig contact had op voorwaarde van anonimiteit. Conform zijn instructie weigerde hij de naam van dat contact in het partijbestuur te noemen. Liao drong niet verder aan.²⁷

De bundeling van marxistisch-leninistische krachten in Nederland beheerste het jaar 1965. De Hoog liet Bischoot nu maar links liggen.²⁸ Met de Rotterdamse voormalige districtsbestuurder van de CPN N. Schrevel daarentegen – inmiddels geroyeerd wegens openlijk pro-Chinese stellingname – werd onder het toezien oog van de Europese eminence grise Grippa in maart 1965 het Marxistisch-Leninistisch Centrum Nederland (MLCN) opgericht. Schrevel en De Hoog werden het eens over de samen-

stelling van het centraal comité, een gezamenlijk blad, dat *Rode Tribune* zou heten, en de noodzaak van Chinese financiële hulp. Desgevraagd beloofde Liao dat die nu rechtstreeks aan het MLCN zou worden uitbetaald en niet langer via Grippa.

De samenwerking in het MLCN bleek moeilijk, vooral door de 'illegale' status van De Hoog en de zijnen. In MLCN-kringen vroeg men zich af wie toch die 'illegalen' eigenlijk waren en hoe sterk die groep wel was. Grippa, door Schrevel ingelicht over dit soort onderlinge problemen, wilde wel bemiddelen, maar dat werd door De Hoog resoluut afgewezen. De reden daarvoor is duidelijk: het ging erom de interne zaken van het MLCN, en zeker van de 'illegale' groep, zoveel mogelijk af te schermen tegen pottenkijkers. Voorlopig leek dat te lukken. Eind 1965 constateerde de BVD dat Schrevel en de zijnen zich hadden neergelegd bij het leiderschap van De Hoog. Dat was een (te) optimistische constatering, want de samenwerking met de groep-Schrevel bleef zo moeilijk en moeizaam dat de BVD na veel gemanoeuvreren besloot dat de 'illegale' groep van De Hoog zijn eigen weg maar moest gaan, los van het MLCN. Dit zou bovendien een goede gelegenheid zijn om tegemoet te komen aan de steeds maar weer door de Chinezen geuite wens dat er een echte marxistisch-leninistische partij moest komen. Op de symbolische datum 1 mei werd in 1969 de Marxistisch-Leninistische Partij Nederland (MLPN) opgericht.²⁹

Als De Hoog, dus de BVD, gedacht had dat hiermee een einde zou zijn gekomen aan het eindeloze gepraat en geschipper met andere maoïstische groepjes en groepen, dan kwam hij bedrogen uit. Behalve de groepjes rond Bischoff en Schrevel waren er inmiddels andere marxistisch-leninistische organisaties op het toneel verschenen, zoals de Rode Jeugd en de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland-ml (KEN-ml).³⁰ Volgens een interne BVD-notitie bestonden deze groepjes voornamelijk uit studenten en non-conformistische jongeren.³¹ Al die groepen en organisaties, hoe klein ook, werden financieel gesteund door de Chinese vertegenwoordiging. De MLPN, trouw aan zijn door Neervoort bedachte uitgangspunt, wilde eigenlijk alleen maar 'illegaal' binnen de CPN werken om de koers van die partij in pro-Chinese zin bij te sturen. Het bleef echter het streven van de Chinese diplomaten om die groepjes in één partij samen te brengen. Dat zij daarbij de MLPN als intermediair gebruikten is niet zo vreemd, omdat dit de enige pro-Chinese organisatie was die zich 'partij' noemde, en bovendien de enige groep die kon bogen op een (zij het fictieve) achterban van arbeiders. Zo kon de MLPN er niet onderuit met de Rode Jeugd contact te onderhouden, al was het maar omdat de Rode Jeugd beschikte over een eigen drukpers, waarvan zowel de Chinese vertegenwoordiging als de MLPN gebruikmaakten.³² Het is mogelijk dat de inhoud van *De Kommunist* de Rode Jeugd zo aansprak dat men als groep tot de MLPN wilde toetreden. Dat het ambtenaren van de BVD waren die dat blad vol schreven was alleen bekend bij de leiding van de MLPN, evenals het feit dat de oplage eveneens grotendeels fake was. Het verzoek van de Rode Jeugd om tot de MLPN te worden toegelaten werd uiteraard afgewezen, evenals alle verdergaande contacten met pro-Chinese groepen. Daar kwam in dit geval nog bij dat de Rode Jeugd inmiddels de weg van het geweld had gekozen om haar politieke idealen kracht bij te zetten. In

de zomer van 1971 had de cel Eindhoven van de Rode Jeugd de (lege) auto van de hoofdcommissaris van politie in die stad opgeblazen en ernstig beschadigd. Er was daarbij gebruikgemaakt van een bom van hetzelfde type als in West-Duitsland door de Rote Armee Fraktion werd gebruikt. Als goede marxistisch-leninistische partij wees de MLPN het gebruik van geweld streng af, en daarmee de toetreding van de Rode Jeugd. Deze zette haar gewelddadige tactiek voort, om ten slotte onder namen als Rode Hulp en Rood Verzetsfront in terroristisch vaarwater terecht te komen.³³

Om samenwerking met de KEN-ml te ontlopen werden weer andere argumenten aangevoerd. Met veel vertoon van verontwaardiging weersprak Sipier de beschuldiging van het 'Centraal Comité van de KEN-ml' dat het MLPN-bestuur banden zou onderhouden met de CIA. Die beschuldiging werd overigens, eveneens schriftelijk, teruggenomen met de verontschuldiging dat dit gerucht afkomstig was van Schrevel en diens omgeving.³⁴ Maar mooi kon het tussen KEN-ml en MLPN niet meer worden, en dat was – althans wat de BVD en dus de MLPN betrof – ook precies de bedoeling.

Al deze contacten en vooral het afhouden daarvan kostten veel energie en leverden bovendien weinig informatie op. Als het de BVD te doen zou zijn geweest om over het overigens hopeloos verdeelde pro-Chinese communisme in Nederland inlichtingen te vergaren, was het simpeler geweest om daarin rechtstreeks te penetreren, wat overigens ten dele ook inderdaad gebeurde. Waar het hele Mongool-spel echter om draaide – zicht krijgen op de Chinese politieke bedoelingen in Nederland in het bijzonder en West-Europa in het algemeen – maakte contact met de Chinese vertegenwoordiging nu eenmaal noodzakelijk, en om die relatie in stand te houden was het nodig om de Chinezen te blijven voeden met 'vertrouwelijke' informatie over interne aangelegenheden van de CPN en om tegemoet te komen aan het Chinese verlangen naar eenheid.

Het handhaven van de goede relatie met de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag was overigens ook niet altijd eenvoudig. De Grote Proletarische Culturele Revolutie in de tweede helft van de jaren zestig had aan Chinese kant huiver teweeggebracht om met buitenlanders contact te onderhouden.³⁵ Bovendien viel het begin van de Culturele Revolutie in 1966, al dan niet toevallig, samen met wat in Den Haag de Chinese 'lassersaffaire' is gaan heten. Een van de leden van een Chinese delegatie die deelnam aan een congres in Den Haag over hoogwaardige lastechnieken, onder meer toepasbaar in de ruimtevaart, probeerde 'af te springen', mogelijk om contact te zoeken met de CIA. Daarbij viel hij – of werd hij geduwd? – uit een raam, wat opname in een ziekenhuis noodzakelijk maakte. Van daaruit werd hij door Chinees diplomatiek personeel ontvoerd en ondergebracht in een van de gebouwen van de vertegenwoordiging. Daar overleed hij.³⁶ Deze spectaculaire affaire had onder meer tot gevolg dat de bezoeken van Sipier en De Hoog aan de vertegenwoordiging werden opgeschort. Hun contacten met 'officiële' Chinezen werden tijdelijk verlegd naar Kopenhagen, tot in 1967 de Haagse connectie voorzichtig werd hersteld.³⁷

Maar ook toen was de relatie met de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag niet probleemloos. Een van de belangrijkste gesprekspartners van De Hoog en Sipier, Liao

Ho Shu, liep begin januari 1969 naar het Westen over.³⁸ Ook die gebeurtenis was niet bepaald bevorderlijk voor een ontspannen en openhartige relatie, een relatie die toch al onder druk stond door de Culturele Revolutie. Voor een deel werd de rol van leraar en betaalmeester overgenomen door Albanië, beter gezegd door de Albanese Arbeiders Partij (AAP). De contacten liepen voornamelijk via de Albanese ambassade in Parijs, met daarnaast min of meer regelmatige bezoeken aan Tirana. Zo was Sipier eind 1969 als vertegenwoordiger van de net opgerichte MLPN uitgenodigd om het vijfde congres van de AAP mee te maken. Belangrijke andere gasten waren afgevaardigden uit China, Noord-Vietnam en van het Nationale Bevrijdingsfront van Zuid-Vietnam. Tijdens het congres kreeg Sipier discreet te horen dat de subsidies voor de Nederlandse marxisten-leninisten evenals vorige jaren ook in 1970 weer zouden worden uitbetaald door de Albanese ambassade in Parijs. Eveneens in de wandelgangen werd Sipier aangesproken door de leider van de Chinese delegatie die als het ware formeel het einde van de Culturele Revolutie bevestigde. Wanneer Sipier China weer zou bezoeken zou hij veel veranderd vinden, dankzij de resultaten van de Culturele Revolutie. Cynischer kon het bijna niet, maar het opende wel de weg voor het weer opnemen van de rechtstreekse contacten met Peking.³⁹

Voor al met het oog op die contacten met Peking ging de MLPN zich gedragen als een echte marxistisch-leninistische partij. Toen China medio 1970 zijn eerste satelliet in de ruimte bracht, stuurde het centraal comité van de MLPN een schriftelijke gelukwens aan het centraal comité van de Chinese Communistische Partij, zoals het ook de Albanese kameraden feliciteerde met de voltooiing van de elektrificatie in hun land.⁴⁰ Deze houding werd in de loop van 1971 beloond, toen voor het eerst sinds de Culturele Revolutie een bezoek van een MLPN-delegatie aan Peking serieus aan de orde kwam. De min of meer geregelde gesprekken met de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag waren intussen hervat en waren op zichzelf al interessant genoeg. Vooral van de uitspraak van Sipiërs nieuwe vaste gesprekspartner Li Mao-Lai dat 'niet is uitgesloten dat hoge Amerikaanse functionarissen desgewenst een bezoek aan China kunnen brengen', werd door de Amerikanen met grote belangstelling kennisgenomen. De Haagse CIA-station liet de BVD weten dat dit de eerste officiële bevestiging was van het Amerikaanse vermoeden dat het beleid van de Chinese Volksrepubliek aan het veranderen was. Het bericht werd zo belangrijk geacht dat het aan president Nixon persoonlijk ter kennis werd gebracht.

Het bovenstaande past in het beeld dat Kissinger in zijn memoires schetst van de gang van zaken rond de 'opening naar China' van president Richard Nixon. Het jaar 1970 en een groot deel van 1971 had Kissinger, toen veiligheidsadviseur van de president, besteed aan de vraag of de Chinese top wel of niet bereid zou zijn tot een formeel gesprek met de Amerikaanse president. Via enige *back channels* was het uiteindelijk gekomen tot een uiterst geheim bezoek van Kissinger aan Peking, nadat eind 1970 het duidelijk was geworden dat de Chinezen de relatie met de Verenigde Staten wilden aanhalen als tegenwicht tegen de Sovjet-Unie.⁴¹

Ondanks deze opsteker voor de BVD, die de CIA toch nog altijd als een soort grote broer zag, begon het project Mongool vermoedheidsverschijnselen te vertonen. Dat had in de eerste plaats te maken met de hoofdrolspelers. De Hoog, nog altijd de leider van de 'interne oppositie' binnen de CPN, viel het steeds moeilijker enthousiasme op te brengen voor de rol die hij nu zo'n tien jaar speelde. Daar kwam bij dat CPN-leider De Groot steeds meer geneigd leek de oude banden met de CPSU te herstellen. Op het vijftiengste congres van de partij in juni 1975 had De Groot zelfs verordonneerd dat de grootst mogelijke voorrang moest worden gegeven aan herstel van positieve contacten met de Sovjet-Unie. Er was kortom steeds minder reden om te veronderstellen dat een interne oppositie, laat staan een geheime interne oppositie, de koers van de CPN nog zou kunnen wijzigen in een richting pro Peking. Dat was overigens ook niet de bedoeling of het belang van de BVD.

Het zijn waarschijnlijk deze overwegingen geweest die de BVD brachten tot een nadere bezinning op het project. Een 'rapport voortzetting Mongool' constateerde dat in de afgelopen tien jaar was gebleken dat de Chinezen weliswaar behoefte hadden aan een beter inzicht in de situatie in Nederland en in het Westen, maar dat er van echte spionage geen sprake was. Daar stond tegenover dat de contacten en reizen van Sipier en De Hoog veel informatie hadden opgeleverd, waarvan de Amerikanen de voornaamste afnemers waren.

Interessant is dat nu, begin 1975, voor het eerst de vraag aan de orde kwam naar de morele kant van het in stand houden van een fictieve organisatie als de MLPN. Die vraag werd overigens niet beantwoord en zelfs bewust buiten beschouwing gelaten, omdat het, naar de mening van de schrijver van het rapport, 'mede een beleidszaak' betrof die hij niet voldoende kon beoordelen.⁴² Toch zou het interessant geweest zijn wanneer een expliciete discussie over die vraag zou hebben plaats gevonden. In een parlementaire democratie is het immers niet toelaatbaar dat een veiligheidsdienst een 'eigen' politieke partij opricht. De belangrijke rol die de BVD had gespeeld bij de oprichting van de Socialistische Werkerspartij (SWP) aan het eind van de jaren vijftig, had Eindhoven dan ook zorgvuldig voor de 'BVD-commissie' verborgen gehouden, al had hij wel voor politieke rugdekking gezorgd door van minister van Binnenlandse Zaken A.A.M. Struycken toestemming voor deze onderneming te vragen en te krijgen. Bij een vergelijking van de rol van de BVD bij de oprichting van de SWP met de rol van de dienst bij de oprichting van de MLPN blijken er overigens duidelijke verschillen. De oprichting van de MLPN was niet een idee van de BVD zelf geweest, maar uiteindelijk op aandringen van de Chinese communistische partij tot stand gekomen. Bovendien had de BVD er alles aan gedaan om die partij virtueel te houden. Deelname aan verkiezingen bijvoorbeeld is niet aan de orde geweest. Uiteindelijk heeft het aanhoudend aandringen van Chinese kant op een samengaan van de fictieve MLPN met andere pro-Chinese groeperingen het beëindigen van het project versneld.

Een ander soort vraag met eveneens een morele kant heeft betrekking op de veiligheid van de agenten die op verzoek van de BVD naar China reisden voor gesprekken met vertegenwoordigers van de CPC. Eerder in dit hoofdstuk bleek dat Sinnighe Damsté bezwaren had tegen een lang verblijf van Sipier in China. Tegen

een korter verblijf bleken die bezwaren niet te gelden. Dit suggereert dat er op het hoogste niveau van de dienst is nagedacht over de veiligheid van deze agent. De argumenten die in de afweging een rol hebben gespeeld, zijn evenwel niet expliciet gemaakt; mogelijk zijn ze uitsluitend mondeling besproken. Die argumenten laten zich wel beredeneren. De korte bezoeken werden alleen dan afgelegd wanneer daaraan een uitdrukkelijke uitnodiging van de CPC ten grondslag lag. De Hoog en Sipier waren bij die gelegenheden vertegenwoordigers van een bevriende partij en als zodanig de gasten van Chinese ‘zusterpartij’. Bezoeken van bevriende westerse partijdelegaties waren bovendien wapens in de strijd tegen de CPSU en dus van belang voor de Chinezen zelf. In zekere zin waren de bezoeken aan de Chinese kameraden te vergelijken met de bezoeken die hoge functionarissen van de CPUSA aan Moskou brachten – functionarissen die naar later bleek jarenlang voor de FBI werkten.⁴³

Naast deze institutionele bescherming kregen de Nederlandse agenten de gebruikelijke veiligheidsinstructies mee: geen lastige vragen stellen, niet fotograferen, niet afdwalen van de gids en andere begeleiders.

Ondanks het feit dat de Chinezen nooit enig wantrouwen tegen de MLPN-afgevaardigden hebben laten blijken, naderde het project Mongool zijn einde. De Hoog was het spel moe. In zijn hart was hij altijd een oude stalinist gebleven, die het maar moeilijk kon verkroppen dat van Chinese zijde de NAVO en de EG positief werden gewaardeerd als bondgenoten tegen de Sovjet-Unie. Daarnaast was er het probleem dat hij openlijk nog altijd een vooraanstaand lid was van een CPN die zich steeds meer (terug) bewoog in de richting van Moskou. De spagaat tussen zijn officiële positie in de CPN en zijn rol van pro-Chinese oppositieleider werd voor hem steeds moeilijker vol te houden.⁴⁴

De ‘oorlogsmoeheid’ van De Hoog was voor de BVD een dringende aanleiding om het hele project kritisch onder de loep te nemen en kosten en baten tegen elkaar af te wegen. De Chinese aansporingen tot grotere activiteit en tot samenwerking met de KEN-ml vormden even zovele extra risico’s. Tegemoetkomen aan de Chinese eisen zou inschakeling van nog meer agenten noodzakelijk maken, met groeiend gevaar van ontdekking van het fictieve karakter van de MLPN en van de agentenrol van onder meer – maar niet alleen – de hoofdrolspelers. Met het aanvaarden van die risico’s zou de BVD een verantwoordelijkheid op zich nemen die gezien de taakstelling van de dienst niet of nauwelijks aanvaardbaar kon worden geacht. Deze overwegingen leidden op termijn tot beëindiging van het project. Vooruitlopend op een formeel besluit daartoe begon men alvast met maatregelen om de onder auspiciën van de MLPN opgerichte stichting Nederland-Albanië te laten doodbloeden. Vanuit dezelfde optiek besloot de BVD een echte toenadering van de MLPN tot de KEN-ml te saboteren, vooral omdat anders de MLPN ongetwijfeld door de mand zou vallen.⁴⁵

Zolang er nog geen definitieve besluiten waren genomen, werd de oude lijn van beste leerling van de marxistisch-leninistische klas voortgezet. Toen in september 1976 Mao Zedong was overleden voelde het centraal comité van de MLPN zich verplicht een telegram van rouwbeklag te sturen aan de Chinese collega’s. Gezegd moet worden dat de partij, in casu de BVD, het jargon inmiddels tot in de finesses beheerste: ‘Uit

naam van de leden en het Centrale Comité van de Marxistisch-Leninistische Partij Nederland zenden wij onze oprechte condoleanties met het overlijden van de briljante Marxist-Leninist, onze geliefde kameraad en Uw voorzitter Mao Tse Toeng. Zijn historische plaats ligt onwrikbaar verankerd in de harten van de arbeiders in de gehele wereld. Onze voornaamste taak moet zijn om door te gaan met het navolgen van zijn onvergetelijke voorbeeld. Eeuwige eer aan zijn nagedachtenis!’⁴⁶

Ook de bezoeken aan Albanië en China bleven doorgaan. Een MLPN-delegatie reisde in juli 1977 naar Peking, enkele weken nadat Paul de Groot voor het eerst sinds veertien jaar weer voet op Sovjet-Russische bodem had gezet.⁴⁷ Het bezoek had, zeker achteraf gezien, een welhaast symbolische lading. In China zelf was na de dood van Mao een nieuwe groep machthebbers aangetreden. Hua Guofeng was al geselecteerd om op het eerstvolgend partijcongres bevestigd te worden als voorzitter. De door Mao ter zijde gestelde Deng Xiaoping was in ere hersteld en zou vicevoorzitter worden. Volgens de MLPN waren de Chinese gastheren, in dit geval woordvoerders van het *liaison department* van het centraal comité, niet tevreden over de Nederlandse broederpartij. De Chinezen zagen te weinig massa-actie, wat dat in hun optiek ook betekend moge hebben. Zij begrepen overigens ook wel dat de – positieve – Chinese houding tegenover NAVO en EG moeilijk aan de Nederlandse massa’s was uit te leggen, maar het was nu eenmaal wel zo dat deze organisaties het Westen tegen de Sovjet-Unie beschermde. En om dat laatste was het ook China te doen: voldoende sterk zijn om de Sovjet-Unie bij voorbaat af te houden van een aanval op China.

Om de MLPN te helpen bij het opvoeren van het kennelijk zo belangrijke ‘massawerk’ kreeg de delegatie 20.000 dollar mee. Om onduidelijke redenen mocht de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag niets te weten komen van deze donatie. Sprekend over financiële zaken vertelden de functionarissen van het *liaison department* dat de Albanese steun voor de MLPN, een 2000 dollar per jaar, uiteindelijk ook afkomstig was uit Peking. De AAP ontving van de Chinese broederpartij jaarlijks een half miljoen dollar om te verdelen onder de vele marxistisch-leninistische partijen en groepen in West-Europa.⁴⁸

Het vertrouwen dat de Chinese partij nog altijd in de MLPN leek te stellen, kon niet wegnemen dat de BVD intern steeds minder ging geloven in een succesvolle voortzetting van het project Mongool. Voor het eerst stond men zichzelf de constatering toe dat het project meer gegevens over het buitenland had opgeleverd dan over de binnenlandse veiligheidssituatie. Dat maakte, aldus de nota ‘Controle en planning 1977/78’, het nut van het project voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst tot op zekere hoogte discutabel. Daar stond dan wel weer tegenover dat de informatie die het project leverde over Albanië en China, nuttig kon zijn om de relatie met andere diensten te bevorderen. Hierbij zal, al werd het niet expliciet gezegd, met name zijn gedacht aan de CIA. Al met al was een afweging van kosten en baten, of van belang en risico’s, kennelijk urgent geworden, zeker nu de balans negatief dreigde te worden. Aan de ene kant drongen de Chinezen erop aan het ‘massawerk’ te intensiveren en meenden ze daarop ook te mogen rekenen, gezien het relatief grote bedrag dat ze daarvoor ter beschikking hadden gesteld; tegelijkertijd drongen ze aan op samengaan van de MLPN

met de KEN-ml, iets wat de BVD ten koste van alles wilde vermijden. En daarbij kwam, zoals gezegd, het gegeven dat de 'leider' van de 'geheime oppositie' De Hoog er geen zin meer in had.⁴⁹ Het werd tijd het project Mongool te beëindigen.

Neervoort en de zijnen beraadden zich op de manier waarop het project zo natuurlijk mogelijk kon worden beëindigd, zonder dat de overigens weinig talrijke echte leden van de MLPN argwaan zouden krijgen. Uiterste voorzichtigheid was geboden, ook al omdat in de Socialistische Partij (sp), een afsplitsing van de KEN-ml, het gerucht de ronde deed dat de MLPN niets anders was dan een groep agenten van de BVD. Besloten werd daarom een interne partijstrijd te ensceneren die tegenover de Chinezen zou worden gepresenteerd als een strijd tussen 'intellectuelen' en 'echte proletariërs' die het opereren van de MLPN grotendeels lam legde. Deze visie zou De Hoog ook in Peking presenteren, mocht dat er nog van komen.⁵⁰

Aan Sipier nu in de eerste plaats de taak om dit verhaal aan de Chinezen te slijten. Hij schetste zijn gesprekspartner van de vertegenwoordiging in Den Haag de interne partijstrijd in de MLPN. Het grote probleem was eigenlijk dat de partij te weinig aantrekkingskracht op de arbeidende massa's bleek te hebben, terwijl de studenten die zich meldden geen binding hadden met de proletarische massa's. De partijleiding onder leiding van kameraad De Hoog zou echter ondanks deze tegenslagen onverminderd blijven strijden voor het behoud van het proletarisch karakter van de MLPN. Dat bracht het gesprek op de andere marxistisch-leninistische organisaties in Nederland, een gelegenheid die Sipier aangreep om de geloofwaardigheid van de sp te minimaliseren. De BVD ging er immers van uit dat die partij in zijn contacten met de Chinese vertegenwoordiging niet zou aarzelen de MLPN als een creatie van de BVD of de CIA te bestempelen, zoals bijvoorbeeld Schreven dat eerder had gesuggereerd. Desgevraagd vertelde Sipier dus dat de sp eigenlijk geen echte marxistisch-leninistische partij was. Sinds die partij in 1971 was ontstaan als afsplitsing van de KEN-ml, was de sp in de ogen van de MLPN een burgerlijke partij geworden waarin het reformisme hoogtij vierde.⁵¹

Om de oude routine voorlopig nog te handhaven gaf Sipier daarnaast nog wat informatie over de CPN, onder meer over de 'val' van Paul de Groot en de nieuwe internationale koers van de partij.⁵² Toen bij een volgend bezoek een mogelijke reis van een MLPN-delegatie naar China aan de orde kwam, kon Sipier daarover tot zijn spijt geen toezeggingen doen. De toestand in de MLPN was dermate ernstig dat het niet verantwoord zou zijn om op korte termijn die reis te maken. Niettemin bleven de Chinezen daarop aandringen, vooral omdat men het belangrijk vond dat de partijgenoten in Peking persoonlijk op de hoogte gebracht zouden worden van de toestand in de MLPN. Uw problemen, zo vertrouwde men Sipier toe bij wijze van troost, zijn logisch en zijn in overeenstemming met wat voorzitter Mao naar voren bracht in zijn rede tegen de Bende van Vier.⁵³

In maart 1978 vertrok Sipier dan voor zijn laatste reis naar Peking als vertegenwoordiger van de MLPN. Bij zijn gesprekken met de Chinese partijgenoten zou hij alle problemen breed moeten uitmeten, niet in de laatste plaats de moedeloosheid van

voorzitter De Hoog, die een arbeid van jaren verloren had zien gaan, nu de CPN ondubbelzinnig de kant van de revisionistische Sovjet-Unie had gekozen. In een laatste overzicht van het project Mongool werd geconcludeerd dat de MLPN niets meer voorstelde en nu geruisloos van het politieke terrein kon verdwijnen.⁵⁴

Project Mongool: cui bono?

Het project Mongool had het zo'n vijftien jaar uitgehouden. Al die jaren hadden De Hoog, Sipier, de andere ingeschakelde agenten en achter hen de BVD zich bewust laten manipuleren door de Chinezen, zowel in Den Haag als in Peking. Men had zich in bochten gewrongen om enerzijds tegemoet te komen aan de Chinese wensen tot samenwerking met andere pro-Chinese groepen en anderzijds zich diezelfde groepen zoveel mogelijk van het lijf te houden. Bovendien had men de Chinezen aanzienlijke hoeveelheden informatie geleverd over de gang van zaken in de CPN, in Nederland en het Westen in het algemeen. Dit alles ter wille van het hogere doel.

Dat doel, begin 1963 door de BVD met beslissende inbreng van Neervoort geformuleerd, kwam erop neer dat de dienst wilde vaststellen of de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag wellicht steun zou (willen) verlenen aan pro-Chinese dissidenten binnen de CPN. Indien dat het geval zou zijn, zou de BVD willen proberen die heimelijke Chinese woelarbeid aan te grijpen om de al bestaande spanningen tussen de communistische partijen van China en de Sovjet-Unie te verscherpen.

Al vrij snel had de BVD kunnen vaststellen dat de Haagse diplomatieke vertegenwoordiging van de Volksrepubliek China inderdaad pro-Chinese partijvorming stimuleerde en steunde, ook financieel. Niet alleen de 'geheime oppositie' in de CPN kreeg dollars en politieke adviezen, hetzelfde viel uiteenlopende pro-Chinese groepen ten deel zoals de groep-Bischot en de Rode Jeugd. Wat het verscherpen van de tegenstellingen tussen de CPSU en de CPC betreft, daar was de inspanning van de BVD niet voor nodig, zoals al spoedig bleek uit de gesprekken die met name Sipier voerde. Bovendien is altijd een beetje mistig gebleven hoe de dienst dat dan precies had willen doen. En dan was er nog de derde expliciet genoemde doelstelling van het project, het onder controle krijgen van eventuele Chinese spionageactiviteiten in Nederland. Op dat gebied had het erop geleken dat de Chinezen er voluit tegenaan zouden gaan. Na verloop van tijd moest de BVD evenwel constateren dat er van spionage in de strikte zin geen sprake was. Al met al zou men kunnen zeggen dat de BVD met het project de gestelde doelen had bereikt, al ruim voor het doek was gevallen.

Dat de dienst nog zo lang doorging met het project, had dan ook veel te maken met wat aanvankelijk als een nevenproduct, 'bijvangst', van het project werd gezien: het zicht krijgen op de Chinese politieke intenties ten aanzien van het Westen. Het was dit openen en vervolgens openhouden van dat 'venster op Peking' (en in mindere mate Tirana) dat op den duur de bestaansreden van het project werd. Dat de dienst daarin gestimuleerd werd door met name de Amerikaanse inlichtingendienst mag geen verbazing wekken, zeker wanneer men moet constateren dat per saldo het leeuwendeel van de informatie die het project had gegenereerd dankbaar door de CIA

in ontvangst werd genomen. Die informatie had zoals we zagen betrekking op de vroege ontwikkeling van het sino-sovjetsgeskil, maar had al snel ook betrekking op de kwestie-Vietnam, vooral aan de hand van Amerikaanse *requirements*. Eind 1964 bijvoorbeeld bleek voor de CIA de belangrijkste vraag of voor China een neutraal Vietnam acceptabel zou zijn. Daarop werd enige tijd later via Sipier het niet mis te verstane Chinese standpunt kenbaar gemaakt dat met alle kracht moest worden voorkomen dat de Amerikanen door onderhandelingen een soort status-quo zouden bereiken, omdat de tijd in het voordeel van de communistische krachten werkte. In de Chinese visie van dat moment werd bovendien niet uitgesloten dat bij uitbreiding van het conflict de Volksrepubliek China vrijwilligers zou laten meevechten.

Behalve een vraagstuk als de Chinese houding in het Vietnamese conflict, dat zeker voor de Amerikanen belangrijk was, zou ook de officiële Chinese houding ten opzichte van het Westen en – alweer – ten opzichte van Amerika een terugkerend thema zijn in de berichtgeving die het project Mongool voortbracht. Wat dat betreft is het moeilijk aan de indruk te ontkomen dat de Chinezen hun Nederlandse kameraden alleen vertelden wat ze kwijt wilden. Toen Sipier in 1971 wist te melden dat de Chinese autoriteiten een bezoek aan China van ‘een hoge Amerikaanse functionaris’ niet zouden afwijzen, was dat in Amerikaanse ogen een *intelligence coup* waaraan zij grote waarde hechtten. Dat had uiteraard alles te maken met het feit dat president Nixon zich in die tijd opmaakte voor zijn ‘opening naar China’. Wat de Amerikanen toen nog niet wisten, was dat de Chinese buitenlandse politiek zich al vanaf het najaar van 1970 op Nixons initiatief had kunnen voorbereiden, dankzij een Chinese dubbeloperatie. In oktober van dat jaar namelijk had een dubbelagent binnen de CIA aan de Chinese inlichtingendienst doorgegeven dat Nixon de wens had om relaties met China te openen. De Chinezen hadden daardoor alle tijd gehad om de voors en tegens daarvan af te wegen.⁵⁵ Daarnaast hadden president Nixon en zijn veiligheidsadviseur Kissinger overigens al in de loop van 1970 via andere uiterst geheime kanalen voeling gekregen met Peking, wat resulteerde in Kissingers geheime reis in 1971.

Het zou dan ook wel eens zo geweest kunnen zijn dat de Chinezen Sipier gebruikt hebben om de Amerikanen een positief signaal te geven ter bevordering van de toenadering. In dat geval moeten de Chinezen op zijn minst een vermoeden hebben gehad van Sapiers werkelijke rol. De hypothese dat dit inderdaad het geval is geweest, vindt steun in de meerdere malen door ‘concurrerende’ maoïstische groeperingen, ook tegenover de Chinezen geuite verdenkingen, dat de ‘geheime oppositie’ een bedenkfel was – hetzij van de CPN-leiding, hetzij van de CIA, hetzij van de BVD. Of die verdenkingen nu terecht waren of niet, de Chinezen konden er in elk geval op rekenen dat de MLPN de officiële Chinese standpunten tot de hare zou maken en zou uitdragen. Hoe lang de weg zou zijn van de MLPN naar de Amerikaanse regering, bleef voor hen waarschijnlijk een voorwerp van speculatie, op zijn best een *educated guess*.

Behalve de Amerikanen deelden ook andere buitenlandse partnerdiensten, bijvoorbeeld de Britse en de Franse, in de door het project Mongool gegenereerde informatie, zij het minder genereus. Des te opvallender is het dat de BVD potentiële Nederlandse afnemers niet of nauwelijks in de distributie van het Mongool-*product* liet delen. Dat

gold voor de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), later herdoopt in Inlichtingendienst Buitenland (IDB), voor de militaire inlichtingendiensten en voor het ministerie van Buitenlandse Zaken. Pas in oktober 1975 kregen deze Nederlandse instanties, overigens tegelijk met de Amerikaanse, Franse, Engelse en Belgische diensten, een samenvattend BVD-rapport toegestuurd getiteld 'Symptomen van China's streven naar eenheid onder de Westeuropese marxistisch-leninistische partijen'. Dit rapport was grotendeels gebaseerd op informatie die door het project Mongool was bijeengebracht. Enerzijds kwam de rol van de Chinese ambassade in Den Haag daarin aan de orde, anderzijds speelden de opgedane ervaringen met de verschillende maoïstische groepjes een rol. Het was typisch een rapport van het soort dat men van een binnenlandse veiligheidsdienst mag verwachten – geen inlichtingenrapportage zoals enkele buitenlandse partnerdiensten gedurende de loop van het project regelmatig hadden ontvangen.

De terughoudendheid van de BVD bij het verspreiden van Mongool-informatie onder Nederlandse afnemers had waarschijnlijk veel, zo niet alles te maken met het feit dat de dienst zich voor het belangrijkste aspect van het project op het terrein van de Inlichtingendienst Buitenland had begeven. Daarbij hebben waarschijnlijk tegelijkertijd zaken als bronbescherming, competentiestrijd of gebrek aan vertrouwen een rol gespeeld.⁵⁶ Maar vooral zal hebben meegespeeld dat de dienst, en zeker Neervoort, het belangrijk vond dat de BVD door 'de grote jongens', de CIA voorop, als een competente en waardevolle partner werd erkend. De rest leek er minder toe te doen. Deze houding illustreert en onderstreept nog eens het zelfbeeld van de BVD, zeker van de leiding, als een belangrijke partner van de Verenigde Staten, in en buiten het verband van de NAVO, in de Koude Oorlog.

Met het oog op Moskou

Het werk van de BVD bracht noodzakelijkerwijs contact met 'de tegenstander' met zich mee. Voor de afdeling B betekende dat niet alleen het lezen van open bronnen als kranten en tijdschriften, maar ook het infiltreren in links- en rechts-extremistische partijen en groeperingen. Hoewel een partij als de CPN bedacht was op infiltratiepogingen van de BVD, was het in de praktijk toch mogelijk gebleken om mensen te vinden die op verzoek van de dienst partijlid werden. Als lid en later misschien bestuurder hielden zij de dienst op de hoogte van het reilen en zeilen en met name van de interne aangelegenheden van die partij.

De afdeling C moest om zijn werk te kunnen doen op een of andere manier in contact komen met de inlichtingendiensten van het Warschaupact. Om dat te bereiken moest de afdeling andere wegen zoeken dan de afdeling B bewandelde. De KGB was nu eenmaal niet een organisatie waarvoor men zich als lid kon aanmelden. In een van de volgende hoofdstukken zal aan de orde komen hoe de afdeling C in de loop van de tijd specifieke methoden en technieken ontwikkelde om de activiteiten van diensten als de KGB te volgen.

In dit hoofdstuk gaat het om een andere invalshoek en een andere methode, namelijk die van het gebruikmaken van al gerekruteerde agenten in of rond de CPN. Deze methode werd toegepast door Neervoort in een poging om aan te tonen dat het heel goed mogelijk was om op die manier contra-inlichtingenwerk te bedrijven. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe de BVD gebruikmaakte van de autonomiepolitiek van de CPN om het project Mongool te realiseren. In dit hoofdstuk komt een project aan de orde waarmee de dienst een beter zicht hoopte te krijgen op de activiteiten in Nederland van de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie. Ook daartoe bood de autonome positie van de CPN de BVD mogelijkheden. Doordat de normale betrekkingen tussen de CPSU en de CPN verbroken waren, zag de CPSU zich gedwongen andere hulpkrachten in te schakelen om de eigen doeleinden te realiseren en de gang van zaken in de Nederlandse zusterpartij te volgen en zo mogelijk te beïnvloeden. Aan de ene kant werden daarvoor de inlichtingendiensten KGB en GROE te hulp geroepen; aan de andere kant maakte de CPSU gebruik van mensen die zichzelf (nog) wel als communist beschouwden, maar die inmiddels uit de CPN waren gezet

of zelf waren vertrokken. Om zicht te krijgen op beide kanten van deze medaille bedacht Neervoort het project Diepzee.

Project Diepzee

Diepzee startte ongeveer tegelijkertijd met het project Mongool in februari 1963. Rond die tijd maakte Gerbrands, het hoofd van de afdeling c, zich zorgen over het feit dat zijn afdeling niet of nauwelijks activiteiten van de Sovjet-Russische inlichtingendiensten in Nederland waarnam. De vraag drong zich op of de dienst zich door KGB en GROE om de tuin liet leiden of dat die diensten pas op de plaats maakten na de reeks uitwijzingen aan het eind van de jaren vijftig.¹ Gerbrands probeerde op die vraag een antwoord te vinden door uitvoering van het project Entre deux Mers. Met enkele Nederlandse diplomaten die geaccrediteerd waren bij internationale organisaties, onder meer in Wenen en Genève, sprak hij af dat zij zich bij een benadering door een Oost-Europese inlichtingendienst niet direct afwijzend zouden opstellen. Op die manier hoopte Gerbrands wat meer inzicht te krijgen in de 'boodschappenlijst' van onder meer de KGB. Het project leverde weinig van waarde op.²

Neervoort zag in deze situatie kansen voor zijn afdeling b. Die kwamen vooral voort uit het feit dat, zoals gezegd, de CPN de contacten met de CPSU had verbroken. Volgens de redenering van Neervoort zou dat de CPSU dwingen om alternatieve politieke gesprekspartners te vinden. Daarbij wilde Neervoort graag behulpzaam zijn. Het door hem bedachte project Diepzee zou de gewenste gesprekspartners op een presentieblad aanbieden, vergelijkbaar met de manier waarop dat in het kader van het project Mongool gebeurde. Daarbij kwam het niet slecht uit dat de dienst een klein aantal agenten ter beschikking had voor wie op dat moment onvoldoende 'emplooi' bestond. Het waren mannen en vrouwen, maar vooral mannen, die een rol hadden gespeeld bij het interne verzet tegen Paul de Groot, waaruit aan het eind van de jaren vijftig de Socialistische Werkerspartij (SWP) was voortgekomen. Bij gebrek aan aanhang en internationale contacten was de SWP aan het wegwijnen en was ze voor de BVD niet langer interessant. Nu ook de CPN zonder contacten in de internationale communistische wereld was komen te zitten – zij het uit eigen vrije wil – zouden alternatieve communisten uit de SWP voor 'de Russen' misschien aantrekkelijke gesprekspartners kunnen zijn. Met het oog daarop werd een aantal agenten die op verschillend niveau in de SWP een rol speelden of hadden gespeeld, ingeschakeld in het project Diepzee. Anders dan bij het project Mongool dacht Neervoort in dit geval dus niet aan een al dan niet fictieve interne prosovjet-oppositie. Een dergelijke oppositie was er namelijk al, zoals hieronder zal blijken.

Het doel van het project werd omschreven als in de eerste plaats het verwerven van politieke informatie, met als belangrijkste vraag of de CPSU contacten zou willen onderhouden met communisten die buiten de CPN terecht waren gekomen. Tegelijkertijd zou de hypothese getoetst worden dat de RIS, het internationaal gebruikelijke acroniem voor Russian Intelligence Services, bereid en in staat zouden zijn Nederlandse communisten aan te werven voor het verlenen van hand- en spandiensten. Het

bereiken van dit dubbele doel was afhankelijk van de vraag of het zou lukken agenten van de dienst contact te laten leggen met Sovjet-Russische inlichtingenfunctionarissen.

Dat lukte. Begin 1963 maakte een van de agenten die Neervoort had geselecteerd contact met de Sovjet-Russische ambassade. Hij vertelde dat hij in opdracht van de leiding van de SWP met een functionaris van de ambassade zou willen praten over de CPN. Vooral zou hij willen weten hoe men in Moskou zou staan tegenover een hereniging van de SWP met de CPN. Deze introductie bleek voldoende voor een uitnodiging om dit onderwerp ter ambassade te bespreken.

Een eerste gesprek vond nog in februari 1963 plaats. Eerste ambassadesecretaris V.P. Gussarev greep met beide handen de gelegenheid aan om met een in zijn ogen betrouwbare Nederlander van gedachten te wisselen. Aan de vraag over een eventuele hereniging van SWP en CPN besteedde hij weinig tijd. Een dergelijke kwestie lag buiten zijn competentie en zou in Moskou beslist moeten worden. Maar er waren wel andere onderwerpen waarover hij graag eens uitgebreid wilde praten. Onder de dekmantel van eerste secretaris was Gussarev naar inschatting van de BVD de *rezident* van de KGB in Nederland, dat wil zeggen hoofd van het KGB-smaldeel, de *rezidentoera*, onder het ambassadepersoneel. Hij was verantwoordelijk voor het vervullen van de taken die het Centrum (de traditionele benaming voor het hoofdkwartier van de KGB) in Moskou de *rezidentoera* jaarlijks oplegde. Voor het jaar 1963 was Moskou vooral geïnteresseerd in de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van het 'atoompact', de internationale onderhandelingen die nog voor het eind van dat jaar zouden uitmonden in het Partial Test Ban Treaty, vooruitlopend op het non-proliferatieverdrag van 1968. Behalve deze politiek-strategische kwestie sneed Gussarev onderwerpen aan van concretere aard. Zo stelde hij gedetailleerde vragen over de opslag van nucleaire wapens in Nederland. In dat verband noemde hij expliciet de vliegbasis Volkel en de mogelijkheid dat deze wapens op gezette tijden naar andere bases verplaatst zouden worden.

Gussarev toonde uiteraard alle begrip voor het feit dat zijn gesprekspartner de gestelde vragen niet direct kon beantwoorden en op zijn beurt relaties zou moeten raadplegen. Misschien daardoor op een idee gebracht informeerde Gussarev of hij niet namen zou kunnen krijgen van interessante personen met wie hij zelf contact zou kunnen leggen. Hij dacht daarbij aan mensen van linkse signatuur, maar, voor alle duidelijkheid, niet aan leden van de CPN. Ook op deze vraag was het antwoord niet direct te geven; daarover moest goed nagedacht worden. Een afspraak voor een vervolgesprek werd gemaakt alvorens Gussarev zijn gast uitgeleide deed.³

Na het onverwachte succes van deze eerste fase van het project moest de BVD sneller dan gedacht de tweede fase voorbereiden. Vooral was daarbij van belang aan Gussarev de namen voor te leggen van enkele agenten die Neervoort speciaal voor dit doel achter de hand had. Om dat te realiseren moest – zoals trouwens ook was gebeurd in het kader van het project Mongool – gebroken worden met de ijzeren regel dat agenten niet op de hoogte mochten zijn van elkaars bestaan. Bij het afgesproken tweede gesprek kreeg Gussarev drie namen aangereikt van politiek betrouwbare

mensen: links georiënteerd, geen leden van de CPN, wel deels van de SWP, deels met die partij sympathiserend. Alle drie hadden zij een al jaren bestaande relatie met de BVD.

Gussarev kreeg op deze manier de beschikking over vier informanten die goed ingevoerd leken te zijn in de Nederlandse politiek. Naarmate deze contacten zich ontwikkelden, werd duidelijk dat de KGB-*rezident* nog geen ervaren operateur was. Wel arrangeerde hij geheime ontmoetingen 'volgens het boekje', door bijvoorbeeld via de post een bioscoopkaartje te sturen voor een voorstelling op een bepaald tijdstip. Vlak na het begin van de voorstelling was het dan Gussarev die plaats nam in de lege stoel naast zijn informant. Zo kon op onopvallende manier een gesprek gevoerd worden en kon schriftelijke informatie worden doorgegeven. Aan de andere kant hield de KGB-*rezident* zich wel erg letterlijk aan 'het boekje' door af en toe woord voor woord voor te lezen uit wat men bij de BVD noemde zijn 'jaaropdracht 1963'. Soms stelde Gussarev op die manier letterlijk dezelfde vraag aan verschillende personen, wat uit een oogpunt van controle overigens voor de hand lag. Een andere keer las hij van papier een reeks vragen op, wat een weinig professionele indruk maakte.

Na verloop van een jaar, anderhalf jaar misschien, had de BVD een naar het leek vrijwel compleet beeld van de wensen van de KGB. Het ging deze inlichtingendienst om gegevens op politiek en militair gebied, maar daarnaast ook om operationele gegevens die het mogelijk moesten maken het KGB-netwerk uit te breiden en te verdiepen. Dat men in Moskou belangstelling had voor de Nederlandse houding inzake de oorlog in Vietnam lag wel voor de hand. Ook de bij herhaling gestelde vragen over de vliegbasis Volkel en de daar wel of niet opgeslagen nucleaire wapens lagen in de lijn van de verwachting en onderstreepten hoogstens de noodzaak van adequate beveiliging. De BVD was wel wat verrast door de indringende vragen naar namen en bijzonderheden van 'betrouwbare personen' die aan alle Diepzee-agenten werden gesteld. De KGB had een kennelijke behoefte aan contacten met 'anti-Duitse en anti-Amerikaanse' personeelsleden van het ministerie van Buitenlandse Zaken en van bedrijven als Philips en de Holland-Amerika Lijn. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het de KGB nog niet was gelukt bij Buitenlandse Zaken en de genoemde bedrijven informanten te werven. De belangstelling voor de Holland-Amerika Lijn riep overigens bij de BVD enkele vraagtekens op, tot Gussarev aan een van 'zijn' agenten uitlegde dat deze belangstelling vooral verband hield met het mogelijke vervoer van oorlogsmaterieel van de Verenigde Staten naar Europa.

Een echte verrassing was de indringende en gerichte belangstelling van KGB-kant voor Nederlandse telefoonverbindingen. Terwijl Gussarev zijn stem liet dalen, vroeg hij aan een van zijn Diepzee-contacten of deze bereid zou zijn 'illegaal' voor hem te werken 'in het belang van de vrede'. Het gebruik van die uitdrukking maakte duidelijk dat het niet meer ging om het verschaffen van informatie, maar om actieve spionage. In diep vertrouwen vertelde Gussarev dat hij grote behoefte had aan een betrouwbaar en technisch geschoold contact bij de PTT. Het ging erom dat dit contact werkzaam zou zijn bij, of in elk geval toegang zou hebben tot een knooppunt van telefoonver-

bindingen in het westen van Nederland, liefst in Den Haag.⁴ Voor de BVD was het duidelijk dat de KGB erop uit was de telefoonlijnen van Haagse departementen af te tappen, met voorrang voor Buitenlandse Zaken en Defensie. Dat plaatste de dienst wel voor een probleem. Hoever moest men gaan met aan de wensen van de KGB tegemoet te komen ter wille van de continuïteit van het project Diepzee?

De BVD werd uit dit dilemma verlost door de KGB zelf. Gussarev kwam de afspraak voor een volgende ontmoeting niet na; evenmin verscheen hij op de reserve-ontmoeting. Het contact was verbroken, naar het leek met opzet; pogingen om het te herstellen bleven uit. Neervoort stond voor een raadsel. Intern bij de dienst werden enkele hypothesen geformuleerd die wel in de details maar niet in essentie van elkaar verschilden. Het kon zijn dat Gussarev zijn bereidwillige informanten was gaan wantrouwen en daarom een streep onder de contacten had gezet. Dat was dan weer in strijd met de wel erg gevoelige informatie die hij had weggegeven door zijn belangstelling voor telefoonverbindingen te tonen. Het plausibelst leek te zijn dat Gussarev zelf geen wantrouwen had gekoesterd, maar dat hij door zijn chefs in Moskou was teruggefloten.⁵ Mogelijk heeft daarbij ook een rol gespeeld dat Moskou geen vertrouwen had in communisten die het democratisch centralisme met voeten hadden getreden, waren overgegaan tot fractievorming en, erger nog, tot het oprichten van een concurrerende communistische partij. In elk geval ondervonden in de herfst van 1964 de Diepzee-agenten ieder op hun eigen manier dat hun contacten met Gussarev of diens assistent A.K. Boyko zo moeizaam gingen verlopen dat toeval uitgesloten leek. Wel vonden met grote tussenpozen nog enkele gesprekken plaats, maar het project Diepzee had zijn tijd gehad, zoveel werd wel duidelijk.

Toch had het project ook in zijn laatste fase de BVD nog interessante gegevens opgeleverd. Zo was gebleken dat men in Moskou groot belang hechtte aan het slagen van de kernwapenonderhandelingen. Gussarev en Boyko hadden ter ondersteuning daarvan pogingen gedaan tot wat men intern bij de BVD 'politieke beïnvloeding' noemde. Met enkele Diepzee-agenten hadden zij mogelijkheden besproken om Nederlandse journalisten daarbij een rol te laten spelen. Boyko bijvoorbeeld informeerde naar het politieke profiel van L. de Jong, die jarenlang in het weekblad *Vrij Nederland* een buitenlands weekoverzicht schreef. Toen hem verteld werd dat De Jong gerekend moest worden tot de rechtervleugel van de PvdA, liet Boyko weten dat hij liever in contact zou komen met een 'minder rechtse' journalist. In dat verband roonde hij grote interesse voor een ander weekblad, *De Groene Amsterdammer*, waarop hij zei geabonneerd te zijn. Zijn speciale belangstelling ging uit naar de buitenlandspecialist van dat blad, S. Davids. In de loop van de gesprekken werd duidelijk dat de KGB er vooral op uit was kant-en-klare artikelen, geschreven in Moskou, in bladen als *Vrij Nederland* en *De Groene* geplaatst te krijgen. Dat Nederlandse journalisten daarvoor niet te vinden waren konden zij maar slecht begrijpen.⁶

Baruch/Kheym

Uit de gang van zaken rond het project Diepzee was gebleken dat de KGB geen zaken wenste te doen met dissidente communisten die in het verleden een antipartijgroep hadden gevormd en – sterker nog – een concurrerende communistische partij hadden gesteund. Dat lag kennelijk anders voor dissidenten die zich keerden tegen het loslaten van de band met de CPSU. Die werden gezien als bondgenoten en zo mogelijk hulpkrachten om de CPN weer op de gewenste koers te brengen. Want niet alleen de ‘grote politiek’ was voor de KGB van belang gebleken. De inlichtingendienst had kennelijk ook grote behoefte aan informatie over de interne situatie in de CPN. Door haar autonomiepolitiek had die partij internationaal een belang gekregen dat veruitging boven haar feitelijke politieke gewicht. Terwijl de Chinese communistische partij er alles aan deed om de CPN te verleiden tot een houding pro Peking, deed de communistische partij van de Sovjet-Unie haar uiterste best de partij weer aan haar kant te krijgen. In dat kader wilde de KGB zo gedetailleerd mogelijk geïnformeerd worden over de onderlinge machtsverhoudingen in de partij, over de opkomende pro-Chinese groeperingen en niet in de laatste plaats over de gang van zaken rond het lid van het dagelijks bestuur van de CPN Friedl Baruch.

Intern verzet tegen de autonomielijn kende de CPN niet alleen in pro-Chinese zin. Er waren ook pogingen om de traditionele pro-Moskou-koers van de partij te handhaven dan wel te herstellen. De man die de belichaming bij uitstek werd van deze ‘terug naar Moskou’-richting, was de econoom en langjarige partijbestuurder F. Baruch. In zijn confrontatie met de CPN-leiding werd hij gesteund en gesubsidieerd door de CPSU met de KGB in de rol van intermediair. De BVD tastte in de jaren zestig nog in het duister of en in hoeverre de Sovjet-Russische inlichtingendiensten zich zouden bemoeien met de situatie in de CPN. Het project Diepzee was een poging geweest daarin meer klaarheid te brengen. Zekerheid gaven dertig jaar later de CPSU-documenten die in de jaren negentig ter beschikking kwamen.⁷ Bovendien werd de rol van de KGB bevestigd door Vassili Mitrokhin.

Kolonel Vassili Nikititsj Mitrokhin was tot zijn pensionering in 1984 werkzaam bij het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB, de niet-militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie, ‘schild en zwaard van de CPSU’. Als hoofd van het operationele archief waarin de identiteiten en persoonlijke gegevens van de geheime agenten werden bewaard, had hij toegang tot de geheimste gegevens van zijn dienst. Zijn afkeer van het regiem dreef hem, naar hij later verklaarde, ertoe om gedurende een reeks van jaren aantekeningen en kopieën te maken van deze gegevens. Een gunstige omstandigheid daarvoor was dat hij in 1972 opdracht kreeg dit gehele archief over te brengen van de oude Lubjanka in het centrum van Moskou naar de nieuwe locatie van het Eerste Hoofddirectoraat buiten Moskou. Twaalf jaar lang, tot zijn pensionering, bracht hij dagelijks delen van dit materiaal buiten de KGB-gebouwen om het vervolgens te verstoppert in zijn woonhuis en in zijn datsja. In 1992, nadat de Sovjet-Unie was uiteengevallen en de KGB was opgesplitst in een buitenlandse inlichtingendienst SVR

en een veiligheidsdienst FSB, waagde Mitrokhin de sprong naar het Westen. Met een deel van zijn materiaal meldde hij zich bij de Amerikaanse ambassade in 'een Baltisch land', waar men hem de deur wees; het aantal Russische overlopers had op dat moment een zodanige hoogte bereikt dat de Amerikanen niet zaten te wachten op wat naar hun mening wel meer van hetzelfde zou zijn. Bij de Britse ambassade had hij meer succes. Hij werd naar Groot-Brittannië overgebracht; zijn tot dan toe verborgen materiaal werd op termijn eveneens naar het Verenigd Koninkrijk overgebracht.⁸

Dit zogeheten Mitrokhin-materiaal is vervolgens, zoals in dit soort zaken gebruikelijk, uitgedroogd door de Secret Intelligence Service (SIS), die Mitrokhin 'from the cold' had gehaald en door de Britse veiligheidsdienst Security Service (SS). In een later stadium hebben ook diensten van andere landen in de buit mogen delen, dat wil zeggen voor zover het materiaal specifiek op die landen betrekking had. Ook Nederland, in casu de BVD, kreeg zijn deel op basis van 'need to know'. Dit 'Nederlandse' deel van het door Mitrokhin geleverde materiaal is nogal divers van vorm en inhoud. Soms gaat het om niet meer dan een naam, een operatienaam en een datum van rekrutering, soms is daaraan een uitgebreider relaas gekoppeld over de positie van de betreffende agent in bijvoorbeeld de CPN of een andere organisatie. Want dat is het verrassende aan dit materiaal: veel van de inspanningen van de KGB bleken in de jaren zestig en zeventig gericht op het inwinnen van informatie over de CPN. Het project Diepzee liet daarvan al wat zien. Dat het de CPSU en de KGB niet alleen om informatie ging, maar ook om beïnvloeding van de CPN, is al door Verrips aan de orde gesteld in zijn geschiedenis van de CPN.⁹ De directe betrokkenheid van de KGB komt naar voren uit het Mitrokhinarchief. Daarin was onder de codenaam 'Kheym' (Chaim) de econoom, journalist en langjarige partijbestuurder F. Baruch opgenomen.¹⁰

Na het aan de macht komen van Hitler was Baruch, communist en jood, uit Duitsland gevlucht en had hij zich in Amsterdam gevestigd. Daar werd hij lid, bestuurslid en lid van de dagelijkse leiding van de CPN.¹¹ In april 1964, tijdens een besloten zitting van het partijbestuur, werd Baruch het eerste slachtoffer van de autonome koers van de partij. Partijleider De Groot verweet hem dat hij in de zomer van 1963 met vakantie in de Sovjet-Unie was geweest en 'daar de vrijheid had genomen' om informatie aan te horen van lieden die hij betitelde als een aantal overijverige ambtenaren. Hij stelde dat 'we redenen hebben om aan te nemen dat het niet alleen ging om het aanhoren van informatie. We vinden het een te grote toevalligheid dat Baruch op de eerste de beste zitting van de Dagelijkse Leiding na zijn terugkeer uit de Sovjet-Unie, een aanval ondernam op mijn redevoering van 18 juli 1963 [waarin de autonomie-lijn werd uitgestippeld] die door het partijbestuur werd goedgekeurd. [...] We vertikken het om nog eens mee te maken dat er in onze leiding een oog en oor van Moskou zit.' Vooral het 'nog eens' in De Groots laatste zin is intrigerend, maar helaas vond hij het niet de moeite waard om deze passage nader toe te lichten. Ondanks fel verzet van Baruch bleef De Groot bij zijn beschuldiging dat 'Sovjetambtenaren Baruch hebben aangezet te bewerkstelligen dat de CPN een ideologische oorlog zou gaan voeren tegen China'.¹²

Toen het partijbestuur in juli opnieuw vergaderde, bleek hoe principieel de opstelling van Baruch was en hoe onoverbrugbaar de kloof tussen hem en het partijbestuur van dat moment. Baruch betoogde, en niet ten onrechte, dat 'onze leden' waren opgevoed in de geest van onverbreekelijke solidariteit met de CPSU. Dat de CPN nu weigerde kleur te bekennen, bracht naar zijn overtuiging de leden en de aanhang alleen maar in verwarring. Wat hij verlangde van het bestuur van zijn partij was een duidelijke keuze voor de CPSU: 'De Sovjet-Unie is onze bondgenoot, niet China of Roemenië.' Ondanks zijn hartstochtelijk beroep op het partijbestuur begreep Baruch maar al te goed dat hij in het partijbestuur alleen stond.¹³

In oktober 1964 viel voor hem het doek. Hij werd geschorst als lid van het partijbestuur en daarmee impliciet ook van de dagelijkse leiding. Zijn broodwinning als financieel redacteur van *De Waarheid* raakte hij kwijt. Hem werd zijn 'provoocerende en haatdragende wijze van optreden' verweten, maar vooral zijn pogen om de autonomie van de CPN aan te tasten door 'herhaaldelijk te verlangen dat uitlatingen in de Sovjet-pers kritiekloos in *De Waarheid* werden overgenomen.' Door Baruchs houding dreigde voor de partij het gevaar van tweedracht en scheuring, aldus het partijbestuur.¹⁴

Na de schorsing trad een periode van relatieve rust in rond de affaire-Baruch. In november vertoonde hij zich weer op de economische redactie van *De Waarheid* en volgens ingewijden in het partijbestuur zou hij als lid van dat bestuur weer in ere hersteld kunnen worden, mits hij openlijk zijn verkeerde inzichten zou bekennen. Diezelfde ingewijden waren echter van mening dat een schuldbekentenis van een man als Baruch niet te verwachten was.¹⁵ En gelijk hadden ze. In plaats van een schuldbekentenis stuurde Baruch het partijbestuur een memorandum toe waarin hij zijn principiële standpunten nog eens breed uitmat. Al snel bleek dat hij hiermee zijn positie in de CPN verder had ondergraven. Partijsecretaris H. Hoekstra bijvoorbeeld merkte op dat het, gezien de inhoud van het memorandum, wel duidelijk was dat verdere maatregelen niet te vermijden waren. Naar bekend recept veroordeelde hij niet alleen Baruchs standpunten van het moment, maar maakte hij ook diens verleden verdacht. Hij vond dat Baruchs antecedenten maar eens onderzocht moesten worden. 'Niemand weet waar hij vandaan komt. Hoe kwam hij in de partij? Wat is zijn achtergrond? Staat hij bijvoorbeeld via de BVD onder bepaalde druk?' Deze suggestieve vragen bij elkaar vormden naar Hoekstra's mening een 'geheimzinnige zaak' die tot in de finesses moest worden uitgezocht.¹⁶

Uit het bovenstaande blijkt wel dat de BVD de ontwikkelingen in de kwestie-Baruch van nabij volgde. Eind juni rapporteerde de dienst in zijn maandoverzicht over de affaire. De BVD constateerde dat de CPN praktisch gesproken nu geheel had gebroken met Baruch, 'deze in Duitsland opgegroeide Joodse slagerszoon die zich een menselijke leeftijd heeft ingezet voor het communisme, maar die niet bereid was met de laatste koerswijziging van de CPN, Nederland los van Rusland, in te stemmen'. Nu Baruch, aldus nog steeds het maandoverzicht van de BVD, geen enkele partijfunctie meer bekleedde, was de kloof tussen het partijbestuur en de intellectuele partijgenoten en sympathisanten verbreed. Bij dit segment van de CPN-aanhang gold Baruch als een

weliswaar starre, maar toch ook integere partijgetrouwe figuur. Gelukkig voor de CPN was hij dat vermoedelijk gebleven. Zijn ideeën had hij namelijk alleen nog maar uitgedragen in besloten partijvergaderingen.¹⁷

Niet alleen de BVD interesseerde zich voor de politieke lotgevallen van Baruch, die nu nog alleen maar gewoon lid van de CPN was. Zoals het project Diepzee had laten zien, wilde men ook van sovjetkant op de hoogte blijven, terwijl voormalige partijfunctionarissen die al langere tijd buiten de CPN waren komen te staan, door de BVD dissidente communisten genoemd, voorzichtig contact met hem zochten.

Zo informeerde de Sovjet-Russische functionaris A.A. Tsjetsjetkovtsj, verbonden aan de handelsdelegatie in Amsterdam en naar inschatting van de BVD in de eerste plaats werkzaam voor de KGB, in de winkel van de communistische boekhandel Pegasus naar de financiële omstandigheden van Baruch en de eigenlijke reden van diens ontslag bij *De Waarheid*. Daar verwees men hem, waarschijnlijk volgens instructie, naar het communiqué over die kwestie in *De Waarheid*.¹⁸ Mogelijk wilde de KGB door in alle openheid naar Baruch te informeren het feit verheimelijken dat deze beschikte over een eigen relatie bij de sovjet-ambassade.¹⁹ In elk geval was het omzichtigheid wat de klok sloeg.

Omzichtigheid kenmerkte ook het optreden van Baruchs voormalige medebestuurders van de CPN die aan het eind van de jaren vijftig met De Groot in conflict waren gekomen en een eigen partij hadden opgericht, de Socialistische Werkerspartij (SWP). Van een contact in die kringen vernam de BVD dat men probeerde met Baruch tot een politiek gesprek te komen maar dat hij de boot afhield.²⁰ Later kwam het de BVD ter ore dat Baruch zelf medestanders had gezocht en met enkele voormalige *Waarheid*-redacteuren in gesprek was. Het betrof hier naar alle waarschijnlijkheid de journalisten W. Klinkenberg en J. Snellen, die beiden al enige tijd de redactie van *De Waarheid* hadden verlaten.²¹ Daarnaast zocht Baruch in het diepste geheim contact met de voormalige functionaris van de CPN en latere hoogleraar G. Harmsen 'om eens uitgebreid over allerlei te praten'.²² Het uitgebreid praten leidde tot een uitgebreide en zeer kritische recensie van De Groots memoires *De dertiger jaren*. Baruchs recensie, in belangrijke mate een coproductie met Harmsen,²³ werd verspreid onder tientallen CPN-prominenten. De conclusie ervan was, niet buitengewoon verrassend, dat De Groot in zijn boek blijk gaf van een verfoeilijke antisovjetgezindheid.²⁴

De Groot sloeg terug. Hij beschuldigde Baruch ervan gesteund te worden door 'de Britse geheime dienst en de BVD, kortom door diensten met zeer duistere wegen'. Volgens De Jonge, die bij de BVD jarenlang in verschillende functies uitspraken van De Groot had geanalyseerd, was het bepaald niet uitgesloten dat de partijleider met 'de Britse geheime dienst' eigenlijk de geheime dienst van de Sovjet-Unie bedoelde. Deze wat merkwaardige omweg zou dan voortkomen uit de – overigens beperkte – samenwerking tussen die diensten tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor die in de ogen van De Groot 'één pot nat' zouden zijn. Mocht De Groot inderdaad bedoeld hebben wat De Jonge vermoedde, dan had hij daarin groot gelijk, zoals nog zal blijken. Agent van KGB, BVD, SIS of niet, Baruch werd geroyeerd als lid van de CPN.²⁵

Gezien het geringe politieke gewicht van de CPN is het verbazingwekkend hoeveel groepen en groepjes zich bemoeiden met het – nu beslechte – conflict tussen het partijbestuur en een van haar prominentste leden. Even verrassend is het dat niet alleen de BVD maar ook de KGB zich indringend met de kwestie bezighield. Nu was Baruch inderdaad niet de eerste de beste. Zoals de BVD in zijn maandoverzicht nog eens had gememoreerd, had ‘de Nederlandse Soeslov’ sinds de bevrijding belangrijke bestuursfuncties in de CPN bekleed. Dat de CPSU op deze uiterst loyale communist haar hoop had gevestigd om de CPN weer in het rechte, dat wil zeggen op Moskou georiënteerde spoor te brengen, sprak bijna vanzelf. Maar dat in Nederland mensen die zichzelf als communist bleven beschouwen, ook al waren ze uit de CPN verwijderd, Baruch in hun kamp probeerden te trekken, behoeft misschien toch enige toelichting.

In de geschiedenis van de communistische partijen, ook van die in Nederland, heeft de uitstoting van dissidenten altijd een belangrijke rol gespeeld. Vanaf het moment dat De Groot aan het eind van de jaren dertig en met volledige steun van Moskou het roer van de CPN in handen had genomen, had hij elk verzet tegen zijn persoonlijke inzichten in de kiem weten te smoren. Vooral na de Tweede Wereldoorlog wist hij vooraanstaande kameraden en mogelijke rivalen uit de partij te verwijderen, zoals W. van Exter, die direct na de bevrijding de CPN weer oprichtte, wat op dat moment in strijd was met de inzichten van De Groot. Te denken valt ook aan iemand als D. Goulouze, die als Komintern-functionaris al voor de Tweede Wereldoorlog een eigen verbinding met Moskou had, zeer tot ongenoegen van De Groot.²⁶ In dit rijtje horen zeker degenen thuis die aan het eind van de jaren vijftig uit verzet tegen De Groot een eigen partij stichtten, de SWP. Tot deze groep behoorden onder meer de voormalige leden van de Tweede Kamer G. Wagenaar, H. Gortzak, mevr. R. Lips en F. Reuter. Bij alle onderlinge verschillen hadden deze voormalige CPN-leden één ding gemeen: een hartgrondige afkeer van De Groot. Zij hoopten Baruch aan hun kant te krijgen, omdat hij in ieder geval hun afkeer van De Groot deelde.

Anders dan De Groot was de BVD er nog niet direct van overtuigd dat Baruch voor rekening van anderen, bijvoorbeeld van de CPSU, zou werken. Een analist was van mening dat ‘de Russen’ meer gehad zouden hebben aan Baruch binnen de CPN dan nu daarbuiten. Een collega die dezelfde berichten onder ogen kreeg, viel hem bij. Hij dacht dat Baruch misschien steun van de CPSU had gekregen bij zijn pogingen om de politiek van De Groot om te buigen, maar dat Baruch toch vooral bezig was met een eenmansactie tegen De Groot.²⁷ Begin 1967 echter begonnen bij de dienst bijzonderheden binnen te druppelen over Baruchs relatie tot de CPSU. Volgens die berichten zou Baruch niet alleen een ‘zeer vertrouwelijke’ relatie met de grote broer in Moskou onderhouden, maar bovendien samen met Moskou het plan hebben opgevat om in Nederland een maandblad uit te geven. Daarin zouden de standpunten van de CPSU onversneden tot hun recht moeten komen. Bovendien had hij het plan opgevat om de vijftigjarige herdenking van de Oktoberrevolutie luister bij te zetten met een grote manifestatie. Dit jubileum zou gevierd moeten worden begin november 1967, een halve eeuw na de Oktoberrevolutie, die volgens westerse tijdrekening begin november

1917 had plaatsgevonden. Voor de concretisering van de feestelijke viering zou Baruch nog contact opnemen met zijn 'verbindingsman van de Russische ambassade'.²⁸ Wanneer, zo meende hij, de CPN deze herdenking ongemerkt zou laten passeren, dan zou de partij in een volkomen isolement terechtkomen. Rusland was toch zeker het land waar de Revolutie was uitgebroken, waar de Revolutie was geslaagd en waar het communisme was geboren. De manier waarop Baruch over deze plannen sprak, maakt voldoende duidelijk dat hij niet beschouwd kan worden als een marionet van Moskou, maar eerder andersom, dat hij dankbaar was voor de broederlijke hulp vanuit de Sovjet-Unie bij zijn kruistocht tegen De Groot, een kruistocht die juist vanwege die hulp niet als eenmansactie betiteld kan worden.

Daar kwam nog iets bij. Buiten de CPN bevond zich een groep communisten die, zoals al eerder aangestipt, op verschillende momenten en naar aanleiding van verschillende partijconflicten buiten de CPN waren komen te staan. Een van hen was Co Dankaart. Hij was in 1939 door Daan Goulouze bij diens geheime werk voor de Komintern betrokken, had tijdens de Duitse bezetting samen met Goulouze deel uitgemaakt van de Nederlandse tak van de Rote Kapelle, en was met Goulouze na de bevrijding uit de CPN vertrokken na ruzie met De Groot.²⁹ Nadat hij enige tijd in Frankrijk een camping had gedreven, keerde hij begin jaren zestig naar Nederland terug, wantrouwig in de gaten gehouden door de BVD. Daardoor was de dienst al snel op de hoogte van Dankaarts plannen – al dan niet gestimuleerd door de affaire-Baruch – om onder de dissidente communisten meer eenheid tot stand te brengen. Die grotere eenheid zou vooral tot uiting moeten komen in een eensgezind optreden tegen de leiding (lees: De Groot) van de CPN. Uiteindelijk dacht hij op die manier een gezuiverde communistische partij te kunnen oprichten waarin zo'n zeventig procent van de CPN-leden nieuw politiek onderdak zouden kunnen vinden.³⁰

Dankaart had zich echter te snel rijk gerekend. Baruch had heel duidelijk een eigen scenario voor ogen, waarvan hij zich niet liet afbrengen. Zo wilde hij, anders dan Dankaart, niet verder gaan dan gelijkgezinden verzamelen rond een periodiek orgaan. Voor de uitgave daarvan bleek hij 5000 gulden beschikbaar te hebben, voorlopig voldoende naar zijn mening voor twee à drie nummers van wat hij voor het gemak maar even aanduidde als *Socialistisch Perspectief*. Tegen het einde van het jaar was daar nog eens 20.000 gulden bijgekomen. Over de herkomst van deze, gezien zijn financiële situatie toch aanzienlijke bedragen, liet Baruch zich niet uit. In de kring van Dankaart meende men dat het leeuwendeel van dit bedrag wel uit de Sovjet-Unie afkomstig zou zijn. Het totale bedrag zou in elk geval voldoende zijn om met ingang van het volgend jaar te beginnen met de uitgave van een eigen periodiek, misschien onder de naam *De Socialist*.³¹

De dissidente communisten, van welke 'jaargang' ook, hadden behalve hun afkeer van De Groot nog iets gemeen: hun behoefte aan erkenning door Moskou. Zo was Baruch tevreden met het advies dat 'de Russen' hem 'via via' voorhielden, namelijk om uitsluitend onder eigen naam naar buiten te treden en te publiceren. Tegelijkertijd meende Dankaart dat diezelfde 'Russen' zijn activiteiten, gericht op het weghalen van maar liefst zeventig procent van het ledenbestand bij de CPN, als 'politiek juist'

beoordeelden.³² Uiteindelijk was dat het cruciale verschil tussen Baruch en Dankaart. Dankaart wilde een nieuwe communistische partij, Baruch een nieuwe, dus pro-Russische koers voor de CPN. Hoe eerder de CPN uit haar huidige isolement werd gehaald – en Baruch onderstreepte hierbij dat ‘onze Russische kameraden er net zo over denken’ – des te beter zou de partij haar historische rol kunnen vervullen.³³

De BVD, die zowel rond Dankaart als in de omgeving van Baruch informanten had, zette eind 1967 in zijn jaaroverzicht nog eens alle bekende feiten rond de dissidente communisten op een rij. Onder het kopje ‘De pro-Russische oppositie’ besteedde de dienst aandacht aan de verschillen van mening tussen enerzijds Dankaart en de zijnen en anderzijds Baruch en diens aanhang, zoals hierboven al uiteengezet is. De dienst was, het geheel overziende, van mening dat de zogeheten pro-Russische oppositie vooralsnog geen aanwijsbare invloed had kunnen uitoefenen op de politiek van de CPN-leiding. Dat zou misschien kunnen veranderen wanneer de dissidenten hun onderlinge verschillen zouden kunnen begraven en bovendien aansluiting zouden vinden bij opposanten binnen de CPN zelf. Daarbij dacht de dienst vooral aan leden van de Vereniging Nederland-USSR.

In een speciaal aan Baruch gewijde paragraaf stelde de BVD dat Baruch ‘van verschillende zijden binnen en buiten de CPN’ financiële steun ontving, waarmee hij in staat was *Communistische Notities* te bekostigen, een periodiek dat naar de dienst meende in 1968 regelmatig zou gaan verschijnen.³⁴

En inderdaad, vanaf begin 1968 tot in 1977, het jaar waarin de CPN zich van De Groot ontleed en de relatie met Moskou herstelde, verscheen *Communistische Notities*, geredigeerd en grotendeels volgeschreven door Baruch en betaald uit financiële bijdragen van buiten de CPN, zelfs van buiten Nederland, namelijk van het centraal comité van de CPSU.³⁵ Waarschijnlijk is de gang van zaken zo geweest dat de feitelijke overdracht van de hierboven genoemde bedragen door tussenkomst van de KGB plaatsvond, in concreto door een inlichtingenofficier van de KGB die onder diplomatieke dekmantel aan de ambassade van de Sovjet-Unie was verbonden. Dat zou verklaren waarom Baruch in het Mitrokhin-archief genoemd wordt als agent van het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB.

Nomen est omen

Het project Diepzee was een poging van de BVD geweest om erachter te komen of en in hoeverre de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie ingezet zouden worden om de CPN weer in het gareel te krijgen. Daarnaast moest het project antwoord geven op de vraag of die diensten voor hun inlichtingendoeleinden gebruik zouden maken van dissidente communisten. Gedurende korte tijd bleek dat laatste het geval tot – waarschijnlijk op aanwijzing van Moskou – die contacten werden getraineed en ten slotte verbroken. De affaire-Baruch/Kheym bracht aan het licht – zij het pas veel later in zijn volle omvang – dat de CPSU in samenwerking met de KGB inderdaad heimelijke middelen gebruikte om de CPN te beïnvloeden. Toen dat niet lukte, moest de CPSU

omzien naar een betrouwbaar alternatief. De Vereniging Nederland-USSR bleek voor die rol geknipt.

Eerder al is in dit boek de veronderstelling geuit dat niet alle leden van de CPN de autonome koers direct en met overgave omarmden. Naar alle waarschijnlijkheid gold dat voor het merendeel van de leden en zeker voor de bestuursleden van de Vereniging Nederland-USSR, kortweg de NU genoemd, die ongeveer evenveel leden telde als de CPN.³⁶ De BVD beschouwde de NU vanaf haar oprichting als een mantelorganisatie van de CPN. Binnen de dienst was het de sectie BFA (Front- en andere organisaties) van de afdeling B die het doen en laten van de NU van dag tot dag volgde. Evenals in de andere nevenorganisaties van de CPN, zoals de NVB en het ANJV, had de BVD agenten en informanten geplaatst in de Vereniging Nederland-USSR.

In de communistische beweging speelden, internationaal maar ook in Nederland, deze nevenorganisaties, in BVD-jargon 'mantelorganisaties' genoemd, van oudsher een belangrijke rol. Het gaat hier om organisaties die op het oog niets met het communisme van doen hadden, maar die als het erop aankwam de politiek van de communistische partij steunden en uitdroegen. In geen van de namen komt het woord 'communistisch' voor. Lenin noemde dit soort organisaties en verenigingen de 'transmissieriemen van de revolutie' waarin 'nuttige idioten' vaak ongeweten de communistische zaak steunden. Onder nuttige idioten moeten goedwillende niet-communisten, althans niet-partijleden, worden begrepen die door hun naam aan een dergelijke organisatie te lenen, bijvoorbeeld als voorzitter, aan die organisatie een zekere respectabiliteit gaven.³⁷

Elk van die Nederlandse mantelorganisaties had op het internationale vlak zijn eigen verbinding met een door de CPSU geleide internationale mantelorganisatie. De EVC maakte deel uit van het Wereldvakverbond (WVV), het ANJV van de World Federation of Democratic Youth (WFDY) en de Vereniging Nederland-USSR van de WOKS, het Russisch acroniem voor Sovjetvereniging van Vriendschap en Culturele Betrekkingen met het Buitenland. Zolang de CPN goede relaties onderhield met Moskou, en vooral met het International Department van de CPSU, was er sprake van een sluitend (en gesloten) systeem. Door de draad met Moskou door te knippen bracht de CPN de 'mantels' in een moeilijke positie. Dat gold in de eerste plaats voor de Vereniging Nederland-USSR.

Deze vereniging, opgericht in 1947, vervulde een belangrijke taak bij het acceptabel maken van het communistisch regiem van de USSR in Nederland. De vereniging belegde filmavonden waar Sovjet-Russische propagandafilms werden vertoond die een beeld voorhielden van een vredelievende en progressieve Sovjet-Russische samenleving. De autonomiepolitiek van de CPN maakte deze propaganda-activiteit op zijn minst onwenselijk. De traditionele oriëntatie op de politieke lijn van het Kremlin hield – zeker in de top van de CPN – officieel op te bestaan. Dat veel leden en zeker de leiding van de Vereniging Nederland-USSR daarmee moeite hadden, laat zich denken. Dat gold zeker voor de voorzitter van de NU, W. Hulst.

Al snel na de bevrijding had Hulst in de communistische beweging carrière gemaakt. In zijn woonplaats Assendelft was hij voor de CPN lid van de gemeenteraad en bij de

gemeenteraadsverkiezingen in 1947 lijstaanvoerder. Behalve in de gemeenteraad was Hulst vanaf de oprichting in 1947 actief in de Vereniging Nederland-USSR. In april 1950 werd hij tijdens de algemene jaarvergadering gekozen tot secretaris en vicevoorzitter en eind 1952 was hij de enige bezoldigde bestuurder van de NU. Voor de BVD was Hulst toen interessant genoeg geworden om diverse volg- en observatie-acties te rechtvaardigen.³⁸

In de loop van de jaren vijftig was de Vereniging Nederland-USSR zich bij wijze van neventaak gaan toeleggen op het organiseren van vakantiereizen naar de Sovjet-Unie. In dat kader reisde Hulst in maart 1960 naar Moskou. Hij sprak daar met onder meer functionarissen van de al genoemde woks.³⁹ Naar het lijkt stond deze reis aan het begin van de 'doorbraak' van de NU als reisorganisatie. In augustus 1961 gaf Hulst hoog op van het succes van Vernu Reizen, de naam waaronder de NU haar reisactiviteiten had ondergebracht. De zaken gingen zo goed dat Vernu een erkend reisbureau werd dat zijn reizen naar de USSR ook via andere reisbureaus mocht verkopen. Anders dan in de beginjaren hoefde men om met Vernu te reizen niet langer lid te zijn van de NU. Wel werden aspirant-klanten gescreend en voor ongewenste mensen zouden de reizen zijn volgeboekt. Hoe die screening plaatsvond en wat het criterium voor 'ongewenst' was werd niet zo duidelijk. Het lijkt echter een veilige aanname dat Vernu voor 'antisovjet-elementen' de deur dichtield.⁴⁰

Het bleef goed gaan met Vernu Reizen, officieel nog altijd geheten 'Vernu Vakantiereizen, afdeling Toerisme van de Vereniging Nederland-USSR'. De zaak leek een extra duwtje in de rug te krijgen, toen begin 1964 een cultureel akkoord gesloten werd tussen enerzijds de Vereniging Nederland-USSR en anderzijds de Vereniging USSR-Nederland. De leiding van de BVD was daarmee minder ingenomen. In eigen kring spraken de verwachting uit dat het hoofdbestuur van Nederland-USSR niet anders verwachtte dan dat er nu op het niveau van de beide regeringen iets dergelijks uit de bus zou komen. En dat, zo meende de dienst, zou vanuit communistisch standpunt een belangrijk propagandamiddel kunnen zijn.⁴¹

De CPN-leiding dacht er net zo over. Reizen naar de Sovjet-Unie waren, zeker voor kaderleden van de partij, sinds de afkondiging van de autonomiepolitiek verdacht geworden. Wie als communist recht in de leer wilde blijven, kon beter thuisblijven. Vanzelfsprekend was de nieuwe koers van de partij voor leden en vooral voor functionarissen van de Vereniging Nederland-USSR op zijn minst een teleurstelling. De secretaresse van de vereniging zag aankomen dat vooral Hulst in een lastig parket verzeild zou raken. Aan de ene kant was Hulst een trouw lid van de CPN, maar aan de andere kant had hij als hoofdbestuurder van de vereniging, en vooral als directeur van Vernu Reizen, een geregeld contact met de Russen nodig, niet alleen met de ambassade in Den Haag maar ook met de Sovjet-Russische instanties in de Sovjet-Unie zelf.⁴² En beide laatste zaken waren voor partijleden van het kaliber van Hulst nu aan strenge beperkingen onderhevig en waren eigenlijk verboden.

In die omstandigheden gaf Hulst blijk van een grote onverstoorbaarheid door onverdroten door te gaan zijn reisplannen te realiseren. Het reisprogramma voor 1965 was praktisch rond. Vooral de groepsreizen naar de Sovjet-Unie brachten geld in het

laatje. Daarbij merkte Hulst op dat, ondanks het Russisch-Chinese geschil, de houding van zijn Russische zakenpartners alleen maar positief genoemd kon worden. De keuze van de CPN om in dit geschil geen partij te kiezen was daarop kennelijk niet van invloed, maar, aldus Hulst, men moest ook niet vergeten dat Vernu 85 procent van het Nederlandse toerisme naar de Sovjet-Unie voor haar rekening nam.⁴³

Ondanks deze realistische – politieke tegenstanders zouden zeggen: cynische – houding slaagde Hulst er in een zekere idealistische kleur te geven aan activiteiten van Vernu Reizen. Hij kon daarbij wijzen op de propagandistische effecten van het reizen naar de Sovjet-Unie en dat was precies waar leiding van de BVD nu juist zo beducht voor was. In gesprekken met het reizend publiek was het Hulst opgevallen dat ‘men’ zo positief reageerde op de Sovjet-Unie. Juist wat hij de ‘burgerklasse’ noemde, kreeg meer ontzag voor de Sovjet-Unie. De toestand in dat reusachtige land bleek hun heel erg mee te vallen en men begon overtuigd te raken van de vredeswil van de Russen. Partijgenoten daarentegen, aldus Hulst, bleken nogal eens gedeprimeerd terug te komen, omdat hun verwachtingen van het land te hoog gespannen waren gebleken.

Eind 1964 kon Hulst, ondanks de autonomiepolitiek van het partijbestuur, zijn commerciële activiteiten nog voluit uitoefenen en konden ‘gewone’ partijleden kennelijk nog naar de Sovjet-Unie reizen. Wel klaagde Hulst erover dat hij, ondanks de voldoening die hij had in zijn zelfstandige positie, toch waardering van de kant van de partijleiding voor zijn werk miste. Aan de andere kant moest hij toegeven dat hij maar summier op de hoogte was van wat zich in de partijleiding afspeelde. De kwestie-Baruch bijvoorbeeld – ‘een harde klap’ – kende hij alleen maar uit *De Waarheid*. Hulst prees zich gelukkig dat de partij niet zover was gegaan om hem zijn Sovjet-Russische contacten te verbieden. In dat geval had hij Vernu Reizen wel kunnen opheffen.⁴⁴

De BVD bleef Hulst, de NU en vooral Vernu Reizen beschouwen als instrumenten van communistische propaganda en mogelijk zelfs van spionage. In het kader van zijn contra-inlichtingenwerk nam de dienst er kennis van dat de Intourist-vertegenwoordiger in Nederland, iemand van wie de dienst vermoedde dat hij behoorde tot de Sovjet-Russische militaire inlichtingendienst, Hulst op de hoogte bracht van de komst van zijn opvolger. Nu was het gezien de uitgebreide contacten die Hulst zelf in Moskou met Intourist onderhield, eigenlijk niet zo vreselijk nodig dat er ook in Nederland een vertegenwoordiger van die organisatie kantoor hield. De BVD vermoedde dan ook niet ten onrechte dat de betreffende functionaris eigenlijk een andere hoofdfunctie had, namelijk die van ambtenaar van een inlichtingendienst of, zoals dat in het jargon heette, inlichtingenofficier. De man wiens komst werd aangekondigd, A.M. Doedin, was tot begin 1964 vertegenwoordiger van Intourist in Frankrijk geweest en was door de Franse diensten geïdentificeerd als medewerker van het Eerste Hoofddirectoraat (de buitenlandse inlichtingenafdeling) van de KGB. Dit was dus de man met wie de directeur van Vernu Reizen in Nederland, nodig of niet, zaken zou moeten doen. Dat de BVD de relatie Hulst-Doedin met wantrouwen volgde, heeft nauwelijks betoog.

Maar niet alleen de BVD zag dit alles met wantrouwen aan. Ook van de kant van de CPN bestond er groeiend wantrouwen tegen Hulst. In het partijbestuur deed het gerucht de ronde dat Hulst van het partijbestuur 'flink op zijn donder' had gehad omdat hij in het maandblad van de NU te veel het Sovjet-Russische politieke standpunt naar voren had gebracht. Men verweet Hulst dikke vrienden te zijn met mensen van de Russische ambassade, waardoor hij 'hard op weg was een Russofiel te worden' – een verwijt dat tientallen jaren lang in de CPN eerder als een compliment had gegolden.⁴⁵ De breuk met de op de 'meridiaan van Moskou' gerichte politiek van de CPN kan niet beter geïllustreerd worden dan met het feit dat Paul de Groot himself zich buitengewoon kwaad maakte op de Vereniging Nederland-USSR toen die de Russische Oktoberrevolutie feestelijk herdacht. 'Scheurmakerspraktijken' noemde de onbetwiste nummer één van de Nederlandse communisten deze feestelijke viering, en 'verraad'. Wat hem betreft kon Hulst gerekend worden tot de slaafse volgelingen van de Sovjet-Unie.⁴⁶

De groeiende druk op Hulst, op de NU en op het reisbureau was de BVD niet ontgaan. In het maandoverzicht van december 1965 – tegelijkertijd een terugblik op het hele jaar – signaleerde de dienst dat de positie van Hulst c.s. des te moeilijker werd naarmate het reisbureau meer reizen naar de Sovjet-Unie organiseerde. En inderdaad, begin 1966 liet De Groot weten dat de activiteiten van Hulst onverenigbaar waren met het lidmaatschap van de CPN. In de NU begonnen geruchten te circuleren dat de partijleiding de vereniging wilde opheffen.⁴⁷

Het tot dan toe passieve verzet van de Vereniging Nederland-USSR tegen de autonome lijn van de CPN, en vooral tegen de pressie van de partij om ook de vereniging op die lijn te krijgen, maakte plaats voor actief verzet. Een vergadering van het dagelijks bestuur van de vereniging, waarvan Hulst nog steeds secretaris was, besloot op 12 april 1966 in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky om de vereniging op de oude voet voort te zetten, gebaseerd op vriendschap met de Sovjet-Unie. Dat wilde met andere woorden zeggen: zonder zich iets aan te trekken van de banvloeken van de partij. Voor Hulst en daarmee voor zijn reisbureau betekende dat een steun in de rug. Een verdere steun ondervond hij bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni van dat jaar, toen hij voor de CPN werd gekozen in de gemeenteraad van zijn woonplaats Assendelft.⁴⁸

De CPN-leiding – evenals trouwens de BVD – volgde dit alles met argusogen. Eind maart 1967 was daar de maat vol. Hulst was toen al twee keer door het partijbestuur op het matje geroepen en hij had de opdracht gekregen zich schriftelijk te verantwoorden over het doen en laten van Vernu Reizen. Zijn schriftelijke verweer schoot het partijbestuur van de CPN in het verkeerde keelgat en Hulst werd geschorst als partijlid. *De Waarheid* van 1 april 1967 zei daarover dat Hulst schriftelijk had laten weten het door de partijleiding genomen besluit niet te zullen uitvoeren, waarop het dagelijks bestuur van de CPN had besloten hem te schorsen als lid van de partij. *De Volkskrant* van 3 april was explicieter met de mededeling dat de directeur van Vernu Reizen was geschorst omdat hij had geweigerd gevolg te geven aan het bevel van het partijbestuur om het florerende reisbureau te liquideren.⁴⁹ Hulst was er echter de man niet naar

om zich uit het veld te laten slaan. Hij bleef hoofdbestuurder van de Vereniging Nederland-USSR en directeur van Vernu Reizen.

Zoals de BVD de affaire-Baruch had gevolgd, bleef de dienst ook de affaire-Hulst van nabij volgen. Dat had niet alleen te maken met de vraag in hoeverre de CPN onder leiding van De Groot bereid was te volharden in het zelfgekozen internationale isolement en daarmee 'de Russen' buiten de deur te houden. Het had ook en waarschijnlijk in de eerste plaats te maken met een vraag die daarmee nauw verband hield, namelijk of de Sovjet-Unie alternatieve politieke bondgenoten zou weten te vinden nu de CPN als gesprekspartner niet meer beschikbaar was. Dat de Vereniging Nederland-USSR die rol zou kunnen vervullen, lag nogal voor de hand. De relatie van Hulst met de Sovjet-Russische ambassade en met de elkaar opvolgende Intourist-vertegenwoordigers in Nederland is in dat kader al genoemd. Voor de BVD was het bovendien minstens zo belangrijk te constateren dat Hulst contacten onderhield niet alleen met echte diplomaten, maar ook met medewerkers van de Sovjet-Russische inlichtingendiensten.

Behalve met de al genoemde Doedin stond Hulst in contact met de derde secretaris van de ambassade Bogomolov, een man van wie voor de dienst vaststond dat hij onder diplomatieke dekmantel in feite medewerker van de KGB was.⁵⁰ Het is bepaald niet uitgesloten dat Hulst via deze Bogomolov de 'Sovjet-ambassade [informeerde] over de situatie in de partij'.⁵¹ Het is bovendien niet ondenkbaar dat behalve de KGB ook de militaire inlichtingendienst GROE werd ingeschakeld om Moskou op de hoogte te houden van de ontwikkelingen in en rond de CPN. De BVD stelde vast dat Hulst voor een lunch werd uitgenodigd door de vertegenwoordiger van de luchtvaartmaatschappij Aeroflot, Gloekhov. Deze laatste, volgens de gegevens van de BVD medewerker van de GROE, wilde met Hulst een 'persoonlijke kwestie' bespreken.⁵² De dienst slaagde er niet in de aard van die persoonlijke kwestie te achterhalen, maar dezelfde Gloekhov werd in april 1967 uitgewezen wegens spionage. Dat had niets te maken met zijn contact met Hulst, maar alles met de agressieve manier waarop hij zijn spionagetaak uitvoerde. Omdat de BVD er niet in slaagde hem permanent onder controle te houden, werd in overleg met justitie besloten een eind te maken aan zijn activiteiten.⁵³

Ook nadat in 1977 de banden tussen de CPN en de CPSU hersteld waren bleef de BVD de gang van zaken rond de NU en Hulst intensief volgen. De dienst ging er daarbij van uit dat de vertrouwensrelatie tussen de NU en de Sovjet-Russische ambassade niet als bij toverslag zou zijn verdwenen, nu de CPN weer aanspreekbaar was voor de CPSU. Hoe belangrijk de vereniging voor de Sovjet-Unie was geworden in de jaren van de autonomiepolitiek bleek bijvoorbeeld uit het feit dat vergaderingen van het dagelijks bestuur routinematig werden bijgewoond door een lid van de Sovjet-Russische ambassade. Doordat in de jaren tachtig de BVD de 'diplomaat' V.A. Safronov ervan verdacht inlichtingenofficier te zijn en hem daarom intensief volgde, stuitte de dienst op diens relatie met de NU. Merkwaardig was daarbij dat Safronov behoorde tot de 'x-lijn' van de KGB, de eenheid die zich bezighield met spionage op het gebied van wetenschap en techniek.⁵⁴ Mogelijk heeft gebrek aan mankracht bij de Haagse *rezidentoera* een

rol gespeeld. Safronovs rol kreeg meer gewicht toen in het bestuur van de NU werd gesproken over de manier waarop in 1987 de zeventigste herdenking van de Oktober-revolutie zou moeten worden gevierd. Daartoe waren er ambitieuze plannen, die uiteraard nogal wat geld zouden kosten. Dat laatste bleek geen probleem. Hulst had zijn relaties bij de ambassade aangesproken, vanaf de ambassadeur via de cultureel attaché tot en met Safronov, en allen hadden zich enthousiast getoond. De ambassadeur, A.I. Blatov, had beloofd dat hij de Nederlandse plannen voor de feestelijke viering in Moskou aan de orde zou stellen. Voor het organiseren van het herdenkingsfeest zou geld geen rol zou hoeven te spelen; daarvoor waren 'fondsen beschikbaar'. Overigens had de NU ook los van de al genoemde feestelijkheden via het KGB-kanaal aanzienlijke bedragen uit de Sovjet-Unie ontvangen. In de jaren tachtig waren naar schatting van de BVD tonnen (in guldens) door tussenkomst van de KGB aan de NU overgedragen.⁵⁵

Als alternatief contra-inlichtingenproject had Diepzee interessante informatie opgeleverd over de *requirements* van de KGB – requirements die duidelijk maakten dat Nederland voor de KGB vooral van belang was als lid van de NAVO en bondgenoot van de Verenigde Staten. Het project Diepzee en de inschakeling van KGB en GROE in de verwickelingen rond respectievelijk Baruch en de NU hadden bovendien duidelijk gemaakt hoeveel er de CPSU aan gelegen was om de CPN weer in de eigen rijen op te nemen en tegelijkertijd alternatieve contacten buiten de CPN te benutten. Op een vergelijkbare manier en in ten dele dezelfde politieke milieus opereerden in Nederland de communistische partij en de inlichtingendiensten van de DDR.

Wie is er bang voor Markus Wolf?

In de vorige hoofdstukken zagen we hoe de Communistische Partij van China en de Communistische Partij van de Sovjet-Unie elk probeerden zowel de CPN in het eigen kamp te trekken, als Nederlandse alternatieven te vinden voor deze 'autonome' partij. Het ging daarbij om maoïstische groepjes waaronder de MLPN aan de ene kant en om pro-sovjetpersonen en -organisaties als de NU aan de andere. In beide gevallen was het oog gericht op ideologisch gelijkgezinden. Opvallend is dat de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), de communistische partij van de DDR, het over een andere boeg gooide.

De SED had met de CPN al een minder hartelijke band, maar ook die relatie hield op na afkondiging van de autonomiepolitiek. De SED zocht haar bondgenoten toen niet onder al dan niet dissidente communisten, maar onder niet-communistische linkse groepen en partijen, zoals de PSP en de linkervleugel van de PVDA.¹ In de jaren zestig werd erkenning van de DDR een van de thema's waarvoor de DDR die bondgenoten nodig had. In dit hoofdstuk wordt nagegaan waarom en hoe de BVD deze politieke activiteiten van de DDR wantrouwend in de gaten hield.

De DDR – Een geval apart

In de ogen van de BVD had de DDR altijd al een aparte plaats ingenomen onder de zogenoemde satellietlanden. Dat blijkt alleen al uit het feit dat binnen de afdeling C – later directie C – een aparte sectie CD was ingericht, die zich uitsluitend bezighield met het onderkennen van spionage vanuit de DDR (zie het organisatieschema). Het tegengaan van spionage vanuit landen als Polen, Tsjecho-Slowakije, Bulgarije, Hongarije en Roemenië daarentegen was organisatorisch ondergebracht in één sectie CS (Satellietlanden) – een indicatie voor het relatieve belang dat de BVD hechtte aan het inlichtingenwerk van deze landen tegen Nederland en zijn bondgenoten. Dat de inlichtingendiensten van de DDR zich intensief en agressief op Nederland richtten, kan een samenhang hebben gehad met de rol die de DDR zou spelen bij een eventuele oorlog in Europa. In elk geval was het de BVD al vanaf het begin van de jaren vijftig duidelijk geworden dat zowel de Hauptverwaltung Aufklärung (HVA) van het Minis-

terium für Staatssicherheit als de militaire Verwaltung für Koordinierung (VfK) in de eerste plaats uit waren op militaire gegevens, bijvoorbeeld de exacte locaties van vliegvelden en de doorvoer van militair materieel via de Rotterdamse haven.

Het tegengaan van spionage vanuit de DDR was een van de prioriteiten van de afdeling C van de BVD. Dat was de voornaamste reden waarom de dienst constante aandacht besteedde aan de aanwezigheid van vertegenwoordigers van de DDR in Nederland. Sinds 1954 was in Amsterdam de 'Vertretung' van de Kamer van Koophandel van de DDR gevestigd. De BVD vreesde dat de Oost-Duitse Handelsdelegatie (OHD), zoals de 'Vertretung' intern bij de dienst werd genoemd, zou uitgroeien tot een broeinest van spionage, tot een voorpost van de HVA, waaraan de legendarische Markus Wolf tientallen jaren leiding gaf. Na enkele jaren van nauwgezette observatie moest de BVD vaststellen dat daarvan geen sprake was. Anders dan de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en de andere landen van het Warschaupact werkten HVA en VfK door middel van 'hoofdkwartier-operaties'. Zowel het rekruteren als het 'runnen' van agenten in het buitenland vond plaats op het grondgebied van de DDR en wat Nederland betreft speelde de 'Vertretung' geen rol in het kader van de spionage vanuit de DDR.²

Wel constateerde de dienst dat die 'Vertretung' zich steeds meer ging gedragen als een officiële diplomatieke vertegenwoordiging, in strijd met de ook door de Nederlandse buitenlandse politiek onderschreven zogenoemde Hallstein-doctrine. Volgens deze hoeksteen van de West-Duitse buitenlandse politiek waaraan de naam van minister van Buitenlandse Zaken Walter Hallstein was verbonden, was de West-Duitse Bondsrepubliek de enige vertegenwoordiger van de hele Duitse natie, inclusief de DDR. Dat de DDR de Hallstein-doctrine naar vermogen ondermijnende en uit was op erkenning als zelfstandige staat, sprak eigenlijk vanzelf. Dat streven naar erkenning manifesteerde zich pas goed in de vroege jaren zestig. In het klimaat van ontspanning dat na de beëindiging van de Cubacrisis was ontstaan begon men, ook in Nederland, wat minder afwijzend te staan tegenover de Oost-Duitse staat. De DDR maakte daarvan gebruik door vanaf 1962-1963 een actieve campagne te voeren voor internationale erkenning.³

Echt populair waren de DDR en het SED-regiem nooit geweest. De politieke onderdrukking was grootschalig en relatief efficiënt georganiseerd. Eind 1989 telde het veiligheidsapparaat, het Ministerium für Staatssicherheit, volgens officiële opgave ongeveer 85.000 medewerkers, volgens recente berekeningen zelfs ruim 90.000 medewerkers.⁴ Ter vergelijking: in 1989 telde de BVD iets meer dan 600 medewerkers. 'Het is onjuist,' aldus de Amsterdamse historicus Melching, 'de geschiedenis van de DDR te reduceren tot de geschiedenis van de Stasi, maar het optreden van de Stasi representeerde wel de essentie van het repressieve en paranoïde karakter van het SED-regime.'⁵ In de Bondsrepubliek sprak men bij voorkeur van 'de zogenaamde DDR': noch Duits (want een Russische vazalstaat) noch democratisch (want een dictatuur) noch een republiek (want bezet gebied). In de terminologie van het Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen und Wiedervereinigung heette Oost-Duitsland de

Sovietische Besatzungszone (SBZ). Behalve misschien door overtuigde leden van de CPN werd in Nederland dit deel van Duitsland toch vooral geassocieerd met het neerslaan van de arbeidersopstand in 1953, de bouw van de beruchte muur in 1961 en het neerschieten van burgers die het land probeerden te ontvluchten. Ondanks het hierboven genoemde klimaat van ontspanning na de Cubacrisis, had de DDR in Nederland dan ook weinig vrienden buiten de CPN. Toen bovendien de autonomie-politiek van de CPN een einde maakte aan de traditionele banden met de Oost-Europese broederpartijen waaronder de SED, de Oost-Duitse communistische partij, verloor de DDR daarmee haar bruggenhoofd in Nederland.⁶ Vanuit de DDR moest men nu in Nederland omzien naar alternatieve betrouwbare bondgenoten die bereid waren het streven naar erkenning te steunen.⁷

De eerste keer dat de BVD daarvan iets gewaar werd, was in 1967. In de loop van dat jaar kwam de DDR ter sprake tijdens een bijeenkomst van dissidente, dat wil zeggen buiten de CPN staande communisten. Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangestipt, had de BVD in dit milieu een goede informatiepositie, vooral te danken aan de demoralisatie en de ideologische twijfel bij nogal wat CPN-leden na de 'geheime' rede van Chroesjtsjov en het neerslaan van de Hongaarse opstand, beide in 1956. Het gezelschap in kwestie stond bij de BVD bekend als de 'Bloemgrachtgroep', zo genoemd naar het vergaderadres van de groep. Het onderwerp 'DDR' werd in dit gezelschap aangesneden door mevrouw J. Levin, een communiste van de oude stempel die al jaren in de DDR woonde en op gezette tijden oude bekenden in Nederland bezocht. Zij deelde mee dat zij nu niet zomaar haar oude vrienden had opgezocht, maar dat zij uit de DDR een opdracht had meegekregen. Zij moest proberen mensen mee te krijgen voor de oprichting van een vriendschapsvereniging Nederland-DDR. In België, aldus mevrouw Levin, bestond al een soortgelijke vereniging, die voornamelijk tot stand was gekomen met steun van de Belgische communistische partij. Het had voor de hand gelegen dat in Nederland de CPN eenzelfde rol zou hebben gespeeld. Nu echter voor de CPN de internationale solidariteit niet meer telde, had men haar gevraagd in Nederland uit te zien naar alternatieven voor die partij – reden waarom zij het onderwerp in dit vertrouwde gezelschap aan de orde stelde.

Het groepje dissidente communisten was bereid mevrouw Levin te helpen. In het voorjaar van 1968 vertrok een delegatie naar Oost-Berlijn voor een gesprek met vertegenwoordigers van de Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland. Uit de fragmentarische berichten die bij de BVD over deze bijeenkomst in Berlijn binnenkwamen, was af te leiden dat de eigenlijke bedoeling ervan niet zozeer de oprichting van een vereniging Nederland-DDR was, zoals mevrouw Levin had gesuggereerd, maar eerder de vorming van een initiatiefgroep die een Nederlandse deelname zou moeten voorbereiden aan een 'brede' – dus niet alleen uit communisten bestaande – internationale manifestatie. Die zou in juni 1968 in Helsinki moeten plaatsvinden. Het had er daarbij de schijn van dat aan Oost-Duitse kant twee stromingen bestonden waar het ging om de vraag wat voor soort Nederlanders, politiek gesproken, voor dit doel het geschiktst zouden zijn. Mevrouw Levin vertegenwoordigde de gedachte dat men, zoals in België, in elk geval met echte communisten zou moeten werken.

Vandaar haar interventie in wat met een groot woord de 'Bloemgrachtgroep' werd genoemd. Aan de andere kant was er binnen de Oost-Duitse Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland een meerderheid die de tekenen des tijds – althans wat Nederland betreft – beter aanvoelde en die meer heil zag in de inschakeling van niet-communistisch links. Men zou ook kunnen zeggen dat deze stroming van de nood een deugd probeerde te maken door het verlies van de CPN-steun te compenseren met het inschakelen van 'onverdacht' linkse personen. In elk geval was W. Warnecke, bij de Gesellschaft belast met de contacten met de Beneluxlanden, een warm voorstander van deze gedachte. Het was dan ook niet toevallig Warnecke die zijn best deed de 'Vereniging Nederland-DDR in oprichting' zoveel mogelijk een niet-communistisch aanzien te geven. Zo dacht hij voor de samenstelling van de Nederlandse delegatie naar de conferentie in Helsinki onder meer aan de jongerensecretaris van de PVDA, A.L. ter Beek, wiens naam hij had toegespeeld gekregen via zijn relaties bij de Freie Deutsche Jugend, de jongerenorganisatie van de SED.⁸ Inderdaad slaagde Warnecke erin, daarbij niet weinig geholpen door een doorzettende trend van internationale ontspanning, zo'n delegatie samen te stellen. Die bestond geheel uit personen van niet-communistische signatuur. Ter Beek bleek ertoe te behoren, evenals de journalist Han Lammers, die net als Ter Beek gerekend kon worden tot Nieuw Links in de PVDA. Namens de PSP ging het lid van de Tweede Kamer A. van der Spek mee, namens d'66 H. Moerkerk.⁹

In Helsinki bleek dat de DDR de conferentie goed had voorbereid. Bovendien bleken de Oost-Duitse organisatoren niet uit te zijn op een vrijblijvende gedachtenwisseling. Er zou een permanent en internationaal samengesteld comité komen, dat zou ijveren voor volkenrechtelijke erkenning van de DDR. *Neues Deutschland*, het dagblad van de SED, meldde op 10 juni dat in Helsinki een internationaal comité was gevormd voor erkenning van de DDR. Dit artikel was tegelijkertijd het startsein voor de vorming van nationale comités, ook in Nederland.

De gewapende interventie in Tsjecho-Slowakije in augustus 1968 door de landen van het Warschaupact, inclusief de DDR, kwam voor de erkenningscampagne op een wel erg slecht moment. In Nederland werd met grote verontwaardiging gereageerd en ook de CPN, haar autonome opstelling trouw, keurde het met geweld beëindigen van de Praagse Lente af. Door de betrokkenheid van Oost-Duitse legereenheden nam in Nederland de sympathie voor de DDR, voor zover aanwezig, nog verder af. Aan Oost-Duitse kant gunde men zich even de tijd om het stof te laten neerdalen. R. Blankenburger, het hoofd van de 'Vertretung' in Amsterdam, hield in oktober een receptie ter herdenking van de Oktoberrevolutie, maar waarschijnlijk ook bedoeld om te peilen in hoeverre de DDR in Nederland nog op sympathie mocht rekenen. Dat moet zijn tegengevallen. Geen van de genodigde politieke partijen liet zich zien. Tegenover de enkele getrouwen die wel acte de présence gaven, toonde Blankenburger zich boos en gekwetst. Vooral voor de CPN had hij geen goed woord over; het partijblad *De Waarheid* noemde hij – grootst denkbare belediging – antisocialistisch. Hij begreep echter wel dat dit moment niet zo geschikt was om een vriendschapsvereniging Nederland-DDR op te richten. Daarom had men in Berlijn een andere opzet gekozen.

Als de gemoederen wat tot rust waren gekomen, wilde men individuele personen benaderen, bijvoorbeeld journalisten en mensen uit de wetenschap. De bedoeling was dat die zich dan, elk in hun eigen omgeving en vanuit hun eigen optiek, zouden inzetten voor de erkenning van de DDR. Om aan te geven hoe serieus dit alles was bedoeld, vertelde Blankenburger met zekere trots dat sinds kort een politiek adviseur aan zijn 'Vertretung' was toegevoegd, een zekere F. Höcker.¹⁰

Blankenburgers uitspraken deden bij de BVD alarmbellen rinkelen. Vooral de door hem genoemde 'politieke adviseur' riep nogal wat vragen op. Hoe moest men deze figuur inschatten? Was hij misschien een vooruitgeschoven vertegenwoordiger van Markus Wolf? Ging de HVA misschien haar werkwijze veranderen en ook in het buitenland inlichtingenofficieren plaatsen? Of was deze Höcker 'alleen maar' een voorpost van bijvoorbeeld de afdeling buitenland van de SED? Allemaal vragen waarop het antwoord niet zo gauw te geven was. Duidelijk was in elk geval wel dat de leiding van de BVD in de eerste plaats bezorgd was over een mogelijke intensivering van de spionageactiviteiten van de DDR in Nederland onder de paraplu van politieke activiteiten ten faveure van erkenning van de DDR.¹¹

De beduchtheid bij de BVD voor de lange arm van Markus Wolf dateerde niet van vandaag of gisteren. Zoals al eerder in dit hoofdstuk aan de orde is gesteld, had de dienst al in de jaren vijftig indringend te maken gekregen met de activiteiten van de Oost-Duitse inlichtingendiensten. Toen de Franse president De Gaulle in 1966 besloot dat Frankrijk zich zou terugtrekken uit de militaire structuur van de NAVO, had dat grote gevolgen, niet alleen politiek maar ook op het gebied van veiligheid en beveiliging. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken had Sinninghe Damsté daarop uitdrukkelijk de aandacht gevestigd. De verplaatsing van het militaire hoofdkwartier van de NAVO van Parijs naar Brussel en tegelijkertijd de vestiging van het hoofdkwartier van AFCENT (Allied Forces Central Europe) in het Limburgse Brunssum zou, aldus het hoofd van de BVD, ernstige consequenties hebben voor de veiligheidsdiensten van de Benelux.¹² In het verlengde van Damstés constatering kwam in de daarop volgende jaren vooral dankzij initiatieven van Kuipers een nauwere samenwerking tot stand tussen de drie diensten van de Benelux. Die samenwerking richtte zich in de eerste plaats op het tegengaan en onderkennen van spionage door de landen van het Warschaupact. In dat kader besloot men te komen tot een gezamenlijke 'kaartenbak', een 'fichier commun', waarin de namen moesten komen van de onderkende functionarissen van genoemde inlichtingendiensten, alsmede de namen van 'verdachte personen'.¹³

Aan het eind van de jaren zestig meende de BVD inderdaad een toename van de activiteiten van de Oost-Duitse inlichtingendiensten te constateren.¹⁴ In de tweede helft van 1969 werd, los daarvan, bewaarheid wat de Europese diensten al enkele jaren hadden gevreesd. Dankzij een overloper werd bekend dat al enige jaren lang een gerekruteerde agent van een van de Warschaupact-landen, van Roemenië in dit geval, zich binnen de NAVO aan actieve spionage schuldig had gemaakt. Kuipers, inmiddels hoofd van de dienst, lichtte over deze zogeheten affaire-Roussilhe minister Beernink

van Binnenlandse Zaken in. In een daaropvolgend door Beernink geëntameerd gesprek met minister-president De Jong zette Kuipers deze zaak nogmaals uiteen, waarbij hij onderstreepte dat de NAVO in al haar geledingen kennelijk prioriteit nummer één was van de Oost-Europese inlichtingendiensten. De vaderlijke De Jong spoorde Kuipers aan om zich vooral door deze affaire niet te laten ontmoedigen en de goede strijd voort te zetten.¹⁵

Van de gelegenheid probeerde Kuipers gebruik te maken door zijn minister voor te houden dat voor een effectieve bestrijding van spionage de Nederlandse strafwet onvoldoende aangepast was aan de moderne methoden van spionage.¹⁶ Het verouderde artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht, het spionageartikel, maakte strafvervolging in de praktijk alleen dan mogelijk wanneer de verdachte als het ware met een geheim gerubriceerd document in de hand op heterdaad werd betrapt bij een wederrechtelijk geopende kluis van het ministerie van Defensie. Veel haalde de demarche van Kuipers overigens niet uit, zoals enkele jaren later zou blijken.

De hierboven genoemde verhoogde, maar niet nader geconcretiseerde activiteit van de Oost-Duitse inlichtingendiensten, gevoegd bij de affaire-Roussilhe, zorgde ervoor dat de BVD met groot wantrouwen de contacten bezag tussen Nederlanders en instanties van met name de DDR. De dienst constateerde dat Blankenburger als centrale figuur optrad in een netwerkje van personen en groepen die vanuit Berlijn gezien beschouwd konden worden als alternatieven voor de CPN. Behalve de al genoemde dissidente communisten waren dat niet-communistische linkse mensen die bereid bleken zich in te zetten voor 'erkenning van de DDR als bijdrage aan de ontspanning en de wereldvrede', zoals het in Helsinki was geformuleerd. Hun motieven om zich uitgerekend voor de DDR in te zetten zijn voorwerp van speculatie gebleven. Karel van het Reve sprak in dit verband over 'de merkwaardige populariteit waarin Oost-Duitsland zich bij bepaalde 'linkse jongens' verheugt. Diezelfde jongens zien weinig in Rusland, Roemenië of Hongarije. Waarom komen ze dan zo diep ontroerd uit de DDR terug? Het regime daar is even vuns als die in andere landen. Mogelijke verklaring: Amerika, Nederland en andere slechte landen onderhouden geen diplomatieke betrekkingen met Oost-Duitsland, maar wel met Rusland, Roemenië, Hongarije etc. Die landen behoren daarmee tot de 'bestaande orde', de DDR niet.'¹⁷

Mogelijk heeft inderdaad sympathie met de underdog DDR een rol gespeeld, maar het lijkt er toch meer op dat een tamelijk breed gedragen afkeer van de Vietnam-politiek van de Verenigde Staten en weerzin tegen de NAVO waarin niet-democratische landen als Portugal, Spanje en het Griekenland van de kolonels meededen, een belangrijke impuls hebben gegeven aan het zoeken naar een alternatief voor het ooit zo bewonderde Amerika. In elk geval kan men constateren dat er onder politiek geëngageerde jongeren, van communistischen huize maar ook onder jonge leden en aanhangers van politieke partijen als PVDA, PSP en D'66 een vrij algemeen verbreid gevoelens bestond dat de Nederlandse regering zich al te volgzzaam opstelde tegenover de Verenigde Staten. In Roemenië, dat zich binnen het Warschaupact een relatief

zelfstandige opstelling in zijn buitenlandse politiek veroorloofde, had Nederland in de jaren zestig de reputatie van 'het Albanië van het Westen', juist vanwege die volgzzaamheid ten aanzien van de Verenigde Staten.¹⁸ Een zekere identificatie met de underdog DDR als het 'betere Duitsland' sloot mogelijk aan bij dit soort eerder emotioneel dan rationeel-politiek gefundeerde overwegingen.

Waar ook precies de wortels lagen van de sympathie voor de DDR, de 'organen' van dat land wisten die sympathie te lokaliseren en te benutten.¹⁹ Warnecke, de voor de Benelux verantwoordelijke functionaris van de Liga für Völkerfreundschaft slaagde erin de Nederlandse 'Helsinki-groep' bijeen te krijgen. De voorzitter van de bijeenkomst, Van der Spek, concludeerde dat er in Nederland een comité moest komen voor de erkenning van de DDR. Hij achtte erkenning van de DDR een politieke noodzaak, maar was bepaald niet blind voor de negatieve aspecten van dat land, zoals het ontbreken van vrijheid van meningsuiting en het feit dat er politieke gevangenen in de cel zaten. Een comité zoals dat Van der Spek voor ogen stond, zou in eerste aanleg moeten bestaan uit leden van de Helsinki-groep, aangevuld met een groep binnen de Nederlandse Christelijke Studentenvereniging (NCSV), die erkenning van de DDR propageerde.²⁰

Aan Oost-Duitse kant was men er vooral op uit niet-communistische parlementariërs voor de erkenning te winnen, niet alleen van de PSP, maar liefst ook van de PVDA. In deze partij had, aangeblazen door het bekende pamflet *Tien over rood* dat 'onvoorwaardelijke erkenning van de DDR' eiste, een discussie plaats gevonden over dit onderwerp. Een buitengewoon congres had in november 1966 beslist dat erkenning van de DDR voor de PVDA geen prioriteit had. Toen desondanks het Tweede Kamerlid H.J. Roethof zich eind 1969 bereid verklaarde zitting te nemen in een Nederlands Comité voor de erkenning van de DDR, moet dat voor Warnecke een opsteker zijn geweest. Overigens was Roethof evenmin als Van der Spek een bewonderaar van de DDR. Wel vond hij als jurist dat men in volkenrechtelijk opzicht niet net kon doen of dat land niet bestond.²¹

Het Comité Erkenning DDR, zoals het kortweg werd genoemd, bleef de wantrouwende aandacht van de BVD houden. Van de West-Duitse collega's vroeg en kreeg de dienst een bevestiging van het sterke vermoeden dat de Liga für Völkerfreundschaft en de Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland door de inlichtingendiensten van de DDR werden gebruikt om geschikte rekruten – toekomstige spionnen dus – te *spotten*.²² Want daar was het de BVD in dit geval uiteindelijk om te doen: niet alleen het onderkennen van pogingen om de politieke besluitvorming in Nederland te beïnvloeden – pogingen die maar gering effect sorteerden – maar vooral het onderkennen van pogingen om Nederlandse onderdanen te rekruteren voor spionageactiviteiten ten faveure van de DDR. In de praktijk bleek het voor de dienst niet altijd gemakkelijk deze twee activiteiten uit elkaar te houden.

In het voorjaar van 1972 stuurde het Comité Erkenning DDR een brief aan de ministers van Buitenlandse Zaken en van Volksgezondheid, met afschriften aan de vaste Kamercommissies voor die beleidsterreinen. In die brief voerde het Comité een pleidooi voor toelating van de DDR tot de Wereldgezondheidsraad van de Verenigde

Naties. Het briefpapier vermeldde het praktisch volledige Comité, in een samenstelling die Warnecke en zijn opdrachtgevers in Oost-Berlijn tot tevredenheid moet hebben gestemd. Behalve de al eerder genoemde Van der Spek, Roethof en Moerkerk waren er ook andere politici van de partij, zoals G.B.J. Cammelbeek, G. Klein en E. Jurgens. Desondanks bleek minister N. Schmelzer van Buitenlandse Zaken niet onder de indruk van dit pleidooi. Toch vond Höcker, de 'politiek adviseur' van de Oost-Duitse 'Vertretung', het van enige vooruitgang getuigen dat Schmelzer als minister de brief zelf had beantwoord en dat niet aan een ambtenaar had overgelaten.²³

Dat was goed opgemerkt van de politiek adviseur, want aan het eind van datzelfde jaar 1972 begonnen ambtelijke besprekingen tussen een Nederlandse en een DDR-delegatie over het aangaan van diplomatieke betrekkingen – hetgeen uiteraard erkenning van de DDR impliceerde. Deze besprekingen waren niet zozeer het resultaat van de inspanningen van het Comité Erkenning DDR, als wel van het feit dat eind 1972 tussen de Bondsrepubliek Duitsland en de DDR overeenstemming was bereikt over een Duits-Duits basisverdrag, waardoor de Nederlandse diplomatie zich vrij voelde dit voorbeeld te volgen.

Bij de afronding van de besprekingen over de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de DDR speelde de BVD nog een kleine rol. Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken had eraan vastgehouden dat de 'Vertretung', het Amsterdamse domein van Blankenburger en Höcker, zou worden opgenomen in de in te richten ambassade van de DDR in Den Haag. Intern bij de BVD werd dit een aardig succesje gevonden, omdat de dienst er bij Buitenlandse Zaken op had aangedrongen de Oost-Duitsers niet meer dan één diplomatieke vestiging toe te staan. Handhaving van de 'Vertretung' in Amsterdam zou het de BVD alleen maar moeilijker hebben gemaakt om zicht te houden op het doen en laten van de al dan niet diplomatieke functionarissen van de DDR.²⁴

Of de activiteiten van het Comité Erkenning DDR nu wel of niet hadden bijgedragen aan de diplomatieke erkenning van de DDR door Nederland, nu die erkenning eenmaal een feit was, hadden de Oost-Duitsers het comité niet meer nodig voor hun verdere plannen. Tot die plannen behoorde in elk geval het voorbereiden van het Tiende Wereldjeugdfestival, dat in de zomer van 1973 in 'Berlin Hauptstadt der DDR' zou plaatsvinden.

In het voorjaar van 1973 werd, met Warnecke op de achtergrond, in Nederland een voorbereidingscomité opgericht dat de Nederlandse deelname aan dit festival zou moeten organiseren. De BVD berichtte daarover zowel aan de eigen minister van Binnenlandse Zaken als aan de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken, terwijl het ministerie van CRM niet werd vergeten in verband met de subsidie die dit departement in het vooruitzicht had gesteld. De dienst liet weten dat in de zomer in Oost-Berlijn het Tiende Wereldjeugdfestival zou plaatsvinden onder auspiciën van de World Federation of Democratic Youth (WFDY), een internationale communistische mantelorganisatie. Het programma van het festival, aldus de dienst, zou erop gericht zijn de 'sterke anti-imperialistische gevoelens' van de jongeren uit de gehele wereld tot uitdrukking te laten komen. Van Oost-Europese zijde was erop

aangedrongen ook in Nederland een voorbereidingscomité op te richten dat de samenstelling van een delegatie zou moeten regelen. In het Nederlandse voorbereidingscomité was een achttal jongerenorganisaties vertegenwoordigd, waaronder de PSP-jongeren, de Socialistische Jeugd (SJ), de NCSV en het Jongerenkomitee voor Uitwisseling (JKU). Dit JKU was speciaal voor de gelegenheid opgericht door de Moskougetrouwe Vereniging Nederland-USSR. Men zou kunnen zeggen dat deze vier organisaties de harde kern vormden van wat de Nederlandse delegatie naar het festival in Berlijn zou worden. Van die delegatie zouden nog enkele andere, minder uitgesproken met de DDR sympathiserende jongerenorganisaties deel uitmaken. Daar was de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), de Nederlandse Politieke Jongeren Contactraad (NPJCR), het Nederlands Komitee voor Internationaal Jongerenwerk (NKIJ) en de Studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen (SIB).

Ondanks het politiek gevarieerde karakter van het gezelschap bleek in het voorbereidingscomité de SJ en vooral het JKU een belangrijke sturende rol speelden. Interessant maar niet verrassend was het feit dat aan de CPN gelieerde organisaties als het Algemeen Nederlands Jongerenverbond (ANJV) en de Algemene Studentenvereniging Amsterdam (ASVA), waarin de CPN op dat moment een grote invloed had, op het appel ontbraken.

Eind juni vond in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky een bijeenkomst plaats waarbij de Nederlandse deelnemers met elkaar konden kennismaken. Bekend werd gemaakt dat CRM 75 gulden per deelnemer had toegezegd en dat de Nederlandse delegatie ruim honderd deelnemers zou tellen, waarvan vijftien behoorden tot het JKU.

Het programma van die avond stond uiteraard helemaal in het teken van de DDR. De ambassade van de nu internationaal erkende DDR had een diplomaat afgevaardigd die de bedoeling van het festival uiteenzette. Het ging erom, dat via deze grote manifestatie het streven van de DDR naar vrede en veiligheid onder de aandacht gebracht zou worden van alle jongeren in de wereld. Omdat in het Westen het streven naar vrede het meest leefde onder de jeugd, verklaarde de diplomaat van dit jeugdfestival positieve resultaten te verwachten. In aansluiting daarop was er een lezing over 'het imperialisme' door de zichzelf als 'de laatste Stalinist' afficherende journalist W. Klinkenberg.

In het kader van de voorbereiding op het festival besloot de Nederlandse delegatie, voor zover op deze bijeenkomst aanwezig, zich in Oost-Berlijn te onderscheiden door klompen te dragen en een boerenzakdoek als sjaal om te doen.²⁵

Het festival zelf vond plaats van 28 juli tot 5 augustus 1973 in Oost-Berlijn, door de Oost-Duitse autoriteiten ritueel 'Hauptstadt der DDR' genoemd. Gastheer was de Freie Deutsche Jugend (FDJ), de jongerenorganisatie van de SED. De Nederlandse delegatie stond onder leiding van Ellen Posthuma (JKU) en G. J. van Aniel (NCSV). Zoals gebruikelijk in de landen van het reëel bestaande socialisme werden delegaties, maar vooral delegatieleiders in de watten gelegd. Posthuma en Van Aniel hadden tijdens het festival een auto van het Russische merk Wolga met chauffeur ter beschikking.²⁶

De BVD had zich nogal wat inspanningen getroost om zicht te krijgen op wat zich in Berlijn zou afspelen. Zo'n tien procent van de ruim honderd Nederlandse deelnemers gaf in Berlijn acte de présence op verzoek van de dienst. Het doel van deze operationele inzet was niet zozeer om op de hoogte te raken van de door SED en FDJ voorgekookte leuzen en resoluties die zouden worden aangenomen. Inhoud en strekking daarvan waren ruim van tevoren wel duidelijk. Het was de BVD vooral te doen om het onderkennen van de pogingen tot 'Anbahnung' (benadering en rekrutering) die naar de stellige mening van de dienst door Markus Wolfs HVA ondernomen zouden worden. In de voorgaande jaren hadden specialisten van de dienst door eigen ervaringen en gesprekken met collega's van buitenlandse diensten, uiteraard vooral met Duitse collega's, het nodige inzicht gekregen in de werkwijze van de Oost-Duitse inlichtingendienst. Een van de onderdelen daarvan was het op relatief jonge leeftijd rekruteren van zogeheten 'Perspektivagenten', vaak nog studenten of ambtenaren aan het begin van hun loopbaan, die op termijn ingezet zouden worden tegen doelen die voor de DDR interessant waren, bij voorkeur in de sfeer van NAVO, Defensie en Buitenlandse Zaken.²⁷

De operationele inzet van de BVD was erop gericht de HVA op eigen terrein weerwerk te bieden. Men hoopte dat personen die voor de HVA aantrekkelijk waren en die door de dienst tevoren waren gerekruteerd, door de Oost-Duitse dienst zouden worden 'opgepikt'. Op die manier zouden zich eventueel interessante dubbeloperaties kunnen ontwikkelen die verder inzicht zouden geven in de modus operandi maar vooral in de concrete doelen van de HVA in Nederland. Een daarop gebaseerd en zo nodig aangepast beveiligingsprogramma zou als resultaat daarvan de veiligheid van Nederland en zijn bondgenoten ten goede komen.

Dat was de redenering. Jammer voor de dienst leverde het Tiende Wereldjeugdfestival niet op wat men ervan had verwacht of in elk geval had gehoopt. De dubbeloperaties bleven achterwege. Wel kreeg de dienst indicaties dat sommige Nederlandse delegatieleden betere relaties hadden of kregen met hun Oost-Duitse gastheren/begeleiders dan anderen, maar of in die gevallen van 'Anbahnung' gesproken kon worden bleef onduidelijk. Pas enkele jaren later, toen het Berlijnse festival en de onvermijdelijke reünie al lang en breed achter de rug waren, kreeg de BVD via andere kanalen indicaties dat het festival wat de HVA betreft toch niet helemaal zonder aanknopingspunten was gebleven. Deze indicaties wezen erop dat enkele vrouwelijke delegatieleden de aandacht hadden getrokken van HVA-functionarissen en dat deze functionarissen probeerden met deze dames een vertrouwelijke relatie op te bouwen. Naar inmiddels bekend recept werd vervolgens geprobeerd hen te bewegen in Brussel, liefst bij het NAVO-hoofdkwartier, te solliciteren. De bedoeling was in elk geval voor de BVD wel duidelijk. Overigens is het aannemelijk dat de Oost-Duitse pogingen uiteindelijk niet het gewenste resultaat hebben opgeleverd. Uitwijzing of aanhouding van Oost-Duitse 'Agentenführer' bleef achterwege; arrestatie was niet aan de orde.²⁸ Dat laatste was wel het geval in de affaire-Lewin.

De merkwaardige zaak-Lewin

In de nacht van 13 op 14 februari 1975 werd een poging tot bomaanslag gedaan op een gedeelte van de metrobouw in de Amsterdamse Bijlmermeer. Er volgde arrestatie van onder meer M. Lewin die de schuld van de aanslag zou hebben willen werpen op enkele linkse organisaties die voor de vijftiende februari een demonstratie hadden aangekondigd tegen de aanleg van de metro.

Al vanaf het einde van de jaren vijftig was Lewin betrokken geweest bij de oprichting van verschillende rechts-extreme groeperingen c.q. politieke partijen. Vooral de in 1968 opgerichte Partij Nieuw Rechts (PNR) kwam in het nieuws door racistische leuzen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1974: 'Amsterdam van vreemde smetten vrij'. Lewin was toen lijsttrekker en haalde 180 stemmen. Eveneens in 1968 startte Lewin de uitgave van *Rechts-om*, in 1971 omgedoopt tot *De Vrije Pers*. Het blad had de pretentie de spreekbuis te zijn van de zwijgende meerderheid.

De PNR zou de crisis die op de arrestatie volgde waarschijnlijk niet te boven komen, meende de BVD, zeker als men bedacht dat de weinige activiteiten van de PNR hoofdzakelijk waren geïnitieerd door Lewin.²⁹

De aanhouding van drie personen die de bomaanslag hadden willen plegen, alsmede die van Lewin, was het gevolg geweest van een tip van de BVD die via de Centrale Recherche-informatiedienst bij de Amsterdamse politie was terechtgekomen. De dienst had de plannen ontdekt door een samenloop van omstandigheden. Al jaren verdacht de BVD Lewin ervan een relatie te hebben met een Oost-Duitse inlichtingendienst. Zijn geregelde bezoeken aan de Leipziger Messe aan de ene kant en zijn vaak wat blufferige en daardoor onhandige pogingen om gegevens over de NAVO in handen te krijgen anderzijds gaven daartoe ruim aanleiding. Op enig moment, toen de aanwijzingen in de richting van spionageactiviteiten talrijker werden, achtte de dienst de tijd gekomen Lewins telefoon te 'tappen'. Zoals te doen gebruikelijk vroeg en kreeg de dienst hiertoe de toestemming van vier ministers, inclusief de minister-president. Niet gering was de verbazing en opwinding van de dienst toen uit de afgeluisterde telefoongesprekken steeds duidelijker naar voren kwam dat Lewin op de een of andere manier betrokken was bij een poging om de Amsterdamse metro in aanbouw op te blazen. Vooralsnog zag de BVD Lewin als de intellectuele dader daarvan. Maar er was meer.

De huiszoeking die op de genoemde aanhouding volgde, bracht aan het licht dat Lewin een krachtige radio-ontvanger afgesteld had staan op de golflengte van een Oost-Duitse inlichtingendienst, in dit geval – gezien de radiofrequenties – hoogstwaarschijnlijk de militaire inlichtingendienst Verwaltung für Koordinierung (VfK). In een speciaal ingericht opbergvak werden bovendien zogeheten 'one time-pads' gevonden, hulpmiddelen om gecodeerde berichten in 'klare taal' om te zetten. Kortom, Lewin bleek niet alleen actief te zijn in het rechts-extreme milieu, maar bovendien een relatie te onderhouden met een Oost-Duitse inlichtingendienst.³⁰

Over deze interessante maar ook merkwaardige zaak sprak het plaatsvervangend hoofd van de dienst, Neervoort, enige tijd later met minister-president Den Uyl. De

hele affaire kwam de dienst niet slecht uit. Den Uyl was er altijd al, als lid en later voorzitter van de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten en nu ook als minister-president, niet gerust op dat de BVD het rechtse extremisme voldoende in de gaten hield.³¹ De zaak-Lewin was een mooie gelegenheid de minister-president te laten zien dat de dienst wel degelijk ook in die sector alert was. Voor Den Uyl, zo berichtte Neervoort in het Aurora-gezelschap, was Lewins berichtenverkeer met de DDR (VfK) een eyeopener geweest.³²

Voor de BVD echter was de combinatie van rechts-extremisme en binding met een Oost-Duitse inlichtingendienst minder een contradictie dan misschien voor de minister-president. Het was de dienst al langer bekend, door contacten met de West-Duitse collega's maar ook door de memoires van een overloper van een Tsjecho-Slowaakse inlichtingendienst, dat de Oost-Duitse diensten soms rechts-extremistische en/of antisemitische personen en activiteiten stimuleerden. In sommige gevallen was er sprake van een Oost-Duits-Tsjecho-Slowaakse samenwerking. De bedoeling daarvan was de publieke opinie in het Westen te doen geloven dat het West-Duitse revanchisme nog springlevend was en een gevaar voor de vrede.³³ In het kader van deze gerichte desinformatie bestond er nog in de jaren tachtig een samenwerking tussen de afdeling x van de HVA, die daarvoor speciaal was opgericht, en West-Duitse rechtse extremisten.³⁴ Iets dergelijks, zo redeneerden sommigen bij de BVD, zou in dit geval best eens aan de orde kunnen zijn. Daarbij bleef dan wel onverklaard waarom de DDR er belang bij zou hebben om linkse activisten de schuld in de schoenen te schuiven van de mislukte bomaanslag.

Na verloop van tijd werd steeds duidelijker dat de gegevens die de BVD bij het Openbaar Ministerie had aangedragen, niet konden leiden tot strafrechtelijke vervolging. In een bijeenkomst met de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten ging Kuipers daarop nader in. Hij lichtte toe dat aan Lewin niet spionage – het strafbare feit genoemd in artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht – ten laste was gelegd omdat niet bewezen kon worden dat hij feitelijk staatsgeheimen had uitgeleverd. Evenmin was gebleken dat hij bij de beoogde bomaanslag betrokken was in opdracht van een Oost-Duitse instantie. Dat buiten iedere twijfel was komen vast te staan dat Lewin in conspiratief contact had gestaan met een Oost-Duitse inlichtingendienst, deed daaraan niets af. Het enkele feit van het onderhouden van relaties met buitenlandse inlichtingendiensten leverde onder de geldende Nederlandse wetgeving geen strafbaar feit op. Het is niet alleen mogelijk, maar zelfs hoogstwaarschijnlijk dat Kuipers in dit politieke gezelschap de gelegenheid aangreep om de hem hoog zittende kwestie van het verouderde artikel 98 nog eens onder aandacht te brengen.³⁵ Overigens werd Lewin uiteindelijk ook vrijgesproken van betrokkenheid bij de mislukte bomaanslag.³⁶

Rechts-extremisme, zo mag uit het bovenstaande blijken, had ook gedurende de Koude Oorlog de aandacht van de BVD. In het volgende hoofdstuk komt dat nog nader aan de orde. Dat neemt niet weg dat in die periode de prioriteiten van de dienst toch vooral lagen op het gebied van de spionagebestrijding, het volgen van het nationale en internationale communisme en, zoals nog zal blijken, het onoverzicht-

lijke terrein van het terrorisme. Wat de spionage vanuit de landen van het Warschaupact betreft namen de diensten van de DDR, zoals gezegd, een aparte plaats in. Door een aantal gevallen die de BVD hetzij via partnerdiensten onder ogen kreeg, hetzij zelf aan het licht bracht, werd in toenemende mate duidelijk hoe gelijk Damsté had gehad toen hij in 1966 waarschuwde voor intensivering van de spionageactiviteit tegen NAVO-instellingen in het Beneluxgebied. Daarvan bleek de HVA van Markus Wolf een flink deel voor zijn rekening te nemen.

De zaak-Wilfried L.

In 1975, enkele maanden na de aanhouding van Lewin, werd in het Zuid-Limburgse Brunssum een West-Duitser aangehouden op verdenking van spionage tegen het in de nabijheid gevestigde hoofdkwartier van AFCENT, een van de subhoofdkwartieren van de NAVO. De man, Wilfried L., was gehuwd met een Nederlandse en dreef in Brunssum een snackbar. In 1973 ging hij op bezoek bij een neef die in de DDR woonachtig was. Daar maakte L. kennis met een vriendelijke heer die zich voorstelde als *Referent für Statistik* bij het bureau van de ministerraad van de DDR. Hij interviewde L. over diens indrukken van de DDR en als tegenprestatie mocht L. een bezoek aan Dresden brengen. Gedurende dit verblijf ontdekte L. dat er bij de boeren in de omgeving nog veel zogenaamd boerenantiek aanwezig was en dat die boeren bereid waren dat antiek voor relatief weinig geld te verkopen. L. rook handel en besprak met de inmiddels bevriende *Referent* de mogelijkheid om in het groot dit soort antiek in te kopen en naar Nederland te exporteren. Die beloofde hem contact op te nemen met medewerkers van het Ministerium für Aussenhandel.

Al snel na terugkeer in Brunssum kreeg L. een uitnodiging om in Oost-Berlijn de zaak te komen bespreken. Daar werd hij door de *Referent* voorgesteld aan twee heren die zich bekendmaakten als medewerkers van de *Hauptverwaltung Aufklärung* (HVA) van het Ministerium für Staatssicherheit. De heren konden de handel die L. voor ogen had wel degelijk bevorderen, maar tegen een prijs. L. zou contacten moeten leggen met personeel van AFCENT om op die manier geheime NAVO-gegevens in handen te krijgen. Daarnaast zou hij moeten proberen inlichtingen te krijgen over officieren die bij AFCENT werkzaam waren en financiële problemen hadden. L. ging op de voorstellen in en werd geheim medewerker van de HVA in ruil voor hulp en steun bij zijn antiekhandel.

L. probeerde aan zijn deel van de overeenkomst inhoud te geven door in bars en cafés in Brunssum en omgeving contacten te leggen met vooral Duits personeel van AFCENT. Op die manier slaagde hij erin, enig 'licht' materiaal in handen te krijgen waarvoor hij zijn contacten relatief hoge bedragen betaalde. Deze 'successen' brachten de HVA ertoe hem gerichtere opdrachten te geven. De Oost-Duitsers bleken vooral belangstelling te hebben voor de procedures van versleuteling die door de cryptografische diensten van de NAVO werden toegepast. Zij wisten L. zelfs de nummering van de desbetreffende documenten op te geven waarvan de classificatie 'geheim' of hoger

was. Duidelijk was dat de opdrachtgevers van de HVA precies wisten wat zij wilden weten.

L. kreeg in zijn jacht op de gewenste documenten een goede relatie binnen AFCENT. Deze militair verklaarde zich bereid L. tegen een behoorlijke financiële vergoeding te helpen. L. besprak dit met zijn vrienden van de HVA, die hem een speciale camera meegaven waarmee de militair de documenten zou kunnen fotograferen. Inderdaad kreeg L. door zijn militaire relatie een film geleverd met opnamen van een NAVO-document. Een verheugde L. betaalde daarvoor een flink bedrag, en beloofde meer. Groot was zijn teleurstelling toen zijn 'Agentenführer' deze opnamen omschreef als 'inferieur materiaal'. Toen de militair, door L. geconfronteerd met deze bevinding, de hem beloofde extra beloning niet kreeg, weigerde hij de camera terug te geven, waardoor L. in hoge nood raakte. Door zijn toedoen was de HVA een geavanceerde camera kwijtgeraakt, die – wie weet – bij de tegenpartij terecht zou kunnen komen. Maar vooral moest L. bruikbaar materiaal leveren om zijn lucratieve handel te kunnen voortzetten. In zijn jacht daarop werd hij steeds onvoorzichtiger. Hij solliciteerde zelf – vergeefs – bij AFCENT; hij benaderde op onvoorzichtige en onbeheerste manier een reeks militairen, eveneens vergeefs. In zijn wanhoop benaderde hij ten slotte een Duitse onderofficier op zodanig grove wijze dat deze naar zijn superieuren stapte, waarop L. begin april 1975 door de Rijksrecherche werd aangehouden.

Anders dan in de zaak-Lewin werd in dit geval artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht in stelling gebracht. De rechtbank in Maastricht achtte bewezen dat L. meermalen het strafbare feit had gepleegd genoemd in dat artikel, het verrichten van handelingen 'ondernomen met het oogmerk om zonder daartoe gerechtigd te zijn de beschikking te krijgen over enig gegeven waarvan de geheimhouding door het belang van de Staat of van zijn bondgenoten wordt geboden'. L. werd veroordeeld tot twee jaar en zes maanden gevangenisstraf.

Ging het in het geval van Wilfried L. om een affaire die zich tamelijk rechttoe rechtaan had voltrokken, een affaire die ongeveer gelijktijdig speelde liet een heel andere modus operandi zien. In 1971 had de HVA een echtpaar onder de valse naam Schadock via Oostenrijk Nederland laten binnenreizen om zich daar te vestigen. De werkwijze van de Oost-Duitse dienst bestond er in, om in het bevolkingsregister van een grote West-Duitse stad door een betaalde agent tientallen valse persoonskaarten te laten plaatsen. In enkele gevallen was op deze kaarten aangegeven 'afgevoerd naar Holland' – een inmiddels bekende methode om *illegals* (onder een valse identiteit opererende medewerkers van de HVA) in te sluizen. De 'Schadocks' konden zich met verwijzing naar hun 'verhuizing' vestigen in Sittard, met de opdracht inlichtingen te verzamelen over het AFCENT-hoofdkwartier. Via onder meer radio en 'dode brievenbussen' onderhielden zij contact met het HVA-hoofdkwartier.

Toen in 1976 de *Oberleutnant* bij de HVA Werner Stiller naar het Westen overliep en er door diens mededelingen een aantal HVA-agenten in de Bondsrepubliek werd gearresteerd, kreeg het echtpaar Schadock via de radio van de HVA de goede raad ogenblikkelijk naar de DDR terug te keren. De Oost-Duitse *illegals* voelden zich echter

zo veilig dat zij het HVA-hoofdkwartier ervan wisten te overtuigen dat zij in Nederland geen gevaar te duchten hadden. Dat was een verkeerde inschatting. Eind december 1977 werden de 'Schadocks' in Sittard aangehouden. Bij huiszoeking in hun woning werd een nog niet verzonden inlichtingenrapport aangetroffen over bepaalde raket-systemen van de NAVO.³⁷

De 'Schadocks' waren niet de enige *illegals* die door Stiller boven water werden getild. Een frappant voorbeeld van zo'n ontdekte *illegal* was de directeur van het in Vlissingen gevestigde bedrijf Hoechst. Deze H.S.P. werd op 29 januari 1979 tijdens een directeursvergadering gebeld vanuit Berlijn. Hij verliet onmiddellijk daarop de vergadering met de mededeling dat het slecht ging met zijn moeder, die in Duitsland woonde. P. vertrok nog dezelfde dag per vliegtuig naar Berlijn om nooit terug te keren. Op termijn kreeg hij een hoogleraarsfunctie aan de Oost-Berlijnse Humboldt Universität.

P. was van 1970 tot zijn overhaaste vertrek in 1979 bij Hoechst werkzaam geweest. Bij de HVA stond hij geregistreerd onder de agentennaam Brocken.³⁸

Het lijkt erop dat de Oost-Berlijnse Humboldt Universität op zijn minst voor een deel het domein van het Ministerium für Staatssicherheit, c.q. van de HVA was. Eind 1982 werd een hoogleraar Neerlandistiek aan die universiteit, een zekere professor A.F.R. Spreu, door de Rotterdamse vreemdelingenpolitie aangehouden op aanwijzing van de dienst.³⁹ Onder een andere – valse – naam had hij in de Maasstad een agent van de HVA willen ontmoeten.

Achteraf gezien was Spreu in Nederland geen onbekende. In 1966 al – het jaar waarin het NAVO-hoofdkwartier naar Brussel verhuisde – had hij een visum voor Nederland aangevraagd en gekregen om deel te kunnen nemen aan een taalkundig congres. Vanaf de oprichting in 1978 was hij bestuurslid van het Freundschaftskomitee DDR-Niederlande, onderdeel van de Liga f r Völkerfreundschaft. Het Freundschaftskomitee, zonder twijfel een instrument van de SED, wellicht ook van de HVA, was bedoeld als tegenhanger van de vereniging Nederland-DDR (VND), die toen al vier jaar bestond. Hoewel niet is gebleken dat Spreu gebruikmaakte van de betrekkingen tussen het Freundschaftskomitee en de VND voor zijn activiteiten in Nederland ten behoeve van de HVA, is dit wellicht de plaats om iets te zeggen over wat er bij de BVD bekend was over de VND.

De Vereniging Nederland-DDR was opgericht met het doel 'het bevorderen van de kennis van land en volk der DDR in Nederland in al zijn aspecten, teneinde te komen tot een vriendschappelijke relatie tussen de volkeren van beide landen'.⁴⁰ De beide vriendschapsverenigingen vulden elkaar aan en dienden hetzelfde belang, namelijk dat van de DDR. In het bestuur van de VND zaten, zeker in het begin, voornamelijk dissidente communisten zoals we die al eerder in dit hoofdstuk tegenkwamen. De eerste voorzitter, D. van der Meer, had voor de Tweede Wereldoorlog voor de Komintern gewerkt en had tijdens die oorlog contacten onderhouden met het inlichtingenapparaat van Goulouze.⁴¹

In de jaren tachtig schreef de BVD over deze vereniging een zogeheten regeringsbrief onder de veelzeggende titel 'De VND, een politiek instrument van de DDR'. Aanleiding

daartoe was een in de Amsterdamse Koopmansbeurs te houden 'DDR manifestatie' waar de BVD 'een MfS presentie' meende te mogen verwachten.⁴² In het rapport liet de dienst weten dat de Vereniging Nederland-DDR 'feitelijk volledig onder controle van de DDR' stond. Van die positie maakte de DDR gebruik, aldus de BVD, door de vereniging te gebruiken als intermediair voor het tot stand brengen van informele politieke contacten en 'door het selecteren van personen ten behoeve van de HVA van het Ministerium für Staatssicherheit'.⁴³ Kortom, in de persoon van Spreu, zo leek het wel, kwamen alle elementen samen die door de BVD door de jaren heen met wantrouwen werden gezien.

De zaak-Spreu kwam in 1982 aan het rollen doordat de hoogleraar – in het jargon van de HVA een 'inoffizielle Mitarbeiter' (IM) geheten – in Rotterdam een dubbelagent zou ontmoeten van een bevriende dienst. Hij zou gegevens moeten overbrengen over NAVO-aangelegenheden, met name over de kwestie van de plaatsing van de kruisvluchtwapens, die op dat moment actueel was.⁴⁴ De vragen van Oost-Duitse kant werden zo indringend dat besloten moest worden de dubbeloperatie af te breken. De geplande ontmoeting in Rotterdam werd aangegrepen om de IM Spreu aan te houden.

Dubbeloperatie Vaandelaar

Niet heel veel later, in 1984, werd in Nederland alweer zo'n IM aangehouden. Hij had als opdracht een Nederlandse agent zover te krijgen dat deze uiteindelijk een interessante post zou gaan bekleden binnen de NAVO in Brussel. In dit geval ging het om een dubbeloperatie van de BVD waarbij opviel hoeveel gelijkenis deze affaire vertoonde met de hierboven besproken zaak-Spreu. In een kwartaaloverzicht lichtte de dienst de gang van zaken nader toe. Speciaal werd aandacht geschonken aan het fenomeen IM. De dienst wees erop dat het daarbij vrijwel altijd ging om hooggeschoolde Oost-Duitse burgers die door de HVA werden ingeschakeld om eventueel in een inlichtingenoperatie in het buitenland assistentie te verlenen. Die assistentie kon bestaan uit koeriersdiensten, deelname aan een observatieactie of het optreden als contactpersoon – zoals bij Spreu het geval was geweest. Ook in het geval van de dubbeloperatie Vaandelaar werd de IM ingezet als contactpersoon.

De relatie van Vaandelaar met de Oost-Duitse HVA was vanaf het begin begeleid door de BVD. Als dienstplichtig militair was hij in aanraking gekomen met een functionaris van de DDR-ambassade. Of deze diplomaat tegelijkertijd ook als HVA-officier optrad, was onderwerp van discussie, maar de mening van de deskundigen bij de BVD neigde wel in die richting. Het echte werk voor Vaandelaar begon pas toen hij in Oost-Berlijn kennis maakte met 'Günther', die voortaan zijn contactman zou zijn en naar Nederland zou reizen. Deze IM 'Günther' bleek in zijn 'vak' niet zo erg door de wol geveerd te zijn en liet nogal wat steken vallen op het gebied van operationele beveiliging. Maar de reden waarom de dubbeloperatie aan Nederlandse kant niet voortgezet kon worden, was gelegen in het feit dat 'Günther' zijn 'vriend' Vaandelaar onder steeds sterkere druk zette om te solliciteren bij de ministerie van Defensie, met als uiteindelijk doel het verkrijgen van inlichtingen over NAVO-zaken.

Omdat de dienst maar ook Vaandelaar zelf niet aan de wensen van 'Günther' konden en wilden tegemoetkomen, werd besloten de dubbeloperatie te beëindigen met de hierboven gememoreerde aanhouding.

In overleg met de West-Duitse collega's werd 'Günther' uiteindelijk uitgewisseld voor een inlichtingenagent die in de DDR gevangen zat.⁴⁵

Opvallend is dat het de HVA in praktisch alle hierboven weergegeven Oost-Duitse inlichtingen-operaties uiteindelijk te doen was om gegevens over de NAVO. Hieruit zou men kunnen afleiden dat onder de diensten van de landen van het Warschaupact de diensten van de DDR, in het bijzonder de HVA, op dit terrein een speciale taak toebedeeld hadden gekregen. Dat betekende overigens niet, zoals we nog zullen zien, dat de inlichtingendiensten van andere Oost-Europese landen geen belangstelling voor de NAVO hadden. Dat was al gebleken in de besproken Roemeense affaire-Rousilhe en dat zal verder blijken wanneer de activiteiten van onder meer de Sovjet-Russische diensten ter sprake komen.

Rechts-extremisme

De nadruk in de vorige hoofdstukken op de aandacht van de BVD voor het communisme in zijn verschillende verschijningsvormen zou de indruk kunnen wekken dat de dienst in de periode van de Koude Oorlog extremisme van rechts niet serieus nam. Dat zou dan een misverstand zijn. Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft de dienst zich, eerst als BNV, daarna als CVD en vanaf 1949 als BVD, intensief beziggehouden met rechts-extremisme in zijn vele en uiteenlopende gedaanten. Weliswaar liet Einthoven zich begin jaren vijftig schamper uit over 'de politiek met een kleine p', die van de BVD aandacht verwachtte voor het rechts-extremisme, maar het hoofd van de dienst was voldoende ambtenaar om die politieke signalen ernstig te nemen.¹ Het is bovendien uiterst onwaarschijnlijk dat hij in ernst ooit heeft overwogen om neofascisme, neonazisme en andere vormen van rechts-extremisme buiten beschouwing te laten. Rechts-extremisme mocht dan in de ogen van Einthoven van gering belang zijn vergeleken met wat hij noemde 'de wereldomvattende strijd tegen het communisme', onder zijn leiding en verantwoordelijkheid bestond er voor dit politieke fenomeen bij de dienst wel degelijk een permanente aandacht, inclusief de inzet van operationele middelen.²

Wat verstond de BVD onder rechts-extremisme? Het is een moeilijk nauwkeurig te omschrijven begrip. Het omvat niet alleen neonazistische en neofascistische groepen en personen, maar – in elk geval in Nederland – ook groeperingen die bereid waren niet- of antidemocratische middelen te gebruiken om hun politieke doeleinden te verwezenlijken. Misschien heeft Sinninghe Damsté er nog wel de meest praktische en aan de praktijk ontleende omschrijving van gegeven, al blijft het daarin gebruikte begrip 'democratische rechtsorde' interpretatie noodzakelijk maken. In een nota aan minister van Binnenlandse Zaken Beernink omschreef hij als extremistisch die 'personen en groeperingen die, om politieke doeleinden te bereiken, de grenzen van de democratische rechtsorde blijkens hun activiteiten overschrijden, of krachten hun beginselen mogelijk zullen overschrijden'. In concreto had hij daarbij het oog op onder meer 'neo- en ex-nazi's'. Een apart probleem zag Damsté in het verschijnsel van extremistische personen die in niet-extremistische organisaties infiltreren.³

Van rechts-extremistische organisaties die aan Damstés omschrijving voldoen, zijn er in de loop van de tijd nogal wat geweest. Er waren groeperingen die zich verzetten tegen 'het weggeven van Indië'; er waren oud-illegalen die de regering 'te slap' vonden tegenover 'foute' Nederlanders en die het recht in eigen hand namen; er waren onverbeterlijke nationaal-socialisten die in het bestaan van de Koude Oorlog (Berlijn, de oprichting van de NAVO, de oorlog in Korea) de bevestiging zagen van hun gelijk toen zij aan het oostfront vochten tegen het bolsjewisme; er waren voormalige politieke delinquenten die misschien rechtse maar niet-nazistische partijen wilden gebruiken als voertuig voor hun onveranderde nationaal-socialistische opvattingen. Met de komst van gastarbeiders en rijksgenoten uit Oost en West aan het eind van de jaren zestig staken xenofobie en racisme de kop op, soms gekoppeld aan neonazistische ideeën. Een in het oog springend en permanent kenmerk van wat we bij gebrek aan een betere term 'rechts-extremisme' noemen, is de door de jaren heen volgehouden neiging tot onderlinge twist, afsplitsing, pogingen tot samenbundeling, het mislukken daarvan, gevolgd door het zoeken naar nieuwe bondgenoten en weer nieuwe pogingen om in de veelheid een soort eenheid te creëren. Dit alles was ook eigen aan het maoïsme, zoals we in hoofdstuk iv hebben gezien. Waar echter het maoïsme in Nederland van het politieke toneel is verdwenen of de maoïstische veren zijn afgeschud zoals bij de sp, was en is het rechts-extremisme een verschijnsel dat een taai leven heeft en onder wisselende benamingen steeds weer opduikt. Daarom is het rechts-extremisme dan ook nog altijd een object van de dienst, ook in de eenentwintigste eeuw.

De bestudering – het in de gaten houden – van het rechts-extremisme was al direct in mei 1945 begonnen. De voornaamste taak van het in die maand opgerichte BNV was het oprullen van de resten van organisaties als Gestapo, Sicherheitsdienst en Abwehr. Dat impliceerde het aanhouden, verhoren en overdragen aan justitie – in casu het Directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) – van ex-medewerkers van die organisaties, maar ook van hun Nederlandse informanten en agenten. Dit alles behoorde tot de taak van de Opsporingsdienst, verreweg het grootste onderdeel van het BNV. Een veel kleiner onderdeel, het bureau B, hield zich onder meer bezig met verschijnselen die konden duiden op een voort- of herlevend nationaal-socialisme. Het bureau probeerde berichten die daarop konden wijzen op hun waarde te schatten. Dat was bijvoorbeeld het geval met geruchten over de betrokkenheid van de zogenoemde ss-organisatie 'Werwolf' bij de ontsnapping van politieke delinquenten. De jacht op de 'Werwolf' bleek achteraf voornamelijk een jacht op spoken te zijn geweest, maar het BNV voelde zich, begrijpelijk, verplicht de geruchten te onderzoeken.

Niet alleen – al dan niet voormalige – nationaal-socialisten stonden in de belangstelling van het BNV. Ook enkelen die in de illegaliteit een rol hadden gespeeld, konden een bedreiging vormen voor de democratische rechtsorde. Op grond van hun verzetsverleden meenden sommigen het recht in eigen hand te mogen nemen wanneer de overheid naar hun mening te slap optrad tegen echte of vermeende collaborateurs. Zo vonden drie personen de dood door een bomaanslag op een Nederlander die twaalf

Het wapen van de BVD met de lijfspreuk van Eindhoven: 'Tegen de stroom'.

Het gebouw van de BVD aan het Haagse Stadhoudersplantsoen, later President Kennedylaan.
Het werd speciaal voor de BVD gebouwd en in 1957 in gebruik genomen.

De ambassade van de Sovjet-Unie, met het wapen van de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken.
 In de ambassade was de rezidentoera van de KGB ondergebracht. Joeri Andropov was het eerste hoofd van de KGB die secretaris-generaal van de CPSU werd en daarmee de machtigste man in de Sovjet-Unie.

Felix Meritis aan de Keizersgracht in Amsterdam was jarenlang het hoofdkwartier van de CPN.

Redactie en administratie
N. Z. Voorburgwal 230—
232 — Amsterdam-C.
Tel. Adm. 30263 en 30882
Tel. Red. 39813 en 39816
Gem. Girorekening W 5607

DE WAARHEID

VOLKSDAGBLAD VOOR NEDERLAND

Vrijdag 7 December 1945

STADESDITIE

De lonen moeten omhoog! Kosten van levensonderhoud stegen met 70 pCt.

„Wij hebben niets aan academische betogen over lonen en prijzen, met conclusies van theoretici, die buiten elke praktijk staan. Wij die van een loon van dertig of veertig gulden moeten rondkomen, voelen aan den lijve dat dit onmogelijk is; en wanneer men ons tracht aan te tonen, dat dit noodzakelijk is omdat anders een inflatie niet zou zijn te vermijden, dan antwoorden wij: „Indien het u ernst is met uw vrees voor inflatie, waarom richt deze vrees zich dan uitsluitend tot de lonen van arbeiders, kantoorbedienden en ambtenaren, terwijl gij overal elders de grootst mogelijke verspilling en verkwisting toelaat? De uitkering van de twaalf miljoen dividend aan de kapitaalbezitters van de Bataafse heeft de inflatie meer in de hand gewerkt dan een loonsverhoging aan hen, die thans gebrek lijden, gedaan zou hebben.”

De nood klopt aan
de deur

de Arbeid heeft berekend...
rekening van gezin...
for een van gezin...

WAT KOST ONS LEVEN ELKE WEEK?

Het Wetenschappelijk Bureau van
de C.P.N. berekende de kosten van
levensonderhoud voor een gezin van
4 personen:

Water (niet in alle gem.)	f 0.35
Huishuur	„ 6.10
Gas	„ 1.30
Electriciteit	„ 1.30
Brandstoffen	„ 1.—
Petroleum	„ 0.97
Waa- & schoonm. artikelen	„ 0.50
Sociale verzekeringen	„ 2.—
Verenigingen, krant, kerk	„ 1.55
Verkeer	„ 1.50
Onderwijs	„ 0.50
Lichamelijke verzorging	„ 1.—
Belasting	„ 1.—
Schoenreparatie	„ 1.—

Nederland
atooml
Philips maakt
uit kwik

AAN de Amerikaanse pr
soren die een bezoek
Philips brachten, werd
cyclotron getoond voor het
vormen van de atomen, die l
gereed is en die op één na
grootste apparatuur in de we
is. Het bleek, dat de Amerika
se geleerden weinig nieuws m
konden vertellen aan de Phil
mensen over de om...
het ene al...

administratie
burgwal 230—
Amsterdam-C.
37194 en 37796
30263 en 30882
rorekening W 5607

dag 31 December 1945

PROSIT!

AN het einde van dit jaar van
onze grote overwinning is het
onze een beleefte u allen, leers
en vrienden van „De Waarheid”
te zeggen voor de grote en
waterige bewijzing in het algeheel
„De Waarheid” gedragen door de
en vriendschap van de BVD had
„De Waarheid” gedragen door de
en vriendschap van de BVD had

IN dankbare hude en
die verblijdige nagedachte-
nis opgedragen aan onze
onvergetelijke kameraden:
ANTON DE LEEUW,
ALEX. DE JANSSEN,
LOU POSTMA,
JAN DIETERS,
KO. BEUZEMAKER,
WILLEM BERNERUS,
BOB NETER,
PAUL TOPS,
VAN WEZEL,
DEBROUWER,
„GOE”

DE WAARHEID

VOLKSDAGBLAD VOOR NEDERLAND

STADESDITIE

1945 — DE KETENEN VERBROKEN

Hoofdredac
A. J. Koeje
Directeur: N.
Abonn. pr. 30 c
f 1.30 p. mond.

5e Jaargang

In Felix Meritis zetelde ook de redactie van De Waarheid.
De BVD had enkele tientallen abonnementen op dit communistische dagblad.

De Chinese ambassade in Den Haag, waar het project Mongool van start ging.

MLPN

DE
MARXISTISCH-
LENINISTISCHE
PARTIJ VAN
NEDERLAND

GEEFT EEN MAANDBLAD UIT,
GENAAMD:

DE KOMMUNIST

VRAAG EEN GRATIS
PROEF-EXEMPLAAR

De MLPN werd door de BVD opgericht op uitdrukkelijke wens van de Chinese communistische partij. Het blad *De Kommunist* werd op het hoofdkantoor van de BVD volgeschreven.

[Persoonlijk archief Peter Boevé]

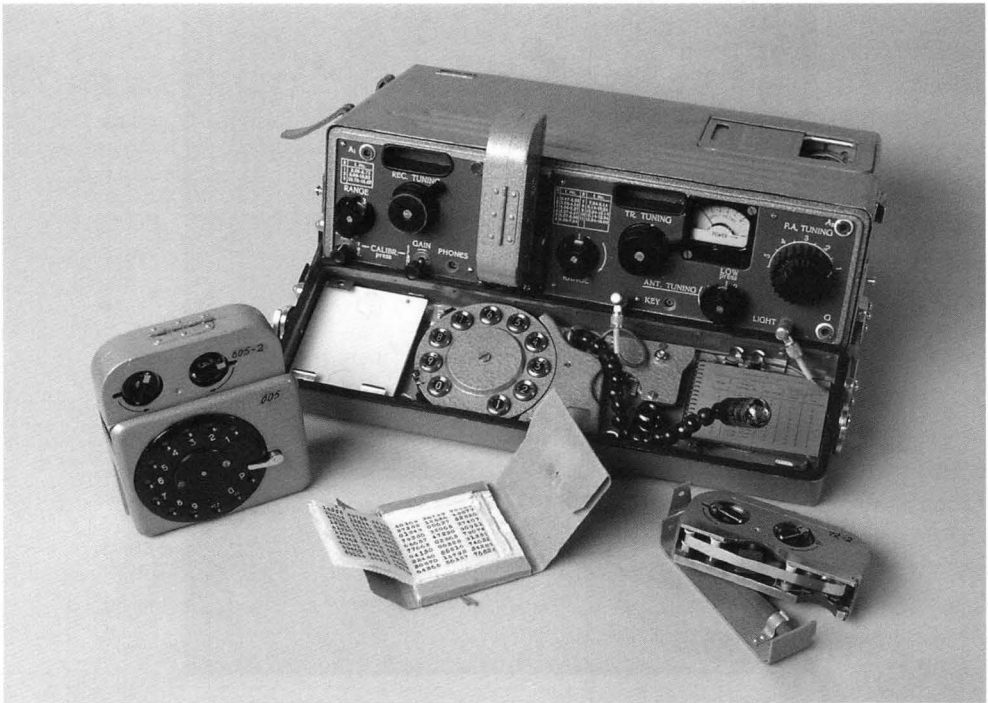
De ambassade van de DDR in Den Haag.
(onder) De BVD verdacht Max Lewin van spionage voor de DDR. [Persoonlijk archief Max Lewin]

Internationaal terrorisme: het Japanse Rode Leger gijzelt de Franse ambassadeur in Den Haag.
(onder) Terrorismisme van eigen bodem: *Rode Jeugd*, *Rode Hulp*, *Rood Verzetfront*.

De campagne tegen de neutronenbom, waarin de CPN als startmotor fungeerde.

De snelzender die de GROE aan dubbelagent Oester ter beschikking stelde.

Minister De Gaay Fortman (rechts) heet de Club de Berne welkom in Den Haag.
 Naast hem het hoofd van de BVD, A. Kuipers.
 (onder) Neervoort in een ernstig gesprek met G. Nollau, hoofd van het West-Duitse BfV.

MEDEWERKERS (mnl./vrl.) vac.nr. 2-4107/

MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN
Binnenlandse Veiligheidsdienst

Voor de verwerving en verwerking van informatie
baar niveau nodig in de buiten- en in de binnen-
In de buitendienst voor het leggen en onderhou-
gegevens; in de binnendienst om de verkregen
en te evalueren.

Tewerkstelling zal afwisselend in de buiten-
Vereist: diploma VWO of HBO. Ervaring met het
gebied strekt tot aanbeveling.

IE VAN BINNENLANDSE ZAKEN

Inlichtingenformulier sollicitanten

nt door de sollicitant, bij voorkeur met schrijfmachine
uwkeurig mogelijk te worden ingevuld.
ie bij de van toepassing zijnde tekst aank-

Vacatures bij de BVD. Invulformulier voor sollicitanten.

Het gebouw waarin de afdeling opleidingen van de BVD was ondergebracht.

P. de Haan volgde in 1977 Kuipers op als hoofd van de BVD.
(onder) In 1986 vertrok De Haan naar Brussel. A. Blom (links) volgde hem op.

Docters van Leeuwen meldt het einde van de Koude Oorlog en kondigt een grote reorganisatie aan.

Engelandvaarders zou hebben verraden, maar die nooit was berecht. De daders waren militairen met een verzetsachtergrond die behalve deze 'verrader' nog drie slachtoffers op hun programma hadden staan. Doordat een bom voortijdig ontplofte, konden zij worden ingerekend en konden verdere aanslagen worden verhinderd.

Wilde concurrentie voor de CVD

Weer anderen zetten hun illegale activiteiten voort, maar nu tegen het 'communistische gevaar', dat naar zij meenden door de overheid in casu de CVD niet of niet voldoende werd onderkend. De CVD kreeg te maken met 'concurrentie' van enkele organisaties die zich bij voorkeur presenteerden als 'anticommunistische inlichtingendienst'. De mensen die daarvan deel uitmaakten, hadden deels een verzetsachtergrond, nogal eens gecombineerd met een uiterst rechtse politieke instelling; deels waren ze in de oorlog apert 'fout' geweest, maar wat ze meebrachten was in elk geval een anticommunistische overtuiging. Deze vogels van zeer diverse pluimage vonden elkaar in een organisatie als de Stichting Opleiding Arbeidskrachten Nederland (SOAN), die op zijn manier 'inlichtingenwerk' bedreef tegen het communisme en zich daarvoor behoorlijk liet betalen, bijvoorbeeld door bedrijven die er wel wat geld voor over hadden om hun personeelsbestand te laten 'screenen' op communistische werknemers.

Op het eerste gezicht zou men zeggen dat Eindhoven deze vrijwillige anticommunistische hulpkrachten wel op prijs zou stellen. Het tegendeel was het geval. Eindhoven moest niets hebben van dit soort beunhazerij, bovendien op zijn terrein. Door de bedrijven waarmee de SOAN zaken deed waarschuwend aan te spreken bereikte hij dat die bedrijven zich van de stichting afwendden, waardoor op termijn de geldbronnen opdroogden.⁴

Bij het in de gaten houden van deze 'wilde jongens', zoals dit soort particuliere inlichtingendienstjes intern bij de CVD werd genoemd, werkte de CVD nogal eens samen met de Koninklijke Marechaussee. Die had vanuit eigen optiek belangstelling voor dit soort clubjes omdat er nogal eens militairen of oud-militairen bij betrokken waren. Dat was bijvoorbeeld het geval toen de Vereeniging Volkswaerbaarheid weer ten tonele verscheen.

De Vereeniging Volkswaerbaarheid, koninklijk goedgekeurd in 1900, streefde naar 'waerbaarheid van het Nederlandsche volk in nationalen en vaderlandschen zin'. Volkswaerbaarheid werd na de Tweede Wereldoorlog heropgericht door de reservekolonel b.d. en voormalige burgemeester van Ridderkerk, J.W. Klein. Zijn bedoeling was 'iets te doen tegen het communisme'. Een comité van aanbeveling dat Kleins streven ondersteunde, bestond uit onder anderen de voormalige opperbevelhebber generaal I.H. Reijnders en politici als C.P.M. Romme (KVP), J. Tilanus (CHU) en J.A. de Wilde (ARP). Klein zag de toekomst somber in. In het voorjaar van 1947 voorzag hij grote communistisch geïnspireerde politieke stakingen. Met het oog daarop belegde hij elke ochtend in sociëteit De Witte aan het Plein in Den Haag besprekingen met naar hij zei hoge ambtenaren van de aan dat plein gelegen departementen van

Oorlog, Buitenlandse Zaken, Justitie en Koloniën. Klein beweerde dat tijdens deze bijeenkomsten inlichtingen werden uitgewisseld over de te verwachten acties tegen de regering. Bovendien kwam er onder zijn toezicht, maar onder de directe leiding van een majoor een inlichtingendienst tot stand die – het verbaast niet – anticommu-nistisch van inslag was en die zich ten doel stelde de post te onderscheppen van vooraanstaande communisten, tot welke categorie ook de Leidse neerlandicus J.A.N. Knuttel behoorde.

De Vereniging Volksweerbearheid liet het niet bij een ‘gewone’ eigen inlichtin-gendienst. Bij de CVD kwamen berichten binnen dat men onder auspiciën van Klein bezig zou zijn met de opbouw van een ‘illegaal’ gedeelte van Volksweerbearheid. Dat zou bestaan uit een inlichtingendienst en een ‘strijdend gedeelte’ – een terminologie en een manier van organiseren die sterk deed denken aan die van de Binnenlandse Strijdkrachten, maar ook aan de zeer geheime *stay behind*-organisaties O (operaties) & I (inlichtingen) die rond die tijd in opbouw waren en waarin Eindhoven als hoofd van de O-organisatie een grote rol speelde. Zeker op dit terrein, dat hem persoonlijk na aan het hart lag, wilde Eindhoven, al was het maar uit overwegingen van geheim-houding, geen initiatieven van mensen die hij zag als onbekwame avonturiers. Wat die laatste kwalificatie betreft had hij zeker gelijk, want de dienst ontdekte dat de bedenker van het plan van Volksweerbearheid bij nader inzien een fantast was gebleken en dat de ‘organisatie’ die hij zei te leiden niet bestond. Volksweerbearheid verdween overigens bijna even snel van het toneel als zij was gekomen. Na 1950 kwamen er althans bij de BVD geen berichten meer over binnen.

Postkoloniale reacties

Met een geheel ander soort extremisme van rechts kreeg de dienst te maken in verband met de Indonesische kwestie. Nogal wat Nederlanders ter rechterzijde van het politieke spectrum hadden het adagium ‘Indië verloren, rampspoed geboren’ tot het hunne gemaakt al voordat er sprake was van enige overeenkomst met de Republiek Indonesië, laat staan van soevereiniteitsoverdracht. Zo was er een beweging Nationaal Reveil, die was opgericht in 1946 en zich ten doel stelde de ‘talloze protesten tegen de afbraak van het Nederlandsche Rijk’ te bundelen. Van bundeling kwam niet zoveel terecht; naast Nationaal Reveil tekenden een Comité van Actie voor Rijkseenheid van de katholieke politicus Ch.J.M.M. Welter en een Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid protest aan tegen de akkoorden van Linggadjadi tussen Nederland en de Republiek Indonesië.

Voor al aan laatstgenoemd comité besteedde de CVD grote aandacht omdat daarin oorlogspremier P.S. Gerbrandy een vooraanstaande plaats innam. Misschien speelde bij de dienst in dit verband de angst een rol dat Gerbrandy zijn prestige in de strijd zou werpen om een grote buitenparlementaire oppositie tegen het regeringsbeleid te organiseren. Zo’n gedachte zou dan niet helemaal zonder grond zijn geweest, want in augustus 1947 had Gerbrandy in een radiotoespraak gesuggereerd dat luitenant-

gouverneur-generaal Van Mook zich niets gelegen moest laten liggen aan de richtlijnen uit Den Haag.

In zijn jaaroverzicht van 1947 vatte de CVD de reacties van extreem rechts op de akkoorden van Linggadjati nog eens samen. De dienst stelde vast dat 'rechts-extremistische groepen' zoals de drie hierboven genoemd, het regeringsbeleid inzake Indië steeds fel aanvielen en op hun bijeenkomsten consequent concludeerden dat 'de huidige regering dient te verdwijnen'. In dit koor voegde zich begin 1948 de Nederlandse Volksunie (NVU), die streefde naar 'samenbundeling van de Nationale Kracht'. De NVU ging in haar kritiek op de regering zover dat zij Van Mook en Schermerhorn vergeleek met respectievelijk Mussert en Seys-Inquart.

De Indiëkwesatie en de reacties daarop van uiterst rechtse kant werden – althans in de berichtgeving van de CVD – na de communistische machtsovername in Praag in februari 1948 volledig verdrongen. Vanaf februari 1948 tot met het jaar 1950 werd de communistische dreiging door de dienst waarschijnlijk als zoveel urgenter ervaren dat rapportage in het maandoverzicht over Gerbrandy, Welter e tutti quanti achterwege bleef. Pas in de loop van 1951 was het rechts-extremisme volledig terug in de aandacht van de BVD. Maar toen was dan ook niets minder aan de orde dan een mogelijke staatsgreep. Daarmee kwam, zij het op een andere manier, de kwestie-Indië weer ten tonele doordat in de geruchten – want dat waren het – over een staatsgreep de figuur R.P.P. Westerling een centrale rol leek te spelen.

De kapitein Westerling had zich als commandant van het Korps Speciale Troepen (KST) een reputatie verworven door zijn hard en meedogenloos optreden tegen de Indonesische bevolking in het kader van het 'opruimen' van Indonesische guerrillagroepen. Na de soevereiniteitsoverdracht had hij een eigen politieke beweging met een eigen leger opgericht. Begin 1950 trok hij met zeshonderd man Bandung binnen, waarschijnlijk in de hoop dat hij de steun zou krijgen van de daar gelegerde Nederlandse troepen voor een veldtocht tegen de Republiek Indonesië. Westerlings hoop bleek ijdel; zijn officieren en manschappen werden, voor zover zij niet wisten te ontkomen, door een Nederlandse krijgsraad te velde veroordeeld tot gevangenisstraffen van tien tot twaalf maanden. Westerling zelf wist wel te ontkomen. In augustus 1950 kon hij zich in België vestigen op belofte dat hij zich zou onthouden van politieke activiteiten.

Westerling moet voor bepaalde kringen een zekere aantrekkingskracht hebben gehad. Daaraan had hij het waarschijnlijk te danken dat hij door een organisatie als de Stichting Door de Eeuwen Trouw werd ingeschakeld om wapens te kopen voor een zelfbenoemde Molukse regering. Bij de wapenaankoop zou een ex-ss'er een rol hebben gespeeld. Het dagblad *Trouw* bracht op 9 juni 1951 de zaak in de openbaarheid, wat voor het Tweede Kamerlid F. Goedhart aanleiding was de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken aan de tand te voelen, met name over het naar zijn mening falende functioneren van de BVD in deze affaire.

Minister van Binnenlandse Zaken Teulings verdedigde de BVD en wees erop dat de dienst hem alle relevante informatie had verstrekt. Ook stelde hij dat er geen aanleiding was geweest de Stichting Door de Eeuwen Trouw als object van de BVD te

beschouwen en dat de dienst in het buitenland, in casu België, waar Westerling c.s. hun plannen hadden beraamd, geen taak had. Het effect van Goedharts interventie was overigens wel dat de BVD zich ten aanzien van Westerling extra alert opstelde.

Dat was met name het geval toen er in de zomer van 1951 geruchten opdoken over een voorgenomen staatsgreep. Volgens een anoniem rapport dat via minister Teulings de BVD bereikte, zouden 'bepaalde groepen' in Den Haag een 'bepaald plan' hebben om de regering aan de kant te zetten en te vervangen door een dictatuur van sterke mannen. Tot die sterke mannen zouden Gerbrandy, professor Gerretson, oud-minister Welter en generaal Kruls behoren. De groep sterke mannen zou een grote aanhang hebben, vooral in het leger. In het najaar van 1951 zou de staatsgreep uitgevoerd moeten worden om af te rekenen met de rooms-rode coalitie en met 'alles wat socialistisch was'.

In hoofdlijnen leek dit rapport sterk op een ander, eveneens anoniem rapport dat de BVD bereikte van de zijde van de Amsterdamse politie. Volgens dat bericht zouden eind 1947-begin 1948 de organisaties Nationaal Reveil en Rijkseenheid het initiatief hebben willen nemen om tegen het Indonesiëbeleid van de regering 'alle nationaal geörienteerde organisaties te coördineren'. Het bericht wist te melden dat Gerbrandy de leiding van het geheel op zich zou nemen; hij zou zo lang als nodig was de schuilnaam 'Gerrit' voeren. Om 'spanning onder het volk te brengen' zou in overleg met Gerbrandy zijn besloten om PVDA-voorzitter Koos Vorrink te liquideren; de beoogde 'spanning' zou dan het moment zijn om toe te slaan. Mocht de coup slagen, dan waren de functies al verdeeld. Gerbrandy zou minister-president worden, admiraal Helfrich minister van Marine.

De toeleeg mislukte, aldus nog steeds het bericht van de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie, toen de complotteurs contact opnamen met een Haagse politieofficier. Als hij zou meedoen, zou hij hoofdcommissaris en korpschef van de Haagse politie worden. De beoogde hoofdcommissaris bedankte echter voor de eer; hij deelde bovendien mee dat 'de zaak' al was verraden aan de militaire inlichtingendienst. De staatsgreep werd daarop afgelast.

Beide rapporten, het 'oude' uit 1947-1948 en het recentere uit 1951, werden bij de BVD bestudeerd en met elkaar vergeleken. In beide speelde naar het oordeel van de dienst de fantasie een grote rol. Toch meende de dienst niet geheel aan de zaak voorbij te kunnen gaan, nu Westerling mogelijk in Europa verbleef. Eindhoven's kabinetschef, A. van Maanen, voormalig advocaat-generaal in Batavia, hield rekening met de mogelijkheid dat oud-illegalen en Indiëveteranen elkaar zouden vinden in een avontuurlijk plan tegen de regering. In dat verband sloot hij bovendien de mogelijkheid niet uit dat 'de communisten' voet aan de grond zouden krijgen bij deze 'niet onbetekenende groep ontevreden, mokkende en zich in de steek gelaten voelende strijdbare mannen'.

De grote zorg, zowel bij de regering als bij de BVD, was kennelijk dat de charismatische Westerling op de een of andere manier ofwel zou meewerken aan een 'staatsgreep', ofwel vanaf Nederlands grondgebied activiteiten zou ondernemen die de verhouding met Indonesië konden schaden, zoals een bevrijdingsactie in de Zuid-

Molukken. Vandaar dat de BVD nogal wat middelen, met name volg- en observatie-acties inzette om zicht te houden op Westerling en diens entourage. De inlichtingendienst van de Amsterdamse politie wist te melden dat Westerling inmiddels in Amsterdam was opgedoken en voorbereidingen aan het treffen was voor de oprichting van een 'guerrillaleger'. Waarschijnlijk was dit het sein voor de procureur-generaal in Amsterdam om in te grijpen. Westerling werd aangehouden en voorgeleid aan de rechter-commissaris van de Amsterdamse rechtbank. Deze zag geen reden hem vast te houden. Westerling werd op vrije voeten gesteld, mits hij beloofde niet onder te duiken en het land niet te verlaten.

Westerling hield zich aan zijn belofte het land niet te verlaten, maar uit zijn omgeving bereikten de BVD wel berichten over wapenaankopen en over steun die hij zou genieten van het Veteranen Legioen Nederland. Voor alle zekerheid lichtte de BVD minister Teulings in, evenals de procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag.

Dat kon niet verhinderen dat eind mei 1952 twee gewapende mannen de woning binnendrongen van de Indonesische militair attaché luitenant-kolonel H.T. Harjono. De bedoeling van de overvallers was in het bezit te komen van documenten betreffende Westerling, documenten die men in het bezit van Harjono vermoedde. Harjono verzette zich echter, er viel een schot dat de burens alarmeerde, Harjono zelf werd met een pistoolkolf op zijn hoofd geslagen waarna de daders de vlucht namen.

Zij werden snel in de kraag gevat, evenals de medeplichtigen die de vuurwapens hadden geleverd. De daders bleken banden te hebben met Westerling, de medeplichtigen met de Landelijke Organisatie van Oud Illegale Strijders (LOOIS). Geen wonder dat menigeen Westerling beschouwde als het brein achter deze actie. In het strafproces tegen de daders verklaarde Westerling, opgeroepen als getuige, dat hij niets had geweten van de plannen. Het is mogelijk, maar niet erg waarschijnlijk, gezien de relaties met Westerling van zowel daders als medeplichtigen. Juridisch bewijs bleek kennelijk niet te leveren.

De zaak-Harjono had blijkbaar geen afbreuk gedaan aan Westerlings aantrekkingskracht op rechts-extremistische personen en groepen. Ook neo-nazi's zochten zijn gezelschap en medewerking, zoals de voormalige ss-officier P. van Tienen.

Neonazisme en rechts-extremistische infiltratie

Van Tienen was in mei 1945 gearresteerd wegens vrijwillige dienstneming bij de Waffen-ss. In het regiment Westland van de ss-divisie Wiking had hij het tot officier gebracht. Hij raakte in Amerikaanse krijgsgevangenschap en werd aan de Nederlandse autoriteiten overgedragen. Begin 1948 werd hij veroordeeld tot acht jaar detentie met aftrek van voorarrest in een Rijkswerkinrichting. In oktober 1949 werd hij voorwaardelijk op vrije voeten gesteld.

De nederlaag van Hitler-Duitsland en zijn detentie brachten Van Tienen niet tot andere gedachten. In tegendeel: in de NAVO, die werd opgericht in het jaar waarin hij vrijkwam, zag hij als het ware de divisie Wiking voortleven. Zowel in de NAVO als in

Wiking, meende Van Tienen, dienden immers soldaten uit diverse Europese landen tegen het bolsjewisme.⁵

In de rapportage van de BVD dook Van Tienen voor het eerst op in 1951 in verband met de oprichting van de Werkgemeenschap Europa. Deze Werkgemeenschap was een afdeling van de kort tevoren in het Zweedse Malmö opgerichte 'Europäische Nationale' die volgens Van Tienen zelf openstond voor 'oud-verzetssrijders en voormalige oostfrontvrijwilligers' – een brede opzet, die in de ogen van de BVD niettemin 'een onmiskenbaar nationaal-socialistische geest' ademde.

Nauw verwant aan Van Tienens Werkgemeenschap was de Stichting Oud Politieke Delinquenten (SOPD), in 1951 opgericht door J.A. Wolthuis. In de loop van 1953 vonden Van Tienen en Wolthuis elkaar in de oprichting van een politieke partij, waarop vooral Van Tienen had aangedrongen. Op 21 juni 1953 werd in Amsterdam de neo-nazistische Nationaal Europese Socialistische Beweging (NESB) opgericht. Nog geen halfjaar later werden Van Tienen en Wolthuis door de Amsterdamse rechtbank veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf wegens het 'respectievelijk als oprichter en bestuurder deelnemen aan een bij de wet verboden vereniging'. Volgens de rechtbank probeerde de NESB het streven van de NSB voort te zetten, in strijd met het Besluit ontbinding landsverraderlijke organisaties – het Londense Besluit E 102.

Ondanks deze veroordeling, ook in hoger beroep, bleef Van Tienen volharden in het uitdragen van zijn politieke opvattingen. Via operaties in zijn directe omgeving hield de BVD zich daarvan op de hoogte. Nog maar enkele weken na het genoemde vonnis van de Amsterdamse rechtbank kwam het op die manier de dienst ter ore dat Van Tienen probeerde Westerling bij de NESB te betrekken, terwijl hij in kleine kring liet weten de NESB desnoods illegaal te willen voortzetten. Waar het volgens hem vooral op aankwam, was het mobiliseren van de nationale krachten om een politieke macht te vormen.

Ondanks deze flinke taal liet Van Tienen het bundelen van de rechtse krachten aan anderen over. In het kleine extreem rechtse wereldje presenteerde zich met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 een Nationaal Oppositie Centrum. De oprichter, de rijksambtenaar J.H.N. Wilken, probeerde hierin uiteenlopende rechtse en extreem rechtse formaties als de voormalige Katholieke Nationale Partij (KNP) van Welter, het Veteranen Legioen Nederland, de Middenstandspartij en de aanhang van Van Tienen onder één noemer te brengen – naar al snel bleek tevergeefs. Vrijwel onmiddellijk werd Wilkens fakkel overgenomen door een naaste medewerker van de al genoemde Wolthuis, P.J. Galliard. Deze wierp zich op als leider van een nieuwe bundeling van rechtse krachten, ditmaal onder de naam Nederlandse Oppositie Unie (NOU). Ook hij zocht contact met Welter; nieuw was dat hij ook de woordvoerder van de Vrije Boeren, H. Koekoek, betrok in zijn poging tot bundeling.

De verkiezingen van 1956 hadden voor de NOU een teleurstellend resultaat: landelijk wist Galliard nog geen 20.000 stemmen te halen. Opvallend was dat ruim tien procent van die stemmen afkomstig was uit Den Haag. Daar vond dan ook de volgende poging plaats om de krachten van rechts te bundelen. Galliard sprak daar

met vertegenwoordigers van de Middenstandspartij, een delegatie van ex-Indische Nederlanders, vertegenwoordigers van de KNP en met H. Koekoek, die hier het Algemeen Agrarisch Verbond vertegenwoordigde. Laatstgenoemde meende dat de Nederlandse Oppositie Unie bij de verkiezingen niet goed uit de verf was gekomen door de nadruk die in de publiciteit was gelegd op de aanwezigheid van voormalige politieke delinquenten in de NOU – een waarschijnlijk correcte waarneming, die de Bennekomse politicus zelf echter niet ter harte nam, zoals nog zal blijken.

Het mislukken van de Nederlandse Oppositie Unie en de inbreng van Koekoek vormden de bouwstenen voor een nieuwe politieke partij waarin neonazi's als Wolthuis en Van Tienen minder op de voorgrond traden. De BVD signaleerde de oprichting van alweer een nieuwe politieke formatie, ditmaal onder leiding van de landbouwingenieur S.D. Rispens. Deze voormalige politieke delinquent zocht contacten met Van Tienen, met ontevreden boeren, maar volgens een BVD-melding ook met de zogeheten Raad der Ouden, een gezelschap van voormalige vooraanstaande NSB'ers, zoals T. Goedewagen en Musserts juridisch adviseur J.H. Carp.

De BVD lichtte over Rispens' plannen de eigen minister van Binnenlandse Zaken in, evenals de minister-president en de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken. Dat ook laatstgenoemde werd ingelicht, hield hoogstwaarschijnlijk verband met het feit dat Van Tienen in 1956 een paspoort had aangevraagd. Eindhoven had geadviseerd het verzoek te weigeren 'aangezien met stelligheid verwacht mag worden dat hij contacten met buitenlandse geestverwanten zal gebruiken voor zijn activiteiten hier te lande'. Einthovens reactie maakt nog eens te meer duidelijk dat het hoofd van de BVD het extremisme van rechts niet als *quantité négligeable* beschouwde, zeker wanneer het om 'Ehemaligen' als Van Tienen ging. Van Tienen kreeg geen paspoort.

Van de ministers van het laatste kabinet-Drees legde vooral minister van Justitie I. Samkalden een bijzondere belangstelling aan de dag voor het extremisme van rechts. Tegenover Sinninghe Damsté, toen nog plaatsvervangend hoofd van de dienst, had de minister de vrees uitgesproken dat de economische recessie van dat moment de politieke krachten van rechts in de kaart zou spelen. Ook was hij alert op het infiltreren van voormalige politieke delinquenten in de Nederlandse politiek en samenleving. Van zijn collega-minister S.L. Mansholt had hij een verhaal gehoord over eventuele rechts-extremistische infiltratie in de Friese Maatschappij van Landbouw. Samkalden vroeg aan zijn collega van Binnenlandse Zaken hierover nadere inlichtingen, een verzoek dat bij de BVD terecht kwam. Het antwoord van de dienst, dat dezelfde lijn terug volgde, kwam in de vorm van een nogal bits briefje van Eindhoven. Deze liet weten dat de BVD niet was geïnteresseerd in niet-extremistische organisaties als de Friese Maatschappij van Landbouw en dat de dienst dus ook niet beschikte over de door Samkalden gevraagde nadere informatie. Wel had de BVD gegevens over voormalige politieke delinquenten.

Niet de vraag maar wel het antwoord kan enige bevreemding oproepen. Afgezien van enige irritatie die Eindhoven misschien had voelen opkomen toen 'de politiek met een kleine p' zich bemoeide met wat hij als zijn domein beschouwde, had zijn reactie ook te maken met de manier waarop de dienst functioneerde. De BVD hield inderdaad

'bonafide' organisaties niet in de gaten, maar had wel in zijn cartotheek de namen van politieke delinquenten. Zonder een naam was het in het tijdperk van de kaartenbakken onmogelijk verbanden te leggen tussen een organisatie en een bepaald persoon.

De Boerenpartij en de Nederlandse Volksunie

Begin 1958 berichtte de BVD in zijn maandoverzicht van februari over de oprichting van de Boerenpartij – want dat was het dan uiteindelijk geworden. De dienst liet niet na melding te maken van de aanwezigheid op de oprichtingsvergadering van twee voormalige politieke delinquenten, de landbouwingenieurs Rispens en Adams. Of deze expliciete vermelding betreffende de heren Adams en Rispens uiteindelijk nog een gevolg was van de interventie van Samkalden, is niet duidelijk. Het zou kunnen, want dit was nu precies waarover de minister van Justitie zich zorgen maakte. Bovendien was het Sinninghe Damsté tijdens een van de periodieke gesprekken met de procureurs-generaal gebleken dat ook zij van het kabinet regelmatig vragen kregen over het rechts-extremisme. Het is in dit licht niet ondenkbaar dat de BVD nog eens met nadruk liet weten wel degelijk oog te hebben voor het gevaar van het rechts-extremisme.

De verkiezingen van 1958 voor gemeenteraden en Provinciale Staten leverden de Boerenpartij electoraal weinig op. In 1962 haalde de Boerenpartij een zetel in de Staten van Gelderland. Pas in 1966 brak de Boerenpartij door; in de provinciale staten haalde de partij nu 44 zetels en bij de gemeenteraadsverkiezingen bleek de Boerenpartij in Den Haag – alweer Den Haag als koploper – bijna elf procent van de uitgebrachte stemmen te hebben getrokken. Het einde van de gevestigde politieke partijen leek nabij. Provo, Nieuw Links en d'66 dienden zich aan, terwijl ook het rechts-extremisme, nu genesteld in de Boerenpartij, in opmars leek.

Maar ook de Boerenpartij ontkwam niet aan wat in het rechts-extremisme bijna een wetmatigheid leek: scheuring, onderling wantrouwen en strijd om de macht ondermijnden de eenheid van de partij. Bij de verkiezingen van 1967 voor de Tweede Kamer haalde de Boerenpartij weliswaar zeven zetels, maar het landelijk percentage (4,7) was al aan het teruglopen vergeleken met de voorafgaande verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten – toen kwam de Boerenpartij nog op 8,8 respectievelijk 6,7 procent. De teruggang en uiteindelijke ondergang van de Boerenpartij was waarschijnlijk het gevolg van het al te opvallende optreden van notoire politieke delinquenten als Adams en Rispens, maar zeker niet minder van onderling getouwtrek, ruzies en verdachtmakingen. De functie van de Boerenpartij als inloophaven voor voormalige nationaal-socialisten werd overgenomen door de Nederlandse Volksunie.⁶

In 1974, na de verkiezingen voor de gemeenteraden, berichtte de BVD over de Nederlandse Volksunie (NVU), een samengaan van de Actiegroep Vlaanderen en het Nieuw Rechts Front, wel te onderscheiden van de eerder genoemde Nederlandse Volksunie. De dienst wist te melden dat de NVU ongeveer 65 leden telde, van wie er een vijftien actief waren. Van deze vijftien had de dienst geconstateerd dat zij een

‘oorlogsverleden’ hadden. Bij de verkiezingen had de NVU in Den Haag, waar J.G. Glimmerveen lijsttrekker was, een vierduizend stemmen weten te halen. De leus van de NVU ‘Den Haag moet blank en veilig blijven. Weg met de Surinamers en Antillianen die op onze werkkraft en welvaart parasiteren’ had geleid tot een klacht bij het Haagse Openbaar Ministerie wegens discriminatie. Met een soortgelijke leus had Lewin in Amsterdam, zoals we zagen, honderdtachtig stemmen weten te verenigen op zijn lijst van de Partij Nieuw Rechts.⁷

In 1975, na de hierboven genoemde aanhouding van Lewin in verband met de mislukte bomaanslag, bracht de BVD een overzicht van de tot dan toe bekende feiten betreffende diens rechts-extremistische activiteiten, evenwel zonder de DDR-connectie te noemen.⁸ Zoals de dienst al had voorzien, bleef er van Lewins Partij Nieuw Rechts – waarschijnlijk bedoeld als pendant van Nieuw Links in de PVDA – weinig over. De NVU daarentegen liet nogal eens van zich horen. Deze groepering verspreidde in het voorjaar van 1977 pamfletten die beledigend waren voor de Turkse en Surinaamse bevolkingsgroepen. Als reactie daarop werden eind maart 1977 zeven leden van de NVU, onder wie Glimmerveen, veroordeeld tot veertien dagen gevangenisstraf. Een jaar later werd de NVU door de rechtbank in Amsterdam tot verboden vereniging verklaard, omdat het optreden van de NVU ‘in strijd met de openbare orde en de goede zeden’ werd geoordeeld, vooral in verband met discriminerende opmerkingen.⁹

Met Lewins PNR in rook opgegaan en de NVU gemarginaliseerd, werd in de jaren tachtig de Centruumpartij (CP) de hoorbaarste en zichtbaarste vertegenwoordiger van het rechts-extremistische gedachtegoed. In september 1982 nam de Haagse politico-loog en docent maatschappijleer drs. J. Janmaat zitting in de Tweede Kamer als enig lid van de fractie van de Centruumpartij. De BVD zag het zo, dat met name de minderhedenproblematiek de kiezer had aangesproken en Janmaat in de Kamer had gebracht. De dienst stelde daarbij de vraag of met de CP nu ook het rechts-extremisme zijn intrede had gedaan in de volksvertegenwoordiging. Hij constateerde dat er in dit geval niet gesproken kon worden van een herlevend fascisme. Wel van een extreem nationalisme en van een afwerende houding tegenover vreemdelingen die op eigenbelang was gestoeld.¹⁰

Een jaar later waagde de BVD zich aan een vergelijking tussen de Centruumpartij en de NSB. De dienst was van mening dat beide partijen overeenkomsten vertoonden in die zin dat zij een uitlaatklep boden voor onvrede en ongenoegen bij de kiezers. Nader de CP beschouwend oordeelde de dienst dat de CP weliswaar ten aanzien van vreemdelingen onverdraagzaam was en ‘in die zin niet-democratisch’, maar dat noch het programma noch de kiezersaanhang van de CP het wettigde te spreken van ‘gevaar voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde’. Niettemin kondigde de dienst aan dat hij ‘de ontwikkeling in de doelstelling en in het leiderschap van de partij met enige waakzaamheid’ zou volgen – een belofte die de BVD inlostte door weer een jaar later uitgebreid verslag te doen van de interne strijd om de macht die toen woedde in de Centruumpartij en die uiteindelijk leidde tot het roeyement van Janmaat uit de CP en de oprichting van de Centrumdemocraten (CD).¹¹ Deze uitgebreide en gedetailleerde berichtgeving was niet alleen gebaseerd op open bronnen, maar ook op

de inlichtingen die de dienst verkreeg door de inzet van bijzondere middelen zoals informanten en agenten.

Oude en nieuwe nationaal-socialisten

Gedurende de hele periode van de Koude Oorlog – en daarna – bleef de BVD het extremisme van rechts volgen en de vinger aan de pols houden. Behalve partijen als de NVU, de CP en de CD behoorden daartoe ook de oude en nieuwe nationaal-socialisten voor zover die zich tenminste manifesteerden. Het zal weinigen verbazen dat tot die categorie ook mevrouw F. Rost van Tonningen-Heubel behoorde, de weduwe van M. Rost van Tonningen. Deze laatste was een zeer fanatieke en onvoorwaardelijk pro-Duitse leider van de NSB geweest; onder auspiciën van de bezetter was hij tijdens de oorlog secretaris-generaal van financiën en president van de Nederlandsche Bank. Mevrouw Rost van Tonningen was een gelovige gebleven in het nationaal-socialisme, waarin haar man tijdens de Duitse bezetting een vooraanstaande rol had gespeeld, en was de spil van een kleine kring van ‘alte Kameraden’. Zo signaleerde de BVD eind 1988 dat zij haar huis ter beschikking stelde voor een bijeenkomst van ongeveer dertig prominente nationaal-socialisten uit een aantal West-Europese landen.

Ook neonazi's liepen in de kijker van de dienst, in dit geval jongeren die ver na de Tweede Wereldoorlog waren geboren, maar die hun politieke inspiratie vonden in het nationaal-socialisme. Eind november werden in Nederland enkele leden van het Aktionsfront Nationaler Sozialisten (ANS) in voorarrest genomen. Deze Nederlanders, een soort ‘buitenleden’ van het ANS, hadden pamfletten verspreid met een racistische inhoud. Anders dan men zou verwachten identificeerde het ANS zich niet met de ideologie en het glorieuze verleden van Adolf Hitler, maar met de ‘linkse’ NSDAP van de gebroeders Strasser, die door Hitler ter zijde waren geschoven. Hitler was voor het ANS niet anders dan een verrader van het ‘echte’ nationaal-socialisme.¹²

Maar hoe gevaarlijk was (en is) het rechts-extremisme eigenlijk? En waarvoor? Voor de democratische rechtsorde? Voor de veiligheid van de staat? Om met dat laatste te beginnen, in het spraakgebruik van de BVD werd het in gevaar brengen van de veiligheid van de staat in verband gebracht met spionage ten gunste van een vreemde mogendheid. Dat was voor de Tweede Wereldoorlog een reden om de NSB ook in dit opzicht met wantrouwen te bekijken; het was na de Tweede Wereldoorlog een reden voor de BVD om de CPN als een potentieel staatsgevaarlijke partij te beschouwen. Maar na 1945 ontbrak voor neonazistische of neofascistische personen en organisaties een ideologisch gelijkgestemd buitenland waarop men zich kon richten. Ook landen als het Griekenland van de kolonels, het Spanje van Franco en het Portugal van Salazar hadden – los van het feit dat ze lid waren van de NAVO – in Nederland nauwelijks of geen aanhang, en zeker niet in georganiseerd verband.

Men kan de vraag ook anders stellen en zich afvragen of er in de tweede helft van de twintigste eeuw landen of regiems waren die zich van rechts-extremistische personen of groepen in Nederland probeerden te bedienen. In dat opzicht kan er

hoogstens en met de nodige terughoudendheid op worden gewezen dat sommige Nederlanders, meestal ter rechterzijde van het politieke spectrum, hun instemming betuigden met het Zuid-Afrikaanse apartheidsregiem of het tenminste niet openlijk afwezen. Tot hen behoorde bijvoorbeeld de schrijver W.F. Hermans, wie om die reden in de jaren zeventig de toegang tot Amsterdam werd ontzegd. Een gevaar voor de veiligheid van de staat leverde dit alles niet op. Iets heel anders is dat personen met een rechts-extremistische politieke overtuiging op individuele basis soms contacten onderhielden met buitenlandse inlichtingendiensten. De zaak-Lewin is daar een voorbeeld van.

En de democratische rechtsorde? Het lijkt weinig twijfel dat een poging tot staatsgreep een ernstige bedreiging vormt voor het functioneren en het voortbestaan van de parlementaire democratie. Hoewel de in dit hoofdstuk genoemde twee – of ging het misschien om een en dezelfde? – coup pogingen een grote mate van wishful thinking in zich hadden, is er op zijn minst één indicatie dat enkele personen de democratisch tot stand gekomen regering omver wilden werpen. Generaal Kruls laat zich in zijn memoires daarover enigszins laatdunkend uit en hij noemt geen namen, maar hij bevestigt wel dat hij uitgenodigd is om aan die onderneming deel te nemen.¹³ Was er in dit geval sprake van rechts-extremisme of ging het uitsluitend om een rechtse of reactionaire poging Nederland te behoeden voor het verlies van Indië? Het laatste lijkt nog het waarschijnlijkst; een achterliggend politiek doel zoals de vestiging van een eenpartijstaat was niet aan de orde.

Een dergelijke intentie liet zich wel onderkennen of op zijn minst vermoeden bij neonazistische en neofascistische groeperinkjes zoals de NESB en de NVU. Beide werden getroffen door justitiële maatregelen, beide vielen uit elkaar door onderlinge ruzies. De Boerenpartij werd door voormalige politieke delinquenten gedurende enkele jaren gezien als een onderkomen voor hun nationaal-socialistische intenties, maar het zelfreinigend vermogen van de politiek bleek voldoende groot om die gang van zaken aan de kaak te stellen. Van de Boerenpartij bleef daarna weinig over.

Dat de BVD onderzoek deed naar mogelijke plannen voor een staatsgreep en naar pogingen van neonazi's om direct of indirect via politieke partijvorming hun gedachten te verwezenlijken was vanzelfsprekend, ook al ging het om groepen en groepjes van geringe omvang. Minder vanzelfsprekend was de bemoeienis van de dienst met een partij als de Centruumpartij. In de manier waarop de BVD daarover extern rapporteerde, kwam dat ook wel tot uiting. Enerzijds noemde de dienst de door de Centruumpartij beleden onverdraagzaamheid tegenover vreemdelingen 'niet-democratisch', anderzijds zag de BVD daarin nog geen gevaar voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde, al bleef de dienst de ontwikkelingen nauwgezet en met inzet van bijzondere inlichtingenmiddelen volgen. De aarzelingen van de dienst in dit geval geven aan hoe moeilijk soms het onderscheid was en is aan te geven tussen populisme en rechts-extremisme.¹⁴ Aan de ene kant is van concrete pogingen van de Centruumpartij om de rechtsstaat ter zijde te stellen nooit gebleken, aan de andere kant horen discriminatie en racisme niet thuis in een democratische rechtsstaat.

Contraterrorisme

In de tweede helft van de jaren zestig hadden nieuwe verschijnselen van uiteenlopende aard de aandacht van samenleving, politiek, politie en dus ook van de BVD gevraagd. Provo, het radicalisme van studenten en jongeren, de bezetting van het Maagdenhuis – het waren fenomenen die onrust en verontrusting teweeg hadden gebracht bij politiek en bestuur, en de BVD werd erover aangesproken. Het is interessant waar te nemen dat, zoals in hoofdstuk III is aangeduid, nu expliciet de hulp van de dienst werd ingeroepen om die fenomenen te duiden. In de periode daarvoor, in de eerste fase van de Koude Oorlog, was dat in veel mindere mate het geval geweest. Over het communisme als potentieel gevaar voor de democratische rechtsorde bestond een brede consensus en men had de BVD niet of nauwelijks nodig gehad om dat potentiële gevaar te onderkennen. De taak van de BVD in die periode had er vooral uit bestaan spionage vanuit de landen van het Warschaupact tegen te gaan en de uitvoering mogelijk te maken van de anticommunistische maatregelen waartoe het kabinet-Beel in 1948 had besloten.

Daarin was in de jaren zestig verandering gekomen, vooral in de tweede helft daarvan. Van de BVD werd toen verwacht dat hij ook over de bovengenoemde nieuwe fenomenen zijn licht zou laten schijnen, zeker wanneer die gepaard gingen met als bedreigend ervaren optreden, zoals de bezetting van het Maagdenhuis. Achteraf gezien vertoonden ‘de jaren zestig’ een ontwikkeling waarin afscheid werd genomen van een aantal zekerheden zowel op maatschappelijk als op politiek gebied. De discussie daarover uitte zich deels in een radicalisering van vooral jongeren en studenten en een daarmee gepaard gaand optreden waarmee de autoriteiten niet goed raad wisten.

Dat laatste had in feite ook voor de BVD gegolden. De nieuwe bedreigingen van de democratische rechtsorde en van de Nederlandse rechtsstaat kwamen immers niet van communistische kant. In de jaren zestig was de BVD er niettemin nog in geslaagd de gevraagde gegevens en inzichten, in elk geval ten dele, te leveren. Dat deed de dienst niet op grond van een nieuwe of gewijzigde visie op zijn taak. Wat de samenleving echt bedreigde, bleef voor de BVD het internationale en nationale communisme. Doordat een deel van de radicale jongeren en vooral studenten toenadering zocht tot

het communisme – tot de CPN maar ook tot het maoïsme – kon de BVD tenminste over dat aspect politiek en bestuur op de hoogte houden.

Deze traditionele invalshoek van de dienst en de daarop gebaseerde organisatorische indeling kwamen in de jaren zeventig onder nog grotere druk te staan toen Nederland en dus ook de BVD te maken kreeg met de verschijnselen van gewelddadig activisme en terrorisme – verschijnselen die met het communisme hoegenaamd niets te maken hadden. Hoogstens zou men nog kunnen wijzen op de maoïstische achtergrond en afkomst van de Rode Jeugd, waarvan een deel zich in de jaren zeventig manifesteerde met politiek gemotiveerde gewelddadige acties, maar slechts weinig politici en bestuurders waren geïnteresseerd in die achtergrond. Waar het vooral om ging waren de acties zelf en – nog belangrijker – de vraag hoe die te voorkomen. Het vinden van een antwoord op die vraag zou een taak worden van de BVD, maar zeker niet van de BVD alleen.

Opsporing en vervolging van strafbare feiten, politiek gemotiveerd of niet, waren en zijn bevoegdheden van politie en justitie – bevoegdheden die men de BVD en zijn voorganger de CVD bewust had onthouden. Wat de BVD wel kon doen en wat van de dienst ook werd verwacht, was het inwinnen van inlichtingen in wat werd genoemd 'het voorveld' van de opsporing. Concreet betekende dat onder meer het infiltreren in groepen en groepjes waarvan gewelddadige activiteiten verwacht konden worden, zoals de Rode Jeugd, en het ter beschikking van justitie stellen van de inlichtingen die op die manier waren verkregen. Hoewel justitie en BVD als het erop aankwam een gezamenlijk doel en een gezamenlijk belang hadden, leidde deze vorm van samenwerking soms tot botsing door deelbelangen. Terwijl justitie er alles aan gelegen was strafbare feiten en gevorderde pogingen daartoe te vervolgen, hield de BVD vast aan zijn uitgangspunt van bronbescherming. De dienst deed dat uit een oogpunt van ethiek – niet tornen aan de gegeven garantie van bescherming van een vrijwillige geheime medewerker van de dienst – maar ook met de gedachte dat zo'n geheime medewerker of agent in de toekomst nog waardevolle informatie zou kunnen leveren en niet moest worden opgeofferd ter wille van een eenmalig succes van justitie. Deze spanning tussen bronbescherming en opsporingsbelang zou in de jaren zeventig, het decennium waarin gewelddadig activisme en terrorisme Nederland als het ware overvielen, een steeds terugkerend thema blijven in de verhouding tussen justitie en de BVD.

Misschien door de hectiek van die periode, misschien doordat de politiek er geen oog voor had, waarschijnlijk ook doordat het verschijnsel buiten het traditionele blikveld van de BVD viel, werd het al in de jaren zestig opkomend fenomeen van de radicalisering van jonge Zuid-Molukkers niet opgemerkt.¹ Voor de opeenvolgende kabinetten onder leiding van respectievelijk Cals, Zijlstra en De Jong lijkt de positie van de Zuid-Molukkers in Nederland een lage prioriteit te hebben gehad. Herstel van de relaties met de voormalige kolonie Indonesië had voorrang. Aan een staatsbezoek aan Nederland van de Indonesische president Soeharto werd om die reden grote waarde gehecht. Pas toen het erom ging dat bezoek te doen slagen en in dat kader de

veiligheid van de president te garanderen werd voor het eerst serieus gekeken naar de Molukse gemeenschap als veiligheidsprobleem.

Een ander onderdeel van de Nederlandse (buitenlandse) politiek in de tweede helft van de jaren zestig was een vanzelfsprekende solidariteit met de staat Israël. De Palestijnse verzetsorganisaties, die in die periode opkwamen, brachten het Palestijnse probleem en de Palestijnse verlangens nadrukkelijk onder de aandacht toen zij hun operaties uitbreidden tot Europa en Nederland.

Deze fenomenen, de radicalisering van een deel van de tweede generatie Zuid-Molukkers en de acties van Palestijnse organisaties in Nederland, kwamen in de jaren zeventig, samen met de bomaanslagen van de Rode Jeugd, op de maatschappelijke en politieke agenda en daarmee ook op die van de BVD. De manier waarop die fenomenen aan de dag traden, kreeg in het spraakgebruik het stempel 'terroristisch', zonder dat daarvoor een heldere en sluitende definitie werd gepresenteerd. Zo'n definitie was en is ook niet zo gemakkelijk te geven.

In de loop van de tijd zijn nogal wat pogingen gedaan om een dergelijke definitie te formuleren. De historicus en Clingendael-medewerker C.J. Visser stelt voor terrorisme te definiëren als 'de strategie of tactiek van een semi-clandestien georganiseerde groep, die bij de strijd tegen de gevestigde autoriteit ter bevordering van haar politieke idealen heeft besloten tot het aanwenden van geweld als voornaamste middel van overreding.'² De bestuurskundige E.R. Muller spreekt in zijn proefschrift over de politieke verantwoordelijkheid bij terreurincidenten consequent van 'terreurincidenten', die hij als volgt omschrijft: 'Van een terreurincident is sprake indien ten gevolge van een (dreigende) politiek, crimineel of persoonlijk gemotiveerde gewelddadige actie die gericht is op andere doelwitten dan de hoofddoelwitten, een (dreigende) directe of indirecte aantasting van het functioneren van een sociaal systeem ontstaat, waarbij onder hoge tijdsdruk en in grote onzekerheid beslissingen genomen moeten worden.'³

Vanuit Mullers bestuurlijke invalshoek zijn de motieven voor het plegen van gewelddadige acties niet relevant. Voor de BVD daarentegen was dat wel degelijk het geval. Alleen politieke motieven achter gewelddadige activiteiten rechtvaardigden in de ogen van de BVD bemoeienis daarmee in de vorm van inzet van mensen en middelen. Dat had als consequentie dat de BVD zich uitsluitend richtte op organisaties of groepen met een politieke drijfveer, zoals de Rode Jeugd ('tegen het imperialisme'), radicale Zuid-Molukkers ('voor een vrije Republiek der Zuid-Molukken') en Palestijnse verzetsbewegingen ('voor een onafhankelijke Palestijnse staat'). Criminele en persoonlijke drijfveren hield de dienst bewust buiten zijn blikveld – daarop gebaseerde activiteiten behoorden wat de dienst betrof tot het domein van politie en justitie. Voor eigen gebruik hanteerde de BVD dan ook een beperktere omschrijving dan die van Muller, namelijk 'het gebruik van of dreigen met geweld om een politiek doel te bereiken' – een omschrijving die in zijn korthed zowel het begrip 'terrorisme' aanduidt als het minder emotioneel geladen 'politiek gewelddadig activisme'. Sommigen bij de dienst gebruikten het begrip 'terrorisme' alleen voor politiek gewelddadige activiteiten waarbij een of meer mensenlevens te betreuren waren. In de praktijk bleek

zo 'n onderscheid soms moeilijk te handhaven, zodat de begrippen nogal eens naast en door elkaar werden gebruikt.

De Nederlandse overheid toonde zich in zijn algemeen terughoudend bij het hanteren van begrip 'terrorisme'. In de zogeheten Terreurbrief die minister-president B. Biesheuvel op 22 februari 1973 naar de Tweede Kamer stuurde, werd niet gesproken van terrorisme of terroristen, maar van 'verschijnselen van terroristische aard' – een omschrijving van wat zich eind augustus 1970 in Wassenaar had afgespeeld.⁴ Het ging daarbij om een gewelddadige actie met een politiek doel waarbij een dode was gevallen. Volgens de definitie van de BVD kon in dit geval dan ook van terrorisme worden gesproken.

Wassenaar 1970

Op 31 augustus 1970 drongen 33 jonge Zuid-Molukkers, voorzien van vuurwapens, de residentie van de Indonesische ambassadeur binnen en doodden daarbij de op wacht staande politieman. Zij gijzelden het gezin van de ambassadeur om daarmee hun politieke doel af te dwingen, namelijk een gesprek tussen hun 'president' van de Republiek Maluku Selatan (RMS) en president Soeharto van Indonesië die op bezoek was in Nederland. Mede omdat er bij deze actie een dode was gevallen, riep de gang van zaken in politiek en ambtelijk Den Haag de nodige vragen op. Dat daarbij ook enig ambtelijk 'zwartepieten' om de hoek kwam kijken, was wel bijna onvermijdelijk. Om al deze redenen lijkt het de moeite waard wat uitvoeriger stil te staan bij de achtergronden van deze – zeker in de Nederlandse verhoudingen – dramatische gebeurtenis en de aanloop ertoe.

Zoals bekend waren de Zuid-Molukkers (toen nog vrij algemeen aangeduid als Ambonezen) na de soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek Indonesië naar Nederland gekomen.⁵ Het ging met name om militairen die in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) hadden gediend. Als christenen in het verder overwegend islamitische Indonesië, maar vooral als Hare Majesteits getrouwe dienaren die zij aan zij met de Nederlanders tegen de troepen van Soekarno hadden gevochten, konden zij terecht vrezen voor represailles van de kant van het nieuwe bewind. De KNIL-militairen en hun gezinnen werden in Nederland ondergebracht in zogenoemde woonoord, verspreid over het land, met concentraties in onder meer Assen-Bovensmilde, Capelle aan de IJssel en Barneveld. Met de Nederlandse overheid voerden zij jarenlang een juridische strijd over de vraag of zij nu wel of niet aanspraak konden blijven maken op hun status van KNIL-militair. Bovendien – en dat was wellicht even belangrijk – hoopten en verlangden zij dat de Nederlandse regering van Soekarno gedaan zou krijgen dat de republiek der Zuid-Molukken een autonoom deel zou gaan uitmaken van de Indonesische federatie, zoals ooit was afgesproken. Terugkeer naar de RMS om zich daar te stellen onder het gezag van hun eigen president, dr.mr. C.R.S. Soumokil, was het verklaarde ideaal van de grootste politieke stroming onder de Zuid-Molukkers, de Badan Persatuan. De verbittering bij deze trouwe onderdanen van de Nederlandse overheid was soms groot, maar zij overwogen geen

moment om geweld te gebruiken om hun eisen kracht bij te zetten. Maar van de 'tweede generatie', de in Nederland opgegroeide jonge Zuid-Molukkers die wel de idealen van hun ouders hadden overgenomen maar niet hun trouw aan het Nederlands gezag, waren sommigen het gebruik van geweld als het enige middel gaan zien om de Nederlandse regering te dwingen tot steun aan de verwezenlijking van hun idealen.

Daarvan werd iets zichtbaar in de vroege zomer van 1966, toen de residentie van de Indonesische ambassadeur in Wassenaar werd bestormd en er brand werd gesticht. Er was een directe aanleiding voor deze woede-uitbarsting, namelijk de executie in april 1966 van de vereerde president van de RMS, Soumokil. Na jarenlang het Molukse verzet tegen de eenheidsstaat Indonesië te hebben geleid was Soumokil in 1963 gevangengezet. Op 12 april 1966 werd hij gefusilleerd. Omdat er zo'n duidelijke relatie bestond tussen deze executie en de bestorming van de woning van de Indonesische ambassadeur, werd dit incident beschouwd als een op zichzelf staande gebeurtenis.⁶ De afdoening ervan vond plaats in de sfeer van politie en justitie; het ministerie van Justitie bleef beheerder van het 'dossier Zuid-Molukkers' met de afspraak dat de BVD zou worden gewaarschuwd als er iets te melden viel.⁷ Er was weinig oog voor de radicalisering die vanaf 1966 onder een deel van de tweede generatie Zuid-Molukkers plaatsvond, noch bij de BVD noch bij de rest van de overheid noch bij de Molukse ouderen.⁸ De BVD had noch vóór genoemd incident noch bij de afwikkeling ervan een rol gespeeld en evenmin had de dienst er aanleiding in gezien zich op dit verschijnsel te beraden. Dat lag geheel anders in 1970, toen opnieuw geradicaliseerde Zuid-Molukse jongeren betrokken waren bij een gewelddadige actie, waarbij ditmaal een dode te betreuren viel.

Begin september 1970 was een officieel bezoek van de Indonesische president Soeharto aan Nederland gepland, in gezelschap van zijn minister van Buitenlandse Zaken, Malik. Dit bezoek was in de eerste plaats bedoeld om de verhoudingen tussen Nederland en de Republiek Indonesië te herstellen en te normaliseren. Aan Nederlandse kant berustte de voorbereiding van dit bezoek uiteraard bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, ook waar het de coördinatie van de te nemen veiligheidsmaatregelen betrof. Op dat gebied verwachtte Buitenlandse Zaken overigens geen grote problemen. Mede met het oog op zijn persoonlijke veiligheid zou de president als gast van de koningin op Huis ten Bosch verblijven, terwijl een deel van diens verplaatsingen per helikopter zou geschieden. De enige zorg die Buitenlandse Zaken op veiligheidsgebied bleek te hebben, was de mogelijke aanwezigheid van communistische Indonesische studenten tijdens het bezoek.⁹

Die zorg was niet onbegrijpelijk. Generaal Soeharto was immers in oktober 1965 aan de macht gekomen door een contrastaatsgreep om te verhinderen dat (een deel van) de Indonesische communistische partij, de Partai Komunis Indonesia (PKI), met behulp van een deel van de strijdkrachten de macht in Indonesië aan zich zou trekken. Soeharto's brute manier van optreden had de PKI gedecimeerd; naar schatting hadden rond een half miljoen Indonesische communisten of vermeende communisten het leven gelaten.¹⁰ Geen wonder dan ook dat Buitenlandse Zaken de Binnen-

landse Veiligheidsdienst attendeerde op de mogelijkheid dat communistische studenten die ten tijde van de staatsgreep in het buitenland verbleven, zouden proberen om Soeharto's bezoek te verstoren. Daarbij is het waarschijnlijk dat Buitenlandse Zaken in dezen krachtig werd gesouffleerd door de militaire attaché die verbonden was aan de Indonesische ambassade, de kolonel E. Soengkono. In elk geval voorzag Soengkono Buitenlandse Zaken en daarmee indirect de BVD, van een lijst van Indonesische studenten die in het buitenland – veelal Oost-Europa – studeerden en die bij de Indonesische overheid te boek stonden als lid van de PKI.¹¹

Van een direct contact tussen de BVD en de Indonesische ambassade was op dat moment geen sprake. Vandaar dat de actieve Soengkono, die kennelijk belast was met de inlichtingen-en veiligheidsaangelegenheden van de ambassade, indirecte wegen bewandelde om de Nederlandse veiligheidsdienst te voorzien van de informatie die hij noodzakelijk achtte. Behalve van het ministerie van Buitenlandse Zaken maakte hij daartoe gebruik van de inlichtingendienst van de Haagse politie. Deze dienst – in het verkeer met de BVD 'Verbinding 12' geheten – had een regulier contact met alle ambassades, dus ook met die van Indonesië, in verband met eventuele bewaking en beveiliging. Via dit kanaal kreeg de BVD de beschikking over een rapport, ongetwijfeld gebaseerd op mededelingen van Soengkono, waaruit duidelijk werd dat deze laatste zich niet alleen zorgen maakte over eventuele acties van communistische Indonesische studenten, maar ook over wat er mogelijk uit de Zuid-Molukse gemeenschap in Nederland was te verwachten.

Uit de redactie van het rapport was niet alleen op te maken dat 'Verbinding 12' met Soengkono had gesproken, maar ook dat deze laatste goed op de hoogte was met wat er leefde onder radicale Zuid-Molukse jongeren. Wat de militair attaché had te melden, was niet alleen interessant, maar was ook ter zake en – maar dat zou pas later blijken – het was de enige informatie die correct weergaf wat onder een radicaal deel van de Zuid-Molukse jongeren leefde en wat die jongeren mogelijk van plan waren.

Het rapport wees op het bestaan van een 'Linkse Ambonese Actiegroep' die plannen zou hebben om tijdens het bezoek van Soeharto een niet nader aangeduide protestactie op touw te zetten. Bovendien – en dat had met het voorgaande geen aanwijsbare relatie – zouden Zuid-Molukse jongeren van plan zijn om de Indonesische ambassadeur, Taswin A. Natadiningrat, te ontvoeren. Daarmee zouden zij een ontmoeting en een gesprek tussen Soeharto en de president in ballingschap van de RMS willen afdwingen.¹² Na de executie van Soumokil bekleedde de in Nederland wonende ir. J.A. Manusama die functie.

Wat de BVD was ontgaan, maar wat de dienst via de Haagse politie ter ore kwam, was het gegeven dat een afgevaardigde van Manusama eind juli een gesprek had gevoerd met twee Indonesische diplomaten. Diens vraag was of Soeharto bereid zou zijn tijdens zijn bezoek enkele vertegenwoordigers van de RMS te woord te staan. De diplomaten hadden, zoals goede diplomaten betaamt, daarop geen rechtstreeks antwoord gegeven, maar wel beloofd dat zij het verzoek aan de president zouden voorleggen.

Dat de Indonesische ambassade zich zorgen maakte, was de BVD, vooral dankzij de berichtgeving van de Haagse politie, wel duidelijk. Bovendien had de dienst uit andere bron, een 'doorgaans betrouwbare informant', vernomen dat de Indonesische ambassadeur rekening hield met acties van Zuid-Molukse zijde tijdens Soeharto's bezoek aan Nederland.¹³ In hoeverre die zorgen gerechtvaardigd waren, kon de dienst niet beoordelen omdat eigen bronnen in de Zuid-Molukse gemeenschap dungezaaid waren, zeker onder radicale jongeren. Om toch al het mogelijke gedaan te hebben besloot het hoofd van de dienst, Kuipers, speciaal met het oog op Soeharto's bezoek een bulletin te laten samenstellen dat aan alle betrokken instanties zou worden toegezonden. Dit bulletin zou alle gegevens bevatten die bij de dienst waren binnengekomen en die van belang zouden kunnen zijn voor de beveiliging van Soeharto. Het zou daarbij niet alleen gaan om plannen van Zuid-Molukse origine, maar ook om voorgenomen activiteiten van communistische kant.¹⁴

Dat laatste lag ook wel voor de hand. De band tussen de Nederlandse en Indonesische communistische partijen was van oudsher hecht.¹⁵ De CPN was voor de Tweede Wereldoorlog de enige Nederlandse politieke partij die onafhankelijkheid van Indonesië bepleitte. Dat de CPN en de met haar gelieerde organisaties als het ANJV en de NVB hun afkeer van Soeharto en diens voorgenomen bezoek zouden laten blijken, stond voor de BVD dan ook wel vast. Niet voor niets had de dienst in de voorgaande tientallen jaren zijn informatiepositie in de communistische organisaties stelselmatig weten uit te breiden en te verbeteren. Op dat terrein was er niet zoveel wat de dienst ontging.

Uit het eerste bulletin, dat de dienst op 11 augustus uitbracht, kwam dat laatste overigens nog niet zo naar voren. Het was geadresseerd aan de minister-president en aan de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Buitenlandse Zaken, aan de procureurs-generaal bij de gerechtshoven in Den Haag, Amsterdam en 's-Hertogenbosch, aan de commissarissen der Koningin in Noord- en Zuid-Holland en Noord-Brabant, aan het hoofd van de veiligheidsdienst van het Koninklijk Huis, aan de directeur-generaal voor openbare orde en veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, aan de directeur-generaal voor politie van het ministerie van Justitie, en, met het oog op de terugkoppeling voor de BVD van het grootste belang, aan de politieverbindingen.

Dat laatste betekende in de praktijk dat de korpschef een exemplaar kreeg, tegelijk met het hoofd van zijn inlichtingendienst. Vooral deze Plaatselijke Inlichtingendiensten (PID's) waren voor de BVD in deze periode van groot belang omdat de dienst zelf (nog) nauwelijks toegang had tot de Zuid-Molukse gemeenschappen in de verschillende woonoorden, laat staan tot de radicale jonge Zuid-Molukkers van de tweede generatie. De plaatselijke politie kon die lacune in elk geval ten dele opvullen door de eigen activiteiten op het terrein van openbare orde en veiligheid. Zoals we zagen had de Haagse PID een belangrijke schakelfunctie tussen de BVD en de Indonesische ambassade, maar ook plaatselijke PID's als die van bijvoorbeeld Assen en Apeldoorn, plaatsen waar Zuid-Molukse woonoorden gevestigd waren, konden de dienst soms relevante informatie leveren.

Inhoudelijk viel het bulletin uiteen in twee delen. Het eerste deel bevatte een weergave van persartikelen, het tweede deel bestond uit operationele berichten, dat wil zeggen berichten gebaseerd op hetzij eigen BVD-inlichtingen, hetzij informatie die afkomstig was van de PID's.

De geselecteerde persberichten waren al alarmerend genoeg. Het dagblad *Trouw* drukte een brief af van Zuid-Molukse jongeren waarin Soeharto werd beloofd dat hij als 'moordenaar van Soumokil' niet die ontvangst zou krijgen die de Nederlandse gastheren hem hadden toegedacht; de *Leekster Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden* bevatten een brief van gelijke strekking. *Het Parool* had als primeur een uitspraak van president in ballingschap Manusama dat Soeharto een 'warm onthaal' zou krijgen wanneer hij zich niet tot een gesprek bereid zou verklaren. Tegenover het ANP verklaarde Manusama dat hij minister-president De Jong had verzocht een dergelijk gesprek tussen hem en Soeharto te arrangeren. Met betrekking tot de reacties hierop citeerde de *Nieuwe Haagse Courant* een woordvoeder van de Indonesische ambassade. Die liet weten, dat het bezoek van president Soeharto en minister van Buitenlandse Zaken Malik een werkbezoek zou zijn en dat het beslist niet de bedoeling was om vertegenwoordigers van de Zuid-Molukse gemeenschap in Nederland te ontmoeten.

De operationele berichten waren evenmin geruststellend. Weliswaar zouden bijvoorbeeld het communistische ANJV en de trotskistische Vierde Internationale zich willen beperken tot demonstraties en dergelijke, maar de zich noemende Linkse Ambonese Aktiegroep zou een verdergaande protestactie voorbereiden. De groep, zo vatte het BVD-bulletin het samen, zou zelfs het plan hebben de Indonesische ambassadeur te ontvoeren om druk te kunnen uitoefenen teneinde een gesprek tussen Manusama en Soeharto af te dwingen. Dat de leiders van de RMS, in de eerste plaats Manusama en de onder jongeren invloedrijke dominee Metiary, verklaarden zich niet verantwoordelijk te stellen voor eventuele activiteiten van ongecontroleerde Zuid-Molukse jongerengroeperingen, leek het eerste bericht te versterken, ook al hadden beide berichten niets met elkaar te maken.¹⁶

Al met al zou men, gewapend met de spreekwoordelijke wijsheid achteraf, geneigd zijn te menen dat er voldoende aanleiding was, zowel voor de BVD als voor de ontvangers van het bulletin, om alarm te slaan en maatregelen te nemen. Het opvoeren van de beveiliging van de Wassenaarse residentie van de Indonesische ambassadeur zou in de gegeven omstandigheden geen buitensporige reactie zijn geweest.

Dat gebeurde echter niet, en dat had zo zijn redenen. De belangrijkste daarvan was dat het 'ontvoeringsbericht', om het maar zo te noemen, afkomstig was uit een bron die de BVD niet kon evalueren, namelijk de Indonesische ambassade. Vandaar dat dit bericht in de 'zou'-vorm was gesteld onder toevoeging van het woord 'zelfs', wat in combinatie een zekere scepsis verwoordde. En behalve scepsis bestond er bij de dienst ook het vermoeden dat de Indonesische autoriteiten hun best deden de in hun ogen separatistische en dus gezagsondermijnende Zuid-Molukkers in diskrediet te brengen. Het was waarschijnlijk op grond van die sceptische houding en de daarmee gepaard gaande behoefte om de situatie nuchter te bezien dat de BVD zijn eerste bulletin een

dag later liet volgen door een afgewogen en in neutrale termen geformuleerd overzicht van organisaties en personen die met het oog op Soeharto's bezoek van belang zouden kunnen zijn. Het was gericht aan dezelfde afnemers die ook het eerste bulletin hadden ontvangen. Een beknopte weergave ervan geeft enig inzicht in de veelheid van groeperingen die op de een of andere manier door de BVD onder de loep werden genomen.

Het overzicht noemde vier groeperingen waarvan tijdens Soeharto's bezoek mogelijk problemen waren te verwachten. Het ging daarbij niet om die groeperingen als geheel, maar om personen daarin die 'in staat worden geacht om bij betogingen over te gaan tot provocaties en/of ordeverstoringen'. De vier groepen – Indonesiërs, Ambonezen, Papoea's, en andere (politieke) groepen – werden aan de hand van die vraagstelling aan een korte beschouwing onderworpen. Van de in Nederland aanwezige Papoea's en Indonesiërs verwachtte de BVD geen acties tegen Soeharto; die zouden hoogstens komen van de kant van de weinig talrijke communistische studenten, die al dan niet uit Oost-Europa afkomstig waren.

Aan de dertigduizend in Nederland woonachtige Zuid-Molukkers wijdde de dienst een aanmerkelijk uitgebreidere beschouwing. Om te beginnen waren zij verdeeld in voor- en tegenstanders van de Republiek Indonesië. En die tegenstanders waren vervolgens te onderscheiden in aanhangers van Manusama en die van 'generaal' Tamaela. Manusama's aanhang, verenigd in de politieke beweging Badan Persatuan onder voorzitterschap van dominee Metiary, werd door de BVD aangemerkt als 'gematigd'. Van die kant verwachtte de dienst dat eventuele demonstraties rustig en ordelijk zouden verlopen, ook al doordat de beweging beschikte over een eigen ordedienst.

Noemde de dienst Manusama's beweging gematigd, die van Tamaela heette 'extremistisch' omdat de zich generaal noemende I.J. Tamaela de onafhankelijkheid van de Zuid-Molukken desnoods met militair geweld wilde realiseren. Hij en zijn staf noemden zich dan ook Komando Missie Militer. Sommigen van hen hadden onder directe leiding van Soumokil deelgenomen aan militaire operaties in de Zuid-Molukken, hadden hem dus persoonlijk gekend en waren daarom extra gebeten op Soeharto die zij persoonlijk verantwoordelijk hielden voor de executie van Soumokil.

De categorie 'andere groeperingen' omvatte een grote verscheidenheid aan Nederlandse politieke organisaties, van de Stichting Door de Eeuwen Trouw tot en met de Rode Jeugd. Door de Eeuwen Trouw zou naar de verwachting van de dienst wel actie voeren. Van het 'links gerichte' Indonesië Comité, waarin de hoogleraren Wertheim en Pluvier een belangrijke rol speelden, verwachtte de BVD 'ongetwijfeld scherpe en zeer ongewenste anti-Soeharto-activiteiten'. Van de CPN wist de dienst dat die partij het initiatief had genomen tot het 'op brede basis' (aanhalingstekens van de BVD) samengestelde comité 'Soeharto ongewenst', dat demonstraties had aangekondigd voor medio augustus en 1 september, de eerste dag van het bezoek. De dienst nam aan dat aan die demonstraties ook het ANJV, de NVB en Verenigd Verzet 1940-1945 – 'ook een communistische mantelorganisatie' – zouden deelnemen.

Ter uiterst linker zijde waren er dan nog de pro-Chinese communistische beweging KEN-ml ('verspreidt pamfletten') en de eveneens pro-Chinese Rode Jeugd. Over laatstgenoemd groepje maakte de BVD zich duidelijk zorgen, en niet ten onrechte, zoals in een andere context nog zal blijken. De dienst had aanwijzingen dat de Rode Jeugd, hoewel gering van omvang, een bereidheid had tot het voeren van harde acties. Zo waren er plannen om in Amsterdam een Indonesische vestiging – misschien het consulaat, misschien de vliegtuigmaatschappij Garuda – 'te pakken te nemen'. De dienst merkte in dit verband ten slotte op dat de Rode Jeugd 'niet afkerig' was van gewelddadige acties.

Voor de volledigheid werd nog een aantal voornamelijk jongerenorganisaties gepresenteerd die misschien aan demonstraties tegen Soeharto zouden kunnen deelnemen: de Nederlandse Studentenraad (NSR), het Nederlands Komitee voor Internationaal Jongerenwerk (NKIJ), de politieke studentenvereniging Politeia, de Algemene Studentenvereniging Amsterdam (ASVA), de Socialistische Jeugd (SJ), een trotskistische afsplitsing van de SJ, Revolte, en de trotskistische Vierde Internationale.¹⁷

Aan dit brede scala van organisaties zou de BVD tot en met het bezoek van Soeharto aandacht besteden. Enkele dingen vallen daarbij op. In de eerste plaats de stellige manier waarop het gewelddadige karakter van de Rode Jeugd werd aangegeven. In de tweede plaats het feit dat de dienst zich duidelijk meer zorgen maakte over de groep-Tamaela dan over de Badan Persatuan van Manusama c.s. En in de derde en voornaamste plaats het totaal ontbreken in dit overzicht van geradicaliseerde jongeren onder de tweede generatie Zuid-Molukkers. Zelfs de 'Linkse Ambonese Aktiegroep' ontbreekt. Dat kan een paar dingen betekenen. Het is in beginsel mogelijk dat het genoemde 'ontvoeringsbericht' te laat was binnengekomen om nog in dit overzicht te worden meegenomen. Daar staat tegenover dat het ook in de volgende bulletins ontbreekt. Daarom lijkt het nog het waarschijnlijkst dat de BVD – of in elk geval de schrijver van het overzicht – eenvoudig niet geloofde in dit bericht, dat van de Indonesische ambassade afkomstig was. En toch was dit te midden van alle andere berichten en informaties het enige dreigingsbericht dat letterlijk werd bewaard.

De in totaal achttien bulletins die de BVD tussen 12 augustus en 4 september vrijwel dagelijks produceerde, maken vooral melding van voorgenomen demonstraties, protestbijeenkomsten, teach-ins en zelfs een staking, door het hele land maar vooral in Amsterdam, waar de ASVA, de CPN en de SJ zich zeer actief toonden. Deze laatste omstandigheid was voor de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van d'66, H.A.F.M.O. van Mierlo, aanleiding de voorzitter van de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten te vragen die commissie bijeen te roepen. Die vergaderde op 27 augustus met als gesprekspartners minister-president De Jong, minister Beernink van Binnenlandse Zaken, het hoofd van de BVD Kuipers en een vertegenwoordiger van het directoraat-generaal voor openbare orde en veiligheid. Van de commissie, op dat moment bestaande uit de fractievoorzitters van de zes grootste partijen, was alleen voorzitter N. Schmelzer (KVP) afwezig. Wel aanwezig waren,

behalve Van Mierlo, J.M. den Uyl (PVDa), E. Toxopeus (VVD), B. Biesheuvel (ARP) en J. Mellema (CHU).

Van Mierlo legde de vraag op tafel of de regering wilde overwegen het voorgenomen bezoek van Soeharto aan Amsterdam af te gelasten, gezien de te verwachten moeilijkheden in die stad. Op verzoek van De Jong en Beernink gaf Kuipers hierop een uiteenzetting over de risico's die, gezien de beschikbare gegevens, een bezoek van Soeharto aan Amsterdam met zich mee zou brengen. Kennelijk was die uiteenzetting van dien aard dat zowel de ministers als de overige commissieleden Van Mierlo's verzoek niet steunden. Premier De Jong verklaarde formeel dat de regering geen aanleiding zag om Van Mierlo's verzoek in te willigen.¹⁸

Deze gang van zaken maakt duidelijk dat de oude Kamercommissie voor de BVD, die in 1952 was ingesteld op aandringen van de fractievoorzitter van de PVDa, J. Burger, inmiddels een aanzienlijke ontwikkeling had doorgemaakt. Burgers initiatief was destijds vooral ingegeven door klachten van burgers over misgelopen aanstellingen in functies bij de (semi)overheid, naar men – terecht of niet – meende, op grond van veiligheidsonderzoeken die de BVD had ingesteld. De commissie beperkte zich tot klachten over de BVD; de andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten (de Buitenlandse Inlichtingendienst en de drie militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten) moesten het zonder een dergelijke parlementaire commissie stellen. Het was vooral op aandringen van het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, Sinninghe Damsté, geweest dat de Kamercommissie voor de BVD in september 1966 haar taak had verruimd en als vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten ook de andere diensten namens de Tweede Kamer was gaan controleren. Een volgende stap op weg naar een effectievere controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was het feit dat de commissie in 1967 voor het eerst de Kamer schriftelijk verslag uitbracht van haar werkzaamheden. Maar niet alleen in de breedte, ook in de diepte maakte de commissie een ontwikkeling door. Geleidelijk aan ging zij zich, behalve met de behandeling van klachten, meer bemoeien met het beleid ten aanzien van de diensten. Het waren vooral Van Mierlo en Den Uyl die deze ontwikkeling stimuleerden.¹⁹ De interventie van Van Mierlo paste daar geheel in.

Inhoudelijk valt er over de bespreking in de commissie IVD overigens nog wel wat op te merken. Het lijkt er sterk op dat Kuipers zich in zijn uiteenzetting strikt beperkte tot de situatie in Amsterdam, waar afgaande op de bulletins van de dienst de anti-Soeharto-agitatie niet meer dan demonstratieve vormen zou aannemen. Dat hij zich toch niet helemaal gerust voelde over wat er buiten Amsterdam zou kunnen gebeuren, liet hij niet aan de commissie weten (die daar ook niet om gevraagd had), maar wel aan de beide bewindslieden. Kuipers deed dat in een gesprek met De Jong en Beernink na afloop van de commissievergadering. Hij vroeg zich af of het wel een juiste beslissing was geweest van de Haagse burgemeester en diens hoofdcommissaris van politie om het Binnenhof niet voor het publiek af te sluiten wanneer Soeharto de Tweede Kamer zou bezoeken. Het was inmiddels immers bekend – en dat bericht was via het bulletin van de dienst op ruime schaal verspreid – dat er in de Zuid-Mo-

lukse gemeenschap vuurwapens aanwezig waren. Kuipers liet de ministers weten dat hij hierin een aanzienlijk risico zag.²⁰

Daarin bleek Kuipers gelijk te krijgen. In de vroege morgen van 31 augustus werd hij gebeld door de procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag, B.J. Besier,²¹ die meedeelde dat even tevoren een groep jonge Zuid-Molukkers de ambtswoning van de Indonesische ambassadeur in Wassenaar had bezet. De ambassadeur had weten te ontkomen, maar diens gezin werd door de groep in gijzeling gehouden. Aan de bezetting was een vuurgevecht voorafgegaan waarin, naar spoedig bleek, de politiemann die op wacht stond was gedood. De Zuid-Molukse jongeren, naar later bleek 33 in getal, verklaarden dat zij met hun actie de Nederlandse regering onder druk wilden zetten om een gesprek tussen Soeharto en hun president Manusama tot stand te brengen.²² De regering ging niet in op die eis. Vooral door bemiddeling van de voorzitter van de Badan Persatuan, ds. Metiary, beëindigden de overvallers hun actie na een halve dag en gaven zij zich over aan de politie. Het bezoek van Soeharto werd uitgesteld en uiteindelijk teruggebracht tot een eendaags bezoek op 4 september, dat, ook al door de verscherpte veiligheidsmaatregelen, zonder grote incidenten verliep.

Deze eerste terroristische actie – nu er een dode was gevallen lijkt de benaming gerechtvaardigd – op Nederlands grondgebied bracht een schok teweeg, niet alleen in de Zuid-Molukse gemeenschap en bij de politieke en bestuurlijke gezagsdragers, maar vooral ook bij de publieke opinie. En onvermijdelijk kwam daarbij de schuld-vraag aan de orde. Die vraag werd al op de dag zelf, maandag 31 augustus, gesteld in de televisierubrieken *Achter het nieuws* en *Hier en nu*, en de volgende dag in de Tweede Kamer na een verklaring van premier De Jong over de feitelijke toedracht van de gebeurtenissen in Wassenaar.

Meer concreet stelde een aantal Kamerleden aan minister Beernink de vraag of de Binnenlandse Veiligheidsdienst wel voldoende alert was geweest en informatie had geleverd over te verwachten Molukse acties. Omdat het nogal voor de hand lag dat zo'n vraag aan de orde zou komen, was voorafgaand aan de Kamerzitting in een overleg tussen Beernink en Kuipers afgesproken dat de minister in de Kamer desgevraagd zou verklaren dat de BVD niet had gefaald. Bovendien was afgesproken dat de dienst een concepttekst zou leveren voor wat de minister verder nog over de kwestie-Wassenaar te berde wilde brengen. Eenmaal in de Kamer weigerde Beernink echter de door de BVD voorgestelde tekst uit te spreken, omdat daarin met zoveel woorden de vraag aan de orde werd gesteld of de beveiligingsmaatregelen in Wassenaar wel adequaat waren geweest, gezien de informatie die de BVD had verstrekt. Intern bij de BVD waren Kuipers en zijn staf van mening dat de minister, door deze tekst achterwege te laten, discussie had willen voorkomen over de relatie tussen enerzijds de informatie die de BVD had geleverd en anderzijds de beveiligingsmaatregelen die een ander deel van de overheid (de burgemeester van Wassenaar, het directoraat-generaal van openbare orde en veiligheid van Binnenlandse Zaken) had genomen. Maar door op die manier kool en geit te willen sparen kwam de minister er in de Kamer niet goed uit. Met name door Den Uyl en Van Mierlo werd hij duidelijk in moeilijkheden gebracht, en hij

moest toezeggen nader te zullen terugkomen op de toedracht van de gebeurtenissen in Wassenaar.²³

Kennelijk was het niet zo eenvoudig om in de politieke arena tot een feitelijker benadering te komen van de kwestie-Wassenaar. Dat lukte beter in de beslotenheid van de vergadering van procureurs-generaal op 10 september, met Kuipers als gast.

Dat het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst als gast een gedeelte van de periodieke vergaderingen van de procureurs-generaal bijwoonde, was op zichzelf niet nieuw. In 1949 had Eindhoven de procureur-generaal bij het hooggerechtshof in Batavia, H.W. Felderhof, aangetrokken als zijn plaatsvervanger. Tot diens taak behoorde onder meer het onderhouden van goede betrekkingen met de procureurs-generaal bij de vijf gerechtshoven. Daartoe verscheen hij – soms vergezeld door Eindhoven – op gezette tijden in hun bijeenkomsten om hen op de hoogte te houden van ontwikkelingen op de terreinen waarmee de BVD zich bezighield. Jarenlang waren dat vooral zaken op het gebied van het links- en rechts-extremisme geweest, en dan met name die elementen waaraan eventueel een strafrechtelijk kantje zou kunnen zitten, zoals demonstraties en grote stakingen, maar ook spionage – immers een misdrijf krachtens het Wetboek van Strafrecht. Aan het eind van de jaren zestig waren jongeren- en studentenradicalisme onderwerpen van gesprek. Zo had Kuipers, die er prijs op stelde persoonlijk de vergaderingen bij te wonen, er in september 1969 op gewezen dat in de West-Europese landen het thema 'Vietnam' verdrongen dreigde te worden door het thema 'Palestina' als Leitmotiv voor veel uitingen van dat radicalisme.²⁴ Nu, bijna een jaar later, was het onderwerp van gesprek uiteraard de actie van de 33 Zuid-Molukse jongeren in Wassenaar.

In zijn bijdrage aan de discussie verzekerde Kuipers dat de BVD hard bezig was zijn informatiepositie ten aanzien van radicale Zuid-Molukse jongeren te verbeteren. Hij wees er overigens wel op dat destijds, in 1966, toen de residentie van de Indonesische ambassadeur ook was aangevallen, was afgesproken dat justitie de informatievoorziening over dit soort zaken voor zijn rekening zou nemen. Bij die gelegenheid had justitie bovendien toegezegd dat men de BVD op de hoogte zou brengen wanneer er iets van belang te melden zou zijn. Vandaar dat hij ter vergadering een beroep deed op de eveneens als gast aanwezige directeur-generaal van Politie, Van Eykern, om de eventueel bij justitie aanwezige gegevens aan de dienst ter beschikking te stellen.

Van Eykern van zijn kant maakte in het geheel van nabeschouwingen over de Wassenaarse kwestie de opmerking die naar het lijkt het meest ter zake deed. Hij herinnerde eraan dat de BVD in zijn eerste bulletin van 3 augustus een bericht had opgenomen dat een bijna volledige beschrijving gaf van de gebeurtenissen zoals die zich vier weken later hadden voltrokken. Daarna had hij bijna dagelijks kennisgenomen van de opeenvolgende bulletins van de dienst. Door wat hij noemde 'de lawine van berichten' had hij echter moeilijk onderscheid kunnen maken tussen wat serieus moest worden genomen, en wat niet. Hij suggereerde Kuipers daarom om in de toekomst berichten te voorzien van een evaluatie. En daarmee gaf Van Eykern precies aan wat er aan de rapportage van de BVD had ontbroken: een indicatie van de geloofwaardigheid en de betrouwbaarheid van de verspreide berichten. Kuipers

verdedigde zich met de opmerking dat de dienst met de keuze voor snelheid boven grondige evaluatie, gemeend had de juiste beslissing te hebben genomen, maar hij gaf toe dat Van Eykern inderdaad de vinger op een zere plek had gelegd.²⁵

De vraag komt op, wat 'Wassenaar' in concreto betekende voor de BVD. De gedachte dat men hier te maken had met een incidenteel probleem, zoals men in 1966 nog had gedaan, was door de gebeurtenissen achterhaald. Al de dag erna had Kuipers bij een intern beraad laten weten dat naar zijn mening de BVD gerichte en aanhoudende aandacht zou moeten geven aan de radicale groeperingen van Zuid-Molukse jongeren. Aanhoudend, omdat een oplossing voor het Zuid-Molukse vraagstuk hem voorlopig niet in zicht leek. Gericht, omdat de BVD er niet langer van uit mocht gaan dat justitie de gehele problematiek van politiek gemotiveerd geweld voor zijn rekening zou kunnen nemen. Het werd tijd dat de dienst, nu het duidelijk was dat hij er een taak bij had gekregen, overleg ging plegen zowel met justitie als met het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, waarvan een afdeling belast was met de maatschappelijke begeleiding van de Zuid-Molukse gemeenschap.

Kuipers' plaatsvervanger Neervoort – meer in het bijzonder belast met de leiding van de operationele werkzaamheden van de dienst – bleek intussen al de nodige maatregelen te hebben genomen. Hij had al gezorgd voor uitbreiding en intensivering van de operationele inspanningen in de Zuid-Molukse sfeer, met indien nodig volgen observatiecapaciteit achter de hand. De eerste zorg was nu een afdoende beveiliging tijdens het eendaagse bezoek van Soeharto, en vervolgens was het zaak te bezien of Zuid-Molukkers wellicht naar de Bondsrepubliek zouden reizen ter 'begeleiding' van Soeharto's bezoek daar. Overleg met de Duitse partnerdienst was al gaande.²⁶

De dienst, net als politiek en bestuur overvallen door de Wassenaarse gijzelingsactie, had zich mentaal en praktisch vrij snel ingesteld op de noodzaak om naast politiek extremisme ook politiek terrorisme tot zijn taak te rekenen. Dat had consequenties, intern door de versterking van de betreffende afdeling ten koste van andere, maar ook in de relatie met justitie en met de politie. In het najaar van 1970 organiseerde de BVD een aantal bijeenkomsten, om te beginnen met de hoofdcommissarissen uit de grote steden, maar vervolgens met vertegenwoordigers van alle politiekorpsen, om aandacht te vragen voor deze nieuwe taak van de dienst. Waar het natuurlijk vooral om ging, was de versterking van de relatie met de PID's, zeker in plaatsen met een Zuid-Molukse gemeenschap. Bij die diensten immers was de broodnodige kennis aanwezig over de lokale Molukse gemeenschappen en de problemen die zich daarin eventueel manifesteerden.²⁷

Maar inmiddels was wel duidelijk geworden dat niet alleen gewelddadigheden van radicale Zuid-Molukse jongeren de dienst in de komende jaren zouden bezighouden. Het inwinnen van inlichtingen over personen en organisaties die hun politieke doelstellingen met geweld wilden realiseren, moest de eerste prioriteit van de BVD worden – ongeacht de aard van de ideologische en/of politieke achtergronden van die personen en groepen. Kuipers, Neervoort en de staf van de dienst waren het daarover roerend met elkaar eens, evenals over het feit dat politiek en bestuurlijk Nederland niet anders verwachtte van de BVD.²⁸ In de komende jaren zou de dienst zich moeten

bezighouden met groeperingen en personen zowel van eigen bodem als van buiten het land die hun politieke doelstellingen met geweld probeerden te verwezenlijken. Daarbij ging het om groeperingen en groepjes van eigen bodem, zoals de Rode Jeugd, en om diverse Palestijnse verzetsorganisaties die hun actieterrein naar Europa begonnen te verleggen.

Het Palestijns-Israëlsch conflict

De preventieve oorlog die de staat Israël in juni 1967 tegen de Arabische buurlanden had gevoerd, was geëindigd in een militaire triomf. Israël bezette in het zuiden de Negev, aan de oostkant de westelijke oever van de Jordaan en Oost-Jeruzalem, en in het noorden de Hoogvlakte van Golan. Betekende de Zesdaagse Oorlog voor de Arabische landen een nederlaag die misschien nog wel eens rechtgezet zou kunnen worden – de Jom Kippoer-oorlog in 1973 zou men in dat licht kunnen zien – voor de Palestijnen was daarmee eens te meer duidelijk geworden dat zij op zichzelf waren aangewezen. Dat waren zij eigenlijk al sinds 1948, toen het de Arabische landen niet was gelukt de stichting van de Israëlsche staat met geweld te voorkomen. Om het oorlogsgeweld te ontvluchten hadden veel Palestijnen hun dorpen en huizen verlaten, om na het eind van de oorlog te moeten constateren dat hun landbezit onderdeel was geworden van de staat Israël. Volgens de officiële Israëlsche versie van de gebeurtenissen hadden de Palestijnen vrijwillig hun land in steek gelaten op aanraden van hun leiders, die hun hadden verzekerd dat de joden binnen de kortste keren verjaagd zouden zijn door de Arabische legers. Inmiddels heeft een ‘revisionistische’ versie van deze gebeurtenissen aannemelijk gemaakt dat de vlucht van de Palestijnen minstens voor een deel onder Israëlsche druk heeft plaats gevonden.²⁹

Van de Arabische landen hadden de Palestijnen dus weinig te verwachten, na de Zesdaagse Oorlog minder dan ooit. Zij zouden zelf voor hun zaak moeten opkomen en de aandacht van de internationale gemeenschap moeten vestigen op hun strijd voor teruggave van de grond die in hun ogen gestolen was. De manier om die aandacht te krijgen vonden de Palestijnse verzetsorganisaties in aanslagen, gijzelingen en kapingen. Van oudsher had Nederland en hadden veel Nederlanders een positieve band met ‘het kleine Israël’, dat het steeds weer moest opnemen tegen zijn grote Arabische buurlanden. Veel autobumpers droegen in 1967 stickers met de tekst ‘Ik sta achter Israël’. In de ogen van de Arabische wereld en voor de Palestijnse verzetsorganisaties was Nederland een trouwe bondgenoot van Israël. Dat had consequenties toen na de Zesdaagse Oorlog de Palestijnse organisaties, grotendeels verenigd in de Palestinian Liberation Organization (PLO), het besluit namen de strijd tegen de Israëlsche bezetter ook buiten het conflictgebied te gaan voeren.³⁰ Ook in Europa, waarschijnlijk ook in Nederland.

Aan het eind van de jaren zestig beschikte de BVD over slechts rudimentaire kennis betreffende de Palestijnse verzetsorganisaties.³¹ Eind 1968 kreeg de BVD de beschikking over informatie – waarschijnlijk afkomstig van de Israëlsche diensten – dat Al Fatah, onder leiding van Yasser Arafat de grootste organisatie binnen de PLO, inmiddels ook

in Europa zijn vertakkingen had.³² Dat was voor Kuipers aanleiding om het aangaan van een relatie met de Israëlische inlichtingendienst Mossad te overwegen en af te stemmen met Buitenlandse Zaken. Betrekkingen van de BVD met veiligheids- en inlichtingendiensten buiten NAVO-verband was kennelijk niet zo vanzelfsprekend. Secretaris-generaal E.L. Schiff en Kuipers konden zich beiden vinden in de formulering dat de BVD een 'voorzichtige relatie' met de Israëlische dienst zou aangaan.³³

Dat het de Palestijnen inderdaad ernst was met de uitbreiding van hun strijd naar landen buiten het Midden-Oosten, bleek al snel toen rond de jaarwisseling 1968-1969 in Athene een aanslag werd gepleegd op een toestel van de Israëlische luchtvaartmaatschappij El Al. De aanslag was waarschijnlijk uitgevoerd door het Popular Front for the Liberation of Palestine (PFLP), een organisatie buiten de PLO. Het PFLP was in 1967 opgericht door de arts George Habbash. Anders dan de nationalistische PLO koesterde het PFLP een marxistische ideologie die de bevrijding van Palestina zag als onderdeel van een veel verdergaande strijd tegen het imperialisme en kapitalisme onder leiding van de Verenigde Staten. Kenmerkende strijdmethoden van het PFLP, zo zou blijken, waren vliegtuigkapingen en gijzelingsacties. Naar aanleiding van de aanslag in Athene onderstreepte de Mossad nog eens ten overvloede dat het Palestijnse terrorisme zich aan het verplaatsen was naar Europa, en daar misschien ook op steun kon rekenen.³⁴ Het eerste deel van deze observatie bleek juist, toen een maand later, ditmaal in Zürich, een aanslag werd gepleegd op een toestel van El Al. Op de luchthaven Schiphol kregen toestellen en personeel van El Al verscherpte bewaking.³⁵ Wat daadwerkelijke steun voor dit soort acties betreft was het op dat moment zeer onwaarschijnlijk dat die door Nederlanders of door in Nederland wonende Palestijnen verleend zou worden. Wel was in mei 1969 het Nederlands Palestina Komitee opgericht, maar dat beperkte zich tot het geven van morele steun aan de Palestijnse bevrijdingsstrijd. Pas in de tweede helft van de jaren zeventig zouden enkele fanatieke leden zich inzetten om die strijd ook daadwerkelijk te ondersteunen.³⁶

In september 1969 kwam het gevaar van het Palestijnse terrorisme gevaarlijk dichtbij toen een overigens mislukte bomaanslag werd gepleegd op de woning van de Israëlische ambassadeur in Den Haag. In het gebouw van de BVD overlegden vertegenwoordigers van het Openbaar Ministerie, de Haagse politie en de dienst zelf over mogelijke daders – naar men aannam met een Palestijnse achtergrond – en eventueel te nemen verdere beveiligingsmaatregelen, maar vooral over de noodzaak van betere samenwerking, zowel op nationaal als op internationaal niveau.³⁷ Van de daders bleef elk spoor ontbreken.

Op dat moment was de BVD al druk bezig zijn internationale relatienetwerk te intensiveren en uit te breiden. Aan de orde kwam al de 'voorzichtige relatie' met de Israëlische inlichtingendienst. Ongeveer tegelijkertijd meldde zich de Japanse veiligheidsdienst met het verzoek om regulier contact met de BVD te mogen onderhouden – mogelijk met het oog op een kennelijk grondige voorbereiding op het bezoek dat keizer Hirohito in oktober 1971 aan Nederland zou brengen. Met instemming van Buitenlandse Zaken besloot Kuipers het Japanse verzoek te honoreren, ook al omdat

hij van Gerbrands, die na zijn vertrek bij de BVD enige tijd in Japan had verbleven, positieve berichten over de Japanse dienst had gekregen.³⁸

Kuipers nam ook zelf initiatieven. In mei 1969 reisde hij naar Israël, Spanje en Groot-Brittannië om persoonlijk de tot stand gekomen relatie met de Mossad te bevestigen, respectievelijk om de bestaande relaties te verstevigen. Met de Spaanse dienst onderhield de BVD een wat afstandelijk contact, ook al vanwege het feit dat relaties met het Spanje van Franco als niet politiek correct golden. Kuipers' voorganger Sinninghe Damsté had om die reden enkele jaren daarvoor – tegen het gebruik in – zijn minister onkundig gehouden van een persoonlijk bezoek aan de Spaanse dienst. Hij was echter van mening dat zijn eerste taak was het inwinnen van inlichtingen (in dit geval over een spionagezaak), al zou hij die inlichtingen bij de duivel zelf moeten halen.³⁹ Kuipers kwam dus niet bij een totaal onbekende dienst toen hij Madrid aandeed. De reden om op dit moment juist met de Spaanse dienst de relatie te verstevigen was gelegen in het feit dat deze dienst zichzelf zag, en met enig recht, als een verbindingsschakel tussen de overige Europese diensten en de Arabische wereld. Overigens maakte Kuipers deze reis, inclusief die naar Madrid, met volle instemming van zijn minister. Ook het bezoek aan de Britse veiligheidsdienst had het Palestijnse probleem als achtergrond. Door zijn langjarige ervaring in het Midden-Oosten had de Britse dienst nog altijd een niet te onderschatten expertise op het gebied van de politieke en andere ontwikkelingen en problemen in de regio. Bovendien was de Britse veiligheidsdienst de oudste partner van de BVD, waarvan de eerste contacten nog stamden uit de dagen van de bevrijding en vlak daarna.

Niet alleen bilateraal versterkte de BVD zijn contacten met relevante andere inlichtingen-en veiligheidsdiensten. Ook nam de dienst volop deel aan de al langer bestaande en nieuw ontstane multilaterale overlegstructuren. Het Special Committee van de NAVO was daar een van, en een van de oudste. Eerder is al aan de orde geweest dat in de tweede helft van de jaren zestig in dit gremium aandacht werd besteed aan onder meer het studenten- en jongerenradicalisme, naast 'klassieke' onderwerpen als spionage. Daarnaast was er de groep van de zes landen van de EG, uitgebreid met Groot-Brittannië, soms ook de groep van de zeven WEU-landen, waarin eveneens in diezelfde periode het studentenradicalisme hoog op de agenda stond. Nog dichterbij huis was er het samenwerkingsverband van de veiligheidsdiensten van de Beneluxlanden. De afspraak tussen deze drie diensten was dat de hoofden elkaar in elk geval éénmaal per jaar zouden ontmoeten om te spreken over onderwerpen van gemeenschappelijk belang.

Het probleem van de revolutionaire jeugd, zoals het werd genoemd door de gasteren van de Franse (politie)dienst Renseignements Généraux, stond begin 1969 nog als enig punt op de agenda van de vergadering van de zeven WEU-diensten.⁴⁰ Anderhalf jaar later, in oktober 1970, kwamen de deelnemende diensten weer in Parijs bij elkaar, maar nu was het onderwerp 'Le terrorisme et la violence', een onderwerp dat in de daarop volgende jaren prominent op de vergaderagenda's zou blijven.

Toeval of niet, in de weken voorafgaand aan die bijeenkomst op 17 oktober waren er diverse pogingen geweest, waarvan twee slaagden, om vliegtuigen te kapen van

westerse maatschappijen. De recentste was de kaping van een toestel van de Amerikaanse maatschappij TWA op 25 september 1970. Deze aanhoudende reeks vliegtuigkapingen⁴¹ bleek een sterke stimulans tot nauwere internationale samenwerking. Vooral Kuipers maakte zich daarvoor sterk, in de eerste plaats in Europees verband. Bij hem speelde ongetwijfeld mee dat inmiddels ook Nederland zelf doelwit van aanslagen was geworden. Na de aanslag op de Israëlische ambassadeur – waarvan men nog zou kunnen zeggen dat die niet per se tegen Nederland was gericht – waren er aanslagen gepleegd op installaties van Gulf Oil in het Botlekgebied en op compressorstations van de Nederlandse Gasunie in Ommen en Ravestein. In beide gevallen waren de aanslagen expliciet gericht op Nederland als bondgenoot van Israël; in beide gevallen bleek er sprake te zijn van Palestijnse betrokkenheid.⁴² Naar later duidelijk werd was de organisatie Zwarte September verantwoordelijk voor de aanslagen, door de BVD een ‘coverorganisatie’ van Al Fatah genoemd die met name aanslagen buiten het Midden-Oosten voor haar rekening nam.⁴³

Wat Kuipers voor ogen stond, was een versterking van de informatie-uitwisseling tussen de Europese veiligheidsdiensten. Wat hem betrof hoorde daar ook de Zwitserse dienst bij, met het hoofd waarvan hij een goede verstandhouding had. Op zijn initiatief woonden de Zwitsers in mei 1971 een vergadering van de zeven WEU-diensten bij als waarnemers. De volgende bijeenkomst van dit gezelschap, een jaar later, vond plaats in Genève met de Zwitserse dienst als gastheer. Als gast – niet als waarnemer – werd voor deze gelegenheid een vertegenwoordiger van de Israëlische dienst uitgenodigd om zijn visie te geven op het Palestijnse terrorisme. Nog in datzelfde jaar, in november 1972, kwam het gezelschap Europese diensthoofden alweer bij elkaar, ditmaal in Bern. Onderwerp van gesprek was uiteraard de noodzaak van nauwe samenwerking tegen het Palestijns terrorisme, niet in de laatste plaats vanwege de bloedige aanslag op Israëlische atleten tijdens de Olympische Spelen in München in september van dat jaar.

De bereidheid tot samenwerking was al vaker uitgesproken, maar nu leek de tijd rijp voor concrete maatregelen op dat gebied. Samenwerking tussen inlichtingen- en veiligheidsdiensten was en is een moeilijke aangelegenheid omdat, misschien nog meer dan op andere terreinen van samenwerking, persoonlijk vertrouwen een grote rol speelt. Steeds doet zich de vraag voor hoe betrouwbaar een bericht is dat van een andere dienst wordt ontvangen. En omgekeerd, welke dienst voldoende vertrouwen geniet om deelgenoot gemaakt te worden van informatie die soms op riskante manier is verworven. Het was wederom Kuipers die in dit gezelschap – naderhand Club de Berne genoemd – met een concreet voorstel kwam om het noodzakelijke onderlinge vertrouwen te versterken. Hij lanceerde het idee van een periodieke gezamenlijke cursus waarvan het voornaamste doel zou zijn de deelnemers te laten kennismaken met elkaar, maar ook met elkaars verschillende diensten: organisatie, bevoegdheden, ambtelijke en politieke inbedding, procedures. Op Kuipers' voorstel zouden de deelnemers bij voorkeur niet gezocht worden onder het topkader van de diensten, maar onder het jongere middenkader – mensen die veelal belast waren met concrete uitvoerende taken, bijvoorbeeld op het gebied van terrorismebestrijding. Tussen

diensten en vooral mensen die elkaar persoonlijk kenden, zou uitwisseling van informatie gemakkelijker worden, zo meende Kuipers, en zijn collega's waren het graag met hem eens. Zij vroegen Kuipers om bij de volgende vergadering, medio 1973, met een concreet voorstel te komen. Hem werd alvast gevraagd de eerste cursus in Nederland te organiseren.⁴⁴

Een tweede concrete maatregel om de informatie-uitwisseling tussen de Europese diensten te bevorderen was de invoering van het zogenaamde Kilowattsysteem, een willekeurig gekozen en wat plechtige naam voor wat in wezen niet anders was dan een lijst van vaste Europese afnemers van informatie over Palestijns terrorisme. Telexen geadresseerd aan 'Kilowatt' bereikten tegelijkertijd alle deelnemende diensten. De innovatie zat niet zozeer in de techniek – al moesten alle deelnemende diensten wel dezelfde cryptoapparatuur hebben of aanschaffen – maar in de wil om specifieke informatie te delen met een aantal partnerdiensten tegelijk.

Op nationaal niveau kwam onder druk van de terroristische aanslagen nauwere samenwerking tot stand tussen de BVD met politie en (onderdelen van) justitie. We hebben al gezien hoe de dienst de hulp van de RID's inriep met het oog op radicale Zuid-Molukse jongeren en hoe het contact met de procureurs-generaal werd geïntensiveerd. De Palestijnse aanslagen brachten de dienst in zo mogelijk nog nauwer contact met het Openbaar Ministerie. Vlak na de aanslag in München legde Kuipers aan de vergadering van procureurs-generaal uit dat die aanslag het werk was geweest van een organisatie die zich Black September noemde. Black September, voortgekomen uit en gelieerd aan de inlichtingendienst van Al Fatah, was evenals het PFLP verantwoordelijk voor acties buiten het Midden-Oosten. Kuipers gaf daarnaast een overzicht van mogelijke bronnen waaruit terroristische activiteiten in Europa en in Nederland zouden kunnen voortkomen. Behalve de Palestijnen noemde hij de Noord-Ierse IRA, die aansluiting wenste met de Ierse Republiek, de Baskische ETA die een onafhankelijk Baskenland voorstond, en Griekse en Spaanse organisaties die zich tegen de dictatoriale regimens in hun respectieve landen konden keren – eventueel ook op Nederlands grondgebied. Terroristische activiteiten in Nederland en van Nederlandse bodem, aldus nog steeds Kuipers, waren al bekend van de radicale Zuid-Molukkers. Bovendien was nu ook de Rode Jeugd op dat terrein actief⁴⁵ – een onderwerp waarop we in dit hoofdstuk nog terugkomen. Er was kortom alle reden voor een nauwere samenwerking tussen politie, justitie en de BVD, een samenwerking die in het begin van de jaren zeventig in hoog tempo tot stand kwam in de vorm van een aantal commissies en werkgroepen die zich allemaal bezighielden met aspecten van het terrorisme-probleem.

Op het hoogste ambtelijk niveau had het hoofd van de BVD zitting in een commissie onder leiding van de directeur-generaal van politie van het ministerie van Justitie, Van Eykern. Deze commissie, die later werd omgedoopt in Ambtelijke Stuurgroep Terroristische Aanslagen (ASTA), boog zich onder meer over de vraag hoe te handelen wanneer zich in Nederland een terroristische calamiteit zou voordoen zoals in

München had plaatsgevonden. Specifieke punten van aandacht waren bijvoorbeeld de inzet van scherpschutters en de vorming van een zwaarbewapende interventiegroep.

Niet formeel maar wel feitelijk had de ASTA enkele werkgroepen en specialistische (sub)commissies onder zich, zoals een werkgroep explosieven, een commissie beveiliging burgerluchtvaart en een commissie toezicht Arabieren. Deze laatste moest bezien in hoeverre het wettelijk mogelijk was het toelatingsbeleid te verscherpen, speciaal voor mensen die afkomstig waren uit het Midden-Oosten. Dit waren allemaal onderwerpen waarmee de BVD niet of slechts zijdelings te maken had.

Een werkgroep die voor de BVD wel degelijk van belang was en te maken had met de 'lessons learned' van de Wassenaarse gijzelingsactie, was de werkgroep evaluatie. Na afloop van 'Wassenaar' had zoals we zagen Van Eykern in de vergadering van procureurs-generaal Kuipers met enige klem aanbevolen in de toekomst berichten over plannen voor terroristische acties eerst te evalueren alvorens die te verspreiden. Kuipers' verweer was toen geweest dat de BVD had gemeend dat in dit soort aangelegenheden snelheid van berichtgeving prioriteit moest hebben boven zorgvuldige afweging. Het was de opdracht aan de werkgroep evaluatie om een weg te vinden die recht zou doen aan de twee vereisten van snelheid én zorgvuldigheid. Dat de BVD niet licht tilde aan dit probleem blijkt uit het feit dat namens de dienst twee 'zware' ambtenaren in deze werkgroep zaten, het hoofd kabinet, de voormalige politie-inspecteur en jurist P.G.H. van Doeveren, en A. Fransen, plaatsvervangend hoofd van de afdeling B en verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de externe rapportage, waaronder het maandoverzicht.⁴⁶

Hoe belangrijk ook, intensivering en uitbreiding van de relatienetwerken van de dienst waren op zichzelf niet voldoende om de nieuwe contraterrorisme-taak goed uit te voeren. Men zou verwachten dat de leiding van de dienst, Kuipers in de eerste plaats, zich ging afvragen hoe in de situatie die zich nu aandienende een optimale verdeling van mensen en middelen bereikt kon worden. In zo'n formele of informele discussie zou bijvoorbeeld de vraag nog eens aan de orde kunnen komen die Den Uyl al in 1967 had gesteld, namelijk of het niet wat minder kon met de aandacht voor alle ins en outs van de CPN, nu de internationale situatie aanzienlijk was gewijzigd. Een soortgelijke vraag van Van Thijn in 1973 had Kuipers beantwoord met de stellige uitspraak dat de CPN en het communisme altijd de belangstelling van de BVD zouden blijven houden.⁴⁷ Zoals eerder in dit hoofdstuk naar voren kwam, was Kuipers wel overtuigd van de noodzaak van een bijdrage van de BVD aan de bestrijding van gewelddadig activisme en terrorisme, maar tegelijkertijd hield hij blijkens zijn aangehaalde uitspraak vast aan de taken die de Koude Oorlog de BVD naar zijn overtuiging oplegde. Herijking van de missie van de dienst was wat Kuipers betreft niet aan de orde.

Een vraag die binnen de BVD wel bij herhaling opkwam, was of de organisatie van de dienst nog wel berekend was op die nieuwe taak. Sinds de jaren veertig was de organisatorische opzet nauwelijks veranderd en nog steeds gegroepeerd rond de hoofdtaken preventieve beveiliging, contra-inlichtingenwerk en het volgen van de

ontwikkelingen in links- en rechts-extremistische partijen en partijtjes. Taken op het gebied van terrorismebestrijding werden naar bevind van zaken verdeeld over de bestaande onderdelen – onderdelen die nog steeds zoals in de jaren vijftig het hoofdaccent van hun activiteiten op hun Koude Oorlogstaak bleven leggen.

Zo was de behandeling van het Molukse probleem ondergebracht bij de sectie CFO (zie schema) die zich binnen de afdeling C vooral had beziggehouden met de spionageactiviteiten van de Volksrepubliek China. Geleidelijk aan had deze sectie ook andere 'exotische' dossiers te behandelen gekregen, zoals het Palestijns terrorisme en de problematiek van de radicale Zuid-Molukkers. Mogelijk had dit alles geen diepere achtergrond dan het feit dat in deze sectie nog steeds een aanzienlijke 'Indische' expertise aanwezig was. Twee spilfiguren in de sectie waren in Nederlands-Indië hoofdcommissaris van politie geweest op respectievelijk Borneo en Celebes, terwijl in de sectie ook enkele andere functionarissen een politieachtergrond in Nederlands-Indië hadden.

Behalve de sectie CFO hield ook de sectie BFA zich bezig met een deel van het terrorismeprobleem. BFA (Front- en andere organisaties) bestudeerde als onderdeel van de afdeling B oorspronkelijk nevenorganisaties van de CPN, zoals de Nederlandse Vrouwenbeweging en het Algemeen Nederlands Jongerenverbond, naast de anarchistische en trotskistische groepjes en het rechts-extremisme. Toen de Rode Jeugd, die als maoïstische jongerenorganisatie was begonnen, in toenemende mate anarchistische trekken begon te vertonen, met een neiging tot het gebruik van geweld, werd dit dossier bij BFA ondergebracht.

De bestudering van ontwikkelingen in groeperingen waarvan gewelddadige activiteiten verwacht konden worden, was dus verdeeld over twee dienstonderdelen die weinig met elkaar gemeen hadden en die elk hun hoofdtaak hadden in de sfeer van de Koude Oorlog. Het was dan ook nogal voor de hand liggend dat Kuipers zich al eind 1970 afvroeg of er intern misschien op beperkte schaal gereorganiseerd zou moeten worden – een vraag die in de loop van de jaren met zekere regelmaat terugkwam. Er werd een interne coördinator aangewezen voor de eerste opvang van terroristische meldingen, maar ook dit leverde geen blijvend bevredigende situatie op. De vraag of de BVD, net zoals de Duitse veiligheidsdienst, een aparte afdeling voor de behandeling van terroristische zaken zou moeten inrichten, werd wel gesteld, maar niet beantwoord. Organisatorisch bleef de zaak bij het oude, tot uiteindelijk in 1985 een hoofdafdeling BT werd gecreëerd, die alle vormen van terrorisme ging behandelen.⁴⁸

In de personeelssfeer was er overigens wel het een en ander gebeurd, en al in een vroeg stadium. Vooral ten koste van bijvoorbeeld het contra-inlichtingenwerk waren de terrorisme-secties in de loop van de tijd numeriek behoorlijk versterkt, zowel in de sfeer van bewerking, analyse en rapportage, als aan de operationele kant van het werk, waar samen met de plaatselijke politie veel werd gedaan om agenten en informanten te rekruteren. Vooral onder jonge radicale Zuid-Molukkers en in een groepering als de Rode Jeugd probeerde de dienst een informatiepositie op te bouwen, niet altijd met succes, zoals nog zal blijken.

Wat op termijn wel tot succes leidde, was een technisch-operationele voorziening in combinatie met de geïntensiveerde samenwerking met buitenlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Het telefoonverkeer van en naar Nederland met landen in het Midden-Oosten liep toen nog via één bepaalde centrale, die in Amsterdam. Door afspraken met de PTT was het mogelijk om de gebelde nummers aan beide zijden van de lijn te registreren. De Nederlandse nummers konden via de PTT geïdentificeerd worden, eigenaars van de nummers in het Midden-Oosten waren uiteraard veel moeilijker te achterhalen. Hier kwamen de internationale relaties te hulp, die door hen vastgestelde telefoonnummers van bijvoorbeeld Al Fatah en PFLP deelden met de partners in het Kilowatt-netwerk. Op die manier beschikte de BVD over een groeiende lijst van interessante of, zo men wil, verdachte telefoonnummers. In een tijd waarin de BVD-leiding nog maar net was begonnen na te denken over de eventuele aanschaf van een computer, betekende dit het handmatig bijhouden en raadplegen van lijsten met op den duur vele honderden telefoonnummers.⁴⁹ Het leverde wel wat op.

In de nacht van 4 op 5 september 1975 werden in een Amsterdams hotel vier personen door de politie aangehouden wegens het bezit van vuurwapens en explosieven. Zij hadden Syrische paspoorten en maakten, naar later bleek, deel uit van Al Saiqa, een door de Syrische Baath-partij opgezette terroristische organisatie, nauw gelieerd aan de Syrische inlichtingendienst. De arrestatie en in verzekeringstelling van de vier Syriërs gebeurde op basis van inlichtingen die de BVD aan de Amsterdamse politie had doorgegeven.

De dienst had de inlichtingen verkregen uit het vergelijken van de dagelijks geregistreerde telefoongesprekken naar en uit het Midden-Oosten met de lijsten van 'verdachte' telefoonnummers, een routinekarwei, dat begin september resultaat te zien gaf. De dienst constateerde dat vanuit een bepaald Amsterdams hotel telefoongesprekken werden gevoerd met een of meer Palestijnse organisaties. De inhoud van de gesprekken was niet bekend; de operatie voorzag alleen in het noteren van de telefoonnummers. Gezien het feit echter dat kort na elkaar meerdere gesprekken werden geregistreerd, werd besloten de Amsterdamse politie in te schakelen om in het hotel poolshoogte te gaan nemen. Bij het doorzoeken van de hotelkamers trof men automatische wapens, munitie en explosieven aan, reden genoeg om de hotelgasten, bij hun terugkeer van een avondje uit, te arresteren en in verzekering te stellen.

Bij hun verhoren hadden zij zoveel uit te leggen dat zij uiteindelijk over de brug kwamen met – naar het zich liet aanzien – hun complete verhaal. Zij vertelden dat zij van plan waren geweest om de volgende dag, 5 september, de Warschau Express te overvallen en de reizigers in de laatste wagon in gijzeling te nemen. Niet toevallig waren dat joden die vanuit de Sovjet-Unie, met Nederland als tussenstop, op weg waren naar hun nieuwe vaderland Israël. Door deze joden te gijzelen dacht men druk op de Nederlandse regering uit te oefenen; in de Arabische landen en onder de Palestijnen gold Nederland nog altijd als een vriend van Israël, zoals in en na de Jom Kippoeroorlog weer was gebleken. De oliecrisis in Nederland van 1973 was een direct gevolg geweest van die perceptie,⁵⁰ en deze geplande treinkaping was op dezelfde

gedachte gebaseerd. Men had van de Nederlandse regering gedaan willen krijgen dat zij het recht op zelfbeschikking van het Palestijnse volk zou erkennen, en de PLO als de enige vertegenwoordiger ervan.⁵¹

Door internationale en nationale samenwerking, door stug volgehouden taai routinewerk – de basis van alle inlichtingenwerk – was de treinkaping voorkomen die de Saiqa-groep had gepland. Door de aandacht in de media voor deze affaire werd een groepje radicale Zuid-Molukse jongeren echter op een idee gebracht, een idee dat zij wel ten uitvoer wisten te brengen.

De Zuid-Molukse terroristische acties

Direct na de Wassenaarse gijzelingsactie was de BVD samen met de politie begonnen de informatievoorziening betreffende de Zuid-Molukse gemeenschap te verbeteren, waarbij in het bijzonder het oog was gericht op de radicale jongeren. De dienst had, zoals gezegd, bijeenkomsten georganiseerd met politiechefs uit het hele land, maar vooral uit gemeenten met grotere of kleinere concentraties inwoners van Zuid-Molukse origine. Na 'Wassenaar' bleek het departement van Justitie bereid de BVD te laten delen in gegevens die dat departement sinds de actie van 1966 had vergaard.⁵² Dit alles wierp, samen met de versterking van de Molukse sectie van de dienst, zijn vruchten af. De berichtenstroom in de richting van de politieke en bestuurlijke verantwoordelijken werd verbreed en werd bovendien frequenter. In 1971 bijvoorbeeld kon de dienst melding maken van een plan om spelers van Ajax te ontvoeren. Voor deze vergrote inspanning mocht Kuipers van minister-president Biesheuvel waarderende woorden in ontvangst nemen.⁵³ In het najaar van 1973, toen minister-president Den Uyl net een paar maanden in functie was, ving de BVD geruchten op over een plan om hem te ontvoeren en in april 1975 werden op aangeven van de dienst enkele jonge Zuid-Molukkers gearresteerd op verdenking van samenspanning om een aanslag te plegen op koningin Juliana.⁵⁴

Kortom, de vergrote aandacht en de gerichtere inspanningen van zowel de politie als de BVD hadden geleid tot een verbeterde informatiepositie. Wel had Kuipers de minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl, W.F. de Gaay Fortman, gewezen op het feit dat de weinig gestructureerde groepjes van radicale Zuid-Molukse jongeren moeilijk te penetreren waren voor de dienst.⁵⁵ Maar juist in een van die weinig gestructureerde, maar in toenemende mate geradicaliseerde groepjes waartoe de BVD geen toegang had, werd een plan ontwikkeld om in Nederland een gijzeling uit te voeren.⁵⁶

De gewapende overvallen door zeven Molukse jongeren op de stoptrein Groningen-Zwolle bij Wijster op 2 december 1975 en op het Indonesische consulaat in Amsterdam twee dagen later, kwamen ook voor de BVD als een verrassing.⁵⁷ De bedoeling van de actie was duidelijk: de Nederlandse regering respectievelijk de Indonesische regering onder druk zetten om nu eindelijk ernst te maken met een onafhankelijke republiek der Zuid-Molukken. Het middel, gijzeling, was al eerder toegepast, maar nog niet op

deze schaal en met zoveel opzettelijk geweld. In dit geval kan met recht van een terroristische actie worden gesproken. De machinist van de trein werd bij het begin van de actie al gedood, twee van de gegijzelde passagiers enkele dagen later. Uiteindelijk gaven de kapers zich over door bemiddeling van de weduwe van Soumokil en ds. Metiary. Op 14 december was de treinkaping beëindigd, op 22 december de gijzeling van het Indonesische consulaat.

Samen met Kuipers blikte minister De Gaay Fortman begin januari 1976 terug op de Molukse acties en vooral op de rol die de BVD daarbij had gespeeld. Aan het feit dat de BVD de actieplannen niet tijdig had weten te ontdekken, maakte de minister geen woord vuil. Hij sprak integendeel zijn waardering uit voor alles wat Kuipers en de dienst tijdens beide acties hadden bijgedragen, vooral in de sfeer van achtergrondinformatie. Van zijn kant toonde Kuipers zich bezorgd over de naaste toekomst. Hij hield er rekening mee dat radicale Zuid-Molukkers opnieuw tot acties zouden overgaan, nu duidelijk was dat de Nederlandse regering niet van plan was aan hun eisen tegemoet te komen. Zijn conclusie was dat de BVD zijn inspanningen nog verder moest vergroten om de noodzakelijke informatie binnen te halen. Hij kondigde een reorganisatie aan, waarbij meer personeel uit de dienst vrijgemaakt moest worden om de Zuid-Molukse sectie te versterken. Zelf dacht hij daarbij voorlopig aan een overplaatsing van vijf personen, misschien in een later stadium nog twee extra. Daarnaast onderkende hij de noodzaak om de relatie met de Indonesische inlichtingendienst te verstevigen en zelfs operationele samenwerking te zoeken.⁵⁸ Organisatorische en vooral personele aanpassingen dus, geen expliciete analyse van de veranderde internationale en nationale politieke verhoudingen.

Ook van de kant van justitie – bij de behandeling van terroristische acties het eerstverantwoordelijke departement – werden de BVD geen verwijten gemaakt. Integendeel, in een bijeenkomst van de procureurs-generaal sprak de voorzitter, secretaris-generaal A. Mulder, waarderende woorden over de goede en plezierige samenwerking met de dienst tijdens de beide gijzelingen. Bij de beëindiging ervan had justitie veel profijt gehad van de achtergrondgegevens die de BVD ter beschikking had gesteld. Kuipers van zijn kant gaf grif toe dat ook zijn dienst verrast was geweest door de acties. Tegelijkertijd hechtte hij eraan om in alle nuchterheid te stellen dat de BVD nooit een volledig beeld zou kunnen krijgen van bepaalde ad-hocgroepen die, zo was bijvoorbeeld bij de Amsterdamse actie gebleken, van de ene dag op de andere konden ontstaan. Bij zijn informatievergaring liep de BVD nu eenmaal, aldus Kuipers, tegen grenzen aan die hij als hoofd van de dienst niet kon of wilde overschrijden.⁵⁹

Met deze laatste opmerking raakte Kuipers aan een thema dat bij de bestrijding van politiek gewelddadig activisme en terrorisme een centrale rol speelde en speelt, althans behoort te spelen, namelijk de vraag hoever de overheid – in dit geval de BVD – kan en mag gaan in het beperken van de vrijheden van individuele burgers ter wille van een ander groot goed, de veiligheid van de gemeenschap. Voor zichzelf had Kuipers blijkens de teneur van zijn opmerking die vraag al beantwoord. Hij expliciteerde zijn standpunt niet, zodat de vraag welke grenzen hij niet wilde overschrijden slechts door interpretatie beantwoord kan worden. Het waarschijnlijkst is dat Kuipers niets te

maken wilde hebben met de manier waarop de communistische regimens in Oost-Europa hun onderdanen bewaakten en bespieden door middel van fijnmazige netwerken van agenten en informanten in organisaties, buurten en woonblokken. Na de val van de Berlijnse Muur kwam in volle omvang aan het licht hoever bijvoorbeeld het SED-regiem in de DDR bereid was te gaan om zich te handhaven.⁶⁰

Op 27 januari 1976 kwam de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten bijeen om met minister De Gaay Fortman het functioneren van de BVD tijdens en vooral vóór de gijzelingsacties te bespreken. De minister gaf volmondig toe dat de acties een volslagen verrassing waren geweest, voor de regering, voor de Zuid-Molukse leiders en ook voor de BVD. In zijn toelichting vertelde hij dat de treinkaping was gepland en gepleegd door een groepje jongelui uit Bovensmilde. Enkelen van hen waren op deze gedachte gekomen door de publiciteit rond de – overigens verhinderde – gijzelingsactie door de Saiqa-organisatie, enkele maanden eerder. De actie in Amsterdam daarentegen had een uiterst geïmproviseerd karakter gehad.

Over de rol van de BVD tijdens de beide acties uitte De Gaay Fortman zich positief. De dienst had waardevolle informatie ter beschikking kunnen stellen, met name door enkele af luisteracties. Wat de toekomst betreft deed de dienst er volgens de minister alles aan om dergelijke acties te voorkomen. Met het oog daarop stond het hoofd van de BVD inmiddels in contact met de Indonesische ambassadeur, die in een vorige functie hoofd van de Indonesische inlichtingendienst was geweest. Dit leek de minister een goede zaak, ook al voegde hij er in één adem aan toe dat hij had begrepen dat de berichten die de dienst via hem kreeg, meestal sterk alarmerend waren, en niet altijd juist.

De voorzitter van de commissie, E. van Thijn, die Den Uyl was opgevolgd als fractievoorzitter, was nog niet direct overtuigd door de woorden van De Gaay Fortman. Hij herinnerde eraan dat de commissie al enkele jaren geleden te horen had gekregen dat de radicale Zuid-Molukkers voor de BVD een doelgroep waren en dat de dienst daaraan ook toen al intensief aandacht besteedde. Hij wilde graag van de minister weten hoe het dan toch mogelijk was geweest dat ook de BVD door de acties was verrast.

Het leek De Gaay Fortman het best dat het hoofd van de dienst deze vraag zelf zou beantwoorden. Kuipers zette uiteen dat de acties, zowel die van de treinkaping als die van het Indonesisch consulaat, waren uitgevoerd door ongestructureerde groepjes. Dat betekende dat het voor de BVD, anders dan bijvoorbeeld in een hiërarchische en gestructureerde organisatie als de CPN, praktisch onmogelijk was om tot die Molukse groepjes door te dringen. De jongelui kenden elkaar vaak al van de lagere school of nog eerder, zodat het insluizen van een buitenstaander vrijwel was uitgesloten. Alleen wanneer de BVD een dicht net van informanten zou opzetten, op de manier waarop de KGB in de Sovjet-Unie en de Stasi in de DDR dat deden, zou de dienst misschien van tevoren iets over dit soort acties vernemen. Maar Nederland zou dan wel veranderd zijn in een politiestaat. Kuipers kon zich niet voorstellen dat iemand dat zou willen.

Kuipers' uiteenzetting leek de commissie te hebben overtuigd. Voorzitter Van Thijn, het meest kritische lid van dit gezelschap, wilde alleen nog weten of de door Kuipers bedoelde Zuid-Molukse jongeren internationale contacten hadden en zo ja, welke. Dat er contacten, zij het niet erg frequent, bestonden met het Fretilin,⁶¹ de onafhankelijkheidsbeweging op Portugees Timor, hoefde niet te verbazen. Minder voor de hand liggend waren de door Kuipers genoemde – maar alweer: niet-structurele – contacten met de Rode Hulp en, mogelijk via deze kleine maar fanatieke groep, met de West-Duitse Rote Armee Fraktion.⁶² Deze contacten en de betekenis ervan zullen verderop in dit hoofdstuk nog aan de orde komen.

Voorlopig likte de BVD zijn wonden. Ondanks het feit dat de minister er bij herhaling blijk van had gegeven pal achter de dienst te staan, hadden de gijzelingsacties nog eens ten overvloede duidelijk gemaakt dat de dienst er maar niet voldoende in slaagde om binnen te dringen in de informele groepjes van geradicaliseerde Zuid-Molukse jongeren. Wat de BVD wel kon doen, was proberen met technische acties – af luisteren door middel van telefoon en verborgen microfoon – toch nog wat aan de weet te komen. Ook die middelen hadden echter hun beperkingen. Ze hadden alleen zin als de te beluisteren gesprekken met een redelijke mate van waarschijnlijkheid gevoerd zouden worden tussen personen die deel uitmaakten van een groepje met een bepaalde samenhang, hoe los ook. En daarvoor was het weer noodzakelijk om erachter te komen wie de centrale personen waren in die losse verbanden. Op dit punt konden goed ingevoerde medewerkers van PID's soms waardevolle suggesties doen, waardoor vooral de telefoontap als inlichtingenmiddel met enige regelmaat gehanteerd kon worden.

Het af luisteren van telefoongesprekken door de BVD was onderworpen aan de goedkeuring van vier ministers: die van Verkeer en Waterstaat en van Justitie, de eigen minister van Binnenlandse Zaken, en de minister-president. Toestemming om een bepaald telefoonnummer onder controle te nemen, de zogeheten bijzondere last, werd verleend voor een periode van drie maanden, eventueel te verlengen – bij gebleken succes – met nog zo'n periode. De driemaandelijke rondgang langs de ministers om de bijzondere lasten ter tekening voor te leggen, gaf de ministers de gelegenheid om Kuipers aan de tand te voelen over nut en noodzaak van de gevraagde taps, maar ook om daarnaast andere zaken aan de orde te stellen. Minister-president Den Uyl was iemand die op het punt van de bijzondere lasten behoorlijk kritisch kon zijn, vooral als het ging om Nederlanders. Over de gebruikelijke telefoontaps op Sovjet-Russische inlichtingenofficiërs en hun Oost-Europese collega's maakte hij zich minder druk. In april 1976 maakte hij van Kuipers' rondgang met 'de lijst' gebruik om indringend te informeren of de BVD wel voldoende op de hoogte was van wat er onder de Zuid-Molukkers leefde. Consequent de lijn volgend die hij ook tegenover De Gaay Fortman, de procureurs-generaal en de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten had geschetst, moest Kuipers die vraag met 'nee' beantwoorden. Hij zei niet de verwachting te hebben dat de BVD doeltreffend zou kunnen penetreren in kringen van activistische Zuid-Molukse jongeren. Vandaar dan ook enkele aanvragen voor telefoontaps in die sfeer.⁶³

Ondanks of juist dankzij Kuipers' realistisch pessimisme vergrootte de BVD de inspanningen om gegevens binnen te krijgen, vooral door middel van technische acties. De dienst ging daarbij voortvarend te werk, een enkele keer zozeer dat een af luisteractie niet was afgedekt door de vereiste vier handtekeningen. In mei 1976 ging Neervoort, Kuipers' plaatsvervanger en opperste operationele chef van de dienst, deemoedig bij minister De Gaay Fortman te biecht. Hij deelde mee dat de BVD, in verband met de urgentie van de zaak, zonder machtiging af luisterapparatuur had geplaatst in een woning waar volgens informatie van de dienst op een bepaalde dag radicale jonge Zuid-Molukkers besprekingen zouden voeren.

De Gaay Fortman reageerde ontspannen. Glimlachend hield hij Neervoort voor dat zoiets natuurlijk niet kon. 'Maar,' zei hij, 'ik neem aan dat we dit niet voortdurend en regelmatig doen.' Wat Neervoort naar waarheid kon beamen, waarmee dit incident was gesloten. Inderdaad ging de BVD met het middel van de telefoontap zorgvuldig om. Het middel werd gebruikt in de sfeer van het contra-inlichtingenwerk, nooit in de sfeer van de CPN of andere politieke groeperingen waaraan de BVD aandacht besteedde. In de jaren zeventig en daarna tapte de dienst ook in de sfeer van politiek gewelddadig activisme en terrorisme telefoons af waarvoor op de gebruikelijke manier de aanvragen werden ingediend. In geval van grote urgentie was het in de terroristische sfeer bij uitzondering mogelijk de vereiste bijzondere last telefonisch te krijgen, onder voorwaarde dat de formele schriftelijke aanvraag binnen 24 uur zou worden voorgelegd. Overigens kon Neervoort, nu hij de minister toch sprak, meedelen dat zich onder de Zuid-Molukse jongeren twee groepjes ('cellen') leken af te tekenen van vooraanstaande radicale figuren, een ontwikkeling die de dienst al met justitie had besproken.⁶⁴

Ontwikkelingen in de Zuid-Molukse gemeenschap kwamen bij elk bezoek van Kuipers aan de minister stevast aan de orde. Dat was niet alleen het geval bij de min of meer reguliere besprekingen waaraan soms ook de secretaris-generaal deelnam, maar ook bij de periodiek terugkerende 'bijzondere machtigingen' die Kuipers hem voorlegde. Bijzonder uitgebreid kwam de Zuid-Molukse problematiek aan de orde toen eind 1976 het beoogde nieuwe hoofd van de BVD, P. de Haan, zijn opwachting kwam maken bij De Gaay Fortman en secretaris-generaal Van Dijke. Omdat Kuipers op dat moment niet in het land was, liet De Haan zich vergezellen door Neervoort en Van Doeveren.

Tijdens dit gesprek merkte De Gaay Fortman op, met een duidelijke verwijzing naar de gijzelingsacties van een jaar daarvoor, dat de maand december geen Molukse acties te zien had gegeven. Neervoort kon dat alleen maar beamen, maar kon het niet laten eraan toe te voegen dat een nieuwe tactiek die de dienst nog niet zo lang geleden voor het eerst had toegepast, daartoe misschien wel had bijgedragen. Die tactiek, zo verklaarde Neervoort desgevraagd, kwam in essentie neer op het uitvoeren van een stooractie om mogelijke voorbereidingen tot een gewapende actie in de kiem te smoren.

In dit geval had de dienst door een technische actie er lucht van gekregen dat enkele jonge Zuid-Molukkers bezig waren te onderhandelen over de aanschaf van wapens.

Dit gegeven werd bij de leiding van de Badan Persatuan aan de orde gesteld via enkele in de Molukse gemeenschap goed ingevoerde contacten. De BVD had onder de oudere generatie enkele waardevolle informanten weten te werven die de bezorgdheid van de dienst over de radicale jongeren deelden en die niet nog een keer een terroristische actie van 'hun jongens' wilden meemaken. Door de kwestie openlijk en voor de jongeren duidelijk zichtbaar aan de kaak te stellen, was de eventuele wapentransactie in de openbaarheid gekomen en daarmee ontkracht.

De Gaay Fortman was er niet blij mee. Dit was nu de tweede keer dat Neervoort hem met een onorthodoxe operationele zet van de dienst confronteerde. Zonder overleg vooraf met hem, de voor de BVD verantwoordelijke minister, moest de dienst van dit soort stooracties geen gewoonte maken, hoewel ook hij best zag hoe moeilijk de inlichtingentaak van de BVD op dit punt was. Misschien had de hoogleraar De Gaay Fortman met zijn corrigerende opmerkingen ook een didactische bedoeling en wilde hij Kuipers' beoogde opvolger een praktische les staatsrecht geven. In elk geval was zijn standpunt volkomen duidelijk.

Toch nog even doorgaand op het onderwerp Zuid-Molukkers, vertelde De Gaay Fortman dat zijn collega Van Agt van Justitie meende dat er van radicale Zuid-Molukse kant geen gewelddadige acties meer te verwachten waren. Van Agt baseerde zich op inschattingen van de politie, onder meer van de Haagse hoofdcommissaris. Op dit punt moest Neervoort de minister tegenspreken. Hoewel de BVD geen concrete aanwijzingen had dat er gewelddadige acties gepland waren, meende hij toch dat de dienst zich misschien sterker dan de politie realiseerde hoe vanuit een schijnbaar rustige situatie in een handomdraai bij een klein groepje jongeren plannen voor gewelddadige acties konden opkomen en worden uitgevoerd.⁶⁵ Neervoort kreeg gelijk.

Het verhaal wordt eentonig. Ondanks het feit dat de BVD in eigen ogen al het mogelijke had gedaan om zicht te krijgen en te houden op de groepjes radicale Zuid-Molukse jongeren, daarbij soms opererend op of net over de grens van de eigen bevoegdheden, verraste ook de tweede grote gijzelingsactie de politiek, het bestuur, de politie en de BVD. Op 23 mei 1977, twee dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, voerden groepjes jonge Zuid-Molukkers tegelijkertijd twee gijzelingsacties uit. De intercity Assen-Groningen werd bij De Punt tot stilstand gebracht en de passagiers werden in gijzeling genomen. Een lagere school in Bovensmilde trof een vergelijkbaar lot. Het doel van de acties was niet anders dan dat van de vorige: de Nederlandse regering dwingen zich in te zetten voor een vrije Republiek Maluku Selatan.

Er waren ook verschillen met de vorige acties. De treinkapers vonden het deze keer niet nodig hun eisen kracht bij te zetten door bij voorbaat tot executies over te gaan. Integendeel, nadat de trein tot stilstand was gebracht door een ruk aan de noodrem, werd het de machinist, de conducteur en een veertigtal passagiers toegestaan de trein te verlaten; 45 passagiers werden gedwongen als gijzelaars in de trein te blijven. Wel werd de toestand dreigend toen na enkele dagen een geboeide man buiten de trein werd gebracht, en na enige tijd weer binnengehaald: een demonstratieve dreiging met

executie. Daar stond weer tegenover dat twee zwangere vrouwen werden vrijgelaten, evenals een zieke man. In Bovensmilde werden de leerlingen van de gegijzelde lagere school na vijf dagen vrijgelaten; alleen de leerkrachten moesten blijven. Het optreden in 1977 was kortom per saldo minder gewelddadig dan in 1975, al bleef het onder bedreiging met vuurwapens gevangen houden van onschuldige burgers uiteraard een daad van geweld.

Nadat er meerdere malen en uren durende pogingen tot bemiddeling waren gedaan, zat de zaak muurvast. Toen er bovendien, na bijna drie weken, sprake was van een snel verslechterende gezondheidstoestand van de treinpassagiers, besloot het kabinet-Den Uyl op 10 juni tot een gewelddadige beëindiging van de beide gijzelingsacties. Het besluit was niet unaniem genomen. Het waren vooral de ministers Van Agt – die als minister van Justitie de leiding had van het beleidscentrum – en De Gaay Fortman, die de keuze voor de geweldsoptie wisten door te zetten. Minister-president Den Uyl had de onderhandelingen nog graag wat langer willen rekken, maar hij legde zich uiteindelijk neer bij de argumenten van de beide politieministers.⁶⁶

De volgende dag, 11 juni, maakte de overheid inderdaad een einde aan de beide gijzelingen. Terwijl straaljagers met oorverdovend lawaai over de trein vlogen, openden mariniers met zware mitrailleurs gericht het vuur op het compartiment van de trein waarin zich op dat moment de Zuid-Molukse actievoerders bevonden. Dat het groepje van negen kapers bij elkaar was en zich niet tussen de passagiers ophield, wist men dankzij verschillende verkenningssacties. De BVD had onder meer af luisterapparatuur in de trein weten binnen te brengen, waardoor gesprekken tussen de kapers en hun bewegingen in de trein gevolgd konden worden.

Het voor Nederlandse begrippen extreme overheidsgeweld betekende het einde van de Molukse acties. Een pantserwagen van de Koninklijke Marechaussee denderde de school binnen, waardoor de aan de grond genagelde kapers zich overgaven. De beschieting van de trein kostte aan twee gegijzelde passagiers het leven; van de negen gijzelaars werden er zes gedood.

Sinds de actie in Wassenaar in 1970 was er sprake van een escalatie van geweld, met als hoogtepunt (dieptepunt, zo men wil) de beëindiging van de gijzelingsacties in 1977. Niet ten onrechte had minister-president Den Uyl in zijn publieke verklaring daarover gesproken van een 'executie' van de kapers en had hij de afloop een 'nederlaag' genoemd. Voor de overheid en in het bijzonder voor de BVD was nu de vraag wat er nog meer zou kunnen en moeten gebeuren om herhaling van dit drama te voorkomen. Voor de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten gaf minister De Gaay Fortman – die na de verkiezingen van 25 mei inmiddels demissionair was – eerst een terugblik op wat de BVD na de vorige kaping in Wijster en tijdens de beëindiging van de recente gijzelingen had gedaan.

Sinds Wijster, aldus de minister, was de afdeling van de BVD die zich met Zuid-Molukse zaken bezighield, kwalitatief en kwantitatief versterkt, zelfs verdubbeld. De dienst had er alles aan gedaan om aan inlichtingen te komen, en dan uiteraard speciaal over de radicale jongeren, al dan niet georganiseerd. Dat er iets broeide was bekend,

en die informatie was ook gedeeld met de betrokken justitiële instanties. Concrete aanwijzingen in de richting van specifieke acties, laat staan deze acties, waren er helaas niet geweest.

Tijdens de gijzelingen in Bovensmilde en De Punt had de BVD alles op alles gezet om informatie aan te dragen die van belang kon zijn voor de beëindiging daarvan. Alle contacten met informanten en agenten waren voor dat doel geactiveerd. Bovendien had de dienst door af luisteracties in de trein en in de school relevante informatie kunnen doorgeven aan het beleidscentrum onder leiding van minister Van Agt, waar de uiteindelijke beslissing was genomen tot het uitschakelen van de kapers.⁶⁷

Wat in het verslag van deze bijeenkomst opvalt zijn twee dingen, om een stijlfiguur van Den Uyl te parafraseren. In de eerste plaats voerde alleen minister De Gaay Fortman het woord, zonder aanvulling of toelichting van het hoofd van de BVD. Sinds 1 januari van dat jaar was dat mr. P. de Haan. Het is onwaarschijnlijk dat hij de verdediging van het beleid en van de taakuitvoering van de dienst aan Kuipers' opvolger niet zou hebben toevertrouwd. De Haan was dan weliswaar pas enkele maanden hoofd van de BVD, maar in de periode daarvoor had hij al ruim kennis gemaakt met de dienst en trouwens ook met de minister. Eerder lijkt De Gaay Fortman, door zich zo vierkant achter de dienst op te stellen, duidelijk te hebben willen maken dat hij daarvoor de volle verantwoordelijk niet alleen wilde maar ook kon dragen. Als geen ander immers wist hij in welke bochten de BVD zich had gewrongen om aan informatie te komen en om oncontroleerbare situaties af te stoppen.

In de tweede plaats valt op dat van de kant van de commissie – althans volgens het formele verslag – geen enkele vraag werd gesteld, noch in informatieve noch in kritische zin. Het is niet onmogelijk dat het gezelschap nog onder de indruk was van de bewogen publieke toespraak die Den Uyl had gehouden onmiddellijk voorafgaand aan de bijeenkomst van de commissie. Misschien ook hadden de leden als fractievoorzitters, in verband met de inmiddels begonnen kabinetsformatie, andere dingen aan hun hoofd. Maar van kritiek op de BVD of op de verantwoordelijke minister De Gaay Fortman was in dit geval geen sprake.

De media keken daar anders tegen aan. In de televisierubriek *Den Haag Vandaag* werd Van Thijn, fractievoorzitter van de PVDA en voorzitter van de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, aan de tand gevoeld over wat hier en daar in de pers werd aangeduid als het falen van de BVD. De interviewer hield Van Thijn voor dat minister De Gaay Fortman nu wel had gezegd dat het voor de BVD zo moeilijk opereren was in de gesloten Zuid-Molukse gemeenschap, maar was dat nou niet precies de taak van de BVD? Van Thijn beaamde dat, maar voegde er in één adem aan toe: 'Tot het onmogelijke is niemand gehouden.' Hij was dan ook van mening dat 'iedereen aan zijn theewater [kon] aanvoelen' dat penetreren in de niet alleen gesloten maar ook vluchtige groepjes Zuid-Molukse jongeren een buitengewoon moeilijke zaak was.⁶⁸ In dezelfde geest liet Van Thijn zich uit tijdens een vergadering van de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, eind september.

Overigens was dat een wat merkwaardige bijeenkomst. Aanwezig was op dat moment de (nog steeds!) demissionaire minister De Gaay Fortman, het hoofd van de BVD De Haan en Van Thijn als voorzitter en enig aanwezig lid van de commissie. In dit gesprek van drie heren nam De Gaay Fortman nog eens de maatregelen door die de BVD na De Punt en Bovensmilde had getroffen en die eerder in een gesprek tussen hem en De Haan aan de orde waren geweest. De capaciteit van de Molukse sectie van de BVD was nogmaals uitgebreid door interne verschuivingen, het aantal tolken-vertalers Maleis was uitgebreid om vergroting van het aantal telefoontaps te kunnen opvangen, het overleg met justitie was zo mogelijk nog verder verbeterd. En ten slotte bleef de BVD proberen het aantal informanten op te voeren. De minister onderstreepte dat de dienst er alles aan deed om het Zuid-Molukse probleem onder controle te krijgen.⁶⁹

Maar 'alles' bleek nog niet voldoende. Op 13 maart 1978 vond weer een terroristische actie plaats. Drie jonge Zuid-Molukkers drongen gewapenderhand het provinciehuis in Assen binnen en doodden vrijwel direct op demonstratieve manier een willekeurige ambtenaar. Zij gingen vervolgens over tot bezetting van het provinciehuis om kracht bij te zetten aan hun eisen: vrijlating van de gevangenzittende Zuid-Molukkers – inmiddels ruim twintig in getal – en vrije aftocht. Later kwam daar nog eens een financiële eis bij ten bedrage van enkele miljoenen dollars. Toen de volgende dag het ultimatum afliep dat de bezetters aan de regering hadden gesteld, en het er ernstig naar uitzag dat er executies zouden plaatsvinden, werd de bezetting beëindigd door militair ingrijpen. Drie van de gegijzelden werden daarbij gewond; een van hen overleed later aan zijn verwondingen.

Het in december 1977 aangetreden kabinet Van Agt-Wiegel, met vice-premier H. Wiegel als minister van Binnenlandse Zaken, had een harde lijn gekozen ten aanzien van de politieke aspiraties van de Zuid-Molukse gemeenschap: het kabinet besloot daaraan op geen enkele manier mee te werken. De Zuid-Molukse gemeenschap in Nederland werd beschouwd en behandeld als een culturele minderheid, waarvoor het kabinet op maatschappelijk gebied met een aantal beleidsmaatregelen kwam. Deze lijn van het kabinet kreeg de bijna unanieme instemming van de Tweede Kamer.⁷⁰

Naar het lijkt zorgde dit harde, maar duidelijke kabinetsbeleid, samen met de compromisloze manier waarop aan de gijzelingen van 1977 en 1978 een eind was gemaakt, voor een zekere ontzuivering in de Zuid-Molukse gemeenschap, en zelfs voor enige bezinning onder een deel van de radicale jongeren. Smeets en Steijlen spreken in dit verband zelfs van het einde van het radicaliseringsproces.⁷¹ Volgens de BVD had vooral de manier waarop in 1977 bij de treinkaping was ingegrepen, de Zuid-Molukse gemeenschap diep geschokt.⁷² Voor de BVD was dit alles overigens geen reden om wat ruimer adem te halen. Integendeel, naast de al met De Gaay Fortman besproken intensivering van de activiteiten van de dienst, was de BVD in januari 1978 begonnen met de uitgave van een 'Weekbulletin Molukkers', bestemd voor de minister van Binnenlandse Zaken en voor een beperkt aantal gegadigden met een 'need to know': burgemeesters en korpschefs van gemeenten met een Zuid-Molukse

concentratie, sommige commissarissen der Koningin, uiteraard justitie. Onnodig te zeggen dat de bezetting van het provinciehuis in Assen helaas niet in het 'Weekbulletin' kon worden aangekondigd.

Er waren wel andere, soms verontrustende berichten. Zo was er sprake van scherpe onderlinge tegenstellingen tussen twee groepen Zuid-Molukse jongeren, waarbij beide kanten wapens probeerden aan te schaffen. De Haan liet minister Wiegel weten dat zijn dienst deze zaak nauwlettend volgde.⁷³ Ook een plan om de minister-president te ontvoeren, ditmaal Van Agt, kwam de dienst ter ore. Na overleg met justitie ging de politie over tot verstoring van dit plan, dat na aanhouding en verhoor van de betrokkenen overigens nog in een zeer pril stadium bleek te verkeren. Of het inderdaad om een serieus plan ging, kon door de stooractie niet meer met zekerheid worden vastgesteld.⁷⁴ Duidelijk was in ieder geval wel dat iedere betrokken instantie, BVD, justitie en politie, het zekere voor het onzekere nam.

Duidelijk werd geleidelijk ook dat de wel zeer gewelddadige bezetting van het provinciehuis in Assen de laatste grote terroristische actie van Zuid-Molukse jongeren was geweest. In juni 1982 bijvoorbeeld had De Haan een kenningsmakingsgesprek met de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, M. Rood. In het minderheidskabinet-Van Agt III was de d'66'er Rood de opvolger van Van Thijn, nadat de PVDA-ministers de deur van het kabinet-Van Agt II achter zich hadden dichtgeslagen. De Haan stelde Rood op de hoogte van de zaken waarmee de BVD zich op dat moment bezighield. Tekenend voor het, vergeleken met de jaren zeventig, wat minder gespannen klimaat was het feit dat in dit gesprek de meeste aandacht uitging naar de vraag hoe groot de aandacht van de BVD voor de CPN nog zou moeten zijn. Aan het terrorisme in zijn verschillende verschijningsvormen ging De Haan niet voorbij, maar hij merkte wel op dat het aan dat front betrekkelijk rustig was. Wat de Zuid-Molukkers betreft maakte hij melding van af en toe kleine incidenten. Tekenend is ook dat het 'Weekbulletin Molukkers' in datzelfde jaar 1982 voor het laatst verscheen. In zijn aanbiedingsbrief aan de minister van Binnenlandse Zaken schreef De Haan onder meer dat dit bulletin, 'toen daar aanleiding voor was, inderdaad wekelijks werd samengesteld', maar 'tegenwoordig nog slechts sporadisch [verschijnt]'.⁷⁵

De heftige emoties en de daaruit voortvloeiende gewelddadige acties van de jaren zeventig leken wat gekalmeerd. Politiek bewuste Zuid-Molukkers gingen het meer zoeken in internationale contacten en samenwerking met gelijkgezinde bewegingen zoals het Fretilin, dan in terroristische plannenmakerij en de uitvoering daarvan.⁷⁶ Het 'terroristisch moment' van het geradicaliseerde deel van de tweede generatie Zuid-Molukkers was wel voorbij. Maar in de jaren zeventig waren zij niet de enigen die uit het oogpunt van de BVD – en van de overheid in het algemeen – het predicaat 'terroristisch' verdienden. De Rode Jeugd hoorde daar zeker ook toe.

Rode Jeugd, Rode Hulp, Rood Verzetsfront

Vergeleken met de drijfveren van het Palestijnse en Zuid-Molukse terrorisme waren die van de Rode Jeugd veel minder eenduidig. Het uiteindelijke doel van de Palestijnen

was wat zij noemden de bevrijding van Palestina, een doel dat in de jaren zeventig overigens impliciet de opheffing van de staat Israël betekende. Pas door ondertekening van de Oslo-akkoorden in de jaren negentig erkende de PLO het bestaansrecht van Israël. De Zuid-Molukse radicale jongeren hadden eveneens een concreet politiek doel voor ogen: een vrije Republiek der Zuid-Molukken. De Rode Jeugd had een weliswaar aanzienlijk veelomvattender, maar ook aanmerkelijk vager politiek vergezicht: de bestrijding van het wereldwijde imperialisme en kapitalisme.⁷⁷ De BVD volgde de ontwikkeling van de Rode Jeugd en de opvolgers daarvan, Rode Hulp en Rood Verzetsfront van nabij, althans voor zover dat mogelijk was. Dat bracht de dienst soms succes, soms ook pijnlijke tegenslagen.

De eerste keer dat de Rode Jeugd opdook in de externe rapportage van de BVD was in het maandoverzicht van december 1966, tegelijkertijd een terugblik op het hele jaar. In een overzichtsartikel nam de dienst 'De pro-Chinese oppositie in de CPN' onder de loep.⁷⁸ Hij wees er daarbij op dat de twee op dat moment bestaande oppositiegroepen, de Rode Vlag en het Marxistisch-Leninistisch Centrum Nederland (MLCN), elk op eigen manier de CPN kritiseerden.⁷⁹ Nieuw was dat beide maoïstische groepen inmiddels ieder een eigen jongerengroep hadden opgericht. Het MLCN had de Kommunistische Jeugd Liga in het leven geroepen, terwijl de Rode Vlag, in de woorden van het maandoverzicht, 'enkele jongeren rond het blaadje *Rode Jeugd* verzamelde'. Deze Rode Jeugd, zoals de groep, afgeleid van de naam van het blad werd genoemd, was in juni 1966 in het nieuws gekomen door de arrestatie en veroordeling van vier redactieleden wegens opruiing en belediging van de politie. In een terugblik op 1968 zag de BVD de Rode Jeugd als een groep met 'sterk anarchistische trekken' die vooral de aandacht op zich vestigde door deelname aan de meest uiteenlopende straatacties die geen ander doel leken te dienen dan aantasting van de openbare orde.⁸⁰

In de loop van de tijd leek de Rode Jeugd een eigen, althans niet-maoïstische ideologie te ontwikkelen, waarin het gebruik van geweld een groeiende rol speelde. Eind 1970 – de eerste Zuid-Molukse gewelddadige actie was net achter de rug – uitte het hoofd van de afdeling B, De Jonge, daarover zijn bezorgdheid naar aanleiding van het verschijnen van *Rode Jeugd* nummer 3. Hierin was een uittreksel opgenomen van het 'mini-handboek voor de stadsguerrilla' van Carlos Marighela, met praktische aanwijzingen voor het voeren van gewapend verzet tegen de overheid. De BVD-leiding vond hierin voldoende aanleiding om niet alleen de eigen minister in te lichten, maar ook die van Justitie, evenals de directeur-generaal van politie van datzelfde ministerie.⁸¹

In de zomer van 1971 was het zover dat de Rode Jeugd de lessen van Marighela in praktijk begon te brengen. Eind juni vernielde een bom de – lege – auto van de korpschef van politie in Eindhoven, en in Rotterdam werd een molotovcocktail gegooid naar het West-Duitse consulaat. De molotovcocktail werd opgeëist door het Revolutionair Sabotage Front, een organisatie waarachter de BVD de Rode Jeugd vermoedde. Dat de bomaanslag op de auto eveneens het werk van de Rode Jeugd was, stond voor de dienst wel vast.⁸² Vooral de afdeling Eindhoven leek zich te ontwikkelen tot een terroristische organisatie en dat wilde zij weten ook. In *De Telegraaf* maar ook

in het radioprogramma *VPRO Vrijdag* lieten woordvoerders van de Rode Jeugd weten dat zij geweld, ook tegen personen, niet uit de weg zouden gaan.⁸³

In april 1972 bleek de Rode Jeugd woord te houden. In die maand vond een reeks van bomaanslagen plaats op vestigingen van Philips in Rotterdam, Hilversum en Baarn. In Amsterdam werd een bomaanslag gepleegd op het consulaat van de Verenigde Staten. De achtergrond was wel duidelijk: dit waren daden van protest tegen 'het kapitalisme' en tegen 'het imperialisme'. Zekerheid kwam er toen de Rode Jeugd in augustus 1972 zijn *Cahier No. 1 Stadsguerrilla* verspreidde. Hierin eiste de werkgroep Philips-Griekenland van de Rode Jeugd de verantwoordelijkheid op voor de genoemde aanslagen op vestigingen van Philips. In hetzelfde nummer eiste de Revolutionaire Sabotage Groep – net zo'n gelegenheidsnaam als het eerder genoemde Revolutionair Sabotage Front – de verantwoordelijkheid op voor de aanslag op het Amerikaanse consulaat in Amsterdam.

De reeks bomaanslagen, begonnen in Eindhoven, zorgde niet alleen bij de BVD maar ook bij politie en justitie voor bezorgde gezichten. Justitie ging ertoe over om bij de Centrale Recherche-informatiedienst (CRI) naast de 'klassieke' informatiecentrales voor vuurwapens en verdovende middelen een Informatiecentrale Bijzondere Zaken (ICBZ) in het leven te roepen. Die zou zich moeten bezighouden met wat kortweg 'politieke misdrijven' werd genoemd, later officieel ook wel omschreven als 'politiek gemotiveerde geweldscriminaliteit'. De BVD-leiding realiseerde zich dat de feitelijke werkzaamheden van dit nieuwe orgaan dicht tegen die van de dienst zouden liggen. In de praktijk betekende dat geen groot probleem. Er ontstond een wekelijks overleg tussen de BVD en een daarvoor aangewezen ambtenaar van de ICBZ, die, niet toevallig, afkomstig was van een grote PID, die van Utrecht. In dat overleg werden in een sfeer van collega's onder elkaar informaties uitgewisseld over ontwikkelingen in de Rode Jeugd. Spoedig werden ook gegevens over radicale Zuid-Molukkers en over het Palestijns terrorisme uitgewisseld. Zeker in het begin was die uitwisseling nogal eenzijdig; het was vooral de BVD die informatie aandroeg. Daarbij was tevoren de duidelijke afspraak gemaakt dat de identiteit van menselijke bronnen waaruit de BVD zijn informatie putte, niet in het overleg betrokken zou worden. Ook op het terrein van terrorismebestrijding bleef voor de BVD bronbescherming een uitgangspunt waaraan niet te tornen viel.

Een nieuwe reeks bomaanslagen in oktober 1972 was aanleiding tot een verdere intensivering van de samenwerking tussen de BVD en de opsporingsinstanties. Op 4 oktober ontplofte er een bom bij het Amerikaanse hotel Holiday Inn in Utrecht. Op 16 oktober werd bij de Bank of America in Rotterdam een niet-ontplofte bom gevonden. Hetzelfde gebeurde de volgende dag onder de auto van een voormalig directeur van Philips en weer een dag later bij een vestiging in Utrecht van de verzekeringsmaatschappij Zwolsche Algemeene. Alle bommen, de ontplofte en de niet-ontplofte, waren van het type pijpbom, hetzelfde soort dat de auto van de Eindhoven korpschef had opgeblazen en dat, zo was inmiddels gebleken, ook door de West-Duitse Rote Armee Fraktion werd gebruikt.

Onder leiding van een Rotterdamse officier van justitie werd een Stuurgroep Openbaar Ministerie gevormd, waarin behalve de recherchechefs van de Rotterdamse, Utrechtse en Eindhovense politie een vertegenwoordiger van de BVD zitting had.⁸⁴ De officier van justitie R. Gonsalves, die van het Almeloise parket afkomstig was en die zijn Rotterdamse collega al snel opvolgde, werd op termijn de eerste landelijk officier voor terrorismebestrijding, wat betekende dat hij in elk arrondissement bevoegd was opsporingsonderzoeken te gelasten naar 'misdrijven van terroristische aard'. Vanuit de BVD gezien was hij daarmee de tegenhanger van zijn Haagse collega Schimmel, die landelijk bevoegd was het misdrijf van spionage te vervolgen.⁸⁵

De gezamenlijke inspanningen van de rechercheafdelingen van de grote politiekorpsen – ook Amsterdam en de rijkspolitie gingen deel uitmaken van de stuurgroep – en de informatie die de BVD had aangedragen, leidden in december 1972 tot arrestatie van onder meer het vooraanstaande lid van de Rode Jeugd L. van Hoesel, onder wiens bed de politie een vuurwapen, een aanzienlijke hoeveelheid munitie en grondstoffen voor het maken van bommen aantrof. Hij werd in voorlopige hechtenis genomen in afwachting van zijn strafproces, dat in april 1973 diende bij de rechtbank in 's-Hertogenbosch. Van Hoesel werd veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest. Hij ging in hoger beroep.

De dag na de aanhouding van Van Hoesel kwamen de procureurs-generaal bijeen om met Kuipers van gedachten te wisselen over deze zaak, die men hoog opnam. De instelling van de Stuurgroep Openbaar Ministerie was een van de directe gevolgen van de 'bommenterreur' van de Rode Jeugd. Kuipers van zijn kant liet weten dat de activiteiten van de Rode Jeugd zoveel aandacht en mankracht van de BVD eisten dat andere taken van de dienst in het gedrang dreigden te komen. De dienst had onder meer nogal wat volg- en observatiewerk verricht om de gangen van Van Hoesel en de zijnen na te gaan.⁸⁶ Daarnaast waren er enkele telefoontaps geplaatst en had de BVD zijn best gedaan om samen met de politie in onder meer Eindhoven informanten in en rond de Rode Jeugd te werven. Dat laatste bleek niet zo eenvoudig te zijn.

Operatie Hagedoorn

Het was gebleken dat er een groot verschil bestond tussen de organisaties en partijen waarin de BVD van oudsher met agenten en informanten penetreerde, zoals trotskistische groeperinkjes en uiteraard de CPN, en een organisatie als de Rode Jeugd. De CPN bijvoorbeeld was ondanks een afkalvend ledental nog altijd een grote organisatie met een duidelijke structuur en hiërarchie. Dat maakte het voor de BVD relatief gemakkelijk om jonge en enthousiaste nieuwe leden in de partij carrière te laten maken en op interessante posities terecht te zien komen. Bij de Rode Jeugd lag dat duidelijk anders. Hier was sprake van een kleine groep van mensen die elkaar al langer kenden, bijvoorbeeld doordat ze dezelfde sociale academie hadden bezocht, en waar een echte structuur ontbrak. Er waren enkele onbetwiste leiders, zoals E. van den Berg en H. Wubben, die de touwtjes strak in handen hielden. Zij kenden ieder persoonlijk en beoordeelden nieuwkomers. Met name waar het nieuwkomers betrof bleken zij een

fijne neus te hebben ontwikkeld voor infiltratiepogingen van de politie en/of de BVD. Zo had de afdeling Eindhoven van de Rode Jeugd aan het begin van de jaren zeventig een 'spel' gespeeld met de Eindhovense politie door een infiltrant te 'dubbelen'. Dat had de Rode Jeugd informatie opgeleverd over de identiteit van politiepersoneel en ook over de werkwijze van de RID. Voor de BVD was dat geen reden om de moed op te geven. In de herfst van 1972 rekruteerde de dienst een jonge Brabander die de codenaam Hagedoorn kreeg.

Het was de BVD bekend dat Hagedoorn al enige tijd contacten onderhield met de Rode Jeugd, in het bijzonder met Van den Berg in Breda. Toch meende de dienst dat hij 'nog niet tot een harde RJ-er was uitgegroeid'. Na veel wikken en wegen werd besloten een poging te wagen Hagedoorn te rekruteren. Het hoofd van de dienst, Kuipers, had persoonlijk daarvoor zijn toestemming gegeven, wat alleen in uitzonderlijke gevallen gebeurde. Op het betreffende aanvraagformulier had hij de opmerking geplaatst, dat 'in dit geval aanzienlijke risico's moeten worden genomen' – waarschijnlijk ingegeven door de reeks bomaanslagen waarvan eerder sprake was, en de mogelijkheid dat een geheime medewerker van de BVD aan zulke strafbare feiten zou moeten meewerken. Met de operatie Hagedoorn liep de dienst echter tegen een heel ander soort risico aan dan waaraan Kuipers had gedacht.

Toen Hagedoorn eenmaal gerekruteerd was, nam hij het contact met Van den Berg weer op en logeerde zelfs een aantal keren bij hem thuis. Na enkele maanden kwam de operatie in een stroomversnelling. Van den Berg begon volgens Hagedoorn hoge eisen te stellen: hij moest in het vervolg ieder weekend in Breda beschikbaar zijn en er liefst komen wonen. Bovendien – en hier raakte de BVD in een alarmstemming – eiste Van den Berg dat Hagedoorn een pistool met munitie zou kopen, en wel zo snel mogelijk. Kuipers' vrees dat een agent van de dienst gedwongen zou kunnen worden deel te nemen aan strafbare feiten, zoals het bezit van een vuurwapen, laat staan het gebruik ervan, leek nu te worden bewaarheid. Hagedoorns contactman van de dienst, die de gelegenheidsnaam J. de Roo hanteerde, bezwoer hem geen serieuze poging te doen om inderdaad een pistool te kopen. Wel kon hij doen alsof. Toen blijkens de rapportage van De Roo de druk op Hagedoorn werd opgevoerd, werd serieus overwogen hem uit de Rode Jeugd terug te trekken en de operatie te beëindigen. Dit gebeurde echter niet. Het contact tussen Hagedoorn en De Roo bleef bestaan, sterker nog, op een bepaald moment overhandigde De Roo een bedrag van 400 gulden om daarmee de aankoop van een pistool te financieren. Daarmee liep hij regelrecht in de valstrik die de Rode Jeugd voor hem had gespannen.⁸⁷

In augustus 1973 bleek dat Hagedoorn via de afgesproken contactprocedures probeerde De Roo te bereiken. Tijdens de daarop volgende ontmoeting vertelde hij dat Van den Berg het met de 400 gulden gekochte pistool bij hem thuis had afgeleverd en een demonstratie had gegeven hoe het uit elkaar gehaald moest worden en weer in elkaar gezet. De Roo concludeerde dat er dus vingerafdrukken van Van den Berg op het pistool moesten zitten, en gaf instructie om het zodanig te verpakken dat die behouden zouden blijven. Hagedoorn zou het vervolgens bij de eerstvolgende ontmoeting tijdelijk aan De Roo overhandigen om die vingerafdrukken veilig te stellen.

Het pakje dat bij die gelegenheid over tafel ging bleek echter geen pistool te bevatten. Hagedoorn was verbaasd – of deed alsof – en suggereerde dat hij het verkeerde pakje had meegebracht, een cadeau voor zijn moeder. Het echte pakje had hij dan bij vergissing in een bagagekluis gedeponneerd. Dat zou hij even gaan halen – maar hij liet zich niet meer zien. Alle pogingen om met hem in contact te komen mislukten.⁸⁸

De ontknoping kwam op de terechtzitting in hoger beroep van Van Hoesel, in oktober 1973. Daar verscheen Hagedoorn op verzoek van de verdediging als getuige met het verhaal hoe de BVD in de persoon van De Roo hem had overgehaald met geld van de dienst een pistool te kopen en ervoor te zorgen dat daarop de vingerafdrukken van Van den Berg terecht zouden komen. De bedoeling daarvan was om daarmee Van den Berg en de Rode Jeugd te criminaliseren. Van Hoesels advocaat wees er in zijn pleidooi op dat Hagedoorns verklaring een interessant licht wierp op de activiteiten van de BVD, en hij suggereerde dat een dergelijke provocatie zich ook in de zaak-Van Hoesel kon hebben voorgedaan. In die zaak waren immers ook vingerafdrukken aangetroffen op voorwerpen waarvan Van Hoesel zich niet kon herinneren ze ooit te hebben aangeraakt. Het gerechtshof veroordeelde Van Hoesel tot twee jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest, een jaar minder dan de rechtbank had opgelegd.⁸⁹ De provocatietheorie van de verdediging wees het hof echter van de hand.

De gang van zaken tijdens de behandeling van de zaak-Van Hoesel in hoger beroep had implicaties voor zowel de BVD als de Rode Jeugd. Intern bij de dienst volgde een onderzoek naar de vraag hoe het zover had kunnen komen, maar voor en tijdens de beroepszaak was een voor de dienst principiële zaak aan de orde geweest. De verdediging had het hof gevraagd om als getuige ook J. de Roo op te roepen, en daarop was in eerste instantie positief gereageerd. Het zou echter betekend hebben dat de identiteit van De Roo zou worden prijsgegeven, met de mogelijkheid van represailles en intimidatie, en dat wilde Kuipers tot elke prijs voorkomen. Hij liet het hof weten dat hij De Roo geen toestemming zou geven te getuigen, en dat hijzelf onder geen beding de identiteit van De Roo zou onthullen, zelfs als men hem daartoe door gijzeling zou willen dwingen. Het hof billijkte uiteindelijk Kuipers' standpunt, maar de gang van zaken geeft wel aan hoe enerzijds de rechterlijke macht nog moest wennen aan het feit dat de BVD een rol was gaan spelen op het gebied van de terrorismebestrijding, en hoe anderzijds ook de BVD zelf aan het begin van de jaren zeventig nog moest wennen aan die rol. Het debacle met de operatie Hagedoorn onderstreept in elk geval dat laatste.

Het interne onderzoek van de BVD maakte duidelijk dat Hagedoorn al in een vroeg stadium door de Rode Jeugd was 'gedraaid' met de bedoeling de activiteiten van de BVD aan de kaak te stellen als provocatie, en daarmee de zaak-Van Hoesel een zetje in de goede richting te geven. Of Hagedoorn uit 'berouw' zijn relatie met de BVD heeft opgebiecht, zoals door de Rode Jeugd is gesuggereerd, of dat hij onder invloed van te veel alcohol zich een keer heeft versproken en vervolgens onder druk is gezet, zoals hij later zelf verklaarde, is niet duidelijk. Vast staat dat hij voor de Rode Jeugd een dubbelrol is gaan spelen, waarbij de uiteindelijke bedoeling was dat zijn getuigenverklaring twijfel zou doen ontstaan aan de schuld van Van Hoesel. De ervaring met

deze operatie wreef de dienst nog eens in dat de Rode Jeugd door een heel ander soort mensen werd geleid dan bijvoorbeeld de CPN: intelligent, betrekkelijk goed opgeleid en zeer agressief tegen de overheid in het algemeen en tegen politie en BVD in het bijzonder. Zo waren enkele leidende figuren als Van den Berg en Wubben in staat de BVD in dit geval in zijn eigen operationele zwaard te laten vallen. Dat betekende overigens niet dat de dienst altijd het nakijken had, zoals nog zal blijken.

Rode Hulp: internationale connecties

Niet alleen voor de BVD, maar ook voor de Rode Jeugd had het proces-Van Hoesel implicaties. Het vonnis in hoger beroep, dat binnen de Rode Jeugd als onevenredig zwaar werd gezien, leidde ertoe dat nogal wat leden afhaakten. In maart 1974 hief de organisatie zichzelf op, om zich niet langer bloot te stellen aan wat werd genoemd de 'fascistische' vervolgingsmaatregelen van de Nederlandse overheid. Een deel van de harde kern vond onderdak bij de inmiddels opgerichte Rode Hulp, die zich onder meer ten doel stelde juridische hulp te verlenen aan politieke activisten, in het bijzonder aan de gedetineerde Van Hoesel. De BVD zag in de Rode Hulp een soort opvolger van de Rode Jeugd en probeerde met een aanzienlijke inzet van mensen en middelen zicht te krijgen en te houden op het doen en laten van de voornaamste figuren daarin.⁹⁰ Toen minister De Gaay Fortman in augustus 1973 een kennismakingsbezoek aan de dienst bracht, kon Kuipers hem vertellen dat door de geconcentreerde aandacht voor de Rode Jeugd/Rode Hulp de informatiepositie op dat terrein niet slecht was. Dat andere objecten wel wat in het gedrang raakten, was de prijs die de BVD daarvoor betaalde.⁹¹

Het was dankzij die constante aandacht in de vorm van informanten, agenten, volgen- en observatieacties, telefoontaps en microfoons, dat de BVD geleidelijk een tamelijk goed beeld kreeg van een radicaliserende Rode Hulp. De organisatie – al suggereert het woord 'organisatie' meer onderlinge samenhang dan er in werkelijkheid was – richtte zich eerst vooral op de 'slachtoffers' van de Duitse justitie, de gearresteerde leden van de Rote Armee Fraktion. De verregaande identificering met een terroristische groepering die bewust en gericht mensen uit de weg ruimde die als symbool werden genomen voor de kapitalistische, imperialistische West-Duitse maatschappij – de bankier Ponto, de *Generalbundesanwalt* Buback, de voorzitter van de werkgeversorganisatie Schleyer – ging echter veel aanhangers van de Rode Hulp te ver.⁹² Alleen een kleine harde kern van mensen die zichzelf revolutionair noemden bleef over, met naar het lijkt Van Hoesel als spil.

Tijdens zijn detentie in de Scheveningse strafgevangenis was hij in contact gekomen met twee Palestijnen, beiden lid van het PFLP of in elk geval daarmee verwant. Zij zaten daar gevangen omdat zij een Brits vliegtuig gekaapt hadden en daarmee op Schiphol een noodlanding hadden moeten maken – waarbij zij zich hadden overgegeven.⁹³ Het is niet onmogelijk dat door dit contact zijn belangstelling voor de Palestijnse zaak werd gewekt of zelfs versterkt. Na zijn invrijheidstelling constateerde de BVD door middel van volg- en observatieacties dat Van Hoesel in aanraking kwam

met een onderwijzersechtpaar uit Drenthe, dat net als hij op zoek was naar mogelijkheden om de eigen revolutionaire gezindheid concreet vorm te geven. Dit echtpaar Eeken was al enige tijd lid van het Palestina Comité en had zich, evenals Van Hoesel, het lot van de Palestijnse kapers in Scheveningen aangetrokken. Rond Van Hoesel en het echtpaar Eeken vormde zich een groepje dat, in Van Hoesels eigen woorden, 'de revolutie in Nederland niet zo [zag] zitten' en daarom op zoek ging naar mogelijkheden om op het internationale vlak een bijdrage te leveren aan de revolutionaire strijd.⁹⁴ Er werden in de woning van het onderwijzersechtpaar contacten gelegd met de Provisional IRA, een radicale afsplitsing van de 'gewone' IRA; begin 1976 werd een Ierland Comité opgericht, in feite een mantelorganisatie van wat er restte van de Rode Hulp.⁹⁵ De meeste aandacht van de groep ging echter uit naar de strijd van het Palestijns verzet. Vooral het PFLP met zijn min of meer marxistische en anti-imperialistische ideologie bleek tot de verbeelding te spreken.

Uit de behoefte persoonlijk een bijdrage te leveren aan de Palestijnse strijd reisde het echtpaar Eeken rond de jaarwisseling 1975-1976 naar Beiroet, waar men contact opnam met het plaatselijke PFLP-kantoor om daar te praten over mogelijke vormen van samenwerking. Wat daar precies is besproken is niet bekend, maar is globaal uit het vervolg wel af te leiden.

Vanaf begin 1976 begon het de BVD, die nogal wat middelen inzette om letterlijk en figuurlijk zicht te houden op Van Hoesel c.s., op te vallen dat het groepje, waarbinnen mevrouw Eeken zich in toenemende mate manifesteerde als leidende figuur, conspiratief gedrag ging vertonen. Er leek zich een proces te voltrekken dat enigszins doet denken aan sektevorming.⁹⁶ De onderlinge cohesie van de groep nam toe, terwijl tegelijkertijd een bewuste afsluiting van de buitenwereld plaatsvond. In april 1976 bijvoorbeeld sprak men in de groep af dat men elkaar voortaan met schuilnamen zou aanspreken. Bovendien bleek men bezig nieuwe aanhang te werven, die al snel in de ban raakte van met name mevrouw Eeken. Het betrof onder meer enkele leden van het Marxistisch Scholings Kollektief uit Breda, onder wie Ludwina Janssen.

In het voorjaar en de vroege zomer van 1976 kreeg de BVD steeds meer indicaties dat de groep bezig was zich op iets belangrijks voor te bereiden. Stukje bij beetje begon zich een reisplan af te tekenen in de richting van het Midden-Oosten. Toen leden van de groep zich in juli via verschillende routes daadwerkelijk op reis begaven, werd hun uitreis genoteerd door de tevoren ingeseinde grensveiligheidsdienst. Hetzelfde gebeurde toen ze ongeveer een maand later in Nederland terugkeerden.

Uit de gecombineerde reisgegevens en uit de opgevangen onderlinge gesprekken kon de BVD globaal reconstrueren wat de bestemming en het doel van de reis was geweest. Het geheel was voldoende verontrustend om enerzijds de controlemaatregelen op de groep te intensiveren, onder meer door samenwerking met de CRI en de politie, en anderzijds de in het Kilowatt-netwerk samenwerkende buitenlandse partnerdiensten in te lichten. Dat had al snel effect: eind september werden vlak na elkaar twee leden van de groep gearresteerd, Ludwina Janssen in Tel Aviv en Marius

Nieuwburg in Bombay. Ludwina werd beschuldigd van voorbereiding van een aanslag op de veiligheid van de staat Israël, Marius van voorbereiding van een vliegtuigkaping.

De aanhouding in het buitenland van twee Nederlanders op verdenking van terroristische activiteiten veroorzaakte nogal wat publieke en politieke opschudding. Minister De Gaay Fortman lichtte al op 29 september de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen-en Veiligheidsdiensten in. Hij verklaarde dat de BVD al enige tijd op de hoogte was van het feit dat een groep Nederlanders in de zomer een terroristische opleiding had gekregen in een trainingskamp van het PFLP in Zuid-Jemen, in de buurt van de hoofdstad Aden. De dienst had de namen van de deelnemers doorgegeven aan onder meer de Israëlische veiligheidsdienst, wat had geleid tot de aanhouding van Ludwina Janssen toen zij zich in Tel Aviv ophield. Tijdens haar verhoor verklaarde zij dat zij en haar metgezel Marius Nieuwburg verkenningen uitvoerden met het oog op een kaping van een toestel van Air France op de route Tel Aviv-Bombay. Daarop kon in Bombay ook Marius Nieuwburg worden aangehouden.⁹⁷

Op verzoek van De Gaay Fortman gaf Kuipers vervolgens een overzicht van de ontwikkeling van de groep zoals de BVD die in de afgelopen jaren had waargenomen en die hierboven summier is weergegeven. Aan de uiteenzetting van de minister over het trainingskamp voegde hij nog enkele details toe. De groep uit Nederland had bestaan uit vijftien personen, onder wie zes vrouwen, een Ier en een Zuid-Molukker. In het kamp was de groep ideologisch geschoold, maar ook geïnstrueerd in het gebruik van vuurwapens, handgranaten en explosieven. De wapentraining was dusdanig realistisch geweest dat na terugkeer in Nederland enkele deelnemers zich onder medische behandeling hadden moeten stellen om de granaatsplinters uit hun lichaam te laten verwijderen.

Minister van Justitie A.A.M. van Agt, die bij uitzondering aan de bespreking deelnam, gaf een beschouwing over de juridische kant van de affaire. Enigszins tot zijn spijt moest hij vaststellen dat volgens de Nederlandse strafwet deelname aan een dergelijk trainingskamp geen strafbaar feit opleverde. Wel vond hij dat de wetgever zich zou moeten bezinnen op de vraag of dergelijke voorbereidingshandelingen voor een terroristische aanslag onder de strafwet gebracht zouden kunnen worden. Van Agt complimenteerde Kuipers ten slotte met het resultaat van de recente activiteiten van de BVD, waarbij De Gaay Fortman en commissievoorzitter Van Thijn zich aansloten.⁹⁸ Voor Kuipers was dat zeker een opsteker na de Molukse kaping van het voorafgaand jaar.

Een terroristische Internationale?

De grote vraag voor de BVD was nu wat het effect zou zijn van de aanhoudingen in Tel Aviv en Bombay. Het kon twee kanten op: de groep zou onder de externe druk kunnen versplinteren, zoals met de Rode Jeugd was gebeurd, of de groep zou zich als het ware ideologisch kunnen ingraven en verder radicaliseren. Daarbij zette vooral de mogelijkheid dat uit de gezamenlijke deelname aan het trainingskamp in Zuid-Jemen een internationaal netwerk zou ontstaan, de dienst op scherp. Tenslotte had zowel

een vertegenwoordiger van een radicale afsplitsing van de IRA, als een zich als zeer radicaal manifesterende Zuid-Molukker een maand lang met de groep en met vertegenwoordigers van het radicale en internationaal opererende PFLP opgetrokken. Dat één kaping was voorkomen was mooi meegenomen, maar ongeveer tegelijkertijd waren twee andere vliegtuigkapingen wel degelijk ten uitvoer gebracht, een toestel van Air France dat in Entebbe (Oeganda) aan de grond was gezet, en de kaping van het KLM-toestel *City of Madrid*. Bovendien leek Nederland zelf het actieterrein te worden van uiteenlopende terroristische groeperingen. Zo was in 1974 de Franse ambassadeur in Den Haag in zijn eigen ambassade gegijzeld door leden van het Japanse Rode Leger, een organisatie die beschouwd werd als een hulporganisatie van het Palestijnse verzet. De dienst had tevoren geen enkele aanwijzing gehad dat dit zou gebeuren, maar was wel met tientallen personeelsleden betrokken geweest bij de beëindiging en afwikkeling van de gijzeling.⁹⁹

Het probleem van internationale terroristische samenwerking hield niet alleen de BVD en zijn internationale partners bezig. Ook bij justitie bestond de overtuiging dat alleen internationale samenwerking tegenspel zou kunnen bieden tegen wat sommigen aanduidden als de 'terroristische internationale'. Eind september 1976 kwamen in Den Haag de hoofden van negen Europese veiligheidsdiensten bijeen, samen met hoge ambtenaren van de respectieve departementen van Justitie, tezamen de 'hauts fonctionnaires' genoemd. Uit die benaming, maar ook uit het feit dat juist Air France een geliefd doelwit van vliegtuigkapers was gebleken, kan worden afgeleid dat met name Frankrijk een van de drijvende krachten achter dit initiatief was. Kuipers, die zoals we zagen eveneens een groot voorstander was van samenwerking tussen de Europese diensten, werd voorzitter van een van de ingestelde werkgroepen. Die zou zich speciaal richten op de vraag hoe de uitwisseling van gegevens tussen de diensten onderling, en tussen de nationale diensten en hun collega's van politie en justitie, het best geregeld zou kunnen worden.¹⁰⁰

Ook in het verband van de zogenoemde Club de Berne, waarin Kuipers een vooraanstaande rol speelde, vormde de internationale samenwerking een van de hoofdthema's. Interessant is het om in die context te constateren dat in dat gezelschap van hoofden van veiligheidsdiensten die, zoals Kuipers, als het ware vergroeid waren met de Koude Oorlog, een sterk vermoeden bestond dat sommige terroristische activiteiten gesteund werden door communistische landen – een thema dat met enige regelmaat terugkeerde.¹⁰¹ Men zou kunnen zeggen dat ook hier de oude reflexen van de Koude Oorlog een rol speelden. Pas na de Wende kon duidelijk worden vastgesteld dat met name de DDR aan terroristische groepen, en dan vooral die met een marxistisch 'angehauchte' ideologie als het PFLP, financiële, logistieke en anderssoortige steun, bijvoorbeeld training in het hanteren van wapens en explosieven, had verleend.¹⁰²

Bestond er op internationaal, met name Europees niveau, grote zorg bij de veiligheidsdiensten over feitelijke en mogelijke samenwerking tussen uiteenlopende terroristische organisaties, ook de Nederlandse politiek deelde daarin. Eind december 1976 nam minister De Gaay Fortman de tijd om met zijn secretaris-generaal Van Dijke, het plaatsvervangend hoofd van de BVD Neervoort en de beoogde opvolger van

Kuipers, De Haan, een *tour d'horizon* te maken langs de onderwerpen die hem – en de dienst – op dat moment het meest bezighielden. Dat waren begrijpelijkerwijs in de eerste plaats de radicale Zuid-Molukkers en in het verlengde daarvan vooral de eventuele relaties tussen Zuid-Molukse activisten en internationale terroristische groeperingen. Desgevraagd kon Neervoort de minister in zoverre geruststellen, dat tussen het Japanse Rode Leger en Zuid-Molukkers geen enkel contact was vastgesteld. Anderzijds maakte de dienst zich meer zorgen over eventuele Zuid-Molukse relaties met Palestijnse verzetsorganisaties. Neervoort herinnerde in dit verband aan het feit dat een radicale Zuid-Molukker aan het trainingskamp van het PFLP in Zuid-Jemen had deelgenomen.¹⁰³ Over diens identiteit is veel gespeculeerd, zowel bij de BVD als in de Zuid-Molukse gemeenschap, waarbij de naam van Sam Pormes nogal eens viel. Pormes zelf heeft altijd ontkend in Jemen te zijn geweest.¹⁰⁴

Dat ook de andere deelnemers aan dat kamp door de dienst op de huid werden gezeten, sprak eigenlijk vanzelf, ook al had de BVD vastgesteld dat door de arrestaties in Tel Aviv en Bombay de Rode Hulp uit balans was gebracht en eind 1976 was opgeheven. De activiteiten van de Rode Hulp waren daarmee echter niet gestopt. Integendeel, die waren volgens de dienst overgenomen door wat zich noemde het Rood Verzetsfront (RVF), waarin de drijvende kracht het al eerder genoemde echtpaar Eeken was.¹⁰⁵ Van het RVF maakte een aantal mensen deel uit die volgens het hoofd van de BVD, De Haan, wat mentaliteit betreft vergeleken konden worden met leden van de Rote Armee Fraktion. De procureurs-generaal, met wie De Haan net als zijn voorganger regelmatig van gedachten wisselde, maakte hij deelgenoot van zijn ernstige vermoeden dat het RVF leden van de RAF liet onderduiken die naar Nederland uitgeweken. Een indicatie daarvoor was het feit dat in september de door de Duitse justitie gezochte Knut Folkerts in Utrecht gearresteerd had kunnen worden, helaas niet dan nadat hij daarbij een politieman had doodgeschoten.¹⁰⁶ Een andere indicatie was het gegeven dat de dienst bij de woning van een bevriende buurman van het echtpaar Eeken graafwerkzaamheden had geconstateerd die duiden op de aanleg van een ondergrondse schuilplaats. De door bemiddeling van de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID) ingeschakelde Koninklijke Luchtmacht had haarscherpe opnamen gemaakt die de aard van de graafwerkzaamheden voldoende bloot hadden gelegd.¹⁰⁷

De BVD maakte zich kortom ernstige zorgen over de internationalisering van het terroristisch geweld op Nederlands grondgebied. Juist dat geweldsaspect – van de Molukse acties, maar ook van de Rote Armee Fraktion zoals in Utrecht en even later bij een soortgelijke shoot-out in Amsterdam – bracht de leiding van de dienst ertoe zich nog eens ten principale te bezinnen op zijn eigen rol in het geheel van de terrorismebestrijding. Daarbij wilde de jurist De Haan in de eerste plaats aandacht besteden aan de vraag hoever de dienst zou kunnen of moeten gaan met zijn inlichtingenwerk, zeker wanneer dat gericht was op de opsporing van strafbare feiten. Met zijn afdelingshoofden kwam hij tot de conclusie dat de BVD terecht onderzoek deed naar organisaties als die van de Zuid-Molukkers, naar Palestijnse groeperingen en naar het Rood Verzetsfront. De dienst vond daarbij zijn legitimering niet in de eventuele strafbare feiten, maar in de politieke motieven van de genoemde groepen.

Op grond daarvan vormden die een potentieel gevaar voor de democratische rechtsorde, mogelijk ook voor de 'veiligheid en andere gewichtige belangen van de staat', zoals het Koninklijk Besluit waarbij de dienst was ingesteld het formuleerde.

Uitdrukkelijk stelde men echter vast dat de dienst ervoor moest zorgen, niet direct betrokken te raken bij opsporingswerkzaamheden. Kennelijk vond de leiding van de dienst het nodig dat nog eens met zoveel woorden uit te spreken, mogelijk op grond van de lessen die de dienst had getrokken uit de affaire-Hagedoorn. De Haan had daarmee niet te maken gehad – de zaak speelde ver voordat hij de leiding van Kuipers overnam – maar Neervoort en De Jonge des te meer. Overigens had men ook louter op grond van het Koninklijk Besluit tot dezelfde conclusie kunnen komen, omdat daarin immers was vastgelegd dat de BVD 'generlei executieve bevoegdheden' bezat en zich dus niet mocht bezighouden met de opsporing van strafbare feiten, een bevoegdheid die was voorbehouden aan politie en justitie.

Niettemin waren in de terroristische sfeer, zoals in dit hoofdstuk wel is gebleken, politieke motivatie en strafbare handeling soms wel heel dicht bij elkaar komen te liggen. Dat maakte het voor agenten van de BVD niet altijd mogelijk om zich te onttrekken aan activiteiten die konden uitmonden in strafbare feiten, bijvoorbeeld een bomaanslag, op straffe van ongeloofwaardigheid in de groep. Een en ander hield anderzijds wel in dat de dienst zich in dat soort situaties terughoudend zou moeten opstellen, en dat van de desbetreffende agent een strikte discipline verlangd moest worden. Dat eigen initiatief en gebrek aan discipline van een agent die voor de BVD opereerde tot heel vervelende situaties kon leiden, zou de dienst ervaren in de zaak-Gardiner, overigens een affaire die zich in een geheel andere sfeer, die van de vredesbeweging, afspeelde.¹⁰⁸

Moest de dienst in de sfeer van het terrorisme extra behoedzaam te werk gaan met menselijke bronnen, aan de andere kant deed zich de vraag voor hoe de dienst de identiteit van die menselijke bronnen kon beschermen, ook in die gevallen waarin het voor de evaluatie van een alarmerend bericht noodzakelijk kon zijn om die identiteit prijs te geven, bijvoorbeeld aan de landelijke officier van justitie. Een mogelijke oplossing voor dit dilemma zou zijn om in dat geval ook hem op dit punt tot geheimhouding te verplichten.¹⁰⁹ Deze lijn was in het algemeen succesvol, maar niet altijd. Landelijk officier van justitie Gonsalves, een ambitieus en resultaatgericht man, had in een enkel geval een bron van de dienst als getuige willen gebruiken om een strafzaak 'rond' te krijgen, wat De Haan om begrijpelijke redenen weigerde. Het resultaat van deze botsing tussen twee tegengestelde legitieme belangen was wel dat de dienst soms in een vergelijkbaar geval bepaalde informatie niet ter beschikking van justitie stelde, om daarmee de identiteit van de bron te beschermen, wat dan weer leidde tot het verwijt van geheimzinnigdoenerij.¹¹⁰ Omdat De Haan dit toch een voor alle partijen weinig bevredigende situatie vond, wachtte hij het vertrek van Gonsalves af – die werd procureur-generaal in 's-Hertogenbosch – om met diens opvolger op dit punt een nieuwe start te maken.

Met de procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag, W.A. van der Feltz, en met de nieuwe landelijke officier van justitie voor terrorismebestrijding, J. Blok,

had De Haan een gesprek onder zes ogen. Daarin bracht hij een probleem onder de aandacht dat met enige regelmaat terugkeerde, namelijk dat van de deelname van een menselijke bron van de BVD aan een strafbaar feit. De kern van het probleem was de mogelijke strijdigheid van belangen tussen aan de ene kant de BVD die zijn bron moest beschermen, en aan de andere kant het Openbaar Ministerie dat strafbare feiten diende te vervolgen. De Haan bekende dat hij in het verleden een enkel strafbaar feit had 'laten gaan' ter wille van de geloofwaardigheid van de bron in het milieu waarin hij voor de dienst werkzaam was. Het Openbaar Ministerie, in casu Gonsalves, was daarvan toen niet op de hoogte gesteld. Met de komst van Blok was voor De Haan de situatie anders komen te liggen, nu deze, meer dan diens voorganger, begrip toonde voor de noodzaak om in uitzonderingsgevallen de belangen van de dienst voorrang te geven. Het hoofd van de dienst zegde dan ook toe in het vervolg Blok te zullen inlichten wanneer een dergelijke situatie zich zou voordoen.¹¹¹

Op het moment dat het hoofd van de BVD dit herenakkoord sloot met de top van het Openbaar Ministerie, was de grootste vrees al voorbij dat internationale contacten die in het Palestijnse trainingskamp waren gelegd, Nederland tot doelwit zouden maken van een terroristische internationale. Wel was Nederland nog het jaar ervoor geschokt door twee gerichte politieke moorden: op een zoon van de Turkse ambassadeur in Den Haag en op de Britse ambassadeur Christopher Sykes. De eerste werd op straat neergeschoten door een Armeense verzetsgroep en laatstgenoemde bij het verlaten van zijn Haagse ambtswoning door een 'active service unit' (ASU) van de IRA. Een pikante bijzonderheid van de moordaanslag op Sykes was dat de IRA waarschijnlijk de verkeerde had getroffen. De dag tevoren had namelijk het hoofd van de Britse inlichtingendienst op hetzelfde tijdstip dezelfde woning verlaten, en hij was een meer voor de hand liggende vijand van de IRA dan de Britse ambassadeur in Nederland.¹¹² Deze beide terroristische moorden hadden een duidelijk nationalistische – Ierse en Armeense – achtergrond, en van betrokkenheid van Nederlanders bij de moordaanslagen was niets gebleken. Van een 'internationale' in de zin van een centraal geleide wereldwijde organisatie was eigenlijk nooit echt sprake geweest, al hadden Europese veiligheidsdiensten, waaronder de BVD, soms ad-hocsamenwerking vastgesteld, zoals bij de opleiding van West-Europeanen in Palestijnse trainingskampen.

In Nederland had de BVD, zoals we zagen, indicaties gekregen dat enkele leden van de harde kern van het Rood Verzetsfront bereid en in staat waren om leden van de Rote Armee Fraktion die door de Duitse justitie werden gezocht, te laten onderduiken. In de periode 1979-1980 had het Rood Verzetsfront bovendien de aandacht op zich gevestigd met enkele acties, de een gewelddadiger dan de ander, die geïnterpreteerd konden worden als steunverlening aan gevangenzittende of op de vlucht zijnde leden van de Rote Armee Fraktion. Zo was er de blokkade van de rijksweg A12 bij Zevenaar om aandacht te vestigen op de detentieomstandigheden van RAF-leden in Duitsland, en de overval op het Groningse stadhuis, waar onder dreiging met vuurwapens een stapel blanco paspoorten werd geroofd.¹¹³ Dat het Rood Verzetsfront behalve over vuurwapens ook beschikte over materiaal om explosieven te maken, was de BVD al langer bekend, maar werd nog een onderstreept toen in het voorjaar van

1980 een zware explosie een huis in de Amsterdamse Quellijnstraat nagenoeg met de grond gelijkmaakte. De Haan liet minister Wiegel weten er zeker van te zijn dat de explosie was veroorzaakt door de – op dat moment uit twee personen bestaande – harde kern van het Rood Verzetfront. Beiden werden kort na elkaar gearresteerd. De ontploffing was waarschijnlijk veroorzaakt door onoordeelkundig omgaan met de explosieve materialen, maar naar inmiddels bekend gebruik werd de BVD ervan beschuldigd met opzet de explosie veroorzaakt te hebben.¹¹⁴

Naar het voorkomt was deze spectaculaire ontploffing het hoogtepunt en tegelijkertijd ongeveer het eindpunt van het gewelddadige elan van het Rood Verzetfront. Kort tevoren had de BVD, samen met justitie, nog een aanslag door het RVF weten te voorkomen op Drakesteijn, toen nog de woning van het kroonprinselijk paar.¹¹⁵ Dit gebrek aan succes, het gevoel de hete adem van de overheid (BVD, politie en justitie) bijna letterlijk in de nek te voelen, gevoegd bij het feit dat de grote inspiratiebron, de Rote Armee Fraktion, zo langzamerhand deels achter de tralies was beland, deels zichzelf om het leven had gebracht, dit alles leidde tot een versplintering van het Rood Verzetfront en een geleidelijk stopzetten van gewelddadige activiteiten. Voor de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken M. Rood (D'66), die Van Thijn eind mei 1982 in die functie was opgevolgd nadat het PVDA-smaldeel het kabinet-Van Agt II had verlaten, kon De Haan een nogal geruststellend beeld schetsen van het nationale en internationale terrorisme. Activiteiten van Zuid-Molukse kant beperkten zich tot sporadische kleine incidenten en over het Rood Verzetfront had De Haan in het geheel geen nieuws. Over de Palestijnse organisaties was alleen te melden dat Al Fatah – de grootste en relatief de gematigste – in Nederland bezig was een eigen organisatie op te bouwen onder Palestijnen die in ons land woonden.¹¹⁶

In dit verband is het relevant dat vanaf 1980 de Nederlandse buitenlandse politiek een wijziging had ondergaan op het punt van het Israëlijs-Palestijnse conflict. Niet langer stond Nederland, zoals in 1967 en 1973, als één man achter Israël en niet langer was alleen een handvol mensen in het Palestina Comité begaan met het lot van de Palestijnse vluchtelingen. De Nederlandse regering, in casu het ministerie van Buitenlandse Zaken, legde begin 1980 het eerste contact met de PLO, de overkoepelende organisatie van Palestijnse onafhankelijkheidsbewegingen. Nog in februari van dat jaar wist Nederland zich als onpartijdig bemiddelaar te profileren door in het Scheveningse Kurhaus op discrete wijze een internationale conferentie te organiseren, waaraan behalve de PLO ook de Verenigde Staten, Israël en Egypte deelnamen. Mogelijk in het verlengde hiervan opende de PLO in oktober 1982 in Den Haag een eigen vertegenwoordiging, op steenworp afstand van het kantoor van de BVD.¹¹⁷ Dit afstand nemen van de – lange tijd vrij ongenueanceerde – pro-Israëlijsche houding van de Nederlandse regering heeft er mogelijk toe bijgedragen dat Palestijns gewelddadig optreden tegen Nederlandse belangen vanaf het begin van de jaren tachtig achterwege bleef. Zo er al sprake geweest was van een terroristische internationale was het bindende element daarin het Palestijns verzet geweest, vooral de revolutionaire vleugel daarvan. Dat had gegolden voor de Rote Armee Fraktion in Duitsland en wat

Nederland betreft voor sommige Zuid-Molukse activisten en voor de Rode Hulp c.q. het Rood Verzetsfront.

Nu de radicale Zuid-Molukse jongeren zo goed als waren uitgewoed en het Rood Verzetsfront, voor zover het nog bestond, in zijn schulp was gekropen, had het hoofd van de BVD op het gebied van nationaal en internationaal terrorisme inderdaad niet zoveel meer te melden.

De jaren tachtig

Voor de procureurs-generaal die er in de jaren zeventig aan gewend waren geraakt regelmatig met het hoofd van de BVD van gedachten te wisselen over terroristische calamiteiten, was het uitblijven van verontrustend nieuws op zichzelf verontrustend. Een van hen hield De Haan bijna verwijtend voor dat het Openbaar Ministerie sinds 1980 niet of nauwelijks nog informatie ontving van de BVD. Voor De Haan was dit een mooie gelegenheid om er nog eens op te wijzen, dat de taak van de BVD op het gebied van de terrorismebestrijding in de eerste plaats lag in de fase voorafgaand aan strafbare feiten. Zolang de dienst daartoe geen voorbereidingen waarnam, had de BVD het Openbaar Ministerie ook weinig te melden. Wel kon De Haan hen in zoverre geruststellen, dat door de nauwe en goede relatie met de landelijke officier van justitie en met de CRI elke indicatie van gewelddadige activiteit of een voornemen daartoe, op de kortst mogelijke termijn met het Openbaar Ministerie werd gedeeld.¹¹⁸ In de loop van 1985 sprak De Haan met de procureurs-generaal af, dat hij in het vervolg drie maal per jaar hun vergaderingen zou bijwonen, ook wanneer er eigenlijk niet zoveel te bespreken zou zijn. In die context kwam vooral het politiek activisme aan de orde, dat zich soms, maar niet altijd op gewelddadige manier manifesteerde.

Het ging hierbij om wat in de wandeling 'de beweging' werd genoemd, de antikern-energiebeweging en de kraakbeweging, en de samenwerking daartussen. Daarover had De Haan vanaf het begin van de jaren tachtig met een aantal ministers van gedachten gewisseld, vooral over de vraag of de BVD wel de aangewezen instantie was om daaraan aandacht te besteden. Minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Van Agt, H. Wiegel, had De Haan min of meer opgedragen het politiek extreme deel van de kraakbeweging te beschouwen als object van de dienst. Over de antikernenergiebeweging had Wiegel toen nog geen oordeel, maar in september 1980 deelde De Haan hem mee dat naar zijn mening de BVD daaraan geen aandacht behoorde te besteden.¹¹⁹ Voortschrijdend inzicht bij de minister én bij het hoofd van de BVD leidde in augustus 1982, nog net voor de Tweede Kamerverkiezingen, tot de gezamenlijke conclusie dat de BVD nu toch ook aan de antikernenergiebeweging aandacht zou gaan besteden, maar dat die aandacht terughoudend zou zijn, evenals die voor de kraakbeweging.

Toch bleef De Haan er moeite mee houden dat de BVD zich met dit soort politiek activisme moest bezighouden. Hij wachtte na de verkiezingen van september 1982 de vorming van een nieuw kabinet af, om met de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet Lubbers, J. Rietkerk, de zaak nog eens door te nemen. Hij

vertelde zijn nieuwe minister dat hij als hoofd van de BVD drie soorten bezwaar had tegen de bemoeienis van zijn dienst met het politiek activisme. Als principieel punt voerde hij aan dat het moeilijk was vol te houden dat de vele personen en organisaties in 'de beweging' een gevaar vormden voor de democratische rechtsorde of voor de veiligheid van de staat. Een praktisch probleem zag hij in het feit dat opereren in dit soort groepen erg gecompliceerd en arbeidsintensief was, en lang niet altijd succesvol. De dienst zou kortom bepaald niet in alle gevallen kunnen voldoen aan de verwachtingen en tijdig kunnen waarschuwen voor demonstraties, wegblokkades en wat dies meer zij. En ten slotte noemde hij als een politiek probleem het naar zijn mening reële risico dat de Tweede Kamer bezwaar zou aantekenen tegen activiteiten van de BVD in de sfeer van het politiek activisme.

Rietkerk moest De Haan gelijk geven dat de BVD zich op de rand van zijn bevoegdheden bewoog met aandacht te geven aan 'de beweging'. Aan de andere kant was hij van mening dat de dienst altijd een taak had en zou hebben in het voorterrein van activiteiten die de democratische rechtsorde zouden kunnen aantasten. Hij meende dat dit ook gold ten aanzien van het politiek activisme, dat naar zijn mening best zou kunnen escaleren tot vormen van terrorisme. Wel vond hij – en hier was Rietkerks opstelling praktisch gelijk aan die van zijn partijgenoot Wiegel een paar jaar eerder – dat de BVD zich terughoudend zou moeten gedragen, vooral in het hanteren van operationele middelen zoals infiltratie. Publiek en politiek zouden dan maar moeten accepteren dat de BVD op dat terrein niet altijd alles voor zou kunnen zijn. Rietkerk gaf De Haan de verzekering dat hij de BVD politiek en moreel zou steunen, ook als zich op dit terrein iets onvoorziens zou voordoen.¹²⁰

Het was dan ook in de geest van deze afspraak met Rietkerk dat de dienst een oog bleef houden op 'de beweging' en vooral op de extremere personen daarin, sommigen nog met persoonlijke banden met voormalige leden van het Rood Verzetsfront. Rietkerk maakte het zelf niet meer mee – hij overleed plotseling in februari 1986 – dat zijn hypothese bewaarheid werd dat politiek activisme soms zou kunnen escaleren tot politiek gewelddadig activisme. De brandstichting in enkele vestigingen van de Makro, een dochteronderneming van de Steenkolen Handelsvereniging (SHV), en het doorsnijden van benzineslangen bij een paar Shellstations waren door een zich RaRa noemende actiegroep bedoeld als protest tegen het feit dat deze multinationals zaken deden met het toen nog racistische Zuid-Afrika.

Dezelfde actiegroep liet in november 1991 nog eens van zich horen door twee bommen te laten ontploffen. Een daarvan verwoestte het huis van staatssecretaris A. Kosto in Groot-schermer, de andere een deel van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De aanslagen waren bedoeld als protest tegen het overheidsbeleid inzake vluchtelingen en asielzoekers. De informatie die de BVD over RaRa kon aandragen, bevatte wel indicaties omtrent de mogelijke daders, maar bleek niet voldoende justitiële aanknopingspunten op te leveren om tot vervolging over te gaan.¹²¹ Wel kwam er een einde aan de Rara-acties.

Vóór 1970 had de BVD zich praktisch volledig kunnen wijden aan wat de leiding van de dienst beschouwde als de kerntaak: beveiliging tegen spionage en aantasting van de democratische rechtsorde in het kader van de Koude Oorlog. Vanaf 1970 was contraterrorisme, in samenwerking met internationale partnerdiensten en in eigen land met politie en justitie, een integraal onderdeel geworden van het takenpakket van de dienst. Onder contraterrorisme als taak van de BVD moet verstaan worden het verzamelen van inlichtingen over (potentieel) terroristische personen, organisaties of groepjes – inlichtingen die in samenwerking met politie en justitie kunnen leiden tot het voorkomen van terroristische of politiek gemotiveerde gewelddadige activiteiten. Uitvoering van deze nieuwe taak had, zoals dit hoofdstuk heeft laten zien, voor de dienst nogal wat ‘lessons learned’ opgeleverd en veranderingen en aanpassingen met zich meegebracht.

Men had te maken gekregen met doelgroepen zoals de Rode Jeugd, die zich veel agressiever teweerstelden tegen bemoeienis van en infiltratie door de BVD dan de CPN ooit gedaan had. De affaire-Hagedoorn was daarvan een treffend voorbeeld. Ook de inlichtingendiensten van de politie kregen met dit soort actieve afweeractiviteiten te maken, zoals met name de PID Nijmegen ondervond.¹²² Zeker in het begin van de jaren zeventig was de BVD nog niet bedacht op dit soort tegenactiviteiten. De manier waarop J. de Roo de operatie Hagedoorn ‘runde’ laat dat goed zien. De affaire leidde tot een minder naïeve manier van opereren in dit soort groeperingen en tot het inzicht dat de dienst daarin niet ten koste van alles moest infiltreren. Wanneer op grond van op andere manieren verkregen gegevens, bijvoorbeeld uit een telefoontap, een vermoeden opkwam dat een gewelddadige actie in voorbereiding was, kon een gerichte benadering – ‘Laten weten dat we het weten’ – zo’n voorgenomen actie soms in de kiem smoren. Neervoort had dat al eens laten doen en was daarvoor door minister De Gaay Fortman op zijn vingers getikt. In het vervolg was het de politie die onder auspiciën van justitie dit soort ‘stooraacties’ uitvoerde, vaak op aangeven van de BVD.

Daarnaast bleef de dienst bij de uitvoering van zijn contraterrorismetaak de middelen hanteren die ook werden gebruikt in het contra-inlichtingenwerk, zoals het plaatsen van af luistermicrofoons, het aftappen van telefoonlijnen, volgen en observeren. Met name de inzet van het volg- en observatiepersoneel ging nogal eens ten koste van het contra-inlichtingenwerk. Over de relatieve inzet van mensen en middelen in het kader van het contraterrorisme zijn geen exacte cijfers voorhanden, maar naar een ruwe schatting was aan het eind van de jaren zeventig ongeveer een zesde van het BVD-personeel, een kleine honderd personen, in die sector werkzaam – zeker als men daarbij de ondersteunende onderdelen van de dienst betreft.

Met nadruk moet er aan het eind van dit hoofdstuk nog eens op worden gewezen dat de BVD bij de bestrijding van gewelddadig activisme en terrorisme ondanks de relatief grote inzet van mensen en middelen een ondergeschikte rol speelde. De dienst had een inlichtingentaak in het ‘voorveld’ van opsporing en vervolging, en op die terreinen was niet de BVD, maar waren wel politie en justitie competent. Dat gaf, zoals in dit hoofdstuk is opgemerkt, wel eens wrijvingen, maar aan het uitgangspunt dat justitie ‘de baas’ was van de terrorismebestrijding is nooit getornd. Daarom lijkt het

wat overdreven om alleen aan de BVD de eer toe te kennen voor het verschil in benadering tussen het Nederlandse en het Duitse model van terrorismebestrijding, zoals ex-medewerker van de BVD Hoekstra in zijn memoires doet ¹²³ en zoals Verbij hem citeert.¹²⁴ Het gehele Nederlandse overheidsapparaat dat bij de terrorismebestrijding was betrokken, functioneerde op een andere manier dan het Duitse. De 'Dutch approach', waarvan het inlichtingenwerk van de BVD een onderdeel vormde, was er meer op gericht potentiële plegers van geweldsmisdrijven te ontmoedigen, terwijl het harde Duitse vervolgingsbeleid de harde kern van de Rote Armee Fraktion ondergronds joeg. Om dezelfde hier genoemde redenen lijkt ook de stelling van de journalist R. van Meurs dat juist de BVD de drijvende kracht was in een ontwikkeling naar een Nederlandse politiestaat, met de nodige reserve bekeken te moeten worden.¹²⁵

Verandering en continuïteit

Vanaf het moment dat de BVD zich had begeven op het terrein van het contraterro-risme, hadden de nationale en internationale relatienetwerken van de dienst een aanzienlijke uitbreiding ondergaan. De relaties met de inlichtingendiensten van de politie waren geïntensiveerd, evenals de samenwerking met justitie. De vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten had de periode achter zich gelaten waarin het hoofd van de dienst alleen over klachten vanuit het publiek aan de tand werd gevoeld. Het was gewoonte geworden hem regelmatig en indringend aan te spreken over het doen en laten van zijn dienst.

Ook internationaal had het optreden van Palestijnse terroristische organisaties buiten het conflictgebied in het Midden-Oosten vanaf het begin van de jaren zeventig geleid tot een aanzienlijke uitbreiding van het relatienetwerk van de dienst. Israël was daarvan het eerste voorbeeld, maar in de loop van de tijd volgden vele andere landen, vaak landen waarmee de dienst voorheen geen contacten had gehad. Marokko, Jordanië en Egypte zijn daar goede voorbeelden van.

Het bovenstaande maakt duidelijk dat er in en rond de dienst het nodige was veranderd. Aan de andere kant was er ook veel hetzelfde gebleven. De organisatie-structuur bleef dezelfde; het contraterro-risme werd niet als een zodanig specifieke taak gezien dat daarvoor een apart organisatieonderdeel nodig was. Afdelingen voor contraterro-risme bleven onderdelen van respectievelijk de directies B en C. De structuur van de dienst bleef geënt op de Koude Oorlog. Dat lijkt, meer dan een toevalligheid, een indicatie voor de manier waarop de BVD zichzelf in de eerste plaats bleef zien: als een participant in de Koude Oorlog wiens hoofdtaak bestond uit het volgen van de ontwikkelingen in het nationale en internationale communisme en het tegengaan van spionage.

Object CPN

De verschijnselen van radicalisering in de jaren zestig en van gewelddadig activisme en terrorisme in de jaren zeventig hadden ertoe geleid dat de focus van de BVD geleidelijk was veranderd. Kon de dienst de radicalisering van jongeren en studenten nog gedeeltelijk beschouwen als uiting van de oriëntering op communisme (CPN) en maoïsme (KEN-ml etc.), de drijfveren van gewelddadig activisme en terrorisme hadden met het traditionele marxisme-leninisme weinig of niets meer te maken. Bovendien maakte de veel concretere bedreiging van de democratische rechtsorde door gewelddadig optreden een andere manier van functioneren noodzakelijk. Intensivering van en ook verandering in de manier van samenwerken met politie en justitie zorgden voor een grotere zichtbaarheid van de dienst. Was de dienst in de eerste fase van de Koude Oorlog maar zelden door de politiek geraadpleegd over de intenties van de CPN, in de jaren zeventig raakte de BVD intensief betrokken bij de bestrijding van gewelddadige activiteiten. De eigen rol van de dienst in dat geheel – het verzamelen van inlichtingen ‘in het voorveld’ van justitieel optreden – kon in de praktijk wel eens leiden tot belangentegenstellingen, maar het nettoresultaat van de betrokkenheid van de dienst was toch dat de BVD uit zijn betrekkelijke isolement kon treden. Intern leidde deze ontwikkeling tot een verschuiving van de aandacht, met name bij de leiding van de dienst, maar ook tot een verschuiving in de verdeling van mensen en middelen over de verschillende onderdelen van de dienst. De focus op gewelddadig activisme en terrorisme ging niet alleen voor een deel ten koste van de aandacht voor het contra-inlichtingenwerk, maar ook voor dat andere traditionele object van de BVD, de CPN. Toch vond juist over de mate waarin de dienst nog middelen en mensen moest inzetten tegen het object CPN, een discussie plaats tussen de leiding van de BVD en de politiek – een discussie die ging over de vraag hoe ernstig de dreiging van het communisme nog was en of de inzet van mensen en middelen daarmee nog wel in overeenstemming was.

In de eerste fase van de Koude Oorlog was de CPN voor Eindhoven en zijn dienst praktisch synoniem geweest met de vijfde colonne van Moskou. In de tweede helft van de jaren vijftig had Eindhoven, dankzij een aanzienlijk verbeterde informatiepositie van de BVD in de CPN, geconstateerd dat deze voorstelling van zaken achterhaald

was – zo ze al ooit van toepassing was geweest. In de tweede helft van de jaren zestig trad in een nieuwe fase van de Koude Oorlog een proces van ontspanning in tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, terwijl anderzijds na de Cubacrisis de spanningen tussen de Chinese Volksrepubliek en de Sovjet-Unie steeds duidelijker zichtbaar werden. De CPN wenste in het conflict tussen de beide communistische grootmachten geen partij te kiezen en liet zich leiden door de zogenaamde autonomie-politiek. In voorgaande hoofdstukken hebben we gezien hoe de BVD daarop reageerde met onder meer de projecten Mongool en Diepzee, pogingen van de dienst om zicht te krijgen op de manier waarop respectievelijk de Volksrepubliek China en de Sovjet-Unie zouden omgaan met een ‘autonome’ CPN. Vervolgens is gezien hoe de Sovjet-Unie en in haar kielzog de DDR pogingen deden om door middel van hun inlichtingendiensten enerzijds de CPN weer in het gareel te brengen en anderzijds personen en groeperingen te vinden die als alternatieven konden dienen voor de afgedwaalde CPN.

Dit hoofdstuk gaat over de vraag hoe de BVD aankeek tegen en omging met de CPN zelf, tijdens en ook na de periode van de autonomiepolitiek. Het behandelt ook de vraag hoe het kwam dat juist op dit terrein de standpunten van de dienst aan de ene kant en die van de politiek aan de andere uit elkaar kwamen te liggen. Gedurende zo’n twintig jaar was de dienst hierover in discussie, een beetje met zichzelf, maar vooral met de politiek. Die discussie eindigde in 1987, toen de BVD de CPN afvoerde van zijn zogeheten objectenlijst, de lijst van organisaties waaraan de dienst aandacht besteedde.

De veranderende houding tegenover de CPN

In 1965 typeerde Kuipers, toen nog tweede man van de dienst onder Sinninghe Damsté, de grondslag van de BVD als volgt: ‘de BVD is gebaseerd op het ideologisch conflict’ tussen communisme en democratie.¹ In die opvatting stond Kuipers binnen de dienst bepaald niet alleen. Zijn visie werd breed gedeeld, al was er ook een enkel tegengeluid. Rond het midden van de jaren zestig had in een interne lezing het latere hoofd van de dienst, A. Blom, betoogd dat de ontwikkeling van de Europese communistische partijen, vooral die van de Italiaanse, zich bewoog in de richting van een grotere zelfstandigheid ten opzichte van de CPSU. Nu ook de CPN die kant opging en zich bovendien hield aan de spelregels van de parlementaire democratie, zag Blom niet meer zo’n dwingende noodzaak om de CPN nog te beschouwen als object van de dienst. Deze visie werd allerm minst gedeeld door onder meer De Jonge en Kuipers, die een zwaar accent legden op de antidemocratische marxistische ideologie van het communisme en dus ook van de CPN. In de zeker toen nog hiërarchische structuur van de BVD bleef discussie over dit thema vervolgens lange tijd achterwege.² Mogelijk was Kuipers’ hierboven aangehaalde uitspraak mede bedoeld geweest om nog eens te onderstrepen wat naar zijn mening de missie van de BVD was. Hoe diep deze overtuiging bij hem zat, bleek nog eens toen hij, inmiddels hoofd van de dienst, in

1971 in een interview met de *Haagse Post* het gevaar van het communisme nog eens onderstreepte.³

Terwijl de leiding van de BVD vasthield aan de traditionele zienswijze ten aanzien van de CPN, begon in de politiek een veranderende houding tegenover het communisme, in elk geval tegenover de CPN, zichtbaar te worden. Zo had de Tweede Kamer aan het begin van het parlementaire jaar 1966 besloten vertegenwoordigers van die partij weer toe te laten tot de commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie, achttien jaar nadat de Nederlandse communisten uit die commissies waren verwijderd na de communistische machtsgreep in Tsjecho-Slowakije. Een van de argumenten voor die veranderende houding tegenover de CPN was de constatering van onder anderen de voorzitter van de PVDA-fractie, G. Nederhorst, dat die partij zich sinds de invoering van de autonomiepolitiek duidelijk onafhankelijker van Moskou was gaan opstellen. Aan de andere kant was niet iedereen overtuigd van de onomkeerbaarheid van die politiek.⁴

In een bijeenkomst met de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten⁵ gaf Kuipers desgevraagd zijn mening over de implicaties van genoemd Kamerbesluit. Minister was op dat moment J. Verdam, die zijn partijgenoot Smal-lenbroek was opgevolgd in het kabinet-Cals.⁶ Kuipers onderstreepte wat hij noemde de 'ideologische gebondenheid' van de CPN aan het internationale communisme en de betekenis van de communistische partijdiscipline. Dat nu communistische Kamerleden toegang hadden gekregen tot commissies waarin sinds de oprichting van de NAVO geen communisten zitting hadden gehad, kon naar zijn mening niet zonder consequenties blijven. De informatiestroom in de richting van die commissies zou nu beperkt moeten worden, met name waar het geclassificeerde NAVO-gegevens betrof. Ten slotte gaf Kuipers te kennen dat de BVD als National Security Authority verplicht was de NAVO, in casu het NATO Office of Security, in kennis te stellen van de nieuw ontstane situatie.⁷

Kuipers zag kortom de CPN en de leden van die partij, al dan niet in vertegenwoordigende lichamen, ondanks de autonomiepolitiek nog altijd als verlengstuk van de CPSU en daarom zag hij communistische Kamerleden, cru gezegd, als potentiële spionnen. Geen van de commissieleden – de fractievoorzitters Schmelzer (KVP), Beer-nink (CHU), Roolvink (ARP), Toxopeus (VVD) en Nederhorst (PVDA) – lijkt hem overigens tegengesproken te hebben. Als dat wel het geval was geweest, had het interne BVD-verslag van deze bijeenkomst dat ongetwijfeld vermeld, juist omdat Kuipers veel waarde hechtte aan de mening van de politiek over de dienst.

Het lijkt geen toeval dat het Kuipers was die het standpunt van de dienst tegenover de commissie verwoordde, en niet Sinninghe Damsté, die overigens wel bij het gesprek aanwezig was. Niet dat Damsté daartoe niet in staat zou zijn geweest, maar hij was begonnen aan zijn laatste jaar als hoofd van de dienst en had Kuipers voorgedragen als zijn opvolger. Bovendien gold Kuipers binnen de dienst als de deskundige bij uitstek op het gebied van het communisme. Hij was aan het eind van de jaren vijftig Crabbendam opgevolgd als hoofd van de afdeling B, die zich, zeker in die tijd, vooral

bezigheid met het volgen van de CPN en haar nevenorganisaties. In die functie had hij actief contact gezocht en onderhouden met collega's van andere Europese diensten, zoals die van België en Luxemburg, maar ook van Groot-Brittannië en West-Duitsland. Met zijn 'opposite number' bij het Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV), G. Nollau, bouwde Kuipers een bijzonder goede relatie op. Nollau, die evenals Kuipers zijn carrière zou afronden als hoofd van de dienst, was in zijn jonge jaren communist geweest en kende de communistische ideologie en praktijk uit eigen ervaring. Hij publiceerde in 1959 een studie over het internationale communisme, die hij opdroeg aan zijn 'Freunden und Mitarbeitern'.⁸ Aan Kuipers stuurde hij een exemplaar met de handgeschreven opdracht 'Herrn A. Kuipers und seinen "Linken" mit Dank für die gute Zusammenarbeit gewidmet – G. Nollau'.

Het lijkt niet te ver gezocht om Kuipers' visie op het communisme minstens voor een deel terug te voeren op zijn relatie en gedachtenwisselingen met Nollau. Aan de andere kant kende de BVD een eigen traditie van strijdbaar anticommunisme, gevestigd en gevoed door Einthoven en – zij het wat minder pregnant – overgenomen door Sinninghe Damsté. Behalve Kuipers waren mensen als De Jonge, die vooral het internationale communisme bestudeerde, en Van den Heuvel, die voor de interne opleiding van de dienst een uitgewerkt curriculum over de leer en praktijk van het communisme had samengesteld, bij de BVD de dragende figuren van een principieel en ideologisch anticommunisme.⁹

Buiten de BVD was de houding tegenover de CPN ondertussen aan het veranderen. Van de politieke partijen was de PVDA de eerste waarin die veranderende houding zich manifesteerde. In 1956 hadden de reacties van de Nederlandse communisten op de Russische inval in Hongarije het imago van de CPN als vijfde colonne nog eens bevestigd. Een jaar later nog wees de voorzitter van de PVDA, Evert Vermeer, een toenaderingspoging van Chroesjtsjov op niet mis te verstane manier van de hand. De Sovjet-Russische partijleider had in oktober 1957 in een brief aan 'Kameraad Evert Vermeer' – een soortgelijke brief was trouwens aan alle Europese sociaaldemocratische partijen gericht – de aandacht van de PVDA gevraagd voor een gezamenlijke aanpak van de problemen in het Midden-Oosten. Namens het dagelijks bestuur van de PVDA schreef Vermeer een laetdunkend briefje terug, waarin hij de ontvangst van Chroesjtsjovs schrijven bevestigde, met de toevoeging: 'Gegeven de overtuiging dat gij het zijt, die met uw systeem van regeren en overheersen de vrede bedreigt, is er tussen u en ons geen basis voor discussie. Met de u bekende gevoelens, Evert Vermeer, voorzitter van de Partij van de Arbeid.'¹⁰

Het duurde daarna nog een kleine tien jaar voordat, om te beginnen in Amsterdam, een andere houding van de sociaaldemocraten tegenover de CPN zichtbaar werd. Die veranderende houding was mogelijk geworden door de meer ontspannen internationale situatie en had waarschijnlijk ook wel te maken met de sinds 1964 gevolgde autonome lijn van de Nederlandse communisten, maar het waren toch in de eerste plaats pragmatische overwegingen van plaatselijke politiek die eraan ten grondslag lagen. Het was de voorzitter van de PVDA-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad,

Ed. van Thijn, die in 1965 de nog altijd ijzige verstandhouding tussen communisten en sociaaldemocraten in Amsterdam probeerde te ontgooien. De aanleiding tot zijn initiatief vormde de jaarlijkse herdenking van de Februaristaking, waarbij communisten en niet-communisten gescheiden optraden. Om aan deze in zijn ogen onwaardige vertoning een eind te maken trad Van Thijn in overleg met de belangrijkste vertegenwoordiger van de CPN in de gemeenteraad, A. Verheij. Deze zou in 1966 de eerste communistische wethouder worden, nadat in 1948 de CPN-wethouders Seegers en Polak het veld hadden moeten ruimen in verband met de communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije en de reactie van de CPN daarop. Zeker de eerste gesprekken die Van Thijn met Verheij en anderen voerde, getuigden van een groot wantrouwen van de Amsterdamse communisten tegenover de sociaaldemocraten. Er waren gesprekken nodig van afgevaardigden van beide fracties en zelfs een bezoek aan de algemeen secretaris van de CPN, Hoekstra, bij wie Van Thijn 'op zicht' moest komen, alvorens er afspraken gemaakt konden worden over een herdenking van de Februaristaking door alle Amsterdammers, communisten en niet-communisten. Deze ervaring met de Amsterdamse communisten, die zich strikt hielden aan eenmaal gemaakte afspraken, legde bij Van Thijn de basis voor zijn pragmatische manier van omgaan de CPN. Hij zag in de CPN in de eerste plaats een Amsterdamse aangelegenheid, ondanks sterke communistische posities in Oost-Groningen en in de Zaanstreek; wie met 'Amsterdam' tot afspraken kon komen, kon in zijn ogen met de hele partij aan de slag.¹¹

Zoals uit het voorgaande mag blijken was het nog niet zozeer de CPN die aan het veranderen was – al zal de autonomiepolitiek wel een rol hebben gespeeld – als wel de PVDA, die haar houding ten aanzien van de CPN bezig was te herzien. Het was echter niet Van Thijn, maar diens politieke voorbeeld J.M. den Uyl die de nieuwe pragmatische houding van de 'Amsterdamse' PVDA tegenover de CPN ook op landelijk niveau zou uitdragen. Evenals Van Thijn was Den Uyl zijn politieke loopbaan in Amsterdam begonnen. Vanaf 1949 was hij directeur geweest van de in Amsterdam gevestigde Wiardi Beckman Stichting, de denktank van de PVDA. In 1953 werd hij gekozen in de Amsterdamse gemeenteraad; in 1957 werd hij daar voorzitter van de PVDA-fractie. Het wethouderschap van economische zaken bekleedde hij in de periode 1963-1965. Aansluitend werd hij minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals, het 'kabinet van de sterke mannen', waarin voor het eerst sinds jaren de PVDA weer meedeed. Dit kabinet hield het maar anderhalf jaar vol en Den Uyl keerde terug naar de Tweede Kamer, waarvan hij al eerder, van 1956 tot zijn wethouderschap van Amsterdam, deel had uitgemaakt. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in februari 1967 was hij lijsttrekker geweest. Na de vorming van het kabinet-De Jong kwam de PVDA weer in de oppositie, nu met Den Uyl als fractievoorzitter. Die werd daarmee automatisch lid van de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, waarin alleen de fractievoorzitters van de grote(re) partijen zitting hadden.

In mei 1967 kwam deze commissie in de nieuwe samenstelling voor het eerst na de verkiezingen bijeen. Ze stond nog steeds onder voorzitterschap van Schmelzer, wiens KVP bij de verkiezingen de grootste was gebleven. Verder bestond het gezelschap uit

nieuwkomers: Den Uyl, Biesheuvel als fractievoorzitter van de ARP, Mellema namens de CHU en Van Mierlo als voorzitter van de fractie van D'66. Van Mierlo was niet alleen een nieuwkomer in de commissie, maar ook in de politiek. D'66 had bij de verkiezingen in één klap zeven zetels weten te bemachtigen, evenveel als de Boerenpartij van Koekoek. Afwezig was Toxopeus, de voorzitter van de VVD-fractie. De Boerenpartij was in de commissie niet vertegenwoordigd.

Vooraf voor de nieuwkomers gaf het hoofd van de BVD, Sinninghe Damsté, in aanwezigheid van minister van Binnenlandse Zaken Beernink een exposé over de taken van zijn dienst. Hij deed dat aan de hand van het Koninklijk Besluit en maakte daarbij duidelijk dat de dienst er in het bijzonder op uit was zich een gedegen kennis van het communisme eigen te maken en die te onderhouden. Hij noemde in dit verband met nadruk de afdelingen C en B van de dienst, die belast waren met respectievelijk het onderkennen van spionagepogingen uit het communistische deel van de wereld en vooral uit de Sovjet-Unie, en het onderkennen van pogingen tot ondermijning van de democratische rechtsorde door het communisme, in casu de CPN.

Damstés uiteenzetting was helemaal in lijn met het ideologisch getoonzette betoog dat Kuipers, nog geen jaar eerder, voor de 'oude' commissie had gehouden. De reactie van de nieuwe commissie was nu, in mei 1967, echter van een heel andere aard. Het was niet langer een begripvol aanhoren van wat het hoofd van de BVD namens de minister te zeggen had, maar er kwamen kritische vragen en opinies, in de eerste plaats van het uit Amsterdam afkomstige commissielid Den Uyl. Voor het eerst in de geschiedenis van de commissie stelde hij de vraag aan de orde of de BVD niet te veel aandacht besteedde aan het communisme, dat, naar zijn mening, 'immers zo sterk op zijn retour' was. Voor zichzelf had hij die vraag kennelijk al beantwoord, want hij gaf in één adem te kennen dat hij vond dat de dienst 'daarom' best had kunnen worden ingekrompen.

Damsté, in de verdediging gedrongen, ging niet rechtstreeks op Den Uyls vraag in, maar wel op diens suggestie dat de BVD best kon worden afgeslankt. Hij stelde dat de spionage uit het Oostblok in toenemende mate de aandacht van de dienst opeiste en daarom ook meer inzet van mensen en middelen noodzakelijk maakte. Den Uyl had nog een pijl op zijn boog – overigens een pijl die al sinds jaren door bijna elke nieuw optredende minister van Binnenlandse Zaken op de dienst werd afgeschoten. Hij wilde graag weten of de BVD wel voldoende aandacht besteedde aan het extremisme van rechts. Zijn vraag bleek te zijn ingegeven door het optreden van een groep jonge marinemensen, die vanuit Den Helder de trein naar Amsterdam hadden genomen om het monument op de Dam 'schoon te vegen' en te ontdoen van het daar verblijvende 'langharig tuig'. Den Uyl vroeg zich naar aanleiding daarvan af of er achter dit optreden misschien een, wat hij noemde, 'kolonelscomplot in wording' zou kunnen zitten. Wat dat laatste betreft kon het hoofd van de BVD alleen maar verklaren dat van een complot zoals door Den Uyl bedoeld niets was gebleken. Wel kon hij hem de verzekering geven dat de dienst alert was op alle 'eventuele opkomende totalitaire tendenties'.¹²

Deze vergadering zette de toon voor de discussies in de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten voor de komende jaren, in het bijzonder waar het de bemoeienis van de BVD met de CPN betrof. Opvallend is daarbij dat die discussies werden aangezwengeld en beheerst door Den Uyl, dat de overige commissieleden niet of nauwelijks weerwerk leverden en dat de minister – in dit geval Beernink – zich evenmin in deze discussie mengde, laat staan daarin een standpunt innam. Dat betekende dat de discussie over de aard van de CPN en over de mate van aandacht die de BVD (nog) aan de CPN zou moeten besteden, uiteindelijk neerkwam op een discussie tussen Den Uyl en Kuipers, die in september 1967 Sinninghe Damsté was opgevolgd als hoofd van de BVD.

Veel gedetailleerder dan tot dan toe gebruikelijk was, werd in de commissie gesproken over bijvoorbeeld de inzet van personeel bij de voornaamste onderdelen van de dienst. Desgevraagd – door Den Uyl – gaf Kuipers daarvan een globale aanduiding. Hij schatte dat voor de beveiliging van overheid en bedrijfsleven de dienst circa 15 procent van zijn personeel inzette, voor het contra-inlichtingenwerk ongeveer 55 procent en voor de taken van de afdeling B, het bestuderen van het extremisme, zo'n 30 procent.¹³ Dat betekende, in ronde cijfers uitgedrukt, dat van een totaal personeelsbestand van ruim zeshonderd een kleine tweehonderd ambtenaren fulltime bezig waren met de CPN, hetzij als analist-rapporteur, hetzij als contactambtenaar. Weliswaar omvatte 'extremisme' behalve het communisme ook het rechts-extremisme en kleine groeperinkjes als trotskisme en anarchisme, maar daarmee hielden zich hoogstens tien personen bezig.

Het door Kuipers gehanteerde begrip 'extremisme' bracht Den Uyl in het geweer tegen de tekst van het Koninklijk Besluit waarin de taken van de BVD waren neergelegd, en tegen de manier waarop de dienst die tekst interpreteerde. De in de tekst gebezigde term 'extremistische stromingen' was voor hem niet langer acceptabel. Hij stelde een andere omschrijving voor van het soort politieke groeperingen en partijen waaraan de dienst aandacht zou moeten besteden, bijvoorbeeld 'stromingen die doelstellingen nastreven en/of middelen hanteren die in strijd zijn of dreigen te komen met de in de democratische rechtsorde geldende normen'.¹⁴

Natuurlijk kon de tekst van het Koninklijk Besluit in de commissie niet zomaar even worden gewijzigd – daar was meer voor nodig, maar Den Uyl had met zijn interventie wel bereikt dat de discussie over de taken van de BVD met regelmaat in de commissie terugkeerde. Nauwkeuriger gezegd: de discussie over de taak van de dienst betreffende de 'extremistische stromingen'. Over de andere hoofdtaken van de dienst, het contra-inlichtingenwerk en de beveiliging van overheid en bedrijfsleven, werd niet of nauwelijks gesproken, althans niet in kritische zin.

In de zomer van 1969 waren de inhoud en het karakter van het maandoverzicht van de dienst onderwerp van bespreking. Het maandoverzicht, oorspronkelijk weekoverzicht, was vanaf 1945 een middel waarmee de dienst in de eerste plaats zijn 'verbindingen', de binnenlandse relaties, op de hoogte hield van ontwikkelingen in zijn aandachtsgebieden. Dat wil zeggen, vooral en vrijwel uitsluitend over wat de dienst

ter ore was gekomen over de CPN en haar nevenorganisaties, al ontbrak een rubriek 'rechts-extremisme' niet. Over contra-inlichtingenwerk en beveiliging werd in het maandoverzicht slechts bij hoge uitzondering bericht. De belangrijkste geadresseerden waren de korpschefs van – toen nog – rijks- en gemeentepolitie en vooral hun inlichtingendiensten. Daarnaast stonden beveiligingsambtenaren van departementen en beveiligingsinspecteurs van beveiligde bedrijven op de adressenlijst. In de loop van de tijd hadden zich ook burgemeesters en commissarissen der Koningin als geïnteresseerden gemeld, waardoor het maandoverzicht een bredere spreiding kreeg en het ook op een ander niveau werd gelezen dan oorspronkelijk de bedoeling was geweest. Zo kreeg de minister van Binnenlandse Zaken een exemplaar, evenals de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Het vertrouwelijk gerubriceerde maandoverzicht werd door de dienst verspreid in een oplage van zo'n vijf- à zeshonderd exemplaren. Vanwege de relatief grote oplage werd er bij het redigeren van het maandoverzicht speciaal op gelet dat verwijzing naar specifieke bronnen achterwege bleef. Hoewel er voor zover bekend door de geadresseerden niet werd 'gelekt', hield de dienst er rekening mee dat het maandoverzicht wel eens in handen van onbevoegden zou kunnen raken.

In de discussie over het maandoverzicht was het ook nu weer Den Uyl die het voortouw nam. Hij vond dat in het maandoverzicht zaken aan de orde werden gesteld die buiten de taakstelling van de BVD vielen. Zo had hij de indruk dat de dienst zich te breed oriënteerde op studentenorganisaties en de invloed van de CPN daarin. Naar zijn mening zou de BVD zich in dit opzicht tot Amsterdam moeten beperken – een mening die hij mogelijk baseerde op de samenwerking tussen studenten en communistische bouwvakkers bij de nog recente bezetting van het Maagdenhuis, het administratieve centrum van de Universiteit van Amsterdam. Maar ook over de bemoeienis van de dienst met het communisme als zodanig had Den Uyl een uitgesproken mening. Hij meende dat het geen zin meer had dat de BVD het communisme in Nederland zo uitgebreid bestudeerde als de dienst dat nog steeds deed. Den Uyl, die meedeelde dat hij over deze kwestie met zijn fractie gesproken had, wees daarbij op 'de veranderde situatie in het internationale communisme' en merkte daarbij op dat 'het stalinistische tijdperk definitief voorbij' was. Bovendien vond Den Uyl de teneur van het maandoverzicht 'niet altijd objectief', een uitspraak waarin Van Mierlo hem bijviel. Deze vond het maandoverzicht zelfs een 'duidelijk indoctrinerende strekking' hebben, waarmee hij waarschijnlijk niet zozeer duidde op de toon ervan, als wel op het feit dat het uitgebreid aandacht besteedde aan alle facetten van het Nederlandse communisme, van de CPN zelf tot en met het ANJV en de NVB. Die uitgebreide aandacht had niet te maken met handelingen of plannen die in strijd waren met de parlementaire democratie, maar kwam louter voort uit het feit dat die organisaties communistisch waren. Biesheuvel sloot zich inhoudelijk bij Den Uyl en Van Mierlo aan, maar verwoordde dat wat milder. Hij zei te vrezen dat de inhoud van het maandoverzicht, mocht het in verkeerde handen vallen, afbreuk zou kunnen doen aan het nuttige werk van de Binnenlandse Veiligheidsdienst – een in vriendelijke woorden verpakt bepaald negatief oordeel over het maandoverzicht.

Den Uyl drong Kuipers in de verdediging, zoals dat eerder ook met Sinninghe Damsté het geval was geweest. Deze gaf, als goed ambtenaar, de commissie de verzekering dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich volgens aanwijzing van de minister in zijn taakuitoefening zeer terughoudend opstelde. Waar de dienst zich in de uitoefening van zijn B-taak – de bestudering van het politieke extremisme – op concentreerde, aldus Kuipers, waren communistische, trotskistische, maoïstische en anarchistische groeperingen, maar ook rechts-extremistische bewegingen. Op de relatie die Den Uyl had gelegd tussen de ‘dooi’ in de Koude Oorlog en de mate van aandacht van de BVD voor de CPN, ging Kuipers niet in. Minister Beernink, die de discussie had aangehoord zonder zich daarin inhoudelijk te mengen, bevestigde Kuipers’ verklaring. Bovendien beloofde hij de commissie dat het maandoverzicht zou veranderen op grond van de gemaakte op- en aanmerkingen.¹⁵

De discussie in de commissie bleef inderdaad zoals Beernink had beloofd, niet zonder gevolgen. Inhoud en toon van het maandoverzicht werden aangepast. Zo werd niet langer bericht over de groepering rond het blad *Links*, een links-socialistische stroming in de PVDA waarin onder meer trotskisten een forum hadden gevonden. En niet langer werd in beschouwingen over de CPN gesproken over ‘Paul de Groot’ – dat was nu ‘de heer De Groot’. Dit waren kleine en vooral cosmetische aanpassingen. Dat laatste gold in feite ook voor de formele beëindiging van het zogenaamde ambtenarenverbod. Minister Beernink liet de Kamer weten dat hij niet langer behoefte had aan de ‘lijst van verboden verenigingen’, opgenomen in het Algemeen Rijksambtenarenreglement (ARAR). Deze lijst, waarop uitsluitend de CPN en haar nevenorganisaties voorkwamen, was in 1951 weer ingevoerd om aan te geven dat het lidmaatschap van een van die organisaties een benoeming bij de overheid in de weg stond – een anti-communistische maatregel als reactie op de communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije. Beerninks ‘Beschikking antecedentenonderzoeken’, die eind 1969 door de Kamer voor kennisgeving werd aangenomen, maakte formeel een einde aan dit ambtenarenverbod. Dat betekende echter niet, dat vertrouwensfuncties bij overheid en bedrijfsleven nu ook voor leden van de CPN openstonden. Met zoveel woorden liet Beernink de Kamer weten dat de regering tot dat soort functies geen personen wilde toelaten die lid waren van antidemocratische organisaties. Daartoe rekende de minister (neo)fascistische en (neo)nationaal-socialistische organisaties, evenals trotskistische, anarchistische en communistische groeperingen.¹⁶

De discussie over de CPN

De manier waarop sociaaldemocraten als Van Thijn en Den Uyl naar de CPN keken en ermee omgingen, maar ook de formele – zij het niet feitelijke – opheffing van het ambtenarenverbod hadden aan het begin van de jaren zeventig op zijn minst de discussie over de aard van de CPN als politieke partij op gang gebracht. De effecten van die discussie waren voorsnog niet ingrijpend, terwijl die discussie zelf in de jaren zeventig wat op de achtergrond raakte door de aandacht die gewelddadig activisme en terrorisme opeisten. In het voorgaande hoofdstuk is belicht hoe de beraadslagingen

in de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten in die jaren werden beheerst door de verschillende vormen van terrorisme en politiek gewelddadig activisme waarmee Nederland te maken kreeg. Daardoor raakte de discussie over de CPN weliswaar op de achtergrond, maar toch niet helemaal in het vergeetboek.

De uitslag van de verkiezingen voor de Tweede Kamer in november 1972, die noodzakelijk waren geworden doordat de bewindslieden van ds'70 uit het kabinet-Biesheuvel waren gestapt in verband met een meningsverschil over bezuinigingen, leidde niet als vanzelfsprekend en zeker niet snel tot de vorming van een kabinet. Het duurde bijna een halfjaar voordat in mei 1973 het kabinet-Den Uyl tot stand kwam.¹⁷ De antirevolutionair W.F. de Gaay Fortman, door wiens toetreden tot het kabinet de vorming ervan mede mogelijk was geworden, werd minister van Binnenlandse Zaken en daarmee politiek verantwoordelijk voor onder meer de BVD. Tijdens zijn ambtsperiode zou zijn aandacht vooral opgeëist worden door de terroristische activiteiten waarvan eerder sprake was en de rol van de BVD bij de bestrijding daarvan. Een wijziging in de manier waarop en de intensiteit waarmee de BVD zich met de CPN bemoeide, had niet zijn hoogste prioriteit. Anders dan Den Uyl was hij nog niet zo overtuigd van de verandering in het internationale communisme. Als minister hield hij bijvoorbeeld vast aan het beleid op het gebied van de eventuele internering van communisten bij dreigende oorlog of revolutie. Terwijl de leiding van de BVD eigenlijk wel van de interneringsvoorbereiding af wilde, of, als er dan toch zoiets moest zijn, op de lijst van te interneren personen liever terroristen zou plaatsen, hield De Gaay Fortman vast aan de oorspronkelijke gedachte dat de lijst er was en moest blijven met het oog op eventuele politieke en/of militaire dreiging uit de communistische wereld.¹⁸

Ook in de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten eiste het terrorisme-probleem verreweg de meeste aandacht. Niettemin stelde Van Thijn, Den Uyls opvolger als fractievoorzitter en voorzitter van de commissie, bij zijn kennismakingsgesprek met Kuipers de vraag aan de orde wat de BVD nog deed aan de CPN en het communisme. Even kenmerkend als de vraag van Van Thijn was het antwoord van Kuipers, dat de 'CPN en het communisme altijd de belangstelling van de BVD [zullen] blijven houden'.¹⁹ Als het erop aankwam hield Kuipers – het was al eerder aan de orde – nog steeds vast aan de ideologische benadering en beoordeling van het communisme in het kader van de Koude Oorlog, terwijl Van Thijn daar juist een einde aan wilde maken. Hoe consequent hij daarin was, zou de BVD nog ondervinden toen Van Thijn als minister van Binnenlandse Zaken de dienst 'onder zich' kreeg. Voorlopig echter bleef deze kwestie rusten; de rest van het kennismakingsgesprek was gewijd aan zaken als de Rode Jeugd. Zo zou het de volgende jaren in de commissie blijven.

Het is overigens interessant te zien hoe de samenstelling van de commissie in snel tempo was veranderd. Nadat jarenlang KVP, PVDA, VVD, ARP en CHU in de commissie het rijk alleen hadden gehad, was in 1967 d'66 erbij gekomen. Nu, na de verkiezingen van 1972, bestond de commissie uit acht fractievoorzitters. Ook de Politieke Partij Radicalen (PPR) en de van de PVDA afgesplitste Democratisch Socialisten '70 (ds'70) deden nu mee. De CPN, die met zeven zetels in de Kamer er evenveel had als de PPR

en de CHU, en zelfs één meer dan ds'70 en d'66, bleef nog altijd buiten de commissie, zoals dat vanaf de instelling van de commissie in 1952 het geval was geweest.²⁰ In die zin was de Koude Oorlog nog niet voorbij. Nog steeds werd er in de commissie niet met, maar wel over de CPN gesproken.

Dat gebeurde bijvoorbeeld naar aanleiding van de blokkadeacties door binnenschippers, in de zomer van 1975. Die acties werden gevoerd voor het behoud van de zogeheten evenredige vrachtverdeling, een systeem onder controle van de overheid waarbij elke schipper zich verzekerd wist van vracht tegen een bepaalde prijs, en dat staatssecretaris van Verkeer, M. van Hulten (PPR), wilde afschaffen. De grootscheepse afsluiting van vaarwegen door de protesterende schippers vormde voor het kabinet-Den Uyl een serieus probleem, waarover de BVD weinig voorwetenschap had kunnen leveren. Minister De Gaay Fortman maakte Kuipers daarvan een verwijt en meende dat hij de taak van zijn dienst te beperkt opvatte. Kuipers van zijn kant hield vast aan zijn opvatting dat de BVD in principe geen taak had bij sociale conflicten zoals dit er een was. Omdat een van de actievoerders echter lid van de CPN bleek te zijn, had de dienst toch nog enige ruimte gevonden om in deze kwestie onderzoek te doen en de minister over de op handen zijnde actie te informeren. Desgevraagd kon De Gaay Fortman in de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten dan ook meedelen dat de BVD zich in deze kwestie zeer terughoudend had opgesteld en in het kader van dit conflict alleen had gerapporteerd over communistische activiteiten.²¹

Al met al moet dit toch een merkwaardige gang van zaken worden genoemd, die nog eens onderstreept hoe verschillend inmiddels de politiek en de dienst over vraagstukken van binnenlandse veiligheid waren gaan denken. Voor de politiek, in dit geval het kabinet-Den Uyl, gold in de eerste plaats de vraag in hoeverre feitelijke niet-parlementaire activiteiten – al dan niet van de CPN – de democratische besluitvorming dreigden te frustreren, zoals in het geval van de binnenschippers. De BVD keek echter nog altijd primair naar de ideologische en politieke intenties van de CPN en beoordeelde aan de hand daarvan de activiteiten van die partij. Voor de praktische binnenlandse politiek leek de Koude Oorlog rond 1975 ver weg; voor de BVD was hij nog altijd een dagelijkse realiteit, die sterke kleuring gaf aan de visie van de dienst op wat de democratische rechtsorde kon bedreigen.

De CPN weer op de meridiaan van Moskou

In de commissie werd met geen woord gerept over een toch niet onbetekenende koerswijziging van de CPN, het beëindigen van de autonomiepolitiek. Deze politieke lijn lijkt de CPN bij het publiek geen kwaad te hebben gedaan. Partijsecretaris Hoekstra had hoogstwaarschijnlijk gelijk toen hij erop wees dat de CPN in de voorafgaande periode in een isolement had verkeerd door alles uit de Sovjet-Unie voor zoete koek te slikken.²² Dat isolement wist de CPN geleidelijk te doorbreken door zich onafhankelijk van Moskou op te stellen en bijvoorbeeld de inval van het Warschaupact in Tsjecho-Slowakije – augustus 1968 – te veroordelen. Mede daardoor wist de partij

een zekere aantrekkingskracht uit te oefenen op jonge kiezers, met name studenten, in Amsterdam maar ook elders in Nederland. Niet representatief maar als anekdote toch enigszins illustratief in dit opzicht is wat Van Thijn, toen nog fractievoorzitter in de Amsterdamse gemeenteraad, overkwam na de bezetting van het Maagdenhuis. De preses van NIA (Nos Iungit Amicitia), de sociëteit van het Amsterdams studenten-corps, had op zijn verzoek een gesprek met Van Thijn, die een bemiddelende rol had gespeeld bij de beëindiging van de bezetting. De hoge studentenfunctionaris, gekleed in spijkerbroek en T-shirt, legde aan het voormalige corpslid Van Thijn uit waarom veel studenten evenals hijzelf de CPN steunden. Dat was niet alleen omdat communistische bouwvakarbeiders de bezetting hadden gesteund, maar ook en vooral omdat alle andere politieke partijen, inclusief de PVDA, onderdeel waren van het systeem van repressieve tolerantie dat de Amerikaanse neomarxistische filosoof Marcuse zo treffend had beschreven.²³ Het lijkt dan ook geen toeval dat aan het eind van de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig de CPN ook electoraal winst wist te boeken. In 1971 kwam de partij bij de Kamerverkiezingen op zes zetels, eind november 1972 op zeven. Dat de autonomiepolitiek, die voor de CPN electoraal zo profijtelijk bleek uit te pakken, werd ingeruild voor de koers waarvoor Baruch jarenlang vergeefs had gepleit, een heroriëntatie op de CPSU, was dan ook een *volte face* van niet gering belang.

De BVD had gemeend de eerste tekenen van een koerswijziging te ontwaren in een artikel van de hand van De Groot in *De Waarheid* van 20 januari 1975. De Jonge zag in de lichtelijk anti-Chinese teneur een ouverture in de richting van de CPSU, een veronderstelling die versterkt werd door een constatering van de dienst dat De Groot ongeveer tezelfdertijd ten huize van partijsecretaris Hoekstra een gesprek had met de persvertegenwoordiger van de sovjet-ambassade (en naar de dienst dacht tevens functionaris van de KGB), V. Opalev. De Jonge achtte een opstelling van 'welwillende neutraliteit' van de CPN tegenover de CPSU in de toekomst een reële mogelijkheid.²⁴ Had de dienst zicht gehad op het feit dat De Groot al eerder gesprekken met Opalev had gevoerd, dan had De Jonge zich waarschijnlijk pertinenter uitgelaten.²⁵ Ook het feit dat de BVD in het dagelijks bestuur van de CPN geen informatiebron had, droeg ertoe bij dat de dienst zich vooralsnog moest beperken tot speculatie en 'educated guesses'.²⁶

Het leek de BVD in elk geval duidelijk dat de CPN onder leiding van De Groot streefde naar herstel van de betrekkingen met de CPSU. In een terugblik op het jaar 1976 signaleerde de dienst in zijn maandoverzicht dat er verschuivingen in de internationale betrekkingen ten gunste van de internationale communistische beweging onder leiding van de CPSU in de lucht zaten. De dienst baseerde zich daarbij op verslagen van de zitting van het partijbestuur van de CPN – waarin de BVD enkele goede bronnen had – eind december 1976. Tekenend in dit opzicht vond de dienst een uitspraak van voorzitter Hoekstra over de noodzaak tot bestrijding van het antisovjetisme – dezelfde Hoekstra die eerder de autonomiepolitiek had toegejuicht als een manier voor de CPN om het imago van vazal van Moskou kwijt te raken. Dit, gevoegd bij het voornemen van de partijleiding om voor het eerst sinds 1962 een 'zwarte

delegatie' naar Moskou te sturen, bracht de BVD tot de conclusie dat er een nieuwe fase in de betrekkingen tussen de CPN en de CPSU voor de deur stond.²⁷

En inderdaad, in april van het volgend jaar toog een delegatie van de CPN naar Moskou. Die bestond uit het erelid van het partijbestuur, De Groot, de voorzitter van het partijbestuur Hoekstra en uit twee leden van het partijbestuur, adjunct-hoofd-redacteur van *De Waarheid* G. Schreuders en organisatiesecretaris K. Hoogkamp. Beslist een zware delegatie, die in Moskou besprekingen voerde met twee zwaargewichten, te weten het ideologisch geweten van de CPSU, politbureaulid M.A. Soeslov, en het hoofd van de afdeling buitenland van het centraal comité van de CPSU, B.N. Ponomarjov. Uit het communiqué ter afsluiting van het bezoek viel op te maken dat beide partijen gezamenlijk de strijd zouden aanbinden tegen het oorlogsgevaar dat uitging van het imperialisme. Tegelijkertijd – en dat kreeg in de Nederlandse pers meer aandacht dan de nogal obligate verklaring tegen het oorlogsgevaar – distantieerde de CPN zich van de in het Westen geuite kritiek op de manier waarop het sovjetregiem omging met dissidenten als Amalrik en Sacharov. In het communiqué verklaarde de CPN afstand te nemen van wat genoemd werd de 'anticommunistische hetzecampagne' die de 'burgerlijke propaganda-organen' ter zake voerden.²⁸

Voor de BVD was het duidelijk: de overeenstemming tussen beide partijen op het hoogst denkbare niveau impliceerde dat de CPN zich inhoudelijk weer had bekend tot het 'proletarisch internationalisme' dat, in de interpretatie van de dienst, de CPN bovenal verplichtte tot ondersteuning van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. Wat de verklaring over de dissidenten betreft vroeg de BVD zich af – daarmee zich wel opvallend identificerend met het 'object CPN' – of de daaruit blijkende vereenzelviging met het sovjetstandpunt zo vlak voor de verkiezingen van mei 1977 wel verstandig was geweest. In elk geval, zo rondde de dienst zijn commentaar op het CPSU-CPN-communiqué af, had de CPN onomwonden duidelijk gemaakt waar zij stond en hoe zij zichzelf en haar eigen rol zag.²⁹

De uitslag van de verkiezingen kwam voor de CPN hard aan. Ze werden gehouden op 25 mei 1977, terwijl de Molukse gijzelingsactie in volle gang was. Zij brachten de communistische vertegenwoordiging in de Tweede Kamer op het laagste niveau sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Zoals eerder opgemerkt had de CPN enkele jaren daarvoor electoraal weer een beetje in de lift gezeten: in 1971 kwam de partij met zes afgevaardigden in de Kamer, in 1972 met zeven. Daarna zette de daling weer in. In 1974, bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten, verloor de partij weer een procent van haar aanhang, bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1975 verloor zij landelijk bijna een kwart van haar raadszetels. Deze trend, die niet werd omgebogen door de wel zeer optimistische verkiezingsleus 'Van Agt eruit, de CPN erin' (namelijk in een volgend kabinet-Den Uyl), zette zich door in mei 1977. De CPN kwam landelijk op 1,7 procent van de uitgebrachte stemmen bij een hoge opkomst van 88 procent. Het leverde de partij twee zetels in de Tweede Kamer op, een verlies van vijf. De rol van de CPN als factor in de Nederlandse politiek leek uitgespeeld.

De BVD gaf in zijn commentaar op deze voor de CPN nogal dramatisch verlopen verkiezingen enkele mogelijke verklaringen. Daarbij was het typerend dat de dienst

als eerste verklaring het ondemocratisch karakter van de CPN aanvoerde, en vervolgens het standpunt van de partij ten aanzien van de dissidenten in de Sovjet-Unie en in Oost-Europa, gecombineerd met het herstel van de banden met de CPSU.³⁰

Het is maar zeer de vraag of dat ondemocratisch karakter bij de verkiezingen echt zo'n rol heeft gespeeld. De CPN was bij eerdere verkiezingen niet democratischer dan in 1977 of, andersom, in 1977 niet ineens minder democratisch dan daarvoor. Het kan zijn dat de schrijver van het commentaar heeft gedacht dat door de hernieuwde relatie met Moskou veel kiezers de schellen van de ogen waren gevallen, maar dat veronderstelde bij de CPN-kiezers wel een even intensieve aandacht voor het reilen en zeilen van de CPN als de BVD nog altijd aan de dag legde. Eerder lijkt de harde en cynische houding van de partij tegenover de Oost-Europese dissidenten – het Kamerlid M. Bakker, in 1977 lijsttrekker, sprak op de nationale partijconferentie van de CPN in januari 1977 over de 'zogenaamde dissidenten' die in het Westen 'gedropt worden' – bij een groot deel van de nieuwe partijaanhang weerstand te hebben gewekt. De traditionele aanhang van de CPN, de fameuze gestaalde kaders, zullen niet zijn geschrokken van de nieuwste heroriëntering van hun partij. Ze hadden er al meer meegemaakt. Maar geleidelijk aan had de partij in de jaren zeventig haar proletarische karakter verloren; industriearbeiders waren in de minderheid geraakt. Er had een opmerkelijke toeloop plaatsgevonden van beampten, onderwijsgevend, welzijns- werkers, werkers in de gezondheidszorg, studenten en kunstenaars. Het is denkbaar dat juist deze categorieën CPN-aanhangers, die van de partij steun verwachtten in hun verzet tegen de repressieve tolerantie van het kapitalistisch bestel, geschokt waren door de nu openlijk verleende steun aan een repressieve maar allerm minst tolerante bejegening van de dissidenten in Oost-Europa.

Wat ook de diepere oorzaken waren van het spectaculaire electoraal verlies van de CPN, de verklaring die De Groot, erelid van het partijbestuur en nog altijd onbetwist leider van de partij, ervan gaf, lijkt wel erg losgezongen van de werkelijkheid. Naar zijn mening was de nederlaag van de CPN vooral te wijten aan wat hij noemde de opzettelijke vervalsing van de politieke krachtsverhoudingen door 'geheimzinnige nationale en internationale krachten' die de Molukse gijzelingsacties hadden ontke- tend in het kader van een complot tegen de CPN. Het gezag van De Groot was op dat moment nog voldoende dwingend om hoofdredacteur Wolff en diens adjunct Schreuders ertoe te brengen, deze complottheorie in *De Waarheid* als verklaring aan te voeren voor de verkiezingsnederlaag.³¹ Het was tegelijkertijd de laatste keer dat De Groots woord wet was. De manier waarop hij iedereen om zich heen de schuld gaf van het zetelverlies – afgezien van die 'geheimzinnige nationale en internationale krachten' – en de manier waarop hij vervolgens een zuivering van de hele CPN-top wilde doorvoeren, brak de oude leider uiteindelijk op. Het was De Groot die werd weggezuiverd met, na enige aarzeling aan die kant, de zegen van de CPSU.³²

De neutronenbom

Het uitschakelen van De Groot als leider van de CPN betekende niet dat de partij de door hem voorbereide en uitgevoerde koerswijziging in de richting van de CPSU ongedaan maakte. Integendeel. Als om te bewijzen dat zij even goed, misschien zelfs beter dan De Groot, inhoud kon geven aan het 'proletarisch internationalisme' zette de partijleiding zich met overgave in om de Sovjet Unie behulpzaam te zijn bij haar campagne tegen de zogenaamde neutronenbom.

De verkiezingen van 1977, die voor de CPN zo'n dramatisch verlies hadden opgeleverd, brachten de PVDA onder de verkiezingsleus 'Kies de minister-president' tien zetels winst waarvan een deel – mogelijk de helft³³ – bij de CPN was weggehaald. Een tweede kabinet-Den Uyl leek meer dan mogelijk. Het liep anders, vooral door de incompatibiliteit d'humeur van de twee hoofdrolspelers Den Uyl en Van Agt, nu aanvoerder van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) waarin KVP, CHU en ARP waren opgegaan. Na een maandenlange formatie kwam het kabinet-Van Agt-Wiegel tot stand, met Wiegel als vicepremier en minister van Binnenlandse Zaken. Het kabinet, aangetreden midden december 1977, kreeg al snel te maken met het probleem van de neutronenbom, een nucleair antitank-wapen dat de NAVO wilde invoeren. De gedachte was dat deze 'enhanced radiation, reduced blast'- granaat de NAVO – met inbegrip van het Nederlandse eerste legerkorps – beter in staat zou stellen de tanklegers van het Warschaupact te stoppen bij een aanval op West-Europa. Over de invoering van dit wapen, waarvan de productie nog niet was begonnen, ontstond in het kabinet onenigheid met name tussen minister van Defensie R. Kruisinga, die tegen invoering van dit wapen was, en minister van Buitenlandse Zaken C.A. van der Klaauw. Kruisinga trad na drie maanden ministerschap af. Dat hij dit deed onder invloed van gesprekken met de fractieleider van de CPN, J.F. Wolff, zoals ex-medewerker van de BVD Hoekstra suggereert, lijkt niet erg waarschijnlijk te zijn, eerder een voorbeeld van die typische fixatie van de BVD op de CPN waarvan in dit hoofdstuk al vaker sprake was.³⁴ Niet alleen de CPN en niet alleen de andere oppositiepartijen in de Kamer spraken zich uit tegen de neutronenbom, maar ook de grootste regeringsfractie, die van het CDA, de partij van Kruisinga.³⁵

De enthousiaste terugkeer van de CPN in de rijen van het internationale communisme leek Kuipers, die nog niet zo lang geleden tegenover Van Thijn had betoogd dat de CPN altijd de aandacht van de BVD zou blijven houden, gelijk te geven. De gang van zaken leek bovendien Kuipers' stelling te onderstrepen dat 'hun loyaliteit', namelijk die van de Nederlandse communisten, 'elders ligt', namelijk in Moskou. Kuipers was per 1 januari 1977 met functioneel leeftijdsontslag (flo) gegaan, een soort prepensioen voor ambtenaren van de BVD, te vergelijken met regelingen voor politie, brandweer en krijgsmacht. Kuipers en zijn voorganger Sinninghe Damsté hadden zich daarvoor jarenlang sterk gemaakt en ten slotte bereikt dat het 'flo' per 1 januari 1967 werd ingevoerd.³⁶ Maar het vertrek van Kuipers wegens het bereiken van de flo-gerechtigde leeftijd van zestig jaar betekende natuurlijk niet dat de visie van de dienst op het communisme nu ineens was veranderd. De BVD bleef met agenten en

informanten de activiteiten van de partij op de voet volgen en deed verslag van zijn bevindingen, in de eerste plaats aan minister van Binnenlandse Zaken Wiegel. Daarnaast werden, zoals gewoonlijk, ook de procureurs-generaal op de hoogte gehouden, evenals de politieverbindingen. Met betrekking tot activiteiten rond – beter gezegd tegen – de neutronenbom was, toen hij nog minister van Defensie was, vanzelfsprekend ook R. Kruisinga ingelicht. Pikant in dit geval is het feit, dat het hoofd van de BVD, P. de Haan, die Kuipers was opgevolgd, minister Kruisinga op diens verzoek persoonlijk en uitvoerig had geïnformeerd over de achtergronden van de CPN-actie tegen de neutronenbom. Volgens De Haan had Kruisinga zich toen zeer geïnteresseerd getoond, zoals trouwens ook in andere zaken waarmee de BVD zich bezighield.³⁷

De BVD, die door het ter zijde stellen van De Groot een belangrijke bron – de in diens woning aangebrachte af luisterapparatuur – had zien opdrogen, had in het Amsterdamse districtsbestuur en in het landelijk partijbestuur niettemin voldoende informatiemogelijkheden om belanghebbenden op de hoogte te houden van de door de CPN georganiseerde campagne ‘Stop de neutronenbom’. In oktober 1977 bijvoorbeeld praatte De Haan de procureurs-generaal bij naar aanleiding van een verklaring die op 14 oktober van dat jaar in *De Waarheid* was verschenen. Het ging hier om een oproep van het dagelijks bestuur van de CPN om deel te nemen aan een ‘volkspetitie’ tegen de neutronenbom. De Haan, die zich een goed leerling van Kuipers toonde en zich op dit terrein bovendien liet adviseren door De Jonge en Neervoort, plaatste deze oproep tegen de achtergrond van de hervonden plaats van de CPN in de internationale communistische gemeenschap. Hij schetste hoe nog begin augustus de CPN had geweigerd een oproep van 28 communistische partijen tegen de neutronenbom te ondertekenen en hoe direct na het ter zijde stellen van partijleider De Groot de CPN een eigen campagne tegen dit wapen was gestart. Een groep van 130 Nederlanders onder aanvoering van een aantal CPN-bestuurders had onder het motto ‘Stop de neutronenbom’ het initiatief genomen tot activiteiten als een handtekeningenactie en het verspreiden van een informatiebulletin. Het daarmee behaalde succes, aldus het hoofd van de BVD, had het dagelijks bestuur van de CPN geïnspireerd tot de genoemde verklaring van 14 oktober in *De Waarheid*.³⁸

De Haans uiteenzetting, hoewel tamelijk neutraal van toonzetting, stoelde impliciet op de van Kuipers overgenomen overtuiging dat het nog steeds van belang was het doen en laten van de CPN te volgen. Ook De Haan leek ervan uit te gaan dat de loyaliteit van de CPN ‘elders’ lag, een overtuiging die door de recente gebeurtenissen nog eens onderstreept leek te worden.

Het maandoverzicht van december 1977, dat terugblikte op onder meer de activiteiten van de CPN na het uitschakelen van De Groot, was gedetailleerder en explicieter in zijn formuleringen dan De Haan was geweest. En ook ideologischer. Het stelde dat het tegenvallen van de resultaten van de campagne tegen het neutronenwapen, die door de Sovjet-Unie was geïnspireerd, de CPN in de gelegenheid had gesteld zich door de eigen antineutronenbom-activiteiten te rehabiliteren binnen de communistische wereldbeweging. De brede beweging tegen de neutronenbom, die na het vertrek

van De Groot door de communistisch gedomineerde initiatiefgroep op gang was gebracht, betekende volgens het maandoverzicht niet minder dan praktische steun aan de politiek van Moskou, waarvoor de *Pravda* de CPN een goedkeurend schouderklopje had gegeven.³⁹

Het maandoverzicht beklemtoonde twee omstandigheden, die in elkaars verlengde lagen. In de eerste plaats dat de initiatieven tegen de neutronenbom volledig onder controle van de CPN stonden en in de tweede plaats dat de CPN fungeerde als verlengstuk van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. Het vestigde er bijvoorbeeld de aandacht op dat 'de heer J.F. Wolff', lid van het dagelijks bestuur van de CPN, namens de CPN regelmatig contacten had met Oost-Europese functionarissen, met wie hij volgens de dienst naar alle waarschijnlijkheid de organisatorische en financiële aspecten regelde van een internationaal forum tegen de neutronenbom, te houden in Amsterdam in maart 1978. De dienst vergat niet te vermelden dat in november 1977 partijvoorzitter Hoekstra en het lid van het dagelijks bestuur H. Kleuver in Moskou hadden gesproken met M.A. Soeslov en met W.W. Zagladin. Laatstgenoemde was plaatsvervangend hoofd van de afdeling buitenland van het centraal comité van de CPSU, speciaal belast met zaken betreffende West-Europa en niet minder dan Soeslov een verdediger van de orthodoxe lijn. In het handboek over strategie en tactiek van de communistische wereldbeweging, dat onder Zagladins eindverantwoordelijkheid was uitgegeven, heette het bijvoorbeeld, naar aanleiding van het militaire ingrijpen van het Warschaupact in Tsjecho-Slowakije, in augustus 1968: 'Unter Führung des Sowjetunion eilten die sozialistischen Länder dem tschechoslowakischem Brudervolk zu Hilfe' – een goed voorbeeld van het socialistisch internationalisme 'in Aktion'.⁴⁰

In het gesprek tussen de Sovjet-Russische en Nederlandse communisten was nog eens van beide zijden het 'proletarisch internationalisme' beleden, terwijl in *De Waarheid* over dit aspect volgens de BVD zeer oppervlakkig werd bericht. Dat gaf de BVD aanleiding tot het commentaar dat de strekking ervan kennelijk nog niet geschikt was voor nationaal gebruik. Daarmee suggereerde de dienst dat de CPN-leiding haar in Nederlandse ogen misschien al te opvallende dienstbaarheid aan de Sovjet-Unie probeerde te verheimelijken. Dat gold in de ogen van de dienst ook voor wat hij noemde het uitzwermen van officiële delegaties en informele afvaardigingen om zoveel mogelijk communistische partijen te bewegen tot deelname aan het internationaal forum dat in maart 1978 was gepland in Amsterdam. Aan dat uitzwermen werd echter lang niet altijd ruchtbaarheid gegeven.⁴¹

Woordkeus en presentatie van wat de BVD te zeggen had over de activiteiten van de CPN in het kader van haar hervonden internationale rol, maken duidelijk dat de dienst zijn traditionele houding tegenover de CPN nog steeds handhaafde. Het feit dat de partijleiding zich weer als vanouds niet alleen solidair verklaarde, maar ook solidair toonde met de CPSU en daarmee met de Sovjet-Unie, was voor de BVD reden om de CPN te blijven beschouwen en te beschrijven als een in wezen staatsgevaarlijke partij. In het maand-jaaroverzicht van eind 1977 werd dat nog niet met zoveel woorden gesteld, maar een jaar later was dat wel degelijk het geval.

Waarschijnlijk was dat niet toevallig. In 1978 schortten de Verenigde Staten de productie van het neutronenwapen voor onbepaalde tijd op. President Carter had zich uitgesproken tegen een dergelijke productie, vooral op morele gronden. Bovendien leek hij onder de indruk van protesten in West-Europa, in welk verband hij onder meer de discussie in het Nederlandse parlement noemde. Dat had begin maart 1978 een breed gedragen motie-Terlouw aangenomen, waarin de productie van het neutronenwapen ongewenst werd genoemd. Op 7 april verklaarde de Amerikaanse regering officieel dat een besluit om het wapen te produceren voor onbepaalde tijd werd opgeschort.⁴² Deze Amerikaanse verklaring kwam enkele weken na het forum en de daar geformuleerde 'oproep van Amsterdam' om af te zien van ieder plan tot productie van het neutronenwapen.⁴³ Volgens het hoofd van de BVD, De Haan, zagen de CPN en haar Oost-Europese zusterpartijen de gang van zaken als een groot succes doordat zij een direct verband legden tussen 'Amsterdam' en het Amerikaanse besluit. De rol van de CPN in het behalen van dit succes werd in de Oost-Europese media naar voren gebracht als een voorbeeld van de manier waarop de vredespolitiek van de Sovjet-Unie ondersteund behoorde te worden.⁴⁴

Mogelijk heeft het door De Haan gesignaleerde communistische triomfalisme de BVD ertoe gebracht nog eens goed naar de CPN te kijken. De formele aanleiding daartoe was het feit, dat de partij in november 1977 haar zestigjarig bestaan had gevierd. In het laatste kwartaaloverzicht van 1978 – de maandoverzichten hadden met ingang van 1978 plaatsgemaakt voor kwartaaloverzichten – zette de BVD zijn in de loop van de jaren verworven inzichten over de CPN nog eens op een rij. En die inzichten weken niet of nauwelijks af van die op grond waarvan de dienst in de jaren veertig en vijftig ook al opereerde: 'ondanks de geringe omvang (15.000 leden; anderhalf procent van de stemmen) is de CPN nog wel degelijk een potentiële bedreiging van de democratische rechtsorde en de veiligheid van Nederland, gezien haar doelstellingen, methoden, internationale bindingen en organisatie.'

In het betoog ter ondersteuning van deze stelling valt op dat de BVD zich in de eerste plaats baseerde op uitspraken en formuleringen van de CPN zelf, op de beleden intenties en pas daarna op geconstateerde feitelijke gedragingen. En voor zover activiteiten van de partij, zoals tegen de neutronenbom, in de redenering werden betrokken, werden ze geplaatst in het kader van de ideologische intenties, waarbij andere actoren en factoren buiten beschouwing werden gelaten. In die zin leek de dienst de communistische borstklopperij minstens even serieus te nemen als de CPN zelf.

Wat de doelstellingen van de zestigjarige CPN betreft, wees de BVD erop dat de partij tijdens haar congres in januari 1978 het 'wetenschappelijk socialisme' nog eens expliciet had omarmd en dat zij om het 'socialistisch einddoel' te bereiken de onvermijdelijkheid van de dictatuur van het proletariaat aanvaardde – nu onder de term 'heerschappij van de arbeidersklasse'.

In hoeverre hier sprake was van retoriek en feestelijke gelegenheidsfrases, vroeg de dienst zich niet af. Dat deed de BVD evenmin bij zijn beschouwing over de methoden die de CPN hanteerde en eventueel nog zou hanteren. Citerend uit een leerboek over het historisch materialisme, dat in de jaren vijftig was verschenen bij de communis-

tische uitgeverij Pegasus, beklemtoonde de dienst dat de CPN zich, afhankelijk van de situatie zou bedienen van 'demonstraties, politieke stakingen, verkiezings- en parlementaire strijd, tot de gewapende opstand toe'. Het was natuurlijk vooral die 'gewapende opstand' waarop de dienst de stelling baseerde dat de CPN nog altijd een 'potentiële bedreiging van de democratische rechtsorde en de veiligheid van Nederland' vormde. Vergeten was kennelijk het uitgebreide onderzoek van de dienst in de jaren na de oorlog naar eventueel clandestien wapenbezit bij de CPN, een onderzoek dat niets aan het licht had gebracht dat ook maar wees op serieuze plannen van de partij om gewapenderhand de macht in Nederland aan zich te trekken.⁴⁵

Ook in de weergave van minder ingrijpende actiemethoden dan de gewapende opstand nam de BVD uitspraken van de CPN letterlijk, zoals 'de voornaamste en beslissende vorm van democratie is niet het zeteltjes tellen, maar de buitenparlementaire massa-actie – vertolking van de echte wil van het volk', een uitspraak die lijkt te zijn ingegeven door de behoefte van de CPN om enerzijds de niet geringe electorale nederlaag te bagatelliseren en anderzijds het succes van de antineutronenbomactie nog eens te onderstrepen en naar zich toe te halen.

De BVD erkende dat het karakter van de partij sinds het midden van de jaren zestig was veranderd – maar misschien toch ook weer niet helemaal. Weliswaar had de CPN zich ontwikkeld van een arbeiderspartij tot een partij van een veel bredere samenstelling, maar wie niet geroyeerd wilde worden, moest volgens de dienst nog steeds onvoorwaardelijk uitvoering geven aan opdrachten van de partijtop. En die partijtop maakte de democratie ondergeschikt aan de doelstellingen en de belangen van de socialistische staten.⁴⁶

De indruk dringt zich op dat de BVD, in elk geval de schrijver van bovenstaand commentaar, zijn uiterste best deed om argumenten te verzamelen om de CPN af te schilderen als een nog altijd staatsgevaarlijke partij. Zeker, de antineutronenbomactie had weerklank gevonden, maar bepaald niet alleen bij communisten. De regering-Carter had afgezien van de productie van het neutronenwapen, (mede) onder de indruk van de stellingname daartegen in het Nederlandse parlement, maar het is niet erg waarschijnlijk dat Carter speciaal zijn oor heeft laten hangen naar het comité 'Stop de neutronenbom'. Dit comité kon in zekere zin gezien worden als het uitvoerend orgaan in Nederland van de intenties van de Sovjet-Unie, maar dat wil nog niet zeggen dat daarmee elk individueel lid van de CPN zich dienstbaar maakte aan diezelfde Sovjet-Unie, laat staan dat dit zou gelden voor de niet-communisten die de actie steunden. Toch was dat hetgeen de BVD suggereerde – zij het impliciet – in het genoemde maandoverzicht.

De Nieuwe Koude Oorlog

De voor Nederlandse begrippen heftige en massale actie tegen de neutronenbom had zich afgespeeld in de context van de tegenstelling tussen het Warschaupact en de NAVO, die zich verhardde. Een volgende fase daarin was de stationering in Oost-Europa van de moderne, snelle en van meerdere kernkoppen voorziene ss-20-raketten voor de

middellange afstand, die waren gericht op West-Europa. Dat bracht de NAVO ertoe zich te beraden op maatregelen om het nucleair evenwicht te herstellen, dat in haar ogen daardoor uit balans was geraakt. Op 12 december 1979 nam de NAVO-raad het bekende dubbelbesluit: aan de ene kant plaatsing in West-Europa van ruim honderd Pershing II-raketten plus nog eens 464 kruisvluchtwapens, aan de andere kant streven naar onderhandelingen met de Sovjet-Unie om te komen tot wapenbeheersing. De Nederlandse afvaardiging in de NAVO-raad had bij die gelegenheid te verstaan gegeven, dat Nederland het besluit weliswaar onderschreef, maar over de feitelijke plaatsing nog niet kon besluiten. Een dergelijk besluit zou in 1981 worden genomen, naar verwachting door een ander kabinet.

Dat werd, na de verkiezingen van mei 1981, het kabinet Van Agt-Den Uyl-Terlouw. Ook dit kabinet nam geen beslissing over de plaatsing in Nederland van kruisvluchtwapens en Pershingraketten; midden november 1981 werd die beslissing opnieuw uitgesteld.

Vooraf in de regeerperiode van dit kabinet Van Agt speelde de vredesbeweging in het kernwapendebat een bijzonder grote rol. De debatten in de jaren 1977-1978 rond het neutronenwapen hadden in West-Europa en zeker ook in Nederland geleid tot een maatschappelijke discussie over de rol en de morele toelaatbaarheid van kernwapens. Een discussie die in de late jaren zeventig en in de eerste helft van de jaren tachtig veel breder werd gevoerd dan alleen in de door de CPN gedomineerde 'Stop de neutronenbom'-kringen. Wel is het aannemelijk dat de activiteiten van 'Stop de neutronenbom' als een soort startmotor hebben gewerkt voor de latere acties en massale demonstraties tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland.⁴⁷ In dat verband moet in de eerste plaats het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) worden genoemd, dat vanaf 1977 als politieke actiegroep het verzet mobiliseerde tegen kernwapens in het algemeen en tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland in het bijzonder.⁴⁸ Daarbij kon het IKV bogen op een veel bredere en politiek meer diverse aanhang dan het initiatiefcomité 'Stop de Neutronenbom', dat in de kern toch vooral een zaak was van de CPN.

Deze ontwikkeling, waarbij in het kernwapendebat het CPN-geluid en dat van de Oost-Europese communistische partijapparaten overstemd raakten door dat van het IKV, was de CPN uiteraard niet ontgaan. Volgens waarneming van de BVD probeerde de partij daarop in te spelen door bijvoorbeeld de Vredesweek van het IKV te ondersteunen. Daarnaast was in september 1978 het initiatiefcomité 'Stop de neutronenbom' omgezet in een Samenwerkingsverband Stop de neutronenbom – Stop de kernwapenwedloop, met als secretaris nog steeds de Amsterdamse districtsbestuurder van de CPN N. Schouten. Volgens de BVD was dat gebeurd omdat een permanent overlegorgaan voor de CPN niet voldoende machtsbasis bood. De dienst doelde daarmee op de poging om te komen tot een zogenoemd permanent overlegorgaan tegen de kernbewapening. Behalve de CPN en het initiatiefcomité namen hierin deel de katholieke vredesorganisatie Pax Christi, het IKV, de Federatie van Nederlandse Vakverenigingen (FNV) en de politieke partijen PVDA, PPR, PSP, CDA en D'66. Volgens de door de BVD verzamelde inlichtingen wist de CPN in dit brede samenwerkingsorgaan

niet de gewenste sleutelposities te verwerven, mogelijk een reden waarom het initiatiefcomité zich omdoopte tot Samenwerkingsverband Stop de neutronenbom – Stop de kernwapenwedloop om op die manier de plaats in te nemen van het permanent overlegorgaan, dat toch al niet goed van de grond kwam.⁴⁹

Het bovenstaande maakt twee dingen duidelijk. Binnen het geheel van de zich ontwikkelende vredesbeweging was het communistisch smaldeel na 1977 een minderheid, zij het een actieve minderheid. De inlichtingen die bij de BVD binnenkwamen over de vredesbeweging in brede zin, vonden hun oorsprong vooral in de CPN en door haar gedomineerde organisaties, zoals het Samenwerkingsverband; een kleiner deel van de gegevens kwam uit de telefoontaps op de ambassades en andere installaties van de Sovjet-Unie en van de DDR.

Dat bleek in sterke mate uit het rapport 'Een verholde factor in de kernwapendiscussie' dat de BVD in februari 1981 samenstelde. Het werd niet alleen aan de eigen minister, Wiegel, gestuurd, maar ook aan minister van Buitenlandse Zaken Van der Klaauw en aan de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Daarnaast werd een Engelstalige versie gemaakt voor een aantal partnerdiensten, met name in NAVO-landen, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk voorop.

Het thema van het rapport was de heimelijke politieke beïnvloeding door de Sovjet-Unie van de kernwapendiscussie in West-Europa en met name in Nederland. Kerndoel van de beïnvloeding was volgens dit rapport de kernwapendiscussie eenzijdig te richten tegen de NAVO. Als belangrijkste van de kanalen waarlangs die beïnvloeding plaatsvond, noemde het rapport de CPN. Aan de hand van feiten en voorbeelden maakte het rapport aannemelijk dat de initiatieven en standpunten van het Samenwerkingsverband tot stand waren gekomen, en op dat moment nog steeds tot stand kwamen, in nauw en voortdurend overleg tussen met name de internationale afdeling van het centraal comité van de CPSU enerzijds en functionarissen van de CPN anderzijds. Daarnaast signaleerde het rapport een veelvoud aan contacten van de CPN met hoge functionarissen van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), de communistische partij in de DDR. De belangrijkste conclusie van het rapport was dat 'de CPN door de maskerade van het Samenwerkingsverband [er] zonder twijfel toe [heeft] bijgedragen dat de kernwapenkwestie in Nederland in een emotioneel geladen sfeer is terechtgekomen en eenzijdig tegen de NAVO wordt uitgespeeld'.⁵⁰

Niet lang na het verschijnen van dit BVD-rapport vonden de verkiezingen plaats, die ten slotte in september 1981 leidden tot de vorming van het kabinet-Van Agt-Den Uyl-Terlouw. Minister van Binnenlandse Zaken werd Van Thijn. Tijdens zijn ministerschap waren er twee thema's aan de orde die de taak en het functioneren van de dienst rechtstreeks raakten.

Het eerste thema – en politiek het gevoeligste – was de vraag of en in hoeverre de BVD zich bemoeide met de vredesbeweging en daaraan gekoppeld de vraag of de dienst er daarbij op uit was de vredesbeweging in een 'kwaad daglicht te stellen'. Deze vragen kwamen binnen enkele weken na de beëdiging van het kabinet aan de orde in de Tweede Kamer naar aanleiding van vragen van het Kamerlid A.H.D. Wagenaar van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). Het is de moeite waard de vragen en

de antwoorden van Van Thijn daarop wat nader te bezien, omdat daaruit naar voren komt hoe de begrippen 'vredesbeweging', 'de vredesbeweging', 'vredesbewegingen' en soms als pars pro toto 'het ikv' door en naast elkaar werden gebezigd, wat de helderheid van het debat niet altijd ten goede kwam.

Wagenaar wilde met de minister van gedachten wisselen over de vraag 'of de vredesbewegingen contacten hebben met het Oostblok' en meer in het bijzonder of het ikv wellicht door dat Oostblok gefinancierd werd. Die laatste vraag beantwoordde minister Van Thijn met een ondubbelzinnig 'nee', er aan toevoegend dat voor dit soort suggesties 'in het geval van het ikv geen bewijzen bestaan, noch spijkerhard noch boterzacht'. Desgevraagd verklaarde Van Thijn voorts dat het hem bekend was dat vertegenwoordigers van het ikv in het kader van een permanent overlegorgaan tegen de kernbewapening contact hadden met het Samenwerkingsverband Stop de neutronbom-Stop de kernwapenwedloop en met onder meer diverse politieke partijen.

Tegen het slot van dit Kamerdebat vroeg mevrouw A. van Es namens de PSP-fractie of de minister kon garanderen dat de Nederlandse inlichtingendiensten, 'in het bijzonder de BVD al of niet in contact met buitenlandse inlichtingendiensten, geen personen en activiteiten van de Nederlandse vredesbeweging zal bespioneren en die bewegingen in een politiek kwaad daglicht zal proberen te stellen'. Van Thijn nam bij zijn beantwoording de BVD in bescherming tegen laatstgenoemde suggestie door te stellen dat het 'niet de gewoonte en zeker niet het gebruik bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst [is] om in het openbaar mededelingen te doen, die wie dan ook [...] in een kwaad daglicht zouden kunnen plaatsen'. De door Van Es gevraagde garantie zei hij overigens te kunnen geven.⁵¹

Het bovenstaande debat in de Kamer laat zien hoe Van Thijn moest manoeuvreren om zowel rechts (Wagenaar, die zijn vragen mede namens de VVD had gesteld) als links (Van Es) tevreden te stellen, en daarbij bovendien 'zijn' BVD niet af te vallen. Frappant is bovendien dat Van Thijn erin slaagde de rol van de CPN als onderdeel van de vredesbeweging buiten deze discussie te houden. Het laat zien dat Van Thijn, ook als minister, geloofde in een pragmatische manier van omgaan met vertegenwoordigers van die partij, los van hun ideologische uitgangspunten – dit in tegenstelling tot de BVD, die juist de ideologische achtergrond en de daarmee samenhangende politieke intenties van de CPN beklemtoonde. Deze verschillende benaderingen van de CPN vormden het tweede thema dat tijdens het korte ministerschap van Van Thijn aan de orde kwam. De vraag was of de CPN nog wel object moest zijn van de BVD.

De discussie over de CPN was, zoals al eerder is betoogd, gedurende de jaren zeventig grotendeels verdrongen door de aandacht die het terrorisme zowel van de politiek als van de BVD eiste, maar zij was nooit helemaal uit het zicht verdwenen. Tijdens het kabinet-Van Agt-Wiegel bijvoorbeeld had zich eind 1978, omstreeks de tijd dat de BVD via zijn kwartaaloverzicht zijn visie op de CPN nog eens had gepresenteerd, in de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten een discussie afgespeeld die de inzichten van de BVD niet zozeer ontkrachtte als wel negeerde. Wat was het geval?

In de loop van 1978 had de dienst geprobeerd aan de sociale academie in Den Bosch een agent te werven met de bedoeling die in de CPN te laten infiltreren. Gegeven de bedenkingen van de dienst tegen de CPN als verlengstuk van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie, gevoegd bij de constatering van de dienst dat onder meer leerlingen en docenten van dit soort onderwijsinstellingen in de CPN ruim vertegenwoordigd waren, was deze poging vanuit de BVD gezien zeer wel te verdedigen. De rekrutering van de agent in spe mislukte echter en er volgde een klacht bij het bestuur van de academie, dat zich vervolgens beklaagde bij de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten.

In de commissie leidde dit incident eind november tot een woordenwisseling tussen de verantwoordelijke minister, Wiegel, en de voorzitter van de commissie, Den Uyl. Wiegel verdedigde de BVD en was van mening dat de dienst op verantwoorde manier zijn taak had uitgevoerd. Den Uyl daarentegen vond dat de BVD zijn bevoegdheden had overschreden door een informant te werven bij een instelling waartegen geen enkele verdenking van antidemocratisch denken of handelen bestond. Op zijn initiatief stuurde de commissie aan het bestuur van de sociale academie een brief. Aan de stijl daarvan herkent men de hand van Den Uyl. De laatste alinea luidde: 'De commissie heeft er op gewezen dat de BVD, deze weg opgaande, de grenzen van zijn bevoegdheden zou kunnen overschrijden en dat het gevaar ontstaat dat een zekere sfeer van verdachtmaking wordt gecreëerd.' Op de vraag van commissievoorzitter Den Uyl of minister Wiegel met deze formulering kon instemmen, gaf deze wat afstandelijk te kennen dat uit het feit dat hij niet tegen de brief opponeerde kon worden afgeleid, dat hij er geen overwegende bezwaren tegen had. Overigens wilde hij wel kwijt dat hij met de brief als zodanig niet zo gelukkig was.⁵² De BVD, en met name De Haan, was dat evenmin.

Dat laatste gold zeker ook voor een uitspraak van de Tweede Kamer, begin 1980. Naar aanleiding van een geval waarin een actief lid van de CPN was afgewezen voor een vertrouwensfunctie bij de PTT, had het Kamerlid voor de CPN J.F. Wolff een discussie op gang gebracht die leidde tot een motie van het Kamerlid voor de PVDA H. Roethof. Deze motie-Roethof sprak als mening van de Tweede Kamer uit dat 'het niet aangaat iemand op grond van zijn of haar lidmaatschap van de CPN zonder meer van een vertrouwensfunctie bij de overheid uit te sluiten'. Behalve door Roethof zelf en uiteraard Wolff was de motie ondertekend door leden van de fracties van CDA, VVD, D'66 en PPR.⁵³

De kamerbreed aangenomen motie moet voor de BVD in deze periode een frustrerende ervaring zijn geweest. Terwijl volgens waarnemingen van de dienst de CPN zich als nooit tevoren inspande om bij de Oost-Europese partijgenoten – met name die in de Sovjet-Unie en in de DDR – in de gratie te blijven, bleek de Tweede Kamer de CPN te willen beschouwen als een 'gewone' politieke partij. In de ogen van De Haan zou dat het werk van de dienst in de toekomst bemoeilijken, nu een van de voornaamste criteria bij de uitvoering van veiligheidsonderzoeken – het lidmaatschap van de CPN – zou vervallen. Sterker dan ooit bleken waar het de CPN betrof de opvattingen van de BVD en die van de politiek uit elkaar gegroeid te zijn. Weliswaar signaleerde de dienst

interne ontwikkelingen in de CPN, zoals het afwijzen door het partijbestuur van de inval van de Sovjet-Unie in Afghanistan,⁵⁴ maar er was een impuls van buiten de dienst nodig om die ontwikkelingen niet alleen te signaleren, maar ook te duiden en daaraan eventueel consequenties te verbinden. Die impuls kwam in de vorm van een persoonlijke interventie van minister Van Thijn.

De discussie tussen Van Thijn en De Haan

Het aantreden van minister Van Thijn zette de discussie over de CPN als object van de BVD vanaf het eerste moment weer op de agenda. Op 17 september 1981 maakte De Haan kennis met de nieuwe minister, in gezelschap van diens staatssecretaris mevrouw S.J. Stuiveling. Al bij dit eerste gesprek tussen de minister en het hoofd van de dienst kwam de bemoeienis van de BVD met de CPN aan de orde.⁵⁵ Naar aanleiding van dit kennismakingsgesprek gaf De Haan aan zijn staf te kennen van deze minister een 'agressieve' belangstelling – hij zei er nadrukkelijk bij dat hij dit niet negatief bedoelde – voor de BVD te verwachten. In die verwachting werd hij niet teleurgesteld. Op 17 november ontving De Haan de minister en de staatssecretaris in het gebouw van de BVD. Tijdens het gesprek, dat voor een groot deel ging over de activiteiten van de dienst tegen de CPN, werd hem wel duidelijk dat de minister een andere visie had op de CPN dan de dienst. Zeker waar het ging over het ondemocratisch karakter van de CPN vertoonde de zienswijze van de minister 'accentverschillen', zoals De Haan dat later tegenover zijn staf uitdrukte, met die van de dienst.⁵⁶

Welke omvang die accentverschillen konden aannemen bleek op 24 november 1981 toen Van Thijn De Haan liet weten voornemens te zijn in Beerta een communistische burgemeester te benoemen. De bezwaren die De Haan daartegenin bracht had de minister ook onderkend, maar hij vond ze anderzijds ook weer niet zwaar genoeg om op zijn besluit terug te komen. Bovendien dacht hij dat zowel benoeming als niet-benoeming hem kritiek zou opleveren.⁵⁷

De Haan had twee bezwaren. Benoeming van een communistische burgemeester zou het in het vervolg praktisch onmogelijk maken communisten te weigeren voor vertrouwensfuncties. Daarnaast was er de kwestie van de interneringslijsten. Omdat het in laatste instantie de plaatselijke politie zou zijn die – bij dreigende oorlog of revolutie – op basis van deze door de BVD opgestelde lijsten tot feitelijke arrestatie zou moeten overgaan, zou de burgemeester als hoofd van die politie noodzakelijkerwijs bij de gang van zaken betrokken worden. Volgens de redenering van De Haan kon men van een communistische burgemeester niet verwachten dat die de arrestatie zou gelasten van personen op die lijst. Daarop stonden namelijk alleen leden van de CPN.

Eenzijds was het begrijpelijk en ook niet ten onrechte dat De Haan de aandacht vestigde op deze twee zaken, aan de andere kant ging het hier om de twee anticommunistische maatregelen waartoe de regering ruim dertig jaar geleden had besloten en die feitelijk achterhaald waren. Het ambtenarenverbod was formeel al door minister Beernink opgeheven en de motie-Roethof had het ook in materieel opzicht bijna ongedaan gemaakt. De benoeming van een communistische burgemeester was

eigenlijk niet meer dan een laatste stap naar de algehele afschaffing ervan. De benoeming van een CPN-burgemeester stelde bovendien de vraag aan de orde of en in hoeverre de Wet-bbbg⁵⁸ – die uitsluitend tegen leden van de CPN was gericht – nog enige actualiteitswaarde had. Dat was een vraag die overigens niet de BVD maar de politiek zou moeten beantwoorden. De benoeming van het CPN-lid mevrouw Jagersma tot burgemeester van Beerta, in februari 1982, betekende hoe dan ook het begin van het einde van een – zij het inmiddels in omvang sterk geslonken – onderdeel van het takenpakket van de BVD, het in de gaten houden van de CPN.

Eind december 1981, een maand na het gesprek over de benoeming van mevrouw Jagersma, had De Haan zich als gast in het televisieprogramma van Sonja Barend laten ontvallen dat een van de zaken waarmee de BVD zich bezighield nog altijd de CPN was. Niet onbegrijpelijk wilde Van Thijn nu een grondige discussie over juist dat onderwerp, de bemoeienis van de BVD met de CPN.⁵⁹

Die discussie en de accentverschillen daarin laten zich reconstrueren aan de hand van de nota die De Haan op 3 maart 1982 aan Van Thijn presenteerde en de nota die Van Thijn vervolgens op 16 maart aan de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten stuurde. De Haan merkte in die nota op dat de belangstelling van de BVD voor de CPN beperkt was, omdat de CPN 'als partij' in de meeste opzichten functioneerde binnen het parlementair-democratische kader. Daarmee gaf hij impliciet aan dat hij, zij het wellicht met enige reserve, de strekking van de motie-Roethof tot de zijne had gemaakt. De dienst moest in de visie van De Haan echter wel belangstelling hebben en houden voor enkele activiteiten van de CPN die verband hielden met heimelijke doelstellingen die strijdig waren met de democratie. Het ging de BVD met andere woorden niet om de CPN als politieke partij, maar wel om verhulde politieke oogmerken van die partij, om heimelijke internationale verbindingen en daaruit voortvloeiende activiteiten – precies die aspecten waarop een jaar eerder het BVD-rapport 'Een verhulde factor in de kernwapendiscussie' de aandacht had gevestigd. De BVD, aldus De Haan, 'is daar werkzaam waarover op grond van het Koninklijk Besluit aan de regering moet worden gerapporteerd. Dit is met betrekking tot de CPN in een aantal zaken het geval.' De BVD was dus nog altijd operationeel, dat wil zeggen met agenten en informanten, werkzaam in de CPN, zij het dat de dienst al jaren bezig was deze activiteiten te reduceren.

Gewapend met de nota van De Haan, maar dan wel met een eigen interpretatie daarvan, sprak Van Thijn op 4 maart met de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Van de commissie waren aanwezig voorzitter R.F.M. Lubbers, fractievoorzitter van het CDA, Wiegel namens de VVD, W. Meijer namens de PVDA en L.J. Brinkhorst namens D'66. De bijeenkomst was bedoeld om de discussie voor te bereiden die Van Thijn met de commissie wilde aangaan op basis van een nog toe te sturen notitie.

Van Thijn wees op de feitelijke situatie, waarin het volgen van de CPN door de BVD nog slechts een marginaal onderdeel vormde van het totale werkpakket van de dienst. In de publiciteit echter, aldus Van Thijn, 'wordt dit [het volgen van de CPN] dikwijls voorgesteld als de voornaamste bestaansgrond van de BVD'. Daarnaast stelde hij dat

de CPN een ontwikkeling had doorgemaakt, bijvoorbeeld door afstand te nemen van het binnenvallen van Afghanistan door de Sovjet-Unie, en van de onderdrukking van de vakbond Solidariteit in Polen. Het een en ander had de minister doen besluiten de BVD opdracht te geven de CPN niet anders te behandelen dan andere legale partijen. De commissie nam de verklaring van Van Thijn voorlopig voor kennisgeving aan, in afwachting van zijn notitie.⁶⁰

Uitgangspunt voor Van Thijn was, blijkens die notitie, dat de CPN was veranderd. Dat was naar zijn mening ook al gebleken uit het feit dat de Kamer een jaar eerder over de benoembaarheid van CPN-leden in vertrouwensfuncties consensus had bereikt. Nog onlangs was in Beerta een CPN-lid benoemd tot burgemeester. De conclusie kon alleen maar zijn dat de CPN functioneerde 'binnen ons parlementair-democratisch kader'. De minister was dan ook tot de slotsom gekomen dat de CPN moest worden afgevoerd van de lijst van antidemocratische en/of staatsgevaarlijke organisaties, de zogeheten objectenlijst van de BVD.

Ten aanzien van de buitenlandse contacten van de CPN, bijvoorbeeld met Moskou – de door De Haan genoemde 'heimelijke internationale verbindingen' – stelde de minister dat die niet werden onderhouden door de partij als zodanig, maar door bepaalde personen binnen die partij. 'In dat opzicht zal de BVD door zeer gerichte inlichtingenactiviteit daarover gegevens in handen krijgen'.⁶¹ Op dit punt zag Van Thijn dus nog altijd een taak voor de BVD.

Het uitgangspunt van minister Van Thijn verschilde in zoverre van dat van De Haan dat eerstgenoemde de – uiteraard ook hem bekende – heimelijke contacten in het kader van de propaganda tegen de NAVO, wilde zien als persoonsgebonden. De Haan daarentegen zag die contacten als uitvloeisel van het karakter en de intenties van de CPN als partij. Het heeft er veel van weg dat De Haan dit standpunt zonder veel kritiek had overgenomen van zijn voorganger Kuipers en van diens naaste medewerkers – nu ook De Haans medewerkers – Neervoort en De Jonge.

De Haan zelf had geen enkele ervaring met inlichtingen- en veiligheidszaken toen hij Kuipers opvolgde. Hij was inspecteur van financiën geweest en daarna directeur van het toenmalige Rijks Opleidingsinstituut (ROI). Volgens de 'inside gossip' bij de BVD had Kuipers hem oorspronkelijk benaderd met de vraag of er onder de cursisten van het ROI – hogere rijksambtenaren – wellicht een geschikte kandidaat zou zijn om hem op te volgen. Daarmee gaf hij overigens tegelijk aan dat hij onder het zittend personeel zo'n kandidaat niet had gevonden. Volgens hetzelfde gerucht zou De Haan daarop, na lang nadenken, hebben laten weten dat hij zichzelf eigenlijk wel een geschikte kandidaat achtte. In elk geval was op voorstel van Kuipers, een voorstel dat werd overgenomen door minister van Binnenlandse Zaken De Gaay Fortman, het kabinet akkoord gegaan met de benoeming van De Haan tot hoofd van de BVD. Zeker in zijn beginjaren in die functie moest De Haan zich verlaten op de ervaring en expertise, maar ook op de ideologisch gekleurde inzichten van met name Neervoort en De Jonge. Zijn discussie met Van Thijn vertoonde daar de sporen van.

Van Thijn lichtte in de commissie zijn standpunt nog eens toe. Hij stelde, dat hij nooit een communistische burgemeester benoemd zou hebben als de CPN een

antidemocratische en staatsgevaarlijke partij zou zijn. Hij herhaalde dat de activiteiten van de BVD tegen de CPN nog maar een fractie uitmaakten van de totale inspanningen van de dienst. Niettemin volgde de dienst bepaalde personen en handelingen, zekere contacten met Moskou – al vond hij overdreven wantrouwen op dit punt misplaatst – en personen, leden van de CPN, die soms betrokken waren bij antidemocratische acties. De minister zei zich te realiseren dat de door hem voorgestane nieuwe aanpak met zich zou meebrengen dat de BVD zijn agenten zou terugtrekken uit het partijbestuur en uit de afdelingen van de CPN.

Omdat sommige leden van de commissie (Brinkhorst, Nijpels) nog enige reserves hielden ten aanzien van Van Thijns voornemen, werd besloten de discussie op een nader te bepalen moment voort te zetten en zo mogelijk af te ronden.⁶²

Maar dat kwam er niet meer van, althans niet met deze minister en met deze commissie. Op 29 mei 1982 stapten de ministers van de PVDA uit het kabinet-Van Agt-Den Uyl. De opengevallen plaatsen werden in het kortstondige rompkabinet-Van Agt III deels opgevuld door ministers van D'66. M. Rood volgde Van Thijn op als minister van Binnenlandse Zaken. Hij nam de afgebroken discussie over de CPN weer op na een uiteenzetting van De Haan over de stand van zaken op het moment van aftreden van Van Thijn. Rood verklaarde zich over de CPN-kwestie zijn eigen oordeel te willen vormen en eventueel de zaak in heroverweging te willen nemen.⁶³ In afwachting daarvan bepaalde De Haan dat de activiteiten van de dienst met betrekking tot de CPN vooralsnog gewoon doorgang zouden vinden. De rapportage naar buiten zou beperkt blijven tot informatie over individuele CPN-leden, voor zover die zich bezighielden met activiteiten die een antidemocratisch of staatsgevaarlijk karakter droegen. Het agentenbestand in de CPN werd bevroren; terugtrekking van agenten uit het partijbestuur en afdelingen was nog niet aan de orde.⁶⁴

Medio juli had Rood zijn eigen oordeel over de kwestie gevormd. Op grond daarvan had hij besloten de BVD op te dragen zijn activiteit met betrekking tot de CPN niet stop te zetten, maar die op beperktere schaal en met terughoudendheid voort te zetten. Hij had daarbij overwogen dat het karakter van de CPN als zodanig, en meer in het bijzonder de ontwikkeling van een orthodoxe stroming in de partij, observatie van de CPN door de BVD rechtvaardigde. Daarmee waren de besluiten die Van Thijn had genomen feitelijk buiten werking gesteld.⁶⁵

De verschillen tussen de opvattingen van Van Thijn en die van Rood laten zich als volgt samenvatten. Van Thijn was van mening dat de BVD aandacht mócht geven aan bepaalde aspecten van het functioneren van de CPN, voor zover die tot uiting zouden komen in de activiteiten van een CPN-lid als *persoon*. Rood daarentegen vond dat de dienst aandacht móest geven aan die aspecten van de CPN als *politieke partij*. Overigens vond ook Rood dat de CPN als zodanig niet langer object van de BVD hoefde te zijn. En dan doelde hij op zaken als normale afdelingsactiviteiten, lidmaatschappen, financiën, propaganda. De aspecten waaraan de BVD dan nog wel aandacht zou moeten geven, waren de ideologische ontwikkelingen van de partij, de internationale verbindingen en de eventueel daarmee samenhangende heimelijke activiteiten. In-

houdelijk echter, meer in het bijzonder waar het ging om de vraag of, en zo ja op welke aspecten de CPN nog de aandacht van de BVD moest hebben, lagen de standpunten van Van Thijn en Rood dicht bij elkaar.

Het kabinet-Lubbers, dat aantrad in november na de verkiezingen van mei 1982 en bestond uit ministers van CDA en VVD, met J. Rietkerk als minister van Binnenlandse Zaken, had er geen behoefte aan de discussie over de CPN te heropenen. Rietkerk zag geen aanleiding de beleidslijn te herzien die door Rood was uitgezet.⁶⁶ Mede daardoor kon de BVD begin 1983 in zijn kwartaaloverzicht melding maken van interessante en waarschijnlijk onomkeerbare ideologische ontwikkelingen in de CPN. Het achten-twintigste congres van de partij had verdergaande polarisatie tussen orthodoxen en vernieuwers in de partij aan het licht gebracht. Bovendien had de CPN afstand genomen van het marxisme en van de leninistische organisatieprincipes. Al met al noemde de BVD dit 'zeer belangrijke stappen die kunnen leiden tot meer democratische verhoudingen binnen de CPN'.⁶⁷

De CPN uit het takenpakket

De BVD was de ontwikkelingen in de CPN nog steeds blijven volgen, ook met inzet van agenten. Deze ontwikkelingen moesten uiteindelijk wel leiden tot de conclusie dat het tijd werd de bemoeienis van de dienst met de CPN definitief te beëindigen. In 1987 bereikte het hoofd van de BVD, A. Blom, daarover met minister C.P. van Dijk overeenstemming. Blom had, zoals elders in dit hoofdstuk opgemerkt, al in de jaren zestig gepleit voor een genuanceerdere benadering van de CPN. Dat had zijn carrière in de dienst overigens niet belemmerd. Hij bekleedde in de dienst verschillende functies, onder meer die van hoofd kabinet. Daarna was hij enkele jaren De Haans plaatsvervanger (PHBVD). In 1986 volgde hij De Haan op na diens vertrek naar Brussel, waar hij hoofd werd van de veiligheidsdienst van de Europese Gemeenschap. Van Dijk was minister van Binnenlandse Zaken in het tweede kabinet- Lubbers, evenals het eerste een CDA-VVD-kabinet. In zijn jonge jaren had hij nog een korte periode bij de afdeling opleidingen van de BVD gewerkt.

Blom zette Van Dijk uiteen wat diens voorganger Rood als beleidslijn had uitgezet ten aanzien van de CPN. In die lijn paste het dat de BVD na 1982 behoedzaam een begin had gemaakt met het ontmantelen van zijn informatiepositie ten aanzien van de CPN als partij. Dat proces, aldus het hoofd van de BVD, 'is thans voltooid'.

Dan waren er nog de aspecten waaraan de BVD in opdracht van Rood aandacht moest blijven schenken. Die aspecten konden voor een groot deel worden afgedekt door middel van open bronnen, slechts een klein deel van de relevante informatie kwam nog via informanten en agenten binnen. In mei 1987, het moment waarop Blom de kwestie aankaartte, beschikte de dienst nog maar over een miniem aantal agenten en informanten in de CPN, met name in het partijbestuur en in Amsterdamse afdelingen.

De ontwikkelingen in de CPN, zoals onder meer gesignaleerd in het eerste kwartaal-overzicht van 1983, hadden zich volgens Blom sindsdien alleen nog maar versterkt

voortgezet. Dat zou naar zijn mening gevolgen moeten hebben voor de intensiteit waarmee de dienst de inmiddels fameuze aspecten – onderling sprak men bij de BVD van de aspectentheorie- nog volgde. Met instemming van de minister besloot Blom dan ook de weinige nog resterende informanten en agenten uit de CPN terug te trekken. Dat was overigens een proces waar een periode van één tot enkele jaren voor nodig was, afhankelijk van de intensiteit waarmee een agent zich voor de dienst had ingezet. In het algemeen gold een vuistregel dat hoe langer iemand voor de dienst had gewerkt, des te langer een ‘postoperationele’ begeleiding nodig was. Die begeleiding had een financiële kant, bedoeld om het wegvallen van de geldelijke tegemoetkoming op te vangen. Hoewel die tegemoetkoming bepaald niet riant was, werd er toch rekening mee gehouden dat de maandelijkse toelage een onderdeel van het inkomen was gaan uitmaken, zeker bij agenten die lange tijd voor de dienst hadden gewerkt. Daarnaast was er een sociale kant aan de begeleiding. Die was met name relevant voor diegenen die in de CPN een positie van enig aanzien hadden bekleed en dat nu moesten missen. Aandacht en geleidelijkheid waren de sleutelwoorden bij de ‘afbouw’ van deze en andere agenten. Bovendien werden met oog op de bronbescherming niet alle agenten tegelijk uit de geledingen van de CPN teruggetrokken. Sommigen bleven nog langere tijd hun partijfuncties vervullen, maar zonder daarover nog te rapporteren.

Vanaf het moment dat tot beëindiging van de operationele inzet in de CPN was besloten, zou de BVD de ontwikkelingen in de CPN alleen nog uit open bronnen – kranten, tijdschriften – volgen. Heimelijke relaties met Oost-Europese organisaties en personen zouden de aandacht van de dienst blijven houden, ongeacht iemands politieke kleur of partij. Met andere woorden, contacten van Nederlanders met inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie of Oost-Europese landen – of van welk land dan ook – bleven onverkort de aandacht houden van de BVD.⁶⁸

De structurele bemoeienis van de BVD met de CPN, die zo vanzelfsprekend was begonnen direct na de Tweede Wereldoorlog en verhevigd was na de communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije in 1948, had, zij het in aflopende intensiteit, ruim veertig jaar geduurd. De vooroorlogse activiteiten van GS III meegerekend, had de staat der Nederlanden zelfs zeventig jaar het communisme in Nederland met wantrouwen bekeken en gevolgd. Een jaar nadat de CPN voorgoed uit de Tweede Kamer was verdwenen, twee jaar voor de val van de Berlijnse Muur en vier jaar voordat de CPN zichzelf ophief, maakte de dienst uiteindelijk een eind aan zijn bemoeienis met de CPN.

De gang van zaken zoals hierboven is geschetst, laat zien hoe moeilijk de BVD zijn bemoeienis met de CPN kon laten varen, ook toen de inzet van mensen en middelen op het ‘object CPN’ nog maar een fractie was van die in de jaren vijftig en zestig. Daarin heeft naar het lijkt een factor als dienstcultuur een rol gespeeld, maar ook een gebrekkige interne evaluatie.

Tot ver in de jaren zeventig werd de BVD geleid door mensen die vanaf het begin van de Koude Oorlog bij de dienst hadden gewerkt en in die dienst carrière hadden gemaakt. Kuipers, Neervoort, De Jonge en hun naaste medewerkers hadden hun

invloed en reputatie, bij partnerdiensten en zeker intern, te danken aan wat gezien werd als de successen in de jaren vijftig en zestig tegen de CPN. Ook na hun pensionering bleef hun invloed in de dienst aanwezig doordat hun opvolgers jarenlang in hun geest waren 'opgevoed'. Ook Kuipers' opvolger De Haan, hoewel 'van buiten' komend, ontkwam daar kennelijk niet aan, ook al doordat hij Neervoort na diens pensionering nog enkele jaren als adviseur naast zich had.

Een bijkomende factor was daarbij dat eigenlijk gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog een baan bij de BVD gold als een baan voor het leven. Een vaak genoemde reden daarvoor was het beperken van veiligheidsrisico's: wie na een paar jaar naar elders vertrok nam uiteraard bij de dienst opgedane kennis mee, niet zelden geheim te houden kennis. De baan voor het leven betekende in elk geval dat personeelsleden vaak tientallen jaren bij de BVD bleven werken en doordeesemd raakten van de cultuur en mentaliteit van de dienst. Het betekende ook een geringe uitstroom van personeel en daardoor noodzakelijkerwijs een geringe instroom. Dienstcultuur en -mentaliteit konden jarenlang blijven voortbestaan zonder dat invloeden van buiten veel kans van slagen hadden. We hebben in een vorig hoofdstuk gezien hoe omzichtig Kuipers omging met jonge nieuwkomers en er alles aan deed om hun aanpassing te bevorderen. Een van de instrumenten daartoe was de sinds jaar en dag bestaande interne opleiding, de zogeheten basiscursus. De cursus was, zoals gezegd, aan het begin van de jaren vijftig opgezet door C.C. van den Heuvel. Jarenlang vormden onder zijn gedreven leiding de leer en de praktijk van het communisme het belangrijkste onderdeel van het programma. In de loop van de jaren zestig en zeventig kwamen uiteraard onderwerpen als protestbewegingen, gewelddadig activisme en terrorisme uitgebreid aan bod, maar communisme bleef erbij horen.

Deze bij een veiligheidsdienst als de BVD, een 'geheime dienst', welhaast onvermijdelijke afscherming naar buiten en een daarmee samenhangende interne gerichtheid, heeft naar het lijkt gewerkt als een filter bij het waarnemen van de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Dat werd bovendien niet gecompenseerd door interne organisatorische of procedurele voorzieningen die een voortdurende en kritische maar vooral expliciete afweging mogelijk hadden gemaakt tussen de ernst van de dreiging en de inzet van middelen en personeel. Aanpassingen aan de veranderende omstandigheden die, zoals uit het vorige en ook uit dit hoofdstuk blijkt, wel degelijk plaatsvonden, waren aanpassingen die als het ware vanuit het zadel waren genomen. Op de vraag hoe de dienst tot beleidsvorming kwam had Kuipers ooit geantwoord dat dit eigenlijk tamelijk eenvoudig in zijn werk ging. Als hoofd van de dienst werd hij dagelijks geconfronteerd met problemen en voor die problemen werden oplossingen gezocht. Zo ontstond beleid.⁶⁹ Deze manier van beleid maken zette De Haan in grote lijnen voort. Pas toen Van Thijn als minister de dienst daartoe als het ware dwong, werd zo'n expliciete afweging als hierboven bedoeld gemaakt, een afweging die, zoals aangegeven is, in wezen niet eens zoveel verschilde van die van de minister ten aanzien van de aard en de ernst van de dreiging die nog van de CPN uitging.

Contra-inlichtingenwerk

Anders dan rond het 'object CPN' het geval was, is er tijdens de hele periode van de Koude Oorlog geen verschil van mening geweest over de vraag of de BVD spionage moest tegengaan. Dit aspect van de Koude Oorlog, de confrontatie tussen Westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en die van het Oostblok, kon zelfs gelden als populair symbool van de Koude Oorlog zelf. Karikaturale James Bond-films als *From Russia with Love*, maar ook een realistischer, zij het geromantiseerde film *The Spy Who Came in from the Cold* naar de roman van John le Carré, laten daar iets van zien. Ook aan de andere kant van het IJzeren Gordijn genoten 'verkenneren aan het onzichtbare front' een zekere populariteit. In de Sovjet-Unie werd zelfs een postzegel uitgegeven met het portret van de Britse inlichtingenfunctionaris Kim Philby, die jarenlang een dubbelrol had gespeeld ten faveure van de KGB.

Het tegengaan van spionage werd in Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog systematisch aangepakt. Daarvoor, in de jaren dertig, was er wel een zekere aandacht voor de spionageactiviteiten van de Duitse Abwehr, maar wat daarvan aan de oppervlakte kwam was meer het gevolg van toeval en geluk dan van consequent en systematisch contra-inlichtingenwerk. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkten de Nederlandse diensten in Londen uiteraard nauw samen met de Britten en was er van een zelfstandige Nederlandse contra-inlichtingendienst niet of nauwelijks sprake. Het naoorlogse Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV) was het vooral te doen om het oprollen van nog bestaande Duitse netwerken van Abwehr, Sicherheitsdienst en Gestapo. Pas in 1946 kwam op initiatief van minister-president Schermerhorn een 'echte' – de term is van Schermerhorn zelf – veiligheidsdienst tot stand die het tegengaan van spionage tot zijn verantwoordelijkheden rekende, al bleef de eventueel daaruit voortvloeiende strafrechtelijke vervolging een justitiële aangelegenheid.

In een aan Schermerhorn gerichte notitie 'Centrale Veiligheidsdienst' had Einthoven begin april 1946 uiteengezet wat hij zag als de taak van de afdeling contraspionage van de nog op te richten CVD. De noodzaak van een dergelijke afdeling stond blijkbaar al vast en werd door Einthoven ook niet nader toegelicht. Dat lijkt merkwaardig omdat Einthoven zelf van mening was dat er 'rechtstreeks tegen Nederland' weinig te spioneren viel, met uitzondering van 'ons researchwerk'.¹ Waarom hij dan toch

vond dat de CVD een afdeling contraspionage moest hebben, had er waarschijnlijk mee te maken dat hij de diensten van 'bevriende buitenlanden' niet het argument in handen wilde geven dat Nederland het op dit terrein liet afweten en zij daardoor wel gedwongen zouden zijn zelf op Nederlands grondgebied te opereren. Een dergelijke redenering laat zich afleiden uit de manier waarop hij de taak van de afdeling contraspionage formuleerde. Die zou de spionageactiviteiten tegen Nederland of tegen een bevriend buitenland moeten tegengaan, onafhankelijk van de vraag of de spionnen Nederlanders dan wel vreemdelingen zouden zijn. De formulering 'of tegen een bevriend buitenland' lijkt hier cruciaal te zijn. Einthoven was een groot voorstander van internationale samenwerking maar voerde tegelijkertijd de nationale soevereiniteit hoog in zijn vaandel, bijvoorbeeld tegenover de CIA. In de jaren vijftig had hij zijn visie op de samenwerking met deze dienst nog eens schriftelijk vastgelegd in een 'Declaration of Independence' (vertaald door Gerbrands), waarin hij met zoveel woorden stipuleerde dat hij en niemand anders het recht had te bepalen wat er zou gebeuren met informatie die de BVD had verstrekt.² Of de Amerikanen zich altijd daaraan hielden is de vraag, maar de intentie van Einthoven was duidelijk. Hij wilde op deze manier duidelijk maken dat de Nederlandse overheid de veiligheidsbelangen van bondgenoten serieus nam en daarmee voorkomen dat buitenlandse contraspionagediensten in Nederland hun gang maar zouden gaan, zoals voor de Tweede Wereldoorlog wel het geval was geweest. Om dezelfde reden bepleitte hij een nauw contact op dit terrein met bevriende diensten – op dat moment in de eerste plaats de Britse. Hij was bereid tot volledige samenwerking met die diensten, mits die niet zonder zijn persoonlijke toestemming op Nederlands grondgebied zouden opereren.

De directe aanleiding voor de CVD om – ondanks Einthovens relativerende opmerking – spionage serieus te nemen was uit Canada gekomen. Daar was in september 1945 in Ottawa Igor Gouzenko, een medewerker van de Sovjet-Russische ambassade, overgelopen naar het Westen. Gouzenko bekleedde op die ambassade de functie van codeklerk. Hij was verantwoordelijk voor de encryptie en decryptie van de telegrammen die tussen Moskou en Ottawa werden gewisseld, inclusief het berichtenverkeer van de militaire inlichtingendienst GROE, waartoe hij behoorde. Hij was daardoor op de hoogte van alle details betreffende de Sovjet-Russische inlichtingennetwerken in Canada en de Verenigde Staten. Toen hij zich op die bewuste septemberdag bij de Canadese autoriteiten meldde, bracht hij een schat aan gegevens mee over omvang en werkwijze van de Sovjet-Russische spionage in Canada en de Verenigde Staten.

Twee elementen sprongen daarbij in het oog. In de eerste plaats dat de Sovjet-Unie, ondanks het bondgenootschap tegen Hitler, tijdens de Tweede Wereldoorlog op grote schaal in en tegen het Westen spioneerde. Van hun kant probeerden de Amerikanen in dezelfde periode wel het codeverkeer van de Sovjet-Unie 'mee te lezen', maar voor zover bekend hadden de Amerikanen geen agenten in de Sovjet-Unie.³ De spionage-inspanningen van de Sovjets bleken vooral gericht op de Amerikaanse vorderingen bij de ontwikkeling van de atoombom. Een tweede fenomeen, dat nog niet eerder in die mate was onderkend, was de omvang waarin de Sovjet-Russische inlichtingendiensten leden van de Canadese en Amerikaanse communistische partijen inschakel-

den bij hun inlichtingenwerk. Vooral kaderleden van de CPC en CPUSA speelden daarbij een belangrijke rol.

De onthullende mededelingen van Gouzenko, neergelegd in een uitgebreid rapport, vormden voor de CVD in navolging van de Canadese, Amerikaanse en Engelse diensten het uitgangspunt van zijn contra-inlichtingenwerk, ook al had Gouzenko in zijn verklaringen alleen Canada en de Verenigde Staten genoemd.⁴ Dat betekende in concreto dat de CVD zich ging concentreren op de relaties van de Sovjet-Russische vertegenwoordiging in Nederland met (de top van) de CPN. Op grond van deze gedachtegang was het operationele werk van de dienst aanvankelijk in één hand gehouden, die van Gerbrands, zoals we al eerder zagen. In de eerste fase van de Koude Oorlog leverden deze benadering en deze werkwijze wel enig resultaat op, zoals onder meer in de spionagezaak waarbij de voormalige partijbestuurder van de CPN en lid van de Eerste Kamer voor die partij J. van Santen was betrokken.⁵ Met de groei van de dienst na de Praagse omwenteling van 1948 kwam er in het operationele werk een tweedeling die aansloot bij de in de sfeer van analyse en bewerking al bestaande afbakening tussen de afdelingen B (CPN c.a.) en C (contra-inlichtingen). Dat had ook te maken met het feit dat de BVD geleidelijk afstapte van het oorspronkelijke concept dat CPN en KGB in elkaars verlengde lagen. Binnen de dienst won de gedachte veld dat de Sovjet-Russische diensten na de verklaringen van Gouzenko inmiddels wel afgestapt zouden zijn van de inschakeling van leden van de CPN. De autonomiepolitiek van de CPN maakte van die partij zoals we in voorgaande hoofdstukken zagen eerder een object van de KGB dan een meewerkend voorwerp.

Binnen het raam van de NAVO

Een reeks gebeurtenissen die de beginnende Koude Oorlog eerst goed op gang brachten leidde ertoe dat Einthovens relativerende opmerking over Nederland als een land waar weinig te spioneren viel, snel in het vergeetboek raakte. Het door Stalin geïnstalleerde communistische regiem in Polen, de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije, de crisis rond Berlijn – het waren even zoveel indicaties van wat in het Westen werd gezien als communistische agressie. In maart 1948 nam in Nederland het kabinet-Beel het besluit tot anticommunistische maatregelen, waarvan de CVD, later BVD, de voornaamste uitvoerende instantie zou worden. In 1949 volgde, met Nederland als medeoprichter, de oprichting van de NAVO als tegenwicht tegen de superieur geachte Sovjet-Russische militaire aanwezigheid in Europa. Dat laatste had aanzienlijke gevolgen voor het contra-inlichtingenwerk van de BVD.

De beveiliging van NAVO-geheimen tegen spionagepogingen door de landen van het Warschaupact was volgens afspraak binnen het bondgenootschap een gedeelde verantwoordelijkheid van de ministeries van Oorlog en Binnenlandse Zaken, in casu de militaire veiligheidsdiensten en de BVD. Onder NAVO-geheimen moeten niet alleen zuiver militaire zaken worden begrepen zoals de locatie van vliegvelden, de specificaties van vuurwapens, tanks en onderzeeboten. Het ging evenzeer om politieke besluitvorming binnen de NAVO, om militaire planning en taakverdeling binnen het

bondgenootschap. Daarnaast moet gedacht worden aan research en ontwikkeling op het gebied van nieuwe wapens en wapensystemen, waaraan sommige Nederlandse bedrijven zoals Fokker in internationaal verband deelnamen. De beveiliging moest zich kortom uitstrekken over een breed terrein dat niet alleen het departement van Buitenlandse Zaken, niet alleen het departement van Defensie, niet alleen de krijgsmacht delen omvatte, maar ook delen van het bedrijfsleven die met defensieorders te maken hadden. Scheepswerf De Schelde, die onderzeeboten en fregatten bouwde voor de Koninklijke Marine, vliegtuigfabriek Fokker, die behalve civiele toestellen ook militaire vliegtuigen produceerde, de Artillerie-inrichtingen Hembrug – deze en andere zogeheten defensieorderbedrijven vielen onder het in NAVO-verband geldende beveiligingsregiem. Dat betekende niet alleen aangescherpte toegangscontroles, verplichte procedures – en toezicht op de naleving daarvan – voor de beveiliging van documenten, maar ook en vooral een niet geringe toename van veiligheidsonderzoeken naar het personeel van de onderdelen van de overheid en het bedrijfsleven die op de een of andere manier bij de NAVO-organisatie waren betrokken.

In 1950 verdubbelde het budget van de BVD mede als gevolg van de toegenomen beveiligingstaak, de 'protective security'. Het opzetten en uitvoeren van de voorschriften op beveiligingsgebied in NAVO-verband was voor een belangrijk deel het werk van Kuipers als plaatsvervangend hoofd van de afdeling D.

Daarnaast intensiverde de dienst zijn operationele contra-inlichtingenwerk onder leiding van Gerbrands. Een belangrijk onderdeel daarvan werd het aftappen van de telefoons van de Sovjet-Russische ambassade, een operatie waaraan overigens de medio 1947 opgerichte CIA fors meebetaalde. Vanaf 1956 waren ook de Poolse en Tsjecho-Slowaakse diensten opgenomen in het contra-inlichtingenprogram van de BVD.⁶ De diensten van de DDR namen in de prioriteitsstelling van de dienst een aparte plaats in vanwege het agressieve optreden van die diensten. De relatieve nabijheid van de DDR zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. In elk geval werd spionage uit de DDR bij de BVD in een aparte eenheid behandeld, los van de andere satellietlanden.⁷

Wat prioriteit betreft stonden voor de BVD de Sovjet-Russische KGB en GROE bovenaan, gevolgd door de Oost-Duitse diensten HVA en VfK, met daarna op ongeveer gelijke hoogte de Tsjecho-Slowaakse en de Poolse diensten StB respectievelijk SB en Z II. In deze volgorde, die in de loop van de tijd tot stand kwam door eigen ervaringen van de BVD, soms in samenspraak met partnerdiensten zoals de CIA, deden zich in de loop van de Koude Oorlog nauwelijks verschuivingen voor.

In zijn al vaker genoemde 'Schets voor een doelmatige dienst' had Kuipers onder meer het contra-inlichtingenwerk van de BVD aan een kritisch onderzoek onderworpen. Tussen de regels door liet hij merken dat hij daarvan niet erg onder de indruk was. Bij het zoeken naar spionnen was lange tijd een van de uitgangspunten van de BVD geweest dat kaderleden van de CPN bereid en in staat waren voor de 'goede zaak' spionagetaken uit te voeren. Die premisse was volgens Kuipers in haar algemeenheid niet houdbaar gebleken. Wat er in zijn ogen restte, was de constatering dat spionnen meestal werden ontdekt op grond van toevallige aanwijzingen.

Voor Kuipers was beveiliging het alfa en omega van het BVD-werk. Hij had tijdens de Tweede Wereldoorlog een leidende positie gehad in de clandestiene Albrecht Groep, die dankzij een uitgekiende en consequente beveiliging relatief weinig medewerkers had verloren. Bij het BNV was hij verantwoordelijk geweest voor de personele beveiliging, dat wil zeggen het screenen van het eigen personeel. In de organisatie van CVD en BVD had hij jarenlang leiding gegeven aan de afdeling beveiliging en het Nederlandse aandeel in het beveiligingsregiem van de NAVO mede op poten gezet. Voor hem was niet zozeer het 'vangen van spionnen', als wel het voorkomen van spionage de eerste taak van het contra-inlichtingenwerk van de BVD. De beste beveiliging tegen spionage vormde naar zijn mening de integriteit van de functionarissen op kwetsbare plaatsen in de overheidsorganisatie en in het bedrijfsleven. Antecedentenonderzoeken – later veiligheidsonderzoeken genoemd – waren in de ogen van Kuipers een belangrijk middel, zo niet hét middel om die integriteit te garanderen en daardoor spionage te voorkomen.⁸

Beveiliging tegen spionage uit het Oostblok, waarvan het belang door Kuipers met regelmaat werd onderstreept, werd een van de voornaamste doeleinden van het contra-inlichtingenwerk van de BVD. Het belang ervan werd nog eens onderstreept, toen in 1966 in Brunssum het hoofdkwartier van Allied Forces Central Europe (AFCENT) werd gevestigd, een belangrijk militair onderdeel van de NAVO.

Behalve met de effectieve maar weinig spectaculaire 'passieve' beveiliging ('protective security') bleef door de jaren heen de dienst ook met een meer offensief optreden de spionagepogingen van de landen van het Warschaupact dwarsbomen. De daarbij gebruikte middelen waren – zo mogelijk met elkaar gecombineerd – het aftappen van telefoons, het aanbrengen van af luistermicrofoons en het volgen, observeren en aanspreken ('benaderen') van personen die mogelijk iets met spionage te maken konden hebben.

Anders dan de activiteiten van de BVD tegen nationaal en internationaal terrorisme had het werk van de dienst tegen spionage niet altijd de onverdeelde aandacht van de politiek. Dat lag deels ook aan de dienst zelf. In de maandoverzichten werden wel alle ins en outs van de CPN en andere politieke groeperingen behandeld, maar niet ontwikkelingen op het gebied van spionage. Dat zou pas aan het eind van de jaren zeventig gebeuren. Wel hielden de hoofden van de BVD hun ministers en de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten veelal mondeling op de hoogte van belangrijke ontwikkelingen op dat gebied, maar van een actieve belangstelling van die kant was zelden sprake. Alleen wanneer publicaties in binnen- of buitenland voor enige opschudding zorgden, wilde men wel ingelicht worden. Dat was bijvoorbeeld het geval toen in april 1976 *Elseviers Weekblad* een lijst publiceerde van Nederlanders die volgens het weekblad voor de KGB zouden werken. De commotie was des te groter omdat op die lijst enkele Kamerleden van de PSP voorkwamen.⁹ Op 5 mei daaropvolgend gaf Kuipers desgevraagd voor de Kamercommissie een uiteenzetting over wat de BVD naar aanleiding van dit artikel had op te merken, namelijk dat de beschuldigingen geen grond hadden in de feiten die bij de dienst bekend waren.

Dat betekende tegelijkertijd een weerlegging van een – overigens niet uitgesproken – eventuele verdenking dat er vanuit de BVD zelf ‘gelekt’ zou zijn. Het gesprek gaf Kuipers de gelegenheid om de commissie in algemene zin wat breder te informeren over de manier van werken van de BVD – zoals hierboven kort is aangeduid – tegen de activiteiten van KGB en GROE in Nederland.¹⁰

Iets vergelijkbaars was een aantal jaren eerder het geval geweest toen op zondag 1 oktober 1967 de Britse *Sunday Times* met onthullingen kwam over de ‘Cambridge Three’ Philby, Maclean en Burgess. Alle drie waren ze al in de jaren dertig gerekruteerd door de KGB; jarenlang hadden ze alle geheimen waarop ze de hand hadden kunnen leggen aan Moskou doorspeeld. Philby zocht en kreeg in 1963 politiek asiel in Moskou; in 1967 deed hij tegenover een journalist van de *Sunday Times* een boekje open over zijn verleden als agent van Moskou. Hij onderstreepte het belang van zijn activiteiten en de schade die hij aan het Westen daarmee had toegebracht. Het lijkt weinig twijfel dat hij deze verklaringen aflegde met instemming en voorkennis van zijn superieuren van de KGB.¹¹ Nederlandse kranten namen de essentie ervan over.

Minister-president P.J.S. de Jong was nogal ontdaan over Philby’s onthullingen, die duidelijk maakten dat de KGB jarenlang in de Britse overheidsorganisatie, met name in het Foreign Office en in de inlichtingendienst MI 6 was geïnfiltrerd. Tegenover Kuipers, die toen net was aangetreden als hoofd van de BVD, uitte hij de vrees dat zo iets ook in Nederland zou kunnen gebeuren. Met klem verzocht hij Kuipers al het mogelijke te doen tegen de activiteiten van de communistische inlichtingendiensten. Hij had daarbij vooral de KGB en de GROE op het oog, waartegen de BVD de laatste jaren weinig resultaten had laten zien in de zin van arrestaties of uitwijzingen.

Kuipers deelde de zorg van de minister-president. Hij sloot niet uit dat de westerse veiligheidsdiensten jarenlang overspeeld waren door de KGB, maar wat Nederland betreft maakte hij daarbij een kanttekening. Hij wees erop dat het beveiligingsprogramma van de BVD een betere afweer tegen spionage bood dan dat van menig buurland.¹² Kuipers had op dit terrein recht van spreken, gezien zijn langjarige ervaring met de beveiligingsproblematiek. Met zijn verwijzing naar het beveiligingsprogramma van de BVD doelde hij op de veiligheidsonderzoeken die de dienst uitvoerde naar personen die solliciteerden naar gevoelige functies bij de overheid en in het bedrijfsleven. De BVD voerde die onderzoeken systematisch en grondig uit, niet altijd tot genoegen van de sollicitanten die soms maanden op de uitslag moesten wachten. Deze Nederlandse praktijk contrasteerde met die in ‘menig buurland’, bijvoorbeeld Groot-Brittannië voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen het voldoende was om de goede school en de goede universiteit bezocht te hebben. Een dergelijke achtergrond, al dan niet gecombineerd met de juiste contacten, opende de weg naar een functie bij het Foreign Office en zelfs bij de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.¹³

Dat Kuipers met zijn redenering wat Nederland betreft het gelijk grotendeels aan zijn kant had, kon pas in de jaren negentig blijken, nadat Vassili N. Mitrokhin naar het Westen was overgelopen. Mitrokhin en zijn ‘archief’ komen ook in dit hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde.

Termen en modus operandi

Tijdens de Koude Oorlog werd de term 'spionage', conform artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht, gebruikt voor (strafbare) feiten door een tegenstander begaan, terwijl 'inlichtingenwerk' een bijna vergoelijkende term was voor de eigen gelijksoortige activiteiten. Landen als de Sovjet-Unie en de DDR noemden hun al dan niet betaalde spionnen 'verkenners voor de vrede'; de Amerikanen duiden hun agenten in het kamp van de tegenstander aan met de zakelijke benaming 'assets', terwijl de Fransen hoffelijk spraken over hun 'honoraables correspondants'.

De Binnenlandse Veiligheidsdienst gebruikte meestal de term 'agent', terwijl in interne rapportages daarnaast de aanduiding 'bron' werd gehanteerd. Het ging daarbij om vrouwen en mannen die op verzoek van de BVD contact onderhielden met de communistische 'tegenstander' in die beide verschijningsvormen: met communistische organisaties als de CPN en met vertegenwoordigers van de inlichtingendiensten van de landen van het Warschaupact. De term 'agent' werd in het spraakgebruik van de BVD gehanteerd voor een persoon, man of vrouw, die op verzoek van de dienst infiltreerde in een organisatie of politieke partij, in de CPN maar bijvoorbeeld ook in de Nationaal Europese Socialistische Beweging (NESB), een neonazistische groepering die in de jaren vijftig actief was. Zij of hij rapporteerde aan de BVD, maar hield de relatie met de dienst strikt geheim voor zijn of haar 'partijgenoten'; deze vertrouwenspersonen werden door de afdeling B van de BVD niet beschouwd als dubbelagenten. Overigens verhinderde dat niet dat in sommige gevallen agenten die de dienst als betrouwbaar beschouwde eigenlijk voor 'de andere kant' werkten, zoals was gebleken in de sfeer van de Rode Jeugd.¹⁴

De afdeling C van de BVD volgde een andere manier van werken dan de afdeling B. In het kader van het contra-inlichtingenwerk ging het erom in contact te komen met vertegenwoordigers van buitenlandse inlichtingendiensten – uiteraard in de eerste plaats van de landen van het Warschaupact, maar niet uitsluitend. Ook de activiteiten in Nederland van de inlichtingendiensten van bijvoorbeeld Zuid-Afrika onder het apartheidsregiem, van Portugal onder Salazar, van Turkije en van Griekenland onder het kolonelsregiem hadden de belangstelling van de BVD. Deze diensten waren er vooral op uit om oppositie tegen de respectieve regimes in de gaten te houden, zowel van Nederlandse origine – bijvoorbeeld het Angola Comité – als van tegenstanders van die regimens die naar Nederland waren uitgeweken. In de praktijk echter ging tijdens de Koude Oorlog verreweg de meeste aandacht van de dienst uit naar de activiteiten van de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en de communistische satellietlanden. Deze landen waren in Nederland vertegenwoordigd met een ambassade en meestal een apart gehuisveste handelsafdeling.

In deze vestigingen, voor het overgrote deel in Den Haag, had het personeel van de inlichtingendiensten zijn werkplek – *rezidentoera* in het Russisch – te midden van de echte diplomaten. De diensten van de satellietlanden waren globaal genomen kopieën van de Sovjet-Russische diensten. Wat gold voor de *rezidentoera* van de KGB in Den

Haag, gold dan ook in grote trekken voor de manier waarop de inlichtingendiensten van Polen, Tsjecho-Slowakije enzovoort in Den Haag gehuisvest en georganiseerd waren.

De Sovjet-Unie had een grote ambassade in Den Haag, daarnaast in Amsterdam een handelsafdeling en bovendien eveneens in Den Haag een buiten de ambassade ondergebrachte militaire missie. De *rezidentoera* van de KGB was ondergebracht in een van de villa's waarin de ambassade was gehuisvest. Zo'n *rezidentoera* was eigenlijk een verkleinde uitgave van het hoofdkantoor in Moskou. De *rezident*, het hoofd van de KGB-eenheid, gaf in Den Haag leiding aan naar schatting een vijftien à twintig inlichtingenfunctionarissen. Daartoe moeten behalve het operationele personeel ook chauffeurs, technici en contraobservanten worden gerekend. Tot de eerstgenoemde categorie behoorden vertegenwoordigers van de belangrijkste aandachtsgebieden van de centrale in Moskou, politiek en economie (lijn PR in de Russische afkorting) en wetenschap en technologie (lijn X). Dat waren de mannen – vrouwelijke inlichtingenfunctionarissen heeft de BVD in Den Haag nooit onderkend – die erop uitgingen en contacten probeerden te leggen met Nederlanders die hun aan de gewenste inlichtingen konden helpen.

Over de manier waarop de militaire inlichtingendienst GROE in Nederland was georganiseerd is minder bekend, omdat deze dienst aanzienlijk minder overlopers naar het Westen heeft gehad dan de KGB en omdat de interne beveiliging waarschijnlijk strenger was. Waarschijnlijk heeft de affaire-Gouzenko daarbij een rol gespeeld.

Voor de BVD was het zaak om te midden van die tientallen diplomaten en niet-diplomatieke medewerkers de vertegenwoordigers van de inlichtingendiensten te identificeren. Die werden in het jargon van de BVD in navolging van het Britse en Amerikaanse spraakgebruik 'Intelligence Officers' genoemd, meestal afgekort tot 'IO', meervoud 'IO's'.

De identificatie van IO's vond plaats langs drie kanalen. In de eerste plaats was de kans dat een nieuw aangekomen diplomaat eigenlijk voor een inlichtingendienst werkte, vrij groot wanneer zijn voorganger al als zodanig was onderkend, zeker wanneer de nieuwkomer ook nog eens de woning van zijn voorganger betrok. Ook was in de loop van de tijd duidelijk geworden dat bepaalde diplomatieke posten – 'slots' – waren toegewezen aan functionarissen van inlichtingendiensten. Bovendien deed de BVD naar elke diplomaat voor wie in Nederland agreement werd aangevraagd, navraag bij de bevriende inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Wanneer de betreffende diplomaat in een ander land bleek te zijn uitgewezen wegens 'activiteiten die niet stroken met zijn diplomatieke status' (spionage dus), kon hem in overleg met Buitenlandse Zaken de toegang tot Nederland worden geweigerd. Wanneer hij alleen te boek stond als 'suspect IO' of 'identified IO' was dat voor de BVD een duidelijk signaal dat er aan de man – vrouwelijke IO's heeft de BVD zoals gezegd nooit kunnen ontdekken – de nodige aandacht besteed zou moeten worden.

Deze IO's, de medewerkers van GROE en KGB enzovoort, vormden voor de afdeling C van de dienst de primaire doelen – de targets – van zijn contra-inlichtingen-activi-

teiten. Het ging erom het doen en laten van deze functionarissen zo goed mogelijk in kaart te brengen: hun kantooruren, de route van hun woon-werkverkeer en vooral hun contacten. Hiertoe hanteerde de BVD twee middelen, de telefoontap op de ambassade (of de handelsafdeling) en de eigen observatie- en volgafdeling. Het sluitstuk van de activiteiten vormde de dubbelagent, de man of vrouw die bereid was op verzoek van de dienst met de IO in contact te treden of, beter nog, zich te laten 'ontdekken' als een interessante gesprekspartner. Pas als de IO zijn gesprekspartner had gerekruteerd, meestal met een geldelijke beloning in het vooruitzicht, kon er van een dubbelagent worden gesproken. De man of vrouw werkte in dat geval samen met zijn of haar Sovjet-Russische – of Poolse, Bulgaarse enzovoort – 'runner', terwijl de echte loyaliteit naar men hoopte bij de BVD lag.

De manier waarop dubbelagenten door de BVD werden begeleid – 'gerund' in het jargon – was niet gebaseerd op een handboek of een voorgeschreven procedure. De inzichten die de dienst in de loop van de tijd op dit terrein had verworven, vooral in de manier waarop de Oost-Europese diensten te werk gingen, werden 'on the job' door ervaren contactambtenaren doorgegeven aan hun jongere collega's. In concrete gevallen werd dit soort operaties tot in detail besproken met, zoals het ambtelijk heet, het naasthogere niveau, het hoofd van de betreffende sectie. Dit was meestal een in het vak ervaren ambtenaar. Dit soort posities werd bekleed door mensen die zichzelf op hun terrein hadden bewezen.

Twee aspecten hadden altijd de aandacht: kan de dubbelagent zijn rol aan en welk materiaal kan via hem of haar aan de 'tegenstander' worden toespeeld? Dat lag in elk individueel geval weer anders. Bleek de man of vrouw moeite te hebben met de dubbelrol voor de BVD dan werd de operatie beëindigd. 'Met onwillige honden is het kwaad hazen vangen' was de oud-Hollandse zegswijze die in dit soort gevallen wel werd gehanteerd. Had de dubbelagent er plezier in gekregen, wat zeker ook voorkwam, dan kon de operatie worden voortgezet. In dat geval diende zich de vraag aan, welke van de *requirements* van de andere kant gehonoreerd konden worden en welke niet. Kon in het begin van de operatie nog wel worden volstaan met open materiaal, bijvoorbeeld aan technische tijdschriften ontleende informatie, op den duur moest 'echt' materiaal worden geleverd. Dat bracht dan uitgebreid overleg met zich mee met de instelling, het krijgsmachtonderdeel of het departement dat het doelwit van de 'tegenstander' was. Soms kon er op deze manier nog wel enige rek in de operatie worden gebracht, maar wanneer de vragen al te indringend werden en er echte geheimen op het spel stonden, moest de operatie worden beëindigd, 'afgebouwd' met een germanisme.

In de loop van de jaren werkte de afdeling c van de BVD met naar schatting enkele tientallen dubbelagenten. Onder hen waren er maar enkelen aan wier loyaliteit de dienst wel eens twijfelde.

Een enkel woord nog over de term 'operatie'. In het algemeen wordt daaronder een handeling of optreden verstaan, bijvoorbeeld in medische of in militaire zin. Dat is ook het geval wanneer sprake is van een operatie van de BVD. Alleen doet zich daarbij een complicatie voor. In het spraakgebruik van de BVD was – en is – een operatie een

complex van handelingen die bedoeld zijn om informatie te vergaren. Daarbij maakt het niet uit of de informatie een organisatie betreft, bijvoorbeeld de CPN, of een persoon, bijvoorbeeld een KGB-functionaris. Een van de meest in het oog springende middelen om een dergelijke operatie uit te voeren is een persoon, die in het jargon van de BVD 'agent' wordt genoemd. Een man of vrouw die door de BVD als agent werd ingeschakeld in een operatie kreeg een 'operatienaam', een codenaam waaronder hij of zij in de carthotheek werd opgenomen. Op den duur verdween het onderscheid tussen de operatie en agent, en werden de operatienamen van de agenten ook de aanduiding voor de operaties als zodanig, en omgekeerd.

De inlichtingendiensten van de satellietlanden

Het doel van het operationele contra-inlichtingenwerk was er niet in de eerste plaats op gericht om 'spionnen' voor de rechter te brengen. Het was van groter belang om inzicht te krijgen in de *requirements* van de tegenstanders (wat willen ze weten, waar ligt hun behoefte) en in hun modus operandi, hun manier van werken. Deze inzichten waren onmisbaar om de beveiliging van overheid en bedrijfsleven op peil te houden. Door een combinatie van geduld, een tamelijk offensieve manier van opereren, een in de loop van de tijd vergaard inzicht in de werkwijze van 'de tegenstander' en de onmisbare dosis geluk, heeft de BVD in de Koude Oorlog dat doel voor een groot deel kunnen realiseren. De hieronder te behandelen casehistory's – geselecteerd op representativiteit en illustratieve waarde – beogen te laten zien hoe dat in de praktijk in zijn werk ging. In dit hoofdstuk gaat het om de spionage-inspanningen van zowel de satellietlanden als de Sovjet-Unie. De activiteiten van de inlichtingendiensten van de voormalige DDR, vooral gericht tegen de NAVO en tegen AFCENT, zijn al in hoofdstuk VI besproken.

Globaal gezien waren de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de satellietlanden gemodelleerd naar het voorbeeld van die van de Sovjet-Unie. De primaire functie van diensten als KGB, MfS, Securitate enzovoort was het in het gareel houden van de eigen bevolking en onderdrukking van oppositie. Anders dan bijvoorbeeld de BVD konden deze diensten aanhouden, arresteren, verhoren en opsluiten. De inlichtingenafdelingen van die diensten, zoals het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB en de HVA, waren onderdeel van de veel grotere veiligheidsapparaten. Voor een deel komt dat tot uiting in het feit dat deze diensten ook in het buitenland een deel van hun energie moesten besteden aan het in de gaten houden van landgenoten in den vreemde – de zogeheten emigratie. In nog sterkere mate dan voor de KGB gold dat voor de diensten van de satellietlanden. Waarom de BVD tijd en geld besteedde aan dat soort activiteiten, die op zichzelf geen bedreiging vormden voor de veiligheid van de staat, is niet op het eerste gezicht duidelijk. Een motief kan zijn geweest dat inwoners van Nederland het recht hadden om met rust te worden gelaten door de landen waaruit ze waren geëmigreerd, niet zelden gevlucht. Deze gedachte speelde in elk geval een rol in de Nederlandse politiek in de jaren zeventig, toen in de Tweede Kamer de regering werd

geïnterpelleerd over het eventuele intimiderende optreden van de Griekse inlichtingendienst tegenover Grieken die het toenmalige kolonelsbewind waren ontvlucht.¹⁵

Wat de jaren vijftig betreft lijkt het echter waarschijnlijker dat de Poolse en Tsjecho-Slowaakse inlichtingendiensten primair gezien werden als hulpkrachten voor KGB en GROE, misschien mede met de gedachte dat medewerkers van deze diensten in Nederland een wat gemakkelijker entree hadden dan 'de Russen'.

Tsjecho-Slowakije

Zoals alle landen van het Warschaupact bleef Tsjecho-Slowakije een wakend oog houden op zijn 'emigratie', de in Nederland wonende landgenoten die met name in en na 1948 naar Nederland waren gevlucht; daarnaast toonde de inlichtingendienst StB belangstelling voor puur militaire gegevens. Overigens leek Nederland of in elk geval de Nederlandse nationaliteit voor de StB aantrekkelijk als dekmantel voor *illegal* operaties elders in de wereld. In de hieronder beschreven gevallen is de Nederlandse nationaliteit het gemeenschappelijke element. In het ene geval werd een Tsjecho-Slowaaks staatsburger uitgerust met een valse Nederlandse identiteit, in het andere geval maakte de StB gebruik van een Nederlands staatsburger met een Tsjecho-Slowaakse achtergrond. Wat in beide gevallen opvalt, is dat de StB zich over een reeks van jaren veel tijd en moeite getroostte om *illegals* op te leiden en op hun werk voor te bereiden. Wat vervolgens dan des te meer verwondert is de weinig betrokken manier waarop de Praagse centrale die *illegals*, eenmaal op hun bestemming, instrueerde en aan het werk zette. Dat is althans het beeld dat uit beide casehistory's naar voren komt.

Erwin van Haarlem

Op 5 april 1988 werd in Londen een Nederlander aangehouden op verdenking van spionage. Het bleek te gaan om een *illegal* – een onder valse identiteit en los van de officiële vertegenwoordiging werkende inlichtingenfunctionaris – met een Nederlands-Tsjecho-Slowaakse achtergrond. Aanvankelijk werd deze 'Erwin van Haarlem' ervan verdacht voor de GROE te werken.¹⁶ Nader onderzoek bracht aan het licht dat hij voor de Tsjecho-Slowaakse inlichtingendienst StB werkzaam was. In maart 1989 werd hij door een Britse rechtbank veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar.

Van Haarlem was de buitenechtelijke zoon van een Duitse soldaat van Poolse origine en een Nederlandse moeder. De vader sneuvelde in Frankrijk nog voor de geboorte van zijn zoon. De moeder vluchtte in oktober 1944, na dolle dinsdag, met haar zoontje naar Duitsland, waar zij uiteindelijk terechtkwam in Sudetenland, het bij het Groot-Duitse rijk ingelijfde deel van Tsjecho-Slowakije. Na de oorlog keerde zij terug naar Nederland, haar zoontje Erwin werd geadopteerd door een Tsjecho-Slowaaks echtpaar. Daar houdt het spoor van de echte Erwin van Haarlem op en begint het verhaal van de pseudo-Van Haarlem.

Rond 1970, zo blijkt uit het later uitgevoerde onderzoek, was de StB begonnen met de voorbereiding van een 'legende' – een fictief levensverhaal – voor een Tsjecho-Slo-

waakse *illegal*, daarbij gebruikmakend van de persoonsgegevens van Van Haarlem. Voor alle zekerheid werden in de Poolse geboorteplaats van de natuurlijke vader van Van Haarlem op verzoek van de StB diens persoonsgegevens uit de bevolkingsadministratie verwijderd door de collega's van de Poolse dienst.

Twee jaar later reisde een medewerker van de StB met een Tsjecho-Slowaaks paspoort op naam van Erwin van Haarlem naar Oostenrijk. Hij wilde zich in Oostenrijk bekwamen in het hotelvak waarvoor hij in Tsjecho-Slowakije een eerste opleiding had genoten. Vanuit Oostenrijk richtte de pseudo-Van Haarlem na enige tijd een verzoek aan de Nederlandse overheid om de Nederlandse nationaliteit te krijgen. Het in Nederland ingestelde administratieve onderzoek wees uit dat Erwin van Haarlem, geboren in Amsterdam uit een Nederlandse moeder, bij geboorte de Nederlandse nationaliteit had verkregen en nooit had verloren. In 1973 kreeg de pseudo-Van Haarlem een Nederlands paspoort.

Nadat op die manier iedere relatie tussen de *illegal* en Tsjecho-Slowakije was uitgewist, kon de pseudo-Van Haarlem eerst recht beginnen met de opbouw van zijn 'legende'. In 1975 kwam hij in dienst bij de Londense vestiging van een internationaal hotelconcern. Daar werkte hij bijna tien jaar in verschillende functies. In 1985 nam hij ontslag en begon hij een kunsthandel. Hij werkte alleen en zijn 'bedrijf' was gevestigd op zijn huisadres. Kortom, hij had nu zijn handen geheel vrij voor zijn inlichtingenwerk – wat dat dan ook mocht zijn.

Van zijn kunsthandel kon hij nauwelijks leven, maar hij opende wel twee bankrekeningen. Uit het onderzoek kwam naar voren dat hij vanaf het eind van de jaren zeventig belangstelling had gekregen voor joodse zaken. Hij was lid geworden van enkele organisaties die steun verleenden aan de refuseniks in de Sovjet-Unie, joden die wilden emigreren maar aan wie een uitreis werd geweigerd. Zijn inbreng was het verzorgen van de correspondentie in de Russische taal, die hij kennelijk beheerste. In dit milieu deed de pseudo-Van Haarlem het voorkomen alsof hij zelf half joods was en als vluchteling in 1968 Tsjecho-Slowakije had verlaten. Ter versterking van het joodse element in zijn 'legende' opende hij de genoemde rekeningen bij twee verschillende Israëlische banken.

In de jaren tachtig namen zijn activiteiten ten behoeve van de refuseniks toe en reisde hij naar onder meer de Verenigde Staten, Israël en de Sovjet-Unie. Bovendien reisde hij, zoals later uit het onderzoek naar voren kwam, ongeveer twee keer per jaar naar hetzij West-Duitsland, hetzij Oostenrijk of Zwitserland. Bij terugkeer in Londen beschikte hij over grote sommen contant geld, die hij over meerdere bankrekeningen verdeelde, waaronder de Israëlische. Deze bedragen – omgerekend enige honderdduizenden euro's – waren te groot om afkomstig te zijn van besparingen op zijn salaris, of uit de opbrengst van zijn kunsthandel.

Eind 1987 werd een bepaald patroon zichtbaar in het gedrag van de pseudo-Van Haarlem. Met name was het opgevallend dat hij iedere zaterdagmorgen thuis was op het tijdstip dat vanuit Praag een gecodeerd radiobericht werd uitgezonden. Hieruit kan in elk geval worden afgeleid dat de Britse diensten hem dicht op de hielen zaten. De politie viel zijn woning binnen op het moment dat hij uit Praag een codebericht

ontving; uit zijn oortelefoon klonken duidelijk morsetekens. Huiszoeking bracht codemateriaal aan het licht, verstopt in onder meer een stuk zeep. Zijn berichten naar Praag bleek hij te 'verpakken' in Engelse tijdschriften die hij naar verschillende adressen in Praag zond. Naar alle waarschijnlijkheid maakte hij gebruik van een geavanceerde methode van geheimschrift, een techniek waarvan bekend was dat de StB daarin ver was gevorderd.¹⁷

De vraag was welke inlichtingen zo belangrijk waren dat ze alle inspanningen en sommen geld rechtvaardigden. Twee tijdschriften, die klaar lagen voor verzending naar Praag, waren op alle mogelijke manieren onderzocht op geheimschrift, maar zonder resultaat. De pseudo-Van Haarlem weigerde bovendien categorisch mededelingen te doen over zijn missie. Uit materiaal dat in zijn woning was aangetroffen, zou kunnen worden afgeleid dat hij een rol had gespeeld op het gebied van *illegal support*. Dat zou hebben betekend dat hij steun verleende aan Tsjecho-Slowaakse collega-spionnen, die in het Verenigd Koninkrijk werkzaam waren. Zo was ontdekt dat hij 'dode brievenbussen' had ingericht, geheime bergplaatsen om materiaal, bijvoorbeeld geld, over te dragen zonder direct contact. Het kan, gezien het navolgende, echter ook zijn dat hij de 'dode brievenbussen' voor eigen gebruik had ingericht.

De infiltratie van de pseudo-Van Haarlem in kringen van refuseniks, waarover hij eveneens een diep stilzwijgen bewaarde, bleef lange tijd raadselachtig. Het leek toch weinig voor de hand te liggen dat de Tsjecho-Slowaakse StB er zoveel moeite en geld voor over had om een eigen personeelslid in Groot-Brittannië inlichtingen te laten verzamelen over joodse dissidenten die de Sovjet-Unie wilden verlaten.

Pas in 2006 kwam over dit aspect van de zaak-Van Haarlem meer duidelijkheid. Toen verscheen in Praag een boek dat gebaseerd is op uitvoerige en langdurige interviews met de pseudo-Van Haarlem, die in werkelijkheid Vaclav Jelinec bleek te heten.¹⁸

Jelinec vertelt dat hij, als *illegal* in Groot-Brittannië verblijvend, aanvankelijk de opdracht had zich te richten op de Britse koninklijke familie – waarom en waartoe legt hij niet uit. Vervolgens moest hij aandacht besteden aan het Pittman's College, dat volgens de StB een opleidingscentrum zou zijn voor Britse spionnen. Jelinec liet zich daar inschrijven en volgde een typecursus; aan de StB gaf hij de namen door van de leraren en van de medecursisten.

Het overgrote deel van zijn verblijf in Groot-Brittannië besteedde hij echter aan zijn activiteiten in joodse kringen. De StB had hem daarvoor aangewezen op verzoek van de KGB, die in het Verenigd Koninkrijk kampte met een ernstig capaciteitsprobleem. Waar het de KGB om ging, aldus nog steeds Jelinec, was een vorm van controle op een afspraak, gemaakt na het sluiten van de Helsinki-akkoorden, dat de westerse bewapening afgeremd zou worden in ruil voor toestemming om joden uit de Sovjet-Unie te laten vertrekken. Als Nederlands staatsburger Van Haarlem kreeg hij in het kader van zijn activiteiten ten gunste van de refuseniks toegang tot Britse ministers en parlementsleden en maakte hij kennis met onder meer de Israëliëse

politici Peres en Rabin. Voor dit werk ten behoeve van de KGB ontving Jelinec in 1986 een onderscheiding van KGB-chef Chebrikov.

Behalve over de refusenikproblematiek rapporteerde Jelinec over het Europese ruimtevaartproject Ariane. Hij zegt daarover alleen open materiaal naar Praag – en uiteindelijk naar Moskou? – te hebben gezonden.

Toen hij aan het begin van de jaren tachtig de wens te kennen gaf naar Praag te willen terugkeren, wilden zijn superieuren daar niet van horen. Dat laatste hield verband met de overtuiging van de KGB dat het Westen een verrassingsoorlog aan het voorbereiden was. De KGB startte daarop het project-RJAN: het zoeken naar onderbouwing van deze hypothese. Behalve de KGB zelf waren ook de Oost-Duitse diensten bij dit project ingeschakeld en blijkens de mededelingen van Jelinec de Tsjecho-Slowaakse StB evenzeer.¹⁹

Toch blijft de lezer van Jelinecs verklaringen zitten met de nodige vragen, bijvoorbeeld welke inlichtingen die hij via Praag naar Moskou stuurde zo belangrijk waren dat ze een onderscheiding door niemand minder dan KGB-chef Chebrikov rechtvaardigden. Jelinec blijft daar vaag over. Ook de oorspronkelijke opdracht om zich op de Britse koninklijke familie te richten roept meer vragen op dan er worden beantwoord. De inzet in het KGB-project RJAN lijkt wel reëel: volgens beschikbare informatie geloofde de KGB echt dat het Westen een verrassingsaanval voorbereidde met nucleaire middelen.

Al met al lijkt het er toch vooral op dat de kleine StB het belangrijk vond, al was het maar uit prestigeoverwegingen, zich met een jarenlang lopende *illegal*-operatie te kunnen bewijzen tegenover de grootste partnerdienst, de KGB. Dit soort operaties gold immers bij de KGB als 'het heilige der heiligen van het inlichtingenwerk', zowel vanwege de moeilijkheidsgraad, als vanwege de absolute geheimhouding rond dit soort operaties.²⁰

Bovenstaande hypothese vindt enige steun in het verloop van een andere *illegal*-operatie van de StB, die vanaf het begin door de BVD op de voet werd gevolgd. Ook in dat geval leken de resultaten in geen verhouding te staan tot de geleverde inspanningen, financieel en anderszins. Wat de BVD aan de weet kwam door middel van de operatie Surprise wijst in elk geval in die richting.

Dubbeloperatie Surprise

In de zomer van 1964 belde een ambtenaar van de BVD aan bij een dame van Tsjecho-Slowaakse afkomst met de vraag of zij soms samenwerkte met de StB. Zij ontkende dat. De volgende dag echter meldde zij zich op het politiebureau in haar woonplaats met de mededeling dat zij diezelfde dag nog een ontmoeting zou hebben met een inlichtingenfunctionaris van de Tsjecho-Slowaakse ambassade. Op verzoek van de BVD, die via de PID snel was ingeseind, hield zij zich aan deze afspraak en lichtte zij naderhand de dienst in. De hiermee ontstane relatie tussen deze dame en de BVD duurde 26 jaar. Zij kreeg de operatiennaam Surprise. De operatie waarin zij de hoofdrol speelde, ontwikkelde zich tot een dubbeloperatie tegen de Tsjecho-Slowaakse inlich-

tingendienst. De communicatie tussen Surprise, zoals we haar in het vervolg zullen noemen, en het hoofdkwartier in Praag werd sinds 1963 onderhouden door middel van gecodeerde berichtgeving via radio en post. Tot aan het begin van de jaren tachtig leek de operatie een emigratieoperatie zoals er wel meer waren. Door een onverwachte wending kreeg de BVD te maken met een langlopende *illegal support*-operatie, die pas in 1990, na de Wende, eindigde.

Surprise was in 1963 naar Nederland gekomen als de echtgenote van een Nederlander. Zij liet in Tsjecho-Slowakije een zoontje achter uit een eerder huwelijk met een Tsjech. Bij haar eerste bezoek aan dat zoontje na haar vestiging in Nederland, werd zij aangesproken door de StB en onder druk gezet: als zij haar kind regelmatig wilde zien, was medewerking met 'de organen' wel zo verstandig. Zij gaf aan deze chantage toe en liet zich recruteren. In Nederland kreeg zij als contactpersoon de handelsattaché van de Tsjecho-Slowaakse ambassade in Den Haag.

Op advies van de BVD-ambtenaar met wie zij inmiddels in contact was gekomen, weigerde Surprise verdere medewerking met de StB zolang haar zoon geen toestemming kreeg naar Nederland te komen. Deze houding bleek vruchten af te werpen: haar zoon kreeg een uitreisvergunning. Deze gang van zaken had twee gevolgen. Surprise moest nu enerzijds met de StB blijven samenwerken. Anderzijds bewoog het succesvol advies van de BVD-ambtenaar haar ertoe om vanaf dat moment onvoorwaardelijk met de dienst samen te werken. Surprise was daarmee de spil geworden in een dubbeloperatie. Haar loyaliteit – daar twijfelde de dienst niet aan – lag bij de Nederlandse veiligheidsdienst.

De vragen die de StB aan Surprise stelde, hadden betrekking op militaire zaken, zoals de exacte ligging van en de toegangswegen tot militaire vliegvelden, en op de aanwezigheid van buitenlandse – lees: Amerikaanse – troepen in Nederland. Daarnaast werd van haar verwacht dat zij informatie verzamelde over andere Tsjecho-Slowaken die in Nederland woonden. In de loop van de jaren zeventig kwamen daar andere, politieke onderwerpen bij, zoals de omvang van de pro-Chinese groeperingen in Nederland en de relatie tussen de CPN en de PVDA. Deze vragen beantwoordde Surprise na overleg met haar contactman bij de BVD, die op zijn beurt in sommige gevallen te rade ging bij zijn collega's van de militaire inlichtingendiensten. Daarbij was het niet de bedoeling van de BVD om via Surprise de StB van onjuiste informatie te voorzien, maar wel moest voorkomen worden dat echt gevoelige informatie in Praag terecht zou komen.

In de relatie met Surprise besteedde de StB veel tijd en aandacht aan de training in het onderhouden van veilige – dat wil zeggen voor de BVD niet waarneembare – contacten. Zij werd opgeleid in het hanteren van coderings- en decoderingstechnieken en in het gebruikmaken van geheimschrift. Zoals we eerder zagen was de StB vooral in het laatste ver gevorderd. Surprise leerde 'dode brievenbussen' inrichten, vullen en legen, zij kreeg onderricht in kaartlezen en zij leerde onderkennen wanneer zij gevolgd werd. Drie maal kreeg zij in de periode tot het begin van de jaren tachtig in Praag een voortgezette opleiding van enkele weken. Achteraf gezien was dit alles wellicht bedoeld als voorbereiding op de nieuwe taak die men voor haar had bedacht.

In 1982 maakte zij in Praag kennis met iemand die werd aangeduid als de commandant van het 'illegale gedeelte van de StB'. Over de reden voor deze kennismaking werd toen nog niet gesproken, dat gebeurde pas twee jaar later, in de loop van 1984. Toen werd haar aangezegd dat zij, een al zo lang bestaande en betrouwbare relatie van de StB, zou gaan fungeren als steun voor 'een persoon in de Verenigde Staten'. Medio 1987 reisde zij in die voor haar nieuwe kwaliteit van *illegal support agent* inderdaad naar de Verenigde Staten. Zij had de opdracht meegekregen daar contact te maken met een *illegal* van de StB van wie de centrale in Praag wel het adres had, maar met wie men het radiocontact was kwijtgeraakt. In 1989 maakte zij nogmaals een dergelijke reis.

Uit de verslagen die Surprise aan de BVD uitbracht over haar gesprekken met de Tsjecho-Slowaakse *illegal* kwam een beeld naar voren dat deed denken aan wat er over de pseudo-Van Haarlem bekend was geworden. Ook in dit geval leek het er op dat de meeste inspanning was gaan zitten in het opbouwen van de 'legende' voor de *illegal*, maar dat de centrale in Praag geen duidelijk idee had welke opdrachten hij in Amerika zou moeten uitvoeren. De man klaagde over gebrek aan geld, gebrek aan belangstelling, gebrek aan een duidelijke opdracht. Hij voelde zich duidelijk ongelukkig.

Inmiddels was in november 1989 de Berlijnse Muur letterlijk en figuurlijk ineengestort, wat niet verhinderde dat Surprise nog in januari 1990 uit Praag een codebericht ontving met de boodschap dat 'ons werk doorgaat' en dat men in Praag nog steeds op haar medewerking rekende. Na overleg met haar contactman bij de BVD seinde Surprise terug dat dit haar verheugde, maar dat zij graag persoonlijk over de nieuwe situatie wilde praten. Zij stelde Wenen voor als ontmoetingsplaats.

Kennelijk vond de StB, ook nog in 1990, de relatie met Surprise van zodanig belang dat men haar verzoek honoreerde. Onopvallend begeleid door de BVD reisde zij naar Wenen, waar zij in oktober inderdaad een ontmoeting had met haar Tsjecho-Slowaakse contactman. Deze klaagde over de nieuwe situatie in Tsjecho-Slowakije. Er was veel veranderd, ook bij de inlichtingendienst. Binnen zijn afdeling hadden zuiveringen plaatsgehad. Surprise kreeg te horen dat zij nu niet meer voor de militaire afdeling van de dienst werkte, maar voor een nieuwe eenheid, die zich zou toeleggen op wetenschappelijk, economisch en technisch terrein. De inlichtingendienst stond nu onder toezicht van een commissie die door president Havel was ingesteld en die vooral moest letten op de naleving van de grondwet.

Interessant is dat Surprise, ondanks het bovenstaande, in het diepste vertrouwen te horen kreeg dat de door Havel ingestelde commissie de activiteiten van Surprise ter ondersteuning van de *illegal* in de Verenigde Staten niet had ontdekt en dat de dienst dat ook zo wilde houden. Haar dossier was vernietigd. De operatie zou voortgezet worden in het diepste geheim, ook tegenover de eigen autoriteiten. Aan Surprise de taak om de Amerikaanse *illegal* te vertellen dat hij niet langer militaire informatie moest verzamelen, maar vanaf nu inlichtingen moest inwinnen op het gebied van economie, wetenschap en techniek. Kenmerkend voor de nonchalante manier waarop de inlichtingendienst met zijn medewerkers omsprong, was ook nu weer het totale gebrek aan nadere toelichting en duidelijke instructie. Zo grondig als men de

voorbereidingen had aangepakt, vooral op het gebied van de beveiliging, zo weinig betrokken bleek de Praagse centrale als het ging om het formuleren van de *requirements*, de inlichtingenvragen waarop men een antwoord wilde hebben.

Niettemin maakte Surprise nog een reis naar de Verenigde Staten. Dat zij dat eigenlijk alleen op verzoek van haar contactman bij de BVD deed, zal inmiddels wel duidelijk zijn geworden. Iedere stap die zij zette, was vooraf met de dienst doorgenomen. De BVD was uiteraard vooral geïnteresseerd in de vraag, hoe het nu in Tsjecho-Slowakije verder zou gaan met de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, en of het die diensten zou lukken zich tegen de uitdrukkelijke wensen van de regering te blijven verzetten. Het antwoord op die vraag kwam in december 1990.

Na alweer een reis naar de Verenigde Staten te hebben gemaakt bracht Surprise in Wenen daarvan verslag uit aan haar Tsjecho-Slowaakse 'runner'. Deze ontmoeting was tevens de laatste. Hij vertelde haar dat in oktober 1990 de StB was opgeheven en dat alle operaties in het buitenland waren beëindigd. Dat betekende dus, zij het van zijn kant met spijt, het afscheid van Surprise. Het betekende ook haar afscheid van de relatie met de BVD, die ruim een kwarteeuw had geduurd. Ter afronding werd de in de Verenigde Staten verblijvende *illegal* op aangeven van de BVD door de Amerikaanse autoriteiten, in casu de FBI, aangesproken. Hij bekende in contact te hebben gestaan met de StB, maar strafbare feiten konden hem niet ten laste worden gelegd. Nog in 1990 keerde hij naar zijn vaderland terug.²¹

Polen

In de loop der jaren was het de BVD duidelijk geworden dat de zogeheten satellietlanden, de Oost-Europese landen die door de Sovjet-Unie waren bezet, een blijvende belangstelling aan de dag legden voor hun 'emigratie', dat wil zeggen voor de landgenoten die naar het Westen waren geëmigreerd of gevlucht. In navolging van de Sovjet-Unie die door middel van haar inlichtingendienst haar 'emigratie' in de gaten hield, bleken de satellietlanden op dezelfde manier te opereren. Dat betekende zoals we zagen dat ook in Nederland de Tsjecho-Slowaakse inlichtingendienst StB daartoe opdracht had, maar het gold evenzeer voor de Poolse inlichtingendienst SB. De BVD vermoedde dat achter de aandacht voor de emigratie nog een andere bedoeling schuilging, namelijk het werven van agenten die tegen Nederland of de NAVO konden worden ingezet. Dat was voor de dienst de voornaamste reden om de activiteiten van de Poolse ambassade in de gaten te houden. Hoe de BVD inzicht kreeg in de manier waarop de Poolse ambassade, in casu de Poolse consul in Den Haag, Poolse emigranten in Nederland onder druk zette om hen tot medewerking te bewegen, blijkt uit onder meer de dubbeloperatie Dixi.

Operatie Dixi

Zoals nogal wat andere dubbelagenten van de BVD, Surprise bijvoorbeeld, was ook de Poolse Nederlander met de operatienaam Dixi tientallen jaren de dienst behulpzaam.

Bij de Duitse inval in Polen in september 1939 was hij, zestien jaar oud, naar het Westen gevlucht. Hij wist uiteindelijk via Gibraltar naar Groot-Brittannië te komen, waar hij deel ging uitmaken van de Poolse pantserdivisie van generaal Macek. Hij nam deel aan de landingen in Normandië en aan de bevrijding van Nederland, meer in het bijzonder van Noord-Brabant. Daar ontmoette hij een Brabantse, met wie hij in 1946 huwde en een bestaan in Nederland opbouwde.

Dixi werd aan het eind van de jaren vijftig door de BVD gerekruteerd. Hij ging ermee akkoord de BVD informatie te verschaffen over zijn contacten met de Poolse ambassade en over de activiteiten van die ambassade onder de Poolse emigratie in Noord-Brabant en in de omgeving van Breda in het bijzonder. Het was namelijk in Breda dat de Poolse consul op gezette tijden zitting had om behulpzaam te zijn bij het aanvragen van de nodige papieren om familieleden in Polen te bezoeken. Dixi verbond aan zijn medewerking met de dienst wel een paar voorwaarden. Hij wilde niet dat de plaatselijke politie van alle details van de samenwerking op de hoogte zou worden gehouden en hij weigerde bij voorbaat opdrachten uit te voeren die hem in de kring van de Poolse emigratie zouden doen opvallen.

Jarenlang onderhield Dixi op verzoek van de BVD contacten met de Poolse ambassade. Daardoor kreeg de dienst een goed beeld van de pogingen van die kant om in de Poolse gemeenschap in Nederland informanten te werven. Dat stelde de dienst in staat routinematig bij deze beoogde medewerkers van de Poolse inlichtingendienst aan te bellen, wat soms een extra informatiebron opleverde, maar in elk geval afbreuk deed aan het streven van de Poolse dienst. Begin 1991 sloot de BVD de operatie Dixi af. In het afsluitrapport werd nog eens kort samengevat wat hij in de afgelopen meer dan dertig jaar voor de dienst had betekend. Behalve om zijn persoonlijke betrouwbaarheid werd hij geprezen om het feit dat hij gedurende lange tijd betrouwbare informatie had geleverd over de inlichtingenactiviteiten – en pogingen daartoe – van de Poolse ambassade.²²

De formele beëindiging van de relatie van de BVD met een agent als Dixi, met een lelijk woord de ‘afbouw’, was niet een kwestie van een eenmalige ferme handdruk en de overhandiging van een envelop met inhoud. Afhankelijk van de duur van de relatie en de mate van persoonlijke inzet bleven ‘runner’ en agent nog contact met elkaar houden, zij het in afnemende frequentie. In die zin verschilde het proces van ‘afbouw’ van agenten in de sector van het contra-inlichtingenwerk niet van de manier waarop dat plaatsvond in de sector die zich bezig hield met politiek extremisme.²³ Zowel in de ene als in de andere sector betekende afbouw niet een absoluut en definitief afscheid. Altijd werd een mogelijkheid opengehouden om, ook na jaren, contact met de dienst op te nemen, hetzij om een probleem te bespreken, hetzij om iets interessants te melden.

Overigens beschikte de BVD niet over zoiets als een ‘draaiboek afbouw’. Veel werd overgelaten aan het persoonlijk inzicht van de betreffende contactambtenaar (‘runner’) die – dat dan weer wel – over de te volgen procedure overleg pleegde met zijn chef. In het geval van Dixi kwam op die manier ‘van onderop’ het voorstel om de dank van de dienst te laten uitspreken door het hoofd van de dienst persoonlijk –

hetgeen ook daadwerkelijk plaatsvond. Vooral het feit dat hij al die jaren de dienst betrouwbare informatie had weten te verschaffen speelde daarbij een rol, evenals het feit dat hij de dienst behulpzaam was geweest bij onderzoeken naar mogelijke Poolse *illegals*, zoals in de zoektocht naar de *sleeper agent* van de Poolse militaire inlichtingendienst z II.

Een sleeper in Breda?

In augustus 1981 kreeg de BVD van een bevriende dienst een tip dat zich in Nederland mogelijk een niet nader geïdentificeerde agent zou bevinden van de Poolse militaire inlichtingendienst Zarzad II (z II), de tweede afdeling van de generale staf. De oorspronkelijke informatie was afkomstig van een Poolse officier die naar het Westen was overgelopen. Het zou gaan om een agent die al jaren voor z II werkte en nog steeds actief was. Zijn opdracht zou zijn in het Beneluxgebied geschikte dropzones te zoeken, waarvan luchtlandingstroepen en parachutisteneenheden in oorlogstijd gebruik zouden kunnen maken. Pas in oorlogstijd zou deze *sleeper* echt in actie komen.

Over deze agent persoonlijk was bovendien bekend geworden dat hij vlak na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland was gestuurd. Met geld van z II had hij een café gekocht. Ongeveer in dezelfde tijd was hij in Nederland getrouwd, mogelijk met een Nederlandse. Deze vrouw zou niet alleen van de achtergrond van haar man op de hoogte zijn, maar ook zelf bij diens werk betrokken zijn. Haar taak zou zijn de gecodeerde radioberichten te beluisteren die de centrale van z II met enige regelmaat uitzond om het echtpaar bij de zaak betrokken te houden. Voor gebruik in oorlogstijd beschikte het agentenpaar over een andere radio, die geschikt was voor tweezijdig verkeer: daarmee konden inlichtingen en aanwijzingen rechtstreeks naar z II gestuurd worden. Het zou moeten gaan om een nog niet gedeactiveerde *sleeper*. Dat kon worden afgeleid uit het door de overloper genoemde feit dat de man nog tamelijk recent in Griekenland een zogenoemde 'derdelandontmoeting' had gehad met een of meer officieren van de z II-centrale.

Een door de BVD ingesteld onderzoek naar Nederlanders met een al dan niet voormalige Poolse nationaliteit concentreerde zich al snel op de regio Noord-Brabant, meer in het bijzonder op de omgeving van Breda. Daar woonden immers tientallen Polen die, net als de al genoemde Dixi, na de Tweede Wereldoorlog in die streek waren achtergebleven, meestal na een huwelijk met een Nederlandse. Ook Dixi werd bij dit onderzoek ingeschakeld, gezien zijn grote kennis van de Poolse gemeenschap in en om Breda, evenals andere informanten van de dienst. Op die manier kwam de dienst door vergelijking van de oorspronkelijke gegevens van de z II-agent met die van een aantal Poolse ex-militairen tot een steeds kleiner aantal personen die in het profiel pasten, tot er één overbleef.

Naar deze persoon deed de BVD nader en uitgebreid onderzoek. Zijn reizen naar Polen, maar ook naar Griekenland werden zo goed mogelijk geverifieerd. Informanten in zijn omgeving werden gericht over hem ondervraagd. Omdat dit alles na verloop van tijd niet leidde tot een concrete aanwijzing dat men de goede voorhad,

werd na aarzeling besloten de man rechtstreeks te benaderen en hem met de vermoedens van de dienst te confronteren. Er volgden enkele gesprekken, die voor de betrokken caféhouder niet altijd even aangenaam moeten zijn geweest, maar die uiteindelijk tot de conclusie leidden dat hij niet de *sleeper* van Z II was naar wie men zo naarstig zocht.²⁴ Daarmee was voor de BVD deze zaak beëindigd, zij het op een onbevredigende manier.

In het licht van wat naderhand bekend is geworden over de rol van het Poolse leger in een eventuele derde wereldoorlog, krijgt de vergeefse zoektocht naar de Poolse *sleeper* een extra accent. Volgens de plannen van de militaire leiding van het Warschaupact zouden in dat geval de Polen de eerste stoot naar het Westen, met name naar het Beneluxgebied, maken, na bombardementen met tactische nucleaire wapens op de grote Nederlandse steden.²⁵ Dat daarbij mede gebruik zou worden gemaakt van luchtlandingstroepen, lijkt in dit scenario wel te passen. Daarin passen naar het lijkt ook de met regelmaat bij de dienst binnengekomen meldingen van PID's dat Poolse vrachtwagenchauffeurs zich – ver afgedwaald van hun route – soms urenlang ophielden in de nabijheid van vliegvelden, bruggen en viaducten. De meldingen waren te vaag om er iets mee te kunnen doen, maar passen achteraf gezien wel in bovengenoemd scenario.

Roemenië

Hierboven zagen we al, hoe de inlichtingendiensten van Tsjecho-Slowakije en Polen er veel werk van maakten toezicht te houden op hun 'emigratie' in Nederland. Dat gold waarschijnlijk in nog grotere mate voor de Securitate, de Roemeense inlichtingen- en veiligheidsdienst. Opvallend is daarbij dat de Securitate zich in de eerste plaats inspande om de reputatie van 'Conducator' Ceaucescu en van Roemenië – in die volgorde – te bewaken. Om op de hoogte te komen en te blijven van de activiteiten van de Securitate op Nederlands grondgebied benaderde de BVD routinematig, soms gericht, personen met een Roemeense achtergrond die in Nederland woonden. Aanleiding daartoe werd veelal gevonden in de observatiegegevens die de dienst ook over de Roemeense ambassade verzamelde. Een telefonisch contact, een bezoek aan de ambassade, kon voldoende zijn om een BVD-ambtenaar op bezoek te krijgen. Dat was ook het geval met een Roemeen die in Nederland woonde en met een Nederlandse vrouw was getrouwd.

Een geval van rancune

Deze Roemeen, die de operatiennaam Rancune kreeg, werd in 1981 door de BVD benaderd. Hij was toen net terug uit Roemenië waar hij enkele weken eerder onder druk was gerekruteerd door de Securitate. In zijn gesprek met de ambtenaar van de BVD stelde hij dat hij aan de dienst zijn medewerking wilde verlenen om op die manier wraak te nemen op deze Roemeense dienst. Hij vertelde ter verklaring van zijn rancune

hoe de Roemeense dienst hem tot medewerking had gedwongen, een verhaal dat enig zicht geeft op de toenmalige *modus operandi* van die dienst.

Begin 1981 was hij voor zaken naar Boekarest gereisd en daar door de politie gesnapt bij het zwart wisselen van westerse valuta. Hij werd in een politiecel gezet, waar hij na ongeveer zes maanden bezoek kreeg van de Securitate. Hij werd voor de keus gesteld: tot vier jaar celstraf veroordeeld worden of met onmiddellijke ingang op vrije voeten worden gesteld. Dat laatste was uiteraard alleen mogelijk – dat moest hij goed begrijpen – wanneer hij tot medewerking bereid zou zijn. Hij zwichtte voor deze chantage. Daarmee begon zijn loopbaan als agent van de afdeling buitenland van de Securitate. Zijn Roemeense ‘runner’ vertelde hem ter geruststelling, dat de zes maanden die hij in de cel had doorgebracht hem bij terugkeer in Nederland van pas zouden komen. Niemand in de Roemeense emigratie zou iemand die in Boekarest zo lang in de cel had gezeten, aanzien voor een informant van de Roemeense overheid. Eigenlijk was de periode in de cel voor zijn eigen veiligheid geweest.

De inlichtingen die de Roemeense dienst van Rancune verlangde, hadden vooral betrekking op Roemeense vluchtelingen die in Nederland woonachtig waren. Daarnaast bleek men wel enige belangstelling te hebben voor Amerikaanse bedrijven in Nederland, en dan vooral voor de sollicitatieprocedures die bij die bedrijven golden. Bij elk bezoek aan Boekarest, en dat waren er ongeveer twintig per jaar, moest Rancune verslag uitbrengen en werden hem nieuwe opdrachten gegeven. Daaruit kwam duidelijk naar voren dat, wat Nederland betreft, de voornaamste aandacht van de Roemeense overheid uitging naar de houding van de Roemenen in ons land tegenover het regiem-Ceausescu. Zo moest Rancune in 1985 hun reacties peilen op een kritisch artikel over Roemenië dat in een van de Nederlandse dagbladen had gestaan.

Men zou Rancune een typische dubbelagent kunnen noemen, die de dienst inlichtingen verschaftte over de bedoelingen van de Roemeense dienst ten aanzien van Nederland. Aan de andere kant wist hij een enkele keer – hoewel dat niet de vooropgezette bedoeling van de BVD was – ook inlichtingen over de situatie in Roemenië te verschaffen. Eind 1986 bijvoorbeeld maakte hij bij terugkeer uit Roemenië melding van een dreigende binnenlandse situatie aldaar. Hij meende te onderkennen dat de man in de straat opstandig begon te worden tegen het regiem. Zelfs vonden hier en daar stakingen plaats. Enkele weken na de omwenteling in Boekarest en de executie van het echtpaar Ceausescu, eind december 1989, kwam Rancune terug van een reis naar Roemenië. Hij leverde een levendig verslag van de gang van zaken tijdens de omwenteling, maar vertelde tevens dat – althans toen hij in Boekarest was – de meeste medewerkers van de Securitate nog gewoon op hun plaats zaten.²⁶ Deze observatie is in overeenstemming met wat er achteraf over het einde van regiem-Ceausescu bekend is geworden, met name dat Ceausescu's opvolger Ion Iliescu het machtsapparaat, waaronder de Securitate, in stand hield om zijn eigen positie veilig te stellen.²⁷

Behalve met Rancune onderhield de BVD in de loop van de jaren contact met een aantal soortgelijke gevallen in de Roemeense sfeer. Wat de opbrengst daarvan betreft, voor het zogenoemde inlichtingenproduct waarvan hierboven een korte samenvatting

is gegeven, kan de operatie Rancune representatief genoemd worden. Het ging, zo bleek ook uit de andere operaties, de Roemeense dienst in de eerste plaats om informatie over Roemenen in Nederland en hun houding tegenover het regiem-Ceausescu. Dat leek aanvankelijk ook het geval met een van die andere operaties, tot zich daarin een ongewone ontwikkeling voordeed.

De ene majoor is de andere niet

In 1970 huwde een Nederlandse zakenman met een Roemeense. Hij probeerde haar zonder toestemming van de Roemeense overheid mee naar Nederland te nemen, maar werd daarbij gesnapt. De zaak werd uiteindelijk met een afkoopsom geregeld, maar desondanks was inmiddels de Securitate bij de affaire betrokken geraakt in de persoon van een majoor Mihai. Evenals in het geval van de operatie Rancune was de Securitate geïnteresseerd in de in Nederland woonachtige Roemenen en hun houding tegenover het regiem-Ceausescu. Eenmaal terug in Nederland onderhield het echtpaar ter wille van een goede relatie met de Roemeense autoriteiten contact met de Roemeense ambassade, wat ertoe leidde dat de BVD het echtpaar een bezoek bracht en de zakenman, die wel vaker naar Roemenië reisde, recruteerde. De dienst kreeg niet de indruk dat de man door de Securitate actief als agent werd ingezet. Wel had hij, wanneer hij in Boekarest kwam, af en toe contact met genoemde Mihai. De gesprekken met Brick, zoals zijn operatiennaam bij de BVD luidde, leverden weinig informatie op. Brick werd op een laag pitje gezet tot, na jaren, zijn dossier weer uit de kast werd gehaald.

De aanleiding daartoe was het bezoek dat een van de Franse diensten eind 1983 aan de BVD bracht. Deze dienst had uit goede bron vernomen dat een zekere majoor Mihai bereid zou zijn om naar het Westen over te lopen. De majoor had twintig jaar op de Franse desk van de Securitate gewerkt en kon dus veel vertellen over operaties van de Roemeense dienst in Frankrijk. Aan de BVD werd gevraagd of men een bron in de Roemeense sfeer had die kon helpen. Hij of zij zou in Roemenië op onderzoek moeten gaan en indien mogelijk Mihai uitnodigen om naar het Westen te komen. Aan de majoor kon een aanzienlijke financiële beloning in het vooruitzicht worden gesteld. Het liefst zag men dat Mihai op legale manier Roemenië zou verlaten, maar als het echt noodzakelijk was, was men bereid hem door een onderzeeboot te laten afhalen van het strand van de Zwarte Zee. Kortom, de Fransen waren zeker van hun zaak en hadden er veel voor over.

De BVD was bereid de Fransen te helpen. Brick werd gepolst of hij er voor zou voelen op korte termijn een reis naar Boekarest te maken. Alle onkosten zouden worden vergoed. In maart 1984 ging hij op reis. Na een dag of tien was hij terug in Nederland met een boven verwachting optimistisch verhaal.

Hij zei met Mihai contact te hebben gehad en van hem te hebben vernomen dat hij inmiddels was gepensioneerd als luitenant-kolonel. In de jaren voorafgaand aan 1977 had hij inderdaad op de Franse desk van de Securitate gewerkt. In 1981 was hij op non-actief gesteld. Mihai zou bereid zijn naar het Westen te komen, maar wel op

voorwaarden. Zijn vrouw en kinderen wilde hij meenemen, hij wilde voldoende geld en een nieuw leven onder een nieuwe identiteit in het Westen, maar niet in Frankrijk. In ruil daarvoor zou hij veel informatie kunnen leveren over de penetratie van de Franse overheidsdiensten door de Securitate. Om aan te geven wat hij bedoelde, liet hij weten dat onder meer een Franse ambassadeur al jaren samenwerkte met de KGB. Namen wilde Mihai echter pas noemen als hij veilig en wel met zijn gezin in het Westen zou zijn aangekomen. In de zomer van het 1985 zou hij met zijn gezin in Zwitserland met vakantie gaan. Daar zouden dan spijkers met koppen geslagen kunnen worden.

Zo snel mogelijk nadat Brick met dit verhaal thuis was gekomen, lichtte de BVD de Franse collega's in. Ze glommen van genoegen en gingen akkoord met alle eisen die Mihai op tafel had gelegd. De afspraak werd gemaakt dat Brick niet nog eens naar Boekarest zou reizen, maar dat hij Mihai een brief zou schrijven. In zijn eigen handschrift zou hij op bedekte manier laten weten dat de gestelde eisen ingewilligd zouden worden. De Fransen zouden ervoor zorgen dat deze brief in Boekarest zou worden gepost. De zomer van 1985 zou de kroon op het werk zetten.

In de loop van 1984 staken onrust en ongeduld de kop op toen Mihai niet reageerde. Brick reisde nogmaals naar Boekarest, maar kreeg Mihai niet te pakken. Een telefoongesprek mislukte omdat Mihai ophing toen hij Bricks stem hoorde. De zaak was in een impasse beland. Om die te doorbreken werd na overleg met alle betrokkenen besloten om Brick nogmaals naar Boekarest te laten reizen. Niets werd aan het toeval overgelaten. Brick reisde in een huurauto, in gezelschap van een reisgenote die door de Franse dienst aan hem was toegevoegd, via Hongarije naar Boekarest – zogenaamd met vakantie. Bij terugkomst wist Brick te melden dat hij nu inderdaad Mihai had gesproken, die nog steeds akkoord zei te gaan met de Franse voorstellen. Zijn boodschap was nu dat hij in juli 1985 in Belgrado met de BVD – dus in eerste instantie niet met de Fransen – wilde praten.

Er volgde een herhaling van zetten. Wie zich ook in Belgrado vertoonde, niet Mihai. Telefonisch contact mislukte. Weer was er sprake van een brief die in Boekarest bij Mihai bezorgd zou worden, maar in augustus 1986 was er niets gebeurd, althans aan Franse kant bleef het stil. In de zomer van 1987 bleken de Fransen toch bereid de zaak voort te zetten. Brick toog weer naar Boekarest, maar kwam terug met de boodschap dat Mihai geen contact meer wenste. Een verklaring bleef achterwege. Wederom vervielen de Fransen in een diep stilzwijgen.

Op verzoek van de BVD nam Brick na de omwenteling van 1989, begin 1990 nog maar eens een keer telefonisch contact op met Mihai. Laatstgenoemde liet weten dat met hem alles goed was. Tot ieders verbazing vroeg hij bovendien of Brick hem in Boekarest wilde opzoeken. Dat gebeurde inderdaad, in april 1990. Toen ook kwam de ontknoping van wat toch een merkwaardig geval genoemd mag worden. Alle misverstanden en miscommunicaties bleken te berusten op een persoonsverwisseling. De Mihai met wie Brick ooit, in 1970 al, had kennisgemaakt, werkte bij de binnenlandse afdeling van de Securitate. Die kon weinig interessants meer vertellen. De Mihai die de Fransen op het oog hadden, werkte daarentegen bij de buitenlandse

afdeling. Hij was degene die ooit in Parijs dienst had gedaan en met wie de Fransen zo graag hadden willen spreken. Nu bleek hij echter overleden te zijn, waarmee de hele affaire ophield te bestaan.²⁸

De zoektocht naar deze, naar het leek veelbelovende potentiële overloper riep uiteindelijk wel de nodige vragen op. Vooral de rol van de Nederlandse zakenman liet vraagtekens bestaan. Dat had veel te maken met het feit dat de BVD, als binnenlandse veiligheidsdienst, niet over de middelen beschikte om de reizen van Brick naar Roemenië te begeleiden of te controleren. Ook de Fransen hadden daartoe kennelijk niet de mogelijkheden. Daardoor moest men noodgedwongen afgaan op wat Brick wel of niet vertelde. Bovendien, en dat maakte de hele zaak zowel raadselachtig als verdacht, had Brick al die jaren uitsluitend met 'zijn' Mihai geprobeerd in contact te komen – met wisselend succes zoals we zagen. Ook en vooral omdat in 1990 de Koude Oorlog voorbij was, heeft de BVD geen diepgaand onderzoek meer ingesteld naar de gang van zaken.

Hongarije, Bulgarije, Joegoslavië

Wat in de voorgaande bladzijden is gezegd over de activiteiten van de inlichtingendiensten van satellietlanden als Polen, Tsjecho-Slowakije en Roemenië, kan op ongeveer dezelfde manier gezegd worden over de diensten van landen als Hongarije, Bulgarije en Joegoslavië. Ook van die diensten was de voornaamste zorg een goede informatiepositie te hebben in de gemeenschap van (voormalige) landgenoten in Nederland. Ook die diensten maakten gebruik van geëmigreerde landgenoten, die in Nederland waren komen wonen, meestal met gebruikmaking van een vorm van chantage, in de meeste gevallen met achtergebleven familieleden. Op basis daarvan meende men dan in staat te zijn om oppositie tegen het eigen regiem en/of spionage uit het Westen tijdig te onderkennen. Maar de belangstelling van de inlichtingendiensten van de drie laatstgenoemde landen voor Nederland, en omgekeerd, was in de Koude Oorlog toch eigenlijk marginaal. Dat gold ook voor de inlichtingendienst van Cuba. Een opmerking daarover is niettemin op zijn plaats.

Cuba

Doordat na de machtsovername door Castro het regiem een gaandeweg explicieter communistisch karakter had gekregen en economisch afhankelijk was geworden van de Sovjet-Unie, kreeg Cuba in de ogen van de BVD in toenemende mate de positie van een satellietstaat van de Sovjet-Unie. De consequentie daarvan was dat de dienst, overigens aangemoedigd door de Amerikanen, binnen de afdeling CS²⁹ een Cubaanse desk inrichtte, naast de Poolse desk, de Roemeense, de Hongaarse enzovoort. Spectaculaire of zelfs maar interessante zaken zijn er niet of nauwelijks te melden over de activiteiten van de Cubaanse inlichtingendienst in Nederland. Ook deze dienst ging het in de eerste plaats om het in de gaten houden van landgenoten in het kapitalistische buitenland. Vermeldenswaard is wel dat de Amerikaanse diensten daar anders over

dachten en de BVD aanmoedigden om meer te doen tegen wat in het Amerikaanse jargon *the Cuban target* heette. Het zal de Amerikanen daarbij waarschijnlijk meer gegaan zijn om informatie betreffende de Cubaanse ambassade en Cuba zelf dan om eventuele spionageactiviteiten van dat land tegen Nederland. Om enerzijds af te zijn van het voortdurend aandringen op meer activiteit tegen de Cubaanse vertegenwoordiging en anderzijds om de eigen goede wil te tonen tegenover deze belangrijke partnerdienst, ging de BVD er in de jaren tachtig toe over om extra aandacht aan de Cubaanse aanwezigheid in Nederland te besteden. Gedurende drie maanden – de periode waarvoor de ministeriële toestemming voor het af luisteren van telefoons geldig was – trok de dienst alle registers open om clandestiene activiteiten van de Cubaanse vertegenwoordiging in Nederland te ontdekken. Het leverde weinig op en de tijdelijk verhoogde prioriteit voor *the Cuban target* werd in neerwaartse richting bijgesteld, waardoor althans voor de BVD Cuba in volgorde van belangrijkheid ergens tussen Hongarije en Bulgarije belandde.³⁰

De diensten van de Sovjet-Unie

Zoals in dit hoofdstuk al eerder is gezegd, hadden de diensten van de Sovjet-Unie, KGB en GROE, voor de BVD de hoogste prioriteit op het gebied van het contra-inlichtingenwerk. De dienst deed er alles aan om de *modus operandi* en de *requirements* van die diensten te achterhalen. Wat de Sovjet-Russische inlichtingenbehoefte betreft is het verbazingwekkend hoeveel energie, tijd en middelen vooral de KGB besteedde aan het verzamelen van inlichtingen over de 'eigen mensen'. Tot die categorie kan men vanuit een bepaald perspectief ook de CPN rekenen, naast de voormalige inwoners van de Sovjet-Unie die in Nederland woonden, bijvoorbeeld Sovjet-Russische vrouwen die met Nederlanders waren getrouwd.

De activiteiten van de BVD tegen KGB en GROE waren na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk tot ontwikkeling gekomen, vooral na de oprichting van de NAVO. Het opzetten van het operationele werk, het werken met informanten en agenten, was in de eerste plaats het werk geweest van Gerbrands. In de jaren vijftig regisseerde hij bijvoorbeeld de dubbeloperaties op grond waarvan in 1958 een drietal GROE-officieren werd uitgewezen.³¹

Of het nu aan dit nogal forse optreden van de Nederlandse overheid was te wijten (of te danken) of dat er andere oorzaken waren, een feit is dat in de jaren na 1958 de BVD nauwelijks nog activiteiten waarnam die wezen op Sovjet-Russische spionage. Als verklaring daarvoor zag Gerbrands maar twee mogelijkheden. Ofwel de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie hadden hun activiteiten in Nederland drastisch vermindert, zo niet stopgezet, ofwel ze waren nog steeds wel degelijk actief maar wisten dat meesterlijk voor de BVD verborgen te houden. Gerbrands was weliswaar globaal op de hoogte van het feit dat de belangstelling van de KGB in de jaren zestig in Nederland uitging naar de ontwikkelingen in en rond de CPN, maar hij was ervan overtuigd dat er meer moest zijn.

Nu, achteraf, weten we dankzij Mitrokhin dat Gerbrands de activiteiten van de KGB overschatte en dat die dienst in de eerste helft van de jaren zestig in Nederland maar over twee bronnen beschikte: Cooper en Kheym.³² Cooper was de agentennaam van Henri Pieck, de tweelingbroer van de bekende tekenaar Anton Pieck. Henri Pieck had voor de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld door voor de Sovjet-Russische inlichtingendienst een medewerker van het Britse Foreign Office te rekruteren.³³ Na de Tweede Wereldoorlog bleef de BVD wel een oog op Pieck houden, maar echte spionage kon hem niet worden verweten. Niettemin bleek de KGB hem ook nog in de jaren vijftig te beschouwen als een van hun agenten. Kheym was de codenaam waaronder F. Baruch in de cartotheek van het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB was opgenomen. Zijn activiteiten in dienst van de juiste, door Moskou voorgeschreven partijlijn zijn al uitvoerig aan de orde geweest.

Entre Deux Mers

Voor Gerbrands, die een groot ontzag had voor de 'lange arm' van de KGB, leed het geen twijfel dat KGB en GROE in Nederland actief moesten zijn en dat hem dus wel veel moest ontgaan. Om enigszins in die lacune te voorzien bedacht hij het project *Entre Deux Mers*. Dat bestond erin dat in neutrale landen als Zwitserland en Oostenrijk, met relatief veel internationale organisaties, Nederlandse diplomaten op verzoek van de dienst contacten met Oost-Europese, met name Sovjet-Russische collega's niet uit de weg zouden gaan. Integendeel, het was de bedoeling dat zij zich zouden openstellen voor toenaderingspogingen van die kant, in de hoop dat uiteindelijk een poging tot rekrutering zou volgen. Dat zou dan, als alles goed ging, de weg openen naar de zozeer door Gerbrands nagestreefde dubbeloperaties en dat zou de dienst zicht geven op de bedoelingen van de Sovjet-Unie. Die bedoelingen zouden in Gerbrands' redenering weldra blijken uit de vragen die aan de Nederlandse diplomaten gesteld zouden worden. Ze zouden naar zijn mening vooral betrekking hebben op de Nederlandse buitenlandse politiek, die van het Westen in het algemeen en van de NAVO in het bijzonder. Het project *Entre Deux Mers* heeft overigens niet veel opgeleverd en zeker niet de nagestreefde dubbeloperaties tegen de KGB.³⁴

De autonome opstelling van de CPN – het niet willen kiezen tussen Moskou en Peking – maakte zoals we in voorgaande hoofdstukken zagen, die partij tot voorwerp van grote belangstelling van de twee concurrerende ideologische centra van het communisme, Moskou en Peking. Het volgen van de ontwikkelingen in en rond de CPN was echter niet het terrein van Gerbrands, maar van zijn collega Neervoort. We hebben gezien hoe de afdeling B van Neervoort op het Moskou-Pekingconflict inspeelde door zowel in het pro-Chinese kamp als in het pro-sovjetskamp actief te zijn. Dat leverde wel enig inzicht op in het belang dat de CPSU hechtte aan het weer binnenboord halen van de CPN. Wat de dienst wel vermoedde maar niet boven water kreeg, was het feit dat Baruch door de CPSU werd gefinancierd en uitbetaald kreeg door tussenkomst van de KGB-*rezidentoera* in Nederland.

Er was meer waar de BVD niet achter kwam. In de loop van de tijd omringde Baruch zich met jonge medestanders, deels studenten, die zijn visie op de juiste koers voor de CPN leken te delen. Dat gegeven op zichzelf nam de dienst wel waar, maar pas bestudering van het Mitrokhin-archief bracht achteraf aan het licht dat sommigen van deze sympathisanten in de cartotheek van de KGB als gerekruteerde agenten te boek stonden, evenals Baruch zelf. Dit vraagt om een nadere beschouwing over de betekenis en de waarde van dit 'archief'.

Het Mitrokhinarchief

Het is aan weinig twijfel onderhevig dat het Mitrokhin-archief, waarover in hoofdstuk v al is gesproken, bestaat uit authentiek materiaal. Wel moeten hier en daar vraagtekens geplaatst worden bij de betrouwbaarheid van dit materiaal. De basis ervan werd immers gevormd door de rapporten van de medewerkers van het Eerste Hoofddirectoraat. En deze medewerkers hadden er alle belang bij hun eigen prestaties zo gunstig mogelijk voor te stellen. Dat er, gegeven dat belang, in sommige gevallen creatief werd omgesprongen met de waarheid, is aannemelijk.³⁵ Toevallige gesprekscontacten konden al snel als 'agent' worden aangemerkt. Daarmee rekening houdend is het mogelijk een indeling te maken van de gegevens die Mitrokhin heeft geleverd. In dit hoofdstuk gaat het daarbij uiteraard alleen over de gegevens die op Nederland betrekking hebben. Bovendien gaat het alleen om de periode tot 1984, het jaar waarin Mitrokhin als beheerder van het operationeel archief werd gepensioneerd.

In de eerste plaats bevat het Nederlandse deel van het 'archief' de namen van personen die voor de BVD als dubbelagenten werkzaam waren. Op het eerste gezicht lijken deze het gemakkelijkst te beoordelen, omdat voor deze categorie de agentencartotheek van de BVD als het ware het spiegelbeeld vormt van die van de KGB. Wanneer zo'n naam voorkomt in de aantekeningen van Mitrokhin, lijkt dat een bevestiging van de loyaliteit van de desbetreffende man of vrouw aan de BVD. Immers, zou men kunnen redeneren, wanneer de KGB getwijfeld zou hebben aan de bruikbaarheid en loyaliteit van deze persoon, zou men hem of haar eenvoudigweg uit het bestand hebben verwijderd. Zo eenvoudig is het echter niet. Het kan namelijk ook zijn dat de KGB, de dubbelrol onderkennend, de operatie liet doorlopen. Op die manier zou men bijvoorbeeld de BVD een rad voor de ogen kunnen draaien en een verkeerde voorstelling kunnen geven van de eigen inlichtingenbehoeften – de befaamde 'desinformazia' waarin de KGB een reputatie had op te houden en waar Gerbrands destijds zo beducht voor was. Dat kon dan ook nog op twee manieren, met en zonder medeweten van de desbetreffende dubbelagent. In het eerste geval zou men eigenlijk van een tripeloperatie moeten spreken, met de loyaliteit aan de kant van de KGB. Kortom, zonder nader onderzoek zegt het enkele feit dat iemand, blijkens de aantekeningen van Mitrokhin, is opgenomen in de agentencartotheek van de KGB wel iets, maar lang niet alles.

Vervolgens bevat het Mitrokhin-archief de namen van personen die door de BVD verdacht werden van samenwerking met de KGB, maar tegen wie nooit een strafver-

volging is ingesteld, in het algemeen bij gebrek aan harde gegevens, in casu wettig en overtuigend bewijs. Dat in het Mitrokhin-archief inderdaad enkele namen voorkomen van Nederlanders die jarenlang door de dienst letterlijk en figuurlijk werden gevolgd, kan achteraf als een indicatie worden gezien dat de dienst op het goede spoor zat met die verdenkingen. Deze zogenaamde verdachte gevallen kwamen niet alleen voor in de sfeer van militaire en economische spionage, maar ook in de politieke sfeer en dan met name, wederom, in en rond de CPN. Maar ook voor deze categorie geldt dat een loutere vermelding in de KGB-cartotheek wel een indicatie is, maar geen spijkerhard bewijs.

Het is voorgekomen dat de BVD op de hoogte was van het feit dat een Nederlander contacten onderhield met een sovjet-diplomaat die als KGB-functionaris was onderkend. Doordat de dienst deze contacten van tamelijk dichtbij kon volgen, was men er van overtuigd dat het in dit geval niet om spionage ging. Dat deze Nederlander niettemin als gerekruteerd agent in de cartotheek van de KGB was opgenomen, leidde bij de BVD dan ook tot enige verwondering. Ook in soortgelijke gevallen – het wordt eentonig – kon alleen nader eigen onderzoek van de BVD de betekenis van deze vermelding aan het licht brengen.

Ten slotte bevat het Nederlandse deel van het Mitrokhin-archief enkele namen van personen die weliswaar onder de aandacht van de BVD waren gekomen, bijvoorbeeld in de kring van Baruch, maar die niet als verdacht geval waren aangemerkt. Opzienbarende onthullingen over KGB-penetratie in bijvoorbeeld de politiek of de departementen van Defensie of Buitenlandse Zaken waren er niet bij. Wel leidde nader onderzoek en een goed gesprek in een enkel geval tot een bekentenis, maar vaker tot ontkenning of hoogstens tot een gedeeltelijk toegeven in die zin, dat men wel gesprekken had gevoerd met 'iemand van de sovjet-ambassade', maar dat die gesprekken een algemeen politiek karakter hadden gehad. Evenals in voorgaande gevallen was ook in deze gevallen niet altijd duidelijk of men te maken had met een echte KGB-agent of dat de KGB-functionaris in kwestie in het belang van zijn carrière iemand met wie hij een of meer gesprekken had gevoerd, in zijn rapportage aan Moskou had opgevoerd als gerekruteerd agent. Strafrechtelijke consequenties waren er dan ook niet, temeer daar het ging om zaken van jaren her.

Bovenstaande wat abstracte verhandeling vraagt om enige concretisering en illustratie. Daarom volgen hier enkele casehistory's, waarbij elk van de genoemde categorieën aan bod komt.

Brat

In de categorie dubbeloperaties was de student die in de KGB-cartotheek als 'Brat' te boek stond daarvan een klassiek voorbeeld. De operatie startte in 1974, toen Brat – op dat moment nog student – contact opnam met de BVD. Hij was toen al enige tijd in contact met een medewerker van de Sovjet-Russische handelsmissie, G.M. Burmistrov, die zijn hobby voor de luchtvaart leek te delen. Wat hem verontrustte, was echter dat Burmistrov steeds nadrukkelijker vroeg om technische informatie waar ook

Brat niet dan met veel moeite aan kon komen. Brat wist toen nog niet dat Burmistrov praktisch fulltime voor de KGB werkte en wel voor wat de 'x-line' heette, het onderdeel van de KGB dat zich toelegde op het binnenhalen van wetenschappelijke, vooral technische informatie. Brats contactman bij de BVD lichtte hem in over de ware functie van Burmistrov en over diens waarschijnlijke bedoelingen. Bovendien vroeg hij Brat of hij bereid was het contact met Burmistrov voort te zetten, maar dan onder regie van de dienst. Brat stemde hierin toe en bij de BVD kreeg hij de codenaam Sliedrecht. Daarmee begon zijn carrière als dubbelagent voor de BVD die tot 1986, duurde.

In april 1976 werd Burmistrov uitgewezen. Zijn uitwijzing werd, om Sliedrecht uit de wind te houden, vooral gemotiveerd met de niet-acceptabele manier waarop hij had geprobeerd een Nederlandse militair geheimen te ontfutselen. Dat de informatie die Sliedrecht over Burmistrovers handel en wandel had verschaft had bijgedragen aan het besluit tot uitwijzing, lijkt echter geen twijfel. Tegenover de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten gaf Kuipers daarover een uiteenzetting. Van de gelegenheid maakte hij gebruik om de aanwezigheid en de activiteiten in Nederland van KGB en GROE nog eens onder de aandacht te brengen.³⁶ In de jaren zeventig ging de aandacht van de politiek immers, zoals we in hoofdstuk VIII zagen, meer uit naar het nationale en internationale terrorisme dan naar spionage.

Belangrijk voor de voortgang van de operatie Sliedrecht was het feit dat de KGB in de uitwijzing van Burmistrov geen aanleiding zag het contact te verbreken. Integendeel, zodra Burmistrovers opvolger, zowel in diens officiële als in diens feitelijke hoedanigheid, in Nederland was aangekomen, maakte hij contact met Sliedrecht om de 'aangename samenwerking' voort te zetten. Brat was daartoe bereid, zij het na enige aarzeling, die hem door zijn BVD-contact was ingefluisterd. Die aarzeling was van belang omdat een al te groot enthousiasme wantrouwen zou kunnen wekken. Brat bleek goed overweg te kunnen met Burmistrovers opvolger. Toen ook diens Nederlandse periode erop zat werd Brat door hem geïntroceerd bij een derde KGB-medewerker – wederom na overleg met de BVD.

Inmiddels was Brat afgestudeerd en had hij een baan gevonden bij een bedrijf dat ten dele defensieopdrachten uitvoerde. Voor de KGB was dat een reden om te proberen hem nog nauwer aan zich te binden: nu kon het echte werk beginnen. Voor Brat – en de BVD – was dat echter een reden om afstand te nemen en beëindiging van de relatie voor te bereiden. Hij liet weten zich zeer ongemakkelijk te voelen, nu hij in een omgeving werkte waar strenge veiligheidsmaatregelen werden toegepast. Mentaal kon hij het niet aan, zo bekende hij zijn derde KGB-contact, om zijn werk te combineren met een vertrouwelijke relatie met een vertegenwoordiger van de Sovjet-Unie. Tegensputterend kon de KGB niet anders doen dan zich neerleggen bij de beslissing van Brat om de relatie op een zacht pitje te zetten. Dat was in 1978.

Omdat Mitrokhin in 1984 met pensioen was gegaan, kon hij het einde van deze operatie letterlijk en figuurlijk niet meenemen in zijn aantekeningen. Maar hij had nog wel kunnen vermelden dat de KGB rond 1983 begon te vermoeden dat hun agent Brat wellicht een dubbelagent van de BVD was. Dat had te maken met het feit dat de sovjet-ambassade sinds de jaren zeventig beschikte over radio-interceptieapparatuur,

waarmee het radioverkeer van de volgploeg van de BVD kon worden afgeluisterd. Deze apparatuur droeg volgens Mitrokhin de codenaam Tyulpan (tulp). Toen kort voor een ontmoeting tussen Brat en diens KGB-contact een toename in de intensiteit van het radioverkeer van de BVD werd vastgesteld, wekte dat de verdenking dat de BVD de KGB-functionaris op heterdaad wilde betrappen en het land uit zetten. Die verdenking was op zichzelf onjuist, maar enig wantrouwen tegen Brat had kennelijk toch wortel geschoten. Ook al gezien diens al enige jaren weinig coöperatieve houding, besloot de KGB de operatie op een onopvallende manier te beëindigen. In 1986 was de operatie Brat verleden tijd.

Deze casehistory maakt duidelijk dat de KGB in de student een belofte voor de toekomst zag en het geduld opbracht om jarenlang het contact gaande te houden. Het uiteindelijke doel was ook duidelijk: een agent in de Nederlandse technisch hoogwaardige industrie, met zo mogelijk toegang tot defensieopdrachten. De KGB zag Brat als een belangrijke operatie, wat bleek uit het feit dat hij werd uitgerust met geavanceerde communicatieapparatuur. Om tijdig door zijn KGB-contact gewaarschuwd te kunnen worden wanneer bijvoorbeeld de BVD met een volgploeg in buurt was, kreeg hij de beschikking over een zogenaamd Short Range Agent Communication (SRAC)-apparaatje. Dergelijke apparatuur – het leek nog het meest op een mobiel telefoonapparaat met trilwaarschuwing – was toen nog vrij zeldzaam. Bevriende diensten die door de BVD over het verloop en het einde van de dubbeloperatie werden ingelicht, meenden dat de SRAC-apparatuur door de KGB alleen aan zeer vertrouwde contacten werd gegeven.

Dat Brat voor de KGB inderdaad een agent van belang was blijkt ook uit de toelage die hij van die inlichtingendienst ontving, zo'n 600 gulden per maand. Volgens de regels die de BVD op dit gebied hanteerde, dienden dubbelagenten die door 'de andere kant' betaald werden, hun toelage aan de Nederlandse dienst af te staan. De redenering daarachter was dat de dienst niet het risico wilde lopen dat de loyaliteit van de betreffende man of vrouw door het geld van 'de andere kant' aan het wankelen zou raken. In het algemeen stond daar overigens een vergelijkbare toelage van de BVD tegenover. In dit geval echter weigerde de dubbelagent iedere betaling. Hij werkte met de BVD mee uit idealisme, misschien ook een beetje voor de spanning, maar zeker niet voor geld.³⁷

Gor/Gulliver en Beg

In de categorie 'verdachte gevallen' leverden de aantekeningen van Mitrokhin meermaals de bevestiging van al langer bestaande verdenkingen. Daarbij is het opvallend dat het grootste deel van deze gevallen niet door de afdeling C werd onderzocht, maar door de afdeling B. Binnen deze afdeling was het de sectie Personenonderzoek (BPO) die zich specifiek bezighield met mogelijke spionage door (kader)-leden van de CPN en door communisten in het algemeen. Vooral na de afkondiging van de autonomie-politiek kreeg deze sectie het druk. Doordat de relatie tussen de CPN en de CPSU had opgehouden te bestaan of in elk geval minimaal was geworden, moest de CPSU via

andere kanalen informatie over de CPN zien binnen te halen. Een van die kanalen was, zoals we in een eerder hoofdstuk al zagen, het uitgerangeerde lid van het dagelijks bestuur van de CPN F. Baruch. De aantekeningen van Mitrokhin bevestigen dat Baruchs activiteiten door Moskou werden gefinancierd en dat de KGB de uitbetalende instantie was. In de sfeer van communisten, al dan niet voormalige leden van de CPN, was Baruch overigens zeker niet de enige informatiebron van de KGB. Ook de journalist W. Klinkenberg, die al langer buiten de partij was komen te staan, behoorde in de visie van BPO tot de meest in het oog springende verdachte gevallen. Volgens de aantekeningen van Mitrokhin stond Klinkenberg onder de naam Gor en later Gulliver genoteerd in de agentencartotheek van het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB. Gor/Gulliver leverde vooral politieke informatie, met name – dat zal weinig lezers meer verwonderen – over de interne verhoudingen en de koers van de CPN.

De KGB had ook binnen de CPN een informatiebron, wel een indicatie voor het belang dat men in Moskou hechtte aan informatie over de interne ontwikkelingen in de CPN. Deze P. Boezeman, die werkzaam was bij *De Waarheid* en die blijkens de aantekeningen van Mitrokhin opereerde onder de codenaam Beg, leverde de KGB niet alleen informatie over het reilen en zeilen in de CPN, maar ook over de pro-Chinese oppositie, waarvoor men in Moskou minstens zoveel belangstelling had. Dezelfde of soortgelijke inlichtingen verstrekke Beg echter ook aan enkele voormalige CPN-leden in de entourage van Baruch, zodat dezelfde informatie uit dezelfde bron Moskou langs verschillende kanalen bereikte.³⁸

GREK

Iemand voor wie de BVD jarenlang belangstelling had en bleef houden en over wie de dienst goed was ingelicht maar die zeker geen verdacht geval was, was het voormalige Kamerlid voor de CPN H. Gortzak. Gortzak was wat men zou kunnen noemen een oude bolsjewiek. Hij had in zijn jonge jaren in de Sovjet-Unie opleidingen gevolgd en was na de Tweede Wereldoorlog voor de CPN in de Tweede Kamer gekozen. Aan het eind van de jaren vijftig was hij een van de oprichters van de Socialistische Werkerspartij (SWP), die geen lang leven was beschoren. De SWP als alternatief voor de CPN van De Groot wist in de Tweede Kamer geen zetel te veroveren en Gortzak keerde terug naar zijn oude beroep in de bouw. In de jaren zestig werd Gortzak lid van de PSP, voor welke partij hij in mei 1969 in de Tweede Kamer kwam. Dat was het moment dat de KGB hem benaderde.

In kleine kring vertelde Gortzak dat hij kort na zijn installatie als Kamerlid telefonisch was benaderd door iemand van de sovjet-ambassade in Den Haag. De man had zich bekendgemaakt als cultureel attaché. Het telefoongesprek leidde tot een afspraak, waartegen Gortzak naar hij zei geen bezwaar had. In het daaropvolgende gesprek en in de vervolgesprekken kwamen politieke vraagstukken van nationale en internationale aard aan de orde. Met name was de cultureel attaché, die in werkelijkheid werkzaam was voor de KGB, geïnteresseerd in de mening van het pacifistisch-socialistische Kamerlid over zaken als de Nederlandse inbreng in de NAVO, maar ook in

diens mening over bijvoorbeeld de Europese Gemeenschap. Dat de gesprekken ook over de CPN gingen, spreekt bijna vanzelf.

Gortzak, die geen enkel moment het idee had gekregen dat hij als spion gebruikt werd, lichtte voor alle zekerheid toch enkele vooraanstaande fractiegenoten van de PSP in over zijn gesprekken met de cultureel attaché. Nadat echter al vrij snel een einde was gekomen aan zijn Kamerlidmaatschap, maar vooral nadat de CPN de relatie met de CPSU had hersteld, lieten de vriendelijke en belangstellende cultureel attaché en diens collega's het afweten. De CPSU kon nu immers weer rechtstreeks met de CPN zaken doen en, zoals we in de kwestie van de kruisraketten zagen, niet zonder succes. Voor de oude bolsjewiek Gortzak was het echter toch een teleurstelling dat de Russen hem nu niet meer nodig hadden. 'Als ze je nodig hebben zoeken ze je op; hebben ze je niet meer nodig dan laten ze je vallen,' was zijn commentaar.³⁹

Dat Gortzak in de cartotheek van de KGB als gerekruteerd agent onder de codenaam Grek genoteerd stond, lijkt, gezien wat de BVD over zijn contacten met de KGB allang wist, een geval van carrièrebevorderende rapportage. Dat Gortzak de gesprekken met de Russen niet uit de weg ging zegt misschien iets over de laatste resten sympathie die hij voelde voor de Sovjet-Unie en voor de CPSU. De gedachte dat hij zich door deze gesprekken schuldig zou maken aan spionage, was zelfs bij de BVD nooit opgekomen. Juist dit geval doet de vraag opkomen welke betekenis gehecht moet en kan worden aan het feit dat iemand in de KGB-cartotheek geregistreerd stond als gerekruteerd agent.

Olg

Dat laatste geldt zeker ook voor een andere Nederlander, die in het Mitrokhin archief voorkomt, de Utrechtse astronoom C. de Jager. Ook hij was een oude bekende van de BVD. In september 1962 was bij de dienst een rapport binnengekomen van de Utrechtse PID over de Utrechtse sterrenwacht. Het rapport vestigde er de aandacht op dat de hoogleraren Minnaert en De Jager hun best deden om communisten bij de sterrenwacht in dienst te nemen. Achteraf bleek het te zijn gegaan om een dienstbetrekking van één persoon, inderdaad lid van de CPN, die – overigens medio jaren vijftig – niet langer dan twee jaar in dienst van de sterrenwacht was gebleven.⁴⁰ Er is echter geen enkele aanwijzing dat de BVD in 1962 De Jager verdacht van spionage. Toch komt De Jager als operatie Olg voor in het Mitrokhin archief. Volgens de aantekeningen die Mitrokhin uit diens dossier heeft overgenomen zou De Jager al in 1951 gerekruteerd zijn.

In een gesprek dat de BVD met hem voerde naar aanleiding van de aantekeningen van Mitrokhin, verklaarde De Jager dat hij in 1951 inderdaad in aanraking was gekomen met een wetenschappelijk attaché van de Sovjet-Russische ambassade. Met deze functionaris, die in werkelijkheid tot de KGB behoorde, had hij enkele gesprekken gevoerd over wetenschappelijke onderwerpen. Toen zijn gesprekspartner over nucleaire ontwikkelingen begon, was hij afgehaakt omdat dit onderwerp geheel buiten het terrein van zijn expertise lag. In 1972 werd De Jager president van het internationale

Committee for Space Research (Cospar). Volgens Mitrokhins aantekeningen uit het dossier van 'Olg' zouden diens ontmoetingen met de KGB vanaf dat jaar in het buitenland hebben plaatsgevonden.

Reconstructie van de gang van zaken maakt aannemelijk dat de ontmoetingen met de KGB in werkelijkheid ontmoetingen en gesprekken waren met de vicepresident van de Cospar, een Sovjet-Russische geleerde die er in brede kring van verdacht werd voor de KGB te werken. Vergaderingen van Cospar vonden bijvoorbeeld plaats in Moskou en in Sao Paulo. De conclusie kan in dit geval dan ook zijn dat Mitrokhins aantekeningen uit het dossier van 'Olg' iets zeggen over de manier waarop de KGB sovjetgeleerden als agent of informant gebruikte, wellicht in ruil voor de mogelijkheid om naar het buitenland te reizen. Dit geval zegt bovendien, net als in het eerder genoemde geval van Gortzak, iets over de manier waarop KGB-officieren meenden zich middels hun rapportage te moeten waarmaken.

Het is al eerder gezegd: de aantekeningen van Mitrokhin hebben uitsluitend betrekking op het Eerste Hoofddirectoraat van de KGB, de buitenlandse inlichtingendienst. Andere onderdelen van de KGB blijven dus buiten beschouwing. Toch was het Eerste Hoofddirectoraat niet het enige KGB-onderdeel dat in Nederland actief was. Dat in elk geval het Tweede Hoofddirectoraat, de veiligheidsdienst, in Nederland acte de présence gaf komt naar voren uit de BVD-operatie Rousseau.

Operaties van het Tweede Hoofddirectoraat en van de GROE

Rousseau

Rousseau speelde de hoofdrol in een van de langst lopende operaties van de BVD tegen de KGB. Gedurende tientallen jaren, vanaf 1961 tot 1989, was hij in contact met de BVD én met de KGB. Hoewel men zich aan BVD-kant herhaaldelijk afvroeg of hij misschien door de KGB was ontdekt en/of 'omgedraaid', zette de BVD de operatie al die jaren voort. Dat gebeurde deels uit professionele nieuwsgierigheid, deels met de gedachte dat men de Russen wel eens te pakken zou nemen, deels omdat de operatie nuttige gegevens opleverde.

De BVD benaderde Rousseau in 1961. Hij was gehuwd met een Russische vrouw en had zakelijke contacten met sovjetinstanties in de haven van Rotterdam. Al tijdens het eerste gesprek vertelde hij dat hij in de Sovjet-Unie tijdens een familiebezoek door de KGB was gerekruteerd. Uit zijn relaas kon worden opgemaakt dat hij oorspronkelijk door de militaire inlichtingendienst GROE was benaderd. Al spoedig bleek echter dat het Tweede Hoofddirectoraat van de KGB hem had 'overgenomen'. Dit onderdeel van de KGB was onder meer verantwoordelijk voor de veiligheid van scheepstransporten. Al voordat de BVD bij hem aanbelde, verzamelde hij in de Rotterdamse haven inlichtingen voor zijn KGB-contacten in de Sovjet-Unie. Die bleken vooral belangstelling te hebben voor de activiteiten van de BVD. Al vanaf zijn eerste gesprek stelden zij vragen over 'de dienst die in de Rotterdamse haven de schepen uit de Sovjet-Unie in de gaten houdt'. Zij wilden vooral weten waar zich 'het kantoor van de BVD' bevond

(dat er overigens nooit is geweest). Men zou in dit geval kunnen zeggen dat de KGB Rousseau inzette in een contracontra-inlichtingen-operatie.

Rousseau bleek bereid te zijn de BVD op de hoogte te houden van wat de KGB van hem wilde weten. Behalve nieuwsgierig naar de locatie van de BVD was de KGB vooral uit op inlichtingen over doorvoer naar Duitsland, met name van militair materieel. Bovendien bleken de Sovjets geïnteresseerd in de aanvoer (en soms doorvoer) van militaire goederen uit West-Duitsland en uit de Volksrepubliek China – allemaal geen verrassende zaken, maar wel bevestiging van vermoedens. Soms ook werden Rousseau nadere inlichtingen gevraagd over personen voor wie op dat moment bij de KGB kennelijk belangstelling bestond. Voor de BVD was dat vervolgens aanleiding om ook zelf naar die personen een onderzoek in te stellen en zo nodig beveiligingsfunctionarissen van instellingen of bedrijven te waarschuwen.

Na verloop van enkele jaren vatte de BVD het plan op om een ‘spel’ met de KGB op touw te zetten. De bedoeling daarvan was de KGB op het verkeerde been te zetten. Een vertrouwde buitenstaander werd bij Rousseau geïntroduceerd als een actief medewerker van de dienst, die speciaal was belast met de beveiliging van de Rotterdamse haven. Via hem speelde de dienst aan Rousseau desinformatie toe met de bedoeling dat die desinformatie vervolgens bij de KGB zou terechtkomen. De strekking van die – over een periode van enkele jaren uitgesmeerde – desinformatie was dat de aanwezigheid van de BVD in de Rotterdamse haven veel groter en agressiever was dan in werkelijkheid het geval was. Op die manier hoopte de BVD de KGB te dwingen tot nog meer uitgebreide en tijdverslindende veiligheidsmaatregelen, waardoor minder tijd zou overblijven voor echte spionage – in het jargon ‘busy keeping’ genoemd.

Aan het eind van de jaren zestig droeg de KGB de operatie Rousseau, die tot dan toe vanuit de Sovjet-Unie werd gestuurd, over aan KGB-functionarissen die in Den Haag onder diplomatieke ‘cover’ werkzaam waren. In de loop van de jaren kreeg hij te maken met een drietal elkaar opvolgende IO's. In de jaren tachtig werd zijn contactman bij de KGB, de vierde in successie, G.S. Karpechenkov. Deze was vertegenwoordiger in Rotterdam van de Sovjet-Russische handelsfirma Sovfrakht, die zich toelegde op goederenvervoer per schip. Karpechenkov hield kantoor in de ruimten van het bedrijf Trans World Marine Agency, waarmee Sovfrakht nauw samenwerkte. Het optreden van Karpechenkov en de vragen die hij aan onder meer Rousseau stelde, leidden ertoe dat hij in april 1989 werd uitgewezen. Formeel was die uitwijzing gebaseerd op de manier waarop Karpechenkov had geprobeerd een politieman onder druk te zetten om van hem inlichtingen in handen te krijgen over de identiteit van medewerkers van de BVD, van de Rotterdamse PID en van de marechaussee.

Na de uitwijzing van Karpechenkov nam de KGB overigens geen contact meer op met Rousseau. Misschien was men toch wantrouwen gaan koesteren. Het kan ook zijn dat de KGB in het turbulente jaar 1989 andere prioriteiten had.

Voor de KGB moet Rousseau een bron van enig belang geweest zijn. In totaal betaalde de inlichtingendienst hem in de loop van de jaren 45.000 gulden. Zuiver financieel gezien trok de BVD aan het kortste eind, want de Nederlandse dienst gaf aan de operatie in dezelfde periode 60.000 gulden uit. Daar stond tegenover dat de dienst via deze

operatie een tamelijk goed zicht had gekregen op het belang dat de KGB toeschreef aan de Rotterdamse haven, zowel in commercieel als in militair opzicht. Mede door dat inzicht kon de BVD het de KGB in en rond de Rotterdamse haven moeilijk maken door samen met de Rotterdamse rivierpolitie, de Marine Inlichtingendienst (Marid), de douane en de Koninklijke Marechaussee de beveiligingsmaatregelen waar nodig aan te scherpen.

Een medewerker van de GROE uitgewezen

In het kader van de operatie Rousseau was even aan de orde dat hij in eerste instantie was benaderd door de GROE en al spoedig door de KGB werd overgenomen. De BVD had echter ook te maken met authentieke GROE-operaties, zoals die van de Aeroflot-vertegenwoordiger V.A. Gloekhov. Deze werd in 1967 uitgewezen om een eind te maken aan zijn spionageactiviteiten. Juridisch steekhoudende bewijzen om hem strafrechtelijk te vervolgen bleken in onvoldoende mate aanwezig.

Op 12 april 1967 kondigde Kuipers, op dat moment nog tweede man van de dienst, in de Aurora-vergadering aan dat de rijksrecherche van het parket Den Haag op korte termijn zou overgaan tot de aanhouding van Gloekhov. De beslissing om dat te doen was genomen na langdurig overleg met de secretaris-generaal van Justitie, mr. A. Mulder, en met de landelijk officier van justitie voor spionagezaken, mr. Kolkert. Deze laatste was net enkele maanden tevoren in die functie benoemd.⁴¹

Gloekhov was werkzaam bij de Amsterdamse vestiging van de luchtvaartmaatschappij Aeroflot. Zijn echte functie was echter 10 in dienst van de militaire inlichtingendienst GROE. In die functie was hij op een zodanig agressieve manier bezig om Nederlanders, militairen en burgers, aan te spreken en hen over te halen hem met name militaire informatie te leveren dat hieraan een einde moest worden gemaakt. Hoewel de BVD een enkele dubbelagent met Gloekhov in contact had weten te brengen ('tegen hem had aangespeeld'), bleek het niet mogelijk diens activiteiten onder controle te houden. Omdat Gloekhov geen diplomatieke status had kon hij worden gearresteerd om vervolgens te worden uitgewezen. Nog tijdens de genoemde Aurora-vergadering kwam een telefoontje binnen dat hij zojuist in Amsterdam was aangehouden.⁴²

De manier waarop dat gebeurde – midden op straat en met hevig verzet – haalde uitgebreid de pers. En dat leidde vervolgens op verzoek van de voorzitter van de PVDA-fractie, Den Uyl, tot een spoedvergadering op 17 april van de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Minister Beernink van Binnenlandse Zaken wees erop dat in deze affaire vier fasen waren te onderscheiden. In de eerste plaats de voorgeschiedenis. Alleen met die fase had de BVD iets te maken gehad. De volgende drie fasen: arrestatie, verhoor en uitwijzing, behoorden tot de competentie van respectievelijk de politie, justitie en het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Vervolgens kreeg het hoofd van de BVD Sinninghe Damsté het woord om die eerste fase toe te lichten. Hij zette uiteen dat de activiteiten van Gloekhov, ondanks pogingen van de BVD daartoe, ten slotte niet meer onder controle gehouden konden worden en

dat de gekozen weg de enige verantwoorde was geweest. Den Uyl toonde zich teleurgesteld dat de BVD geen juridisch steekhoudende bewijzen van 's mans spionageactiviteiten had kunnen leveren. Van Mierlo was het daarmee eens en meende dat de zaak misschien toch beter doorspeeld had kunnen worden, in de hoop op strafrechtelijk bewijs. Hun beiden kon Damsté nogmaals verzekeren dat op een bepaald moment doorspelen geen optie meer was geweest en dat door de uitwijzing van Gloekhov in elk geval aan diens pogingen om Nederlanders tot spionage te bewegen een halt was toegeroepen. Voor relatieve buitenstaanders was het bestrijden van spionage synoniem met justitiële afdoening; voor de vakmensen was het veel belangrijker – het is al eerder gezegd – om de *modus operandi* en *requirements* van de tegenstander te leren kennen.

Oester

Een GROE-operatie die op het verkrijgen van puur militaire gegevens was gericht, was de dubbeloperatie waarin de agent Oester een rol speelde. Aan het eind van de jaren vijftig werkte Oester als agent van een PID in een plaatselijke afdeling van de Vereniging Nederland-USSR. Een medelid van die vereniging introduceerde hem bij een functionaris van de GROE, met wie hij zelf contacten onderhield. Toen dit contact perspectief leek te bieden, nam de BVD de operatie over.

Aanvankelijk leek het erop dat de dienst te maken had met een operatie van de Oost-Duitse militaire inlichtingendienst, de Verwaltung für Koordinierung (VfK). Na enige tijd bleek het echter te gaan om een operatie van een afdeling van de GROE die opereerde vanaf Oost-Duits grondgebied.

Een kenmerk van de nogal grove wijze waarop de GROE te werk ging, was het feit dat deze dienst alleen betaalde voor geleverde informatie. De meeste inlichtingen- en veiligheidsdiensten, ook de KGB, betaalden hun agenten een vast bedrag per maand. Dat was vooral bedoeld om daarmee hun loyaliteit als het ware te kopen. Zo niet, althans in de operatie Oester, de GROE. Oesters permanente opdracht was om zoveel mogelijk militaire informatie te verzamelen over Nederland en bondgenoten, in de eerste plaats natuurlijk de Amerikanen. In dit verband moet gedacht worden aan de vliegbasis Soesterberg, waar lange tijd een Amerikaans squadron onderscheppingsjagers was gestationeerd, overigens onder Nederlands operationeel commando. Ook de opslag van nucleaire wapens – exacte locatie, bewaking – had de belangstelling van de GROE, evenals de behuizing in Apeldoorn van de staf van het Nederlandse eerste legerkorps. Dit legerkorps, gelegerd in de Noord-Duitse laagvlakte, zou in NAVO-verband mede de eerste klappen moeten opvangen in geval van een aanval van de landen van het Warschaupact. Gegevens over militaire oefeningen in NAVO-verband en plattegronden van vliegvelden stonden eveneens op het verlanglijstje van de GROE waaraan Oester zo goed mogelijk probeerde te voldoen. Dat de regie van de antwoorden bij de BVD berustte, die in deze operatie nauw samenwerkte met de militaire diensten, zal duidelijk zijn. Wat Oester zijn contact uiteindelijk leverde was nauwelijks meer dan een oplettenlezer uit open bronnen aan de weet had kunnen komen.

Maar westerse open bronnen waren in Sovjet-Russische ogen weinig betrouwbaar; GROE (en KGB) hadden alleen vertrouwen in agenten als Oester, en zo mogelijk authentieke documenten.

Het heeft er op zijn minst de schijn van dat Oester zijn opdrachtgevers van de GROE naar genoegen bediende. In 1968 kreeg hij via een 'dode brievenbus' een geavanceerde zender ter beschikking, waarmee hij sneller en veiliger dan voorheen zijn berichten naar het GROE-hoofdkwartier kon sturen. Deze zender was de eerste van dit type die in het Westen bekend werd. Bevriende diensten meenden op grond hiervan dat Oester voor de GROE een agent van niveau moest zijn en bovendien betrouwbaar werd geacht.

Dode brievenbussen werden ook gebruikt om aan Oester zijn honorarium uit te betalen. In de loop van de tijd ontving hij een kleine vijftigduizend gulden. De BVD, die zoals gebruikelijk ook in deze operatie de beloning van de 'andere kant' innam, betaalde hem in totaal zo'n dertigduizend gulden. Financieel gezien leverde de dubbeloperatie de BVD dus winst op. De echte winst van de operatie zat in de kennis die de dienst eruit opdeed over de manier van opereren van de GROE en vooral over wat die dienst in Nederland aan informatie wilde verzamelen. Daarbij sprak het vanzelf dat dit soort inzichten werd gedeeld met de bevriende diensten, nationaal en internationaal.

In 1982 had Oester de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Dat was voor de BVD een mooi moment om deze operatie te beëindigen, ook al omdat ijver en inzet met het stijgen der jaren slijtageplekken begonnen te vertonen. De GROE kon weinig anders doen dan Oesters beslissing om te stoppen accepteren.⁴³

Nut en noodzaak van het contra-inlichtingenwerk

De in dit hoofdstuk behandelde casehistory's hebben laten zien wat in de loop van de jaren de aandachtsgebieden waren van de GROE en de KGB. Daarin kwam gedurende tientallen jaren niet zoveel verandering. Natuurlijk waren er voortdurend nieuwe ontwikkelingen op militair en technisch gebied en natuurlijk wilden de Sovjet-Russische inlichtingendiensten daar het hunne van weten, maar de kern van hun belangstelling, voor zover de BVD die kon waarnemen, was toch de NAVO en de daaraan gerelateerde ontwikkelingen op militair, politiek en technisch gebied. Voor deze diensten bleek Nederland in de eerste plaats van belang als bondgenoot van de Verenigde Staten en lid van de NAVO.

Toen in de tweede helft van de jaren tachtig de Sovjet-Unie onder leiding van Gorbatsjov met hervormingen begon en zich voorzichtig op het Westen begon te oriënteren, met name op economisch en monetair gebied, kreeg de BVD de indruk dat deze perestrojka enige afspiegeling vond in de *requirements* van de KGB. Hoewel in sommige dubbeloperaties, Brat bijvoorbeeld, de traditionele militair-technische *requirements* een hoofdrol bleven spelen, kwamen in andere operaties nieuwe elementen aan de orde, zoals de Europese economische politiek en de waarde van de ecu- de voorloper van de euro – in het internationale wisselverkeer.

Ook bleek de KGB geïnteresseerd in de manier waarop in het Westen grote technologische projecten werden gefinancierd, zoals het Amerikaanse Strategic Defense Initiative (SDI, 'Star Wars') en het Europese Eureka-project – bedoeld om de technologische achterstand op de Verenigde Staten en Japan in te lopen.⁴⁴

Afgaande op hetgeen de KGB in deze allerlaatste fase van de Koude Oorlog aan nieuwe elementen op zijn 'boodschappenlijst' had staan – en voor zover de BVD daar zicht op kon krijgen – streefde Gorbatsjov naar reële, vooral economische hervormingen. Dat hij in dat streven niet door iedereen in zijn omgeving kon worden bijgehouden, bleek in augustus 1991, toen een orthodox-communistisch Staatscomité voor de Noodtoestand een – mislukte – coup uitvoerde. Uit die strijd kwam zoals bekend Boris Jeltsin als winnaar naar voren.

Aan het slot van dit hoofdstuk dringt zich de vraag op wat het contra-inlichtingenwerk van de BVD in de Koude Oorlog uiteindelijk heeft opgeleverd. Zou het veel hebben uitgemaakt als de jarenlange intensieve inspanningen van de BVD op dit terrein achterwege waren gebleven? Zou het geld voor salarissen en geheime financiering van dubbelagenten niet beter aan andere doelen besteed zijn geweest? Was het tijd en geld kostende volg- en observatiewerk nu echt nodig? Met welke mate van succes en professionaliteit voerde de BVD zijn contra-inlichtingenwerk uit?

Om met de laatste vraag te beginnen, het lijkt erop dat de dienst het in dat opzicht niet zo slecht heeft gedaan. Als het Mitrokhin-archief iets zegt over de mate waarin de KGB in Nederland voet aan de grond wist te krijgen, kan de voorzichtige conclusie zijn dat weinig van die pogingen de dienst zijn ontgaan, al geldt ook in dit opzicht het adagium dat men niet weet wat men niet weet. De vraag is natuurlijk wel, wat het Mitrokhin-archief waard is als indicatie voor het optreden en de successen van de KGB in Nederland. De indruk bestaat, zoals eerder in dit hoofdstuk is gezegd, dat het materiaal op zichzelf authentiek is. Des te meer treft het dan hoe weinig operaties van enig niveau de KGB in Nederland had. Op politiek gebied lijkt Grek/Gortzak het hoogst bereikbare te zijn geweest, op wetenschappelijk terrein Olg/De Jager. Het relatieve belang van deze KGB-contacten is al besproken.

Het zou wel eens zo kunnen zijn dat het betrekkelijk weinig succesvolle optreden van de KGB in Nederland – al moet men in dit opzicht voorzichtig blijven en rekening houden met een 'dark number' – veel te maken had met de offensieve mentaliteit waarmee de BVD de in Nederland opererende functionarissen van diensten als de KGB op de huid zat. De combinatie van telefoontaps, volg- en observatiewerk en een agressieve manier van opereren waren de elementen die daarbij een rol gespeeld kunnen hebben. Met 'agressieve manier van opereren' wordt vooral bedoeld op het feit dat de dienst personen die in contact waren geraakt met Sovjet-Russische en Oost-Europese IO's persoonlijk benaderde zo gauw zich daartoe de gelegenheid voordeed. Daarmee werd bereikt dat zo'n contact zich ofwel onder begeleiding van de BVD ontwikkelde tot een dubbeloperatie, ofwel van toekomstige samenwerking met andere inlichtingendiensten afzag.

Er zat nóg een aspect aan het operationele contra-inlichtingenwerk. Gerbrands, in veel opzichten de grondlegger van het contra-inlichtingenwerk van de BVD, had de

hypothese ontwikkeld dat dubbeloperaties een *early warning*-functie konden hebben. Volgens zijn redenering zou een aanval door de landen van het Warschaupact worden voorafgegaan door heel specifieke tactisch-militaire vragen aan de dubbelagenten, al dan niet snel daarop gevolgd door terugtrekking van het Oost-Europese inlichtingenpersoneel. Een en ander zou de BVD in staat stellen de militaire instanties tijdig in te lichten over de te verwachten gebeurtenissen. Gerbrands' hypothese is overigens nooit bevestigd, ook al omdat het, zoals gezegd, lang niet altijd mogelijk bleek dubbeloperaties naar believen te laten voortduren.

Maar belangrijker dan dit soort tactische zetten was de bijdrage die deze manier van werken leverde aan de centrale taak van de BVD, de bevordering van de beveiliging van internationale organisaties, overheid en bedrijfsleven. Een tijdige benadering kon iemand ervan afhouden met de andere kant samen te werken. Voor die andere kant betekende dat een voortdurende zoektocht naar geschikte gesprekspartners, waarbij men op de vingers werd gekeken door de BVD. Van het werven van agenten op interessante posten kwam op die manier niet veel terecht.

Dat laatste had overigens in belangrijke mate te maken met het systeem van veiligheidsonderzoeken. Dat had, zoals al eerder is besproken, zijn wettelijke basis in het ambtenarenverbod dat na de Tweede Wereldoorlog weer was ingesteld als reactie op de communistische machtsovername in Praag in 1948. Naar alle personen die solliciteerden naar een zogeheten vertrouwensfunctie bij de overheid of in het bedrijfsleven, stelde de BVD een veiligheidsonderzoek in. Waar het om militaire functies ging, waren het veelal de militaire veiligheidsdiensten die dit soort onderzoeken instelden. Tijdens de Koude Oorlog speelde in die onderzoeken een belangrijke rol of iemand communist was of communistische sympathieën had en of de kandidaat relaties had aan de andere kant van het IJzeren Gordijn. Dit systeem voorzag in ingrijpendere onderzoeken naarmate de functie kwetsbaarder was, bijvoorbeeld bij Buitenlandse Zaken of Defensie. Het maakte het de tegenstander lastig om met vertrouwensfunctionarissen in gesprek te komen.

Bovendien werden pogingen daartoe in het algemeen snel gemeld aan de beveiligingsambtenaar (BVA) van het betreffende departement, die een regulier contact had met de afdeling D van de BVD. In zo'n geval waren er twee mogelijkheden. Ofwel het prille contact werd afgebroken, ofwel er werd met medewerking en medeweten van de desbetreffende departementsleiding een 'spel', een dubbeloperatie, opgezet om meer zicht te krijgen op het soort gegevens waar de andere kant op uit was. Striktere beveiligingsmaatregelen konden dan het resultaat zijn.

Ook op een structurelere manier speelden de beveiligingsambtenaren en -inspecteurs een rol als contactpersonen met de BVD. Medewerkers van de afdeling D hielden hen op regelmatige basis op de hoogte van wat er via operaties of uit mededelingen van partnerdiensten bekend was geworden over de *requirements* van KGB, HVA en zo voort. Vaak was dat een bevestiging van wat al langer bekend was, soms waren er nieuwe ontwikkelingen te melden. Het doel van deze gesprekken was het op peil houden en zo nodig aanpassen van de beveiligingsmaatregelen, eventueel het verscherpen daarvan.

Uit het bovenstaande komt de suggestie naar voren dat het contra-inlichtingenwerk van de BVD in de Koude Oorlog vooral van belang is geweest als bijdrage aan een adequate beveiliging. Dat de dienst alle spionageactiviteiten onder controle had, lijkt teveel gezegd; uit de aantekeningen van Mitrokhin komen in elk geval enkele namen naar voren van personen die voor de BVD weliswaar geen onbekenden waren, maar ook geen verdachte gevallen. Aan de andere kant zegt analyse van diezelfde aantekeningen minstens zoveel over de intenties en pretenties van de KGB als over de feitelijke en – althans in Nederland – weinig spectaculaire resultaten van die dienst. Wat geldt voor de KGB, de grootste en succesvolste van de inlichtingendiensten van het Warschaupact, geldt *mutatis mutandis* waarschijnlijk ook voor de andere Oost-Europese diensten die in Nederland opereerden.

Contra-inlichtingenwerk, hoe spannend soms ook en tot de verbeelding sprekend,⁴⁵ was in de Koude Oorlog niet meer maar ook niet minder dan een instrument om de veiligheid van de staat en zijn bondgenoten – met name de NAVO-bondgenoten – te bevorderen. Naar het lijkt heeft de BVD dit instrument niet zonder succes weten te hanteren.

Terugblik

De vraag, die is gesteld in de inleiding van dit boek, namelijk welke factoren het functioneren van de BVD in de Koude Oorlog hebben beïnvloed, is waarschijnlijk de kernvraag bij de beschouwing van de geschiedenis van de dienst. Men kan deze vraag ook anders formuleren en zich afvragen in hoeverre de dienst in zijn functioneren in die periode toegankelijk en ontvankelijk was voor invloeden uit de politieke en maatschappelijke omgeving. De vraag is relevant omdat de BVD aan de ene kant een onderdeel was van een min of meer gewone ambtelijke organisatie, het departement van Binnenlandse Zaken. In die zin was de BVD te vergelijken met andere departementsonderdelen, zoals het Directoraat-generaal voor Openbare Orde en Veiligheid (DOOV), en ook in de zin dat de minister van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk was voor wat de BVD deed of naliet.

Maar niet in de zin dat de minister daarover in de Tweede Kamer publiekelijk verantwoording aflegde. Behalve onderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken was de BVD anderzijds namelijk ook 'geheime dienst' – een wat merkwaardige term, die er niet op duidt dat het bestaan daarvan geheim is, maar die alleen aangeeft dat de manier van werken aan geheimhouding onderhevig is. Dat laatste maakte het voor de minister praktisch onmogelijk om in de Kamer gedetailleerd in te gaan op vragen over de *faits et gestes* van de BVD. Een partiële oplossing voor dit probleem werd gevonden in de instelling van een speciale commissie uit de Tweede Kamer, bestaande uit de fractievoorzitters van de grote politieke partijen, de zogeheten BVD-commissie, later de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten genoemd. Hierin konden zaken betreffende de BVD besproken worden, maar wat er werd besproken bleef binnen de commissie. Uit democratisch oogpunt was dat niet een ideale situatie en gang van zaken. Niet ten onrechte is de BVD dan ook wel een noodzakelijk kwaad genoemd, noodzakelijk omdat de politiek had besloten dat er een dergelijke dienst moest zijn, een kwaad omdat de maatschappij daarvoor wel een prijs betaalde in de vorm van beperkte democratische controle.

Het 'geheime dienst'-zijn van de BVD had gevolgen voor de manier waarop de politiek verantwoordelijke minister verantwoording aflegde aan de volksvertegenwoordiging over het doen en laten van de dienst. Het had ook gevolgen voor de dienst

zelf – en hier raken we aan misschien wel aan een van de fundamentele factoren die het functioneren van de BVD heeft bepaald.

Het 'geheime dienst'-zijn en het werken bij zo'n dienst bracht noodzakelijkerwijs geheimhouding met zich mee, met de daaraan inherente beperkingen in de omgang met de buitenwereld, zowel in ambtelijke contacten als in de persoonlijke sfeer. Dat kon soms leiden tot echte of vermeende geheimzinnigdoenerij of enig vertoon van superioriteit – 'ik mag er niet over praten, maar je moest eens weten'. Niet alleen mochten personeelsleden van de BVD aan buitenstaanders – partners inbegrepen – niets over hun werk vertellen, ze mochten behalve aan hun partners zelfs niet vertellen dát ze bij de BVD werkten. De in hoofdstuk III genoemde bijeenkomst met echtgenotes van personeelsleden in de jaren zestig laat iets van deze problematiek zien.

Een dergelijke beperking in het persoonlijke sociale leven maar ook in het ambtelijk verkeer moest bijna wel leiden tot een zekere mate van afsluiting voor de buitenwereld, wat vervolgens het gevaar met zich meebracht van een eenzijdige blik op de politieke en maatschappelijke omgeving. Behalve de noodzaak tot geheimhouding waren er nog enkele factoren die daartoe bijdroegen. De interne opleiding, hoe nuttig ook op zichzelf, had – misschien onbedoeld – tegelijkertijd een zekere indoctrinerende werking door de klemtoon die werd gelegd op het gevaar van het communisme, zowel in de nationale als internationale verschijningsvormen daarvan. Een factor die waarschijnlijk ook een rol heeft gespeeld, was het – overigens niet unieke – gegeven dat een werkkring bij de BVD een baan voor het leven was, waardoor mensen vaak tientallen jaren bij de dienst werkzaam bleven, gepokt en gemazeld in de cultuur van de BVD. Doorstroming en daardoor instroming van nieuwe inzichten en ideeën werden pas na het einde van de Koude Oorlog bewust bevorderd.

De vraag is wat de combinatie van beperkte politieke controle enerzijds en een zekere binnenwaartse gerichtheid van personeel en leiding anderzijds heeft betekend voor de manier waarop de BVD in de Koude Oorlog zijn missie definieerde en zijn taken uitvoerde. Op die vraag is mogelijk een antwoord te vinden door nog eens na te gaan hoe de (leiding van de) BVD reageerde op de uitdagingen waarmee de dienst in de loop van de Koude Oorlog werd geconfronteerd. Daarbij kan de in de inleiding genoemde indeling van de Koude Oorlog in twee fasen, grofweg voor en na de Cubacrisis, wellicht behulpzaam zijn.

De eerste fase van de Koude Oorlog

In de eerste fase, die Zubok en Pleshakov hebben aangeduid als de periode van 'bipolar brinkmanship', leek de BVD zonder problemen te passen in het politieke en maatschappelijke klimaat. In deze fase van de Koude Oorlog, die ongeveer samenvalt met de periode waarin Einthoven de dienst leidde, ontwikkelde de BVD zijn taakopvatting en de organisatievorm die de uitvoering van die taak moest mogelijk maken. Misschien wat ongenueanceerd maar waarschijnlijk toch niet onjuist geformuleerd kwam die taakopvatting erop neer dat de dienst een dam moest opwerpen tegen het communisme. Deze opvatting was niet in strijd met de visie en opvattingen van de

politieke partijen, uiteraard met uitzondering van de CPN. Integendeel, de door het kabinet-Beel genomen besluiten tot het treffen van anticommunistische maatregelen – de herinvoering van het ambtenarenverbod en de voorbereiding van internering – maakten van de BVD eerst recht een tegen het communisme gerichte organisatie.

De manier waarop de BVD zijn organisatie inrichtte, gaf aan op welke terreinen de dienst een dreiging van het communisme waarnam of vermoedde. De organisatie van de dienst was gegroepeerd rond drie hoofdtaken: het tegengaan van spionage uit de Sovjet-Unie en andere Oost-Europese landen, het in kaart brengen van de politiek en vooral van de leden van de CPN en haar nevenorganisaties en ten slotte het integreren van de resultaten van de eerstgenoemde twee taken ten behoeve van de beveiliging van de overheidsorganisatie en delen van het bedrijfsleven. Kortom beveiliging tegen communistische ondermijning van de democratische rechtsorde en van de veiligheid van de staat.

Met die ondermijning bleek het na verloop van tijd nogal mee te vallen. In slechts enkele gevallen bleken Nederlandse communisten de Sovjet-Russische inlichtingendiensten behulpzaam te zijn geweest. Van voorbereiding tot gewapende opstand of van ondersteuning van het Rode Leger ingeval van een gewapend conflict bleek geen sprake. Voor de BVD was dat geen reden om de samenhang tussen de drie hoofdtaken te heroverwegen of nader in beschouwing te nemen. Eindhoven en zijn dienst bleven de CPN zien in het licht van de gespannen internationale verhoudingen. Zoals de BVD zichzelf zag en gedroeg als bondgenoot van de Verenigde Staten, zo zag de dienst de CPN spiegelbeeldig als bondgenoot van de Sovjet-Unie. Dat op zichzelf was voor de dienst voldoende om met onverminderde inzet aandacht te blijven schenken aan de CPN. Ook van de politiek kreeg de BVD geen signalen, noch van de eigen minister noch van de in 1952 tot stand gekomen parlementaire BVD-commissie, dat de anticommunistische maatregelen bijgesteld zouden moeten worden. Lidmaatschap van de CPN bleef een voldoende grond om iemand niet toe te laten tot een vertrouwensfunctie bij de overheid of in het bedrijfsleven. Ook de lijst van eventueel te interneren personen, waarop uitsluitend leden van de CPN voorkwamen, bleef gehandhaafd.

De tweede fase van de Koude Oorlog

Het functioneren van de BVD in de tweede fase van de Koude Oorlog is zoals in de inleiding is gezegd het hoofdonderwerp van dit boek. In deze periode begon zich in toenemende mate af te tekenen dat de taakopvatting van de BVD niet langer in alle opzichten congruent was met wat de politieke en bestuurlijke autoriteiten van de dienst verwachtten. Dat had veel te maken met het proces van ontspanning tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, dat na de Cubacrisis op gang kwam. Het had ook te maken met de verschijnselen van radicalisering in de jaren zestig. Voor zover de CPN nog als een hulporganisatie van de Sovjet-Unie beschouwd kon worden, was zij hulporganisatie van een Sovjet-Unie die algemeen als minder bedreigend werd ervaren dan in de eerste fase van de Koude Oorlog. En het was niet de CPN die het de

gezagsdragers lastig maakte, dat deden geradicaliseerde jongeren om hen moverende redenen – zoals onder meer de oorlog in Vietnam – en zeker niet in opdracht van de CPN, laat staan van Moskou.

Voor de BVD had deze ontwikkeling twee kanten. Enerzijds werd de dienst door de geschrokken en verontruste autoriteiten vaker en intensiever geraadpleegd – in 1968 bijvoorbeeld, en rond de Maagdenhuisbezetting in 1969 – dan in de eerste fase van de Koude Oorlog het geval was geweest. Anderzijds was de BVD-leiding van mening dat bemoeienis van de dienst met dit nieuwe fenomeen van studentenradicalisme eigenlijk geen taak voor de BVD was. De eigenlijke taak van de dienst had Einthoven ooit geplaatst in het kader van ‘het wereldprobleem van het communisme’, en zijn opvolgers hadden geen reden gezien om die taak te heroverwegen of bij te stellen.

Tot bijstelling kwam het wel. Op uitdrukkelijke aandrang van de politiek ging de BVD het verzamelen van inlichtingen over de radicale studentenbeweging inpassen in zijn takenpakket, maar dat betekende niet dat de traditionele targets van de dienst nu minder aandacht kregen.

Wat het communisme in Nederland betreft was eerder het tegendeel het geval. De autonomiepolitiek van de CPN – de weigering in het Sino-Sovjet geschil partij te kiezen – gaf de BVD de kans zicht te krijgen op de pogingen van zowel de Sovjet-Unie als de Chinese Volksrepubliek om de CPN aan de eigen kant te houden dan wel te krijgen. Dat de CPN door haar opstelling afstand nam van haar traditionele binding met Moskou, wat onder meer bleek uit de veroordeling van het ingrijpen van het Warschaupact in Tsjecho-Slowakije in 1968, was voor de BVD geen reden om de CPN op een andere manier te beschouwen. Het hoofd van de dienst, Kuipers, was van mening dat de loyaliteit van de CPN nog altijd bij Moskou lag.

Continuïteit in de taakopvatting en de taakuitvoering van de dienst was er zeker ook op het gebied van de twee andere hoofdtaken van de dienst, de beveiligingsbevordering en het contra-inlichtingenwerk. Van deze twee was het contra-inlichtingenwerk nog het minst gevoelig voor veranderingen in het internationale politieke klimaat, zoals dat omgekeerd ook gold voor de spionage-inspanningen van de inlichtingendiensten van het Warschaupact. Gedurende de hele periode van de Koude Oorlog, zowel in de eerste als in de tweede fase, was het tegengaan van spionage een belangrijk onderdeel van de BVD-taak, ook wat de inzet van mensen en middelen betreft. Bevordering van de personele beveiliging – zorgen dat op kwetsbare plaatsen in overheid en bedrijfsleven geen onbetrouwbare personen terechtkomen – bleef eveneens gedurende de gehele Koude Oorlog onaangevochten een taak van de BVD.

Maar over de vraag naar de criteria voor onbetrouwbaarheid ontstond wel degelijk discussie, een discussie die direct te maken had met de vraag of en in hoeverre het Nederlandse communisme nog als een bedreiging voor de democratie beschouwd kon worden. Op initiatief van de Tweede Kamer werd in eerste instantie het ambtenarenverbod opgeheven, een formele stap die nog geen praktische consequenties had. Een door de Kamer aangenomen motie-Roethof sprak enkele jaren later uit dat het enkele lidmaatschap van de CPN geen reden meer mocht zijn om iemand te weigeren voor een vertrouwensfunctie. Daarmee was met zoveel woorden uitgesproken dat het

lidmaatschap van de CPN geen gevaar (meer) voor de democratische rechtsorde of voor de veiligheid van de staat met zich meebracht. Voor de BVD was het geen reden om uit eigen beweging de minister voor te stellen de CPN als object van waarneming te laten vallen.

De veranderingen waarmee de BVD in de tweede fase van de Koude Oorlog werd geconfronteerd, waren van tweeërlei aard. In de jaren zeventig kreeg Nederland – en dus ook de BVD – te maken van vormen van politiek gewelddadig activisme en terrorisme, die werden bedreven door onder meer radicale jonge Zuid-Molukkers, organisaties als de Rode Jeugd en Palestijnse verzetsorganisaties. Ook op dit terrein was er bij de leiding van de BVD aanvankelijk enige aarzeling of hier wel een taak voor de dienst lag, maar al snel werd duidelijk dat politiek en bestuur niet anders verwachtten dan dat de BVD zijn aandeel zou leveren in de bestrijding van deze fenomenen. Deze nieuwe taak, indringender en veeleisender op het gebied van inzet van mensen en middelen dan de eerdere bemoeienis met het studentenradicalisme, voerde de BVD – zeker aanvankelijk – uit met gebruikmaking van de traditionele methoden en technieken, wat zich in sommige gevallen tegen de dienst keerde, zoals in de Rode Jeugd-operatie Hagedoorn.

De bijdrage aan de bestrijding van terrorisme bracht de BVD ten dele wel uit zijn relatieve isolement. Het internationale netwerk van relaties werd uitgebreid en op nationaal niveau werden de relaties met onder meer politie en justitie geïntensiveerd. Maar dit alles leidde niet tot een nieuwe visie op de missie van de dienst. Terrorismen deed de dienst in zekere zin er bij, al moet wel gezegd worden dat deze nieuwe taak op den duur een groot beslag legde op de capaciteit van de dienst. Maar waar het hier om gaat, is dat ook dat laatste niet leidde tot een fundamenteel andere visie op hetgeen de samenleving echt bedreigde, of zelfs maar tot een organisatorische aanpassing. De concentratie van de activiteiten in het kader van het contraterrorenisme in één dienstonderdeel vond plaats in 1985, toen er van echt terrorisme in Nederland nauwelijks meer sprake was.

De tweede verandering in de politieke en maatschappelijke omgeving waar de BVD in deze fase van de Koude Oorlog mee te maken kreeg, betrof de inschatting van de mate van dreiging die nog van de CPN zou uitgaan. Ook in een situatie waarin gewapende agressie door de Sovjet-Unie steeds minder waarschijnlijk leek en waarin de CPN geleidelijk aan het veranderen was door de toestroom van studenten en werkers in de sociale sector, hield de BVD vast aan het traditionele concept van de CPN als verlengstuk van de CPSU. Na 1977, toen de CPN zich met Moskou had verzoend, leek dit concept weer even actueel te worden door onder meer de activiteiten tegen de neutronenbom, waarin de CPN een rol speelde. Maar de CPN was bepaald niet de enige politieke partij die zich tegen dit wapen keerde, en de vraag was dan ook of de CPN nog wel op een andere manier behandeld moest worden dan de overige politieke partijen. Er was een lange en principiële discussie met de politiek – die eigenlijk al in 1967 was begonnen met de kritische interventies van Den Uyl – voor nodig voordat de BVD in 1987 de CPN schrapte van zijn objectenlijst.

Gewone ambtelijke dienst én dienst met een bijzonder karakter

Zoals naar voren komt uit bovenstaand sterk gecomprimeerd overzicht van de ontwikkeling van de BVD in de tweede fase van de Koude Oorlog, was het de politiek die de dienst ertoe bracht nieuwe taken op zich te nemen. Evenzeer was het de politiek die in de jaren tachtig de BVD ervan moest overtuigen dat de bemoeienis met de CPN probleemloos achterwege kon blijven, nu deze partij als een gewone politieke partij functioneerde. Men zou kunnen zeggen dat de BVD zich in die zin gedroeg als een normaal departementsonderdeel, dat uitvoert wat de politieke leiding opdraagt. In zekere zin is dat ook geruststellend. De BVD toonde zich niet een dienst die uit was op expansie en steeds nieuwe taken wilde aanvatten ter wille van eigen belangrijkheid of macht.

Aan de andere kant liet de 'geheime dienst' BVD zich kennen als een organisatie die diep overtuigd was van de eigen missie in het kader van de Koude Oorlog. Voor zover die missie lag op het gebied van het contra-inlichtingenwerk, was er geen probleem. De bijdrage die dit dienstonderdeel leverde aan de beveiliging van departementen en instellingen op het gebied van buitenlandse zaken en defensie, in het bijzonder van de NAVO, werd door weinigen afgedaan als niet ter zake doende.

Wat ging wringen, was dat de BVD lang bleef volhouden dat de missie van de dienst ook lag en was blijven liggen op het gebied van het politiek extremisme, een term die zowel het extremisme van links als dat van rechts omvat. Wat de activiteiten van de BVD in het rechts-extremistische milieu betreft heeft gedurende de hele periode van de Koude Oorlog niemand in politiek of bestuur zich afgevraagd of hier wel een taak voor de BVD lag. Integendeel, de dienst kreeg met enige regelmaat de vraag voorgelegd of het rechts-extremisme wel voldoende aandacht kreeg.

Problematisch werd daarentegen in toenemende mate de vraag of de CPN nog wel te rangschikken viel onder de term 'extremisme', zoals de BVD bleef doen. De vraag werd ten slotte niet door de BVD, maar zoals gezegd door de politiek beantwoord. Wat rest is de vraag hoe dat kwam en waarom de BVD niet zelf al in een eerder stadium tot de conclusie was gekomen dat de CPN kon worden afgevoerd van de lijst van BVD-objecten, met andere woorden waarom de dienst zo lang bleef vasthouden aan zijn visie op de CPN als een antidemocratische organisatie.

Op dit punt aangekomen lijkt het zinvol terug te keren naar het begin van dit hoofdstuk, waarin iets is gezegd over de betekenis van het 'geheime dienst'-zijn van de BVD. Het aspect van ten dele noodgedwongen afsluiting tegenover de buitenwereld en de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen daarin is daar al genoemd. Van belang lijkt te zijn dat deze handicap – want dat was het – niet werd gecompenseerd door een bewust beleid van oriëntatie op maatschappelijke en politieke veranderingen. Voor Kuipers – het is al eerder gezegd – betekende 'beleid' niet minder maar ook niet meer dan het oplossen van de problemen die zich dagelijks aandienden. En juist Kuipers was degene die over een reeks van jaren, zowel voor zijn tienjarige periode als hoofd van de dienst, als daarna, zijn stempel had gedrukt op de houding van de BVD tegenover het communisme. Overigens moet daarbij onmiddellijk worden

opgemerkt dat sleutelfiguren in de dienst als Neervoort en De Jonge en in hun voetspoor De Haan deze inzichten van Kuipers volkomen deelden.

De laatste vraag is hoe erg dat was. De veiligheid van de staat werd er niet door aangetast; het contra-inlichtingenwerk en de beveiligingstaak werden er niet nadelig door beïnvloed. Er was wel iets anders. Het zo lang, te lang vasthouden aan het uitgangspunt dat de CPN object van de BVD behoorde te zijn, heeft het karikaturale beeld van de BVD als een dienst van 'communistenvreters' – Van Thijn wees er destijds al op – in stand gehouden. Daardoor werd de dienst in het ambtelijk en maatschappelijk verkeer soms minder serieus genomen, wat ten koste ging van het imago van waakhond van de democratische rechtsorde. Het was dan ook niet toevallig dat A.H.W. Docters van Leeuwen bij zijn aantreden als hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst juist deze twee elementen – een verouderde organisatie zonder adequate beleidsinstrumenten en een imago van Koude Oorlogsdienst – noemde als negatieve kanten van de dienst die hij aantrof.

Docters van Leeuwen was voordat hij in februari 1989 hoofd van de dienst werd, plaatsvervangend directeur-generaal voor Openbare orde en Veiligheid geweest bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. In die functie had hij de nodige reorganisaties doorgevoerd, zoals het opheffen van de organisatie Bescherming Bevolking (BB) of, vriendelijker gezegd, het doen opgaan van de BB in de directie Brandweer. In zijn nieuwe functie werd het reorganiseren en moderniseren van de BVD zijn eerste zorg, waarbij het symbolische einde van de Koude Oorlog, het neerhalen van de Berlijnse Muur in november 1989, een steun in de rug betekende. De BVD zoals die tijdens de Koude Oorlog had gefunctioneerd, kreeg in de loop van het reorganisatieproces de benaming 'oude dienst'. Na de reorganisatie die in het begin van de jaren negentig zijn beslag kreeg, was de BVD – de 'nieuwe dienst' – een heel andere dienst geworden. Het gaat het bestek van dit boek te buiten om daarop uitgebreid in te gaan, maar in het kader van deze terugblik is in elk geval één aspect van die reorganisatie van belang. In de dienst werd een onderdeel opgenomen dat expliciet de taak kreeg om de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen te volgen, en te signaleren wanneer die ontwikkelingen de gerichte aandacht van de dienst noodzakelijk zouden maken. Op die manier hoopte de 'nieuwe dienst' de tunnelvisie te vermijden waarvan de 'oude dienst' in de loop van de Koude Oorlog, vooral in het laatste decennium daarvan, de negatieve gevolgen was gaan ondervinden.

Balans

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat op het functioneren van de BVD in de Koude Oorlog niet een simpele kwalificatie als 'slecht' of 'goed' van toepassing kan zijn. Daarvoor is de periode te lang en lopen de objecten waarmee de dienst zich bezighield te veel uiteen. Heel in het algemeen zou men kunnen zeggen dat de onderdelen van de dienst die tot taak hadden de materiële en personele beveiliging te bevorderen, respectievelijk belast waren met het contra-inlichtingenwerk, zich op behoorlijke manier van hun taak hebben gekweten. Daaraan moet in één adem

worden toegevoegd dat ook hier geldt dat men niet weet wat men niet weet, en dat het nooit helemaal kan worden uitgesloten dat de BVD een belangrijke agent van KGB of HVA over het hoofd heeft gezien. Aan de andere kant geeft met name het Mitrokhin-archief steun aan de gedachte dat de dienst op het gebied van de spionagebestrijding niet heel veel heeft gemist.

Op het gebied van het contraterrorisme is het beeld wat gemengder. Tegenover successen zoals het voorkomen van een treinkaping door een Syrisch-Palestijnse verzetsgroep en het voorkomen van een vliegtuigkaping door enkele leden van het Rood Verzetsfront, staan de treinkapingen en gijzelingsacties door radicale Molukse jongeren, waarop de dienst niet voldoende zicht had weten te krijgen. Daarbij speelde mede een rol dat op dit terrein de leiding van de BVD, in casu Kuipers, een bewuste afweging had gemaakt tussen veiligheid en burgerlijke vrijheden. Over de juistheid van de afweging die Kuipers toen maakte kan uiteraard worden getwist, maar de noodzaak van een dergelijke afweging is ook nu nog steeds actueel.

De activiteiten van de BVD tegen het nationale communisme, in casu de CPN, hebben de meeste kritiek opgeleverd van de maatschappij en van de politiek. In de eerste fase van de Koude Oorlog verschilde het anticommunisme van de BVD niet wezenlijk van het anticommunisme in de Nederlandse samenleving. In de tweede fase van de Koude Oorlog bleek de dienst, naar we achteraf kunnen constateren, te weinig oog te hebben gehad voor de veranderingen die zich in de CPN voltrokken en die van die partij een gewone politieke partij maakten. En dat zorgde er vervolgens voor dat de BVD zich bleef opstellen als Koude Oorlogsdienst, ook op een terrein waar dat niet langer zinvol was.

De gehele periode van de Koude Oorlog overziende en alles afwegende kan de conclusie zijn dat de BVD zich van zijn taken op een behoorlijke manier heeft gekweten, behoorlijk ook in die zin dat de dienst zich, met name in de tweede fase van de Koude Oorlog, bewust door de politiek heeft laten leiden. Ter bescherming van de democratische rechtsorde heeft de BVD middelen kunnen (en mogen) hanteren die de democratische rechten en vrijheden van individuele personen of groepen van personen hebben ingeperkt of aangetast. Daarnaast bleef de parlementaire controle op de dienst ook nog aan het eind van de Koude Oorlog relatief beperkt, maar van een BVD als staat in de staat was geen sprake.

Noten

Noten hoofdstuk 1

- ¹ Smith, 1994, 182.
- ² T. Judt, 'A story still to be told', in: *New York Review of Books*, 23 maart 2006, (re-censie van Gaddis, 2006).
- ³ Bijvoorbeeld Walker, 1993, Smith, 2006, Havenaar, 1993.
- ⁴ Havenaar, 9.
- ⁵ Uitgebreid over de onderlinge verschillen in de Europese landen: Judt, 2005.
- ⁶ Zubok en Pleshakov, 1996, 7.
- ⁷ Zie voor dit belangrijke facet van de Koude Oorlog: Gaddis, 2006.
- ⁸ Verbij, 2005.
- ⁹ Zie ook de discussie over 'geschiedschrijving in opdracht' in BMGN 122-2 (2007).

Noten hoofdstuk 11

- ¹ Zie Aalders en Hilbrink, 1996.
- ² Zie Engelen, 2006.
- ³ Voor de geschiedenis van het BNV zie Engelen, 1995, IV; een alternatieve visie geeft: Aalders en Hilbrink, 1996.
- ⁴ Zie De Graaff en Wiebes, 1998.
- ⁵ Semi-Statisch Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, rapport Commissie-Prinsen.
- ⁶ Dit schema dateert van eind 1948.
- ⁷ SSA AIVD, dossiers Personeelszaken.
- ⁸ Engelen, 1995, V.

- ⁹ SSA AIVD, OD 07.26 PA, verslag gesprek Eindhoven-Prinsen 5 juni 1950.
- ¹⁰ SSA AIVD, dossiers Personeelszaken.
- ¹¹ *Haagse Post*, 12 mei 1971.
- ¹² Voor meer gedetailleerde gegevens over het operationele werk zie Engelen, 1995, V.
- ¹³ SSA AIVD, Week- en Maandoverzichten.
- ¹⁴ Gesprekken met P.R. Gerbrands.
- ¹⁵ Gesprekken met W.A.H. de Jonge.
- ¹⁶ SSA AIVD, doss. IDB 07.2318 c/PA.
- ¹⁷ Gesprekken met W.A.H. de Jonge; verslag Aurora 6 september 1958.
- ¹⁸ Gesprekken met C.C. van den Heuvel.
- ¹⁹ Gesprekken met A. Fransen
- ²⁰ Nationaal Archief, notulen ministerraad 8 maart 1948.
- ²¹ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 3, 1948.
- ²² Zie noot 10.
- ²³ SSA AIVD, OD 1072, Eindhoven aan Beel 12 april 1948.
- ²⁴ Voor de parlementaire behandeling van de Wet bbbg zie Maas, 1992; ook: Eskes, 1988.
- ²⁵ SSA AIVD, operatie Diepvries, ordner I PA, Eindhoven aan Kruls 2 augustus 1948.
- ²⁶ Idem, aanwijzingen ten behoeve van de samenstelling van de A-lijst, 17 augustus 1951.
- ²⁷ SSA AIVD, verslag Aurora 2 oktober 1987.
- ²⁸ Zie Blom, 1975.

- ²⁹ Handelingen Tweede Kamer 1950-1951, MvA I, Rijksbegroting 1951.
- ³⁰ *Staatscourant* 1951, nr. 245.
- ³¹ SSA AIVD, verslagen Aurora 16 november 1949 en 12 april 1950.
- ³² Gesprekken met W.A.H. de Jonge.
- ³³ SSA AIVD, OD 07.26 PA, verslag 18 maart 1950.
- ³⁴ SSA AIVD, verslag Aurora 26 juli 1950.
- ³⁵ SSA AIVD, dossiers Personeelszaken.
- ³⁶ Gesprekken met W.A.H. de Jonge; over De Jonge, diens ervaringen in Natzweiler en zijn anticommunisme, zie Withuis, 2005.
- ³⁷ Gesprekken met P.G.H. van Doeveren; voor TD-groep zie Schulten, 1995.
- ³⁸ Gesprek met L. (Bob) Scheepstra.
- ³⁹ Gesprek met J.S. Sinninghe Damsté.
- ⁴⁰ SSA AIVD, verslag Aurora 12 april 1950.
- ⁴¹ SSA AIVD, agenda Eindhoven, notitie 6 december 1955.
- ⁴² SSA AIVD, operatie Diepvries, ordner I PA, Eindhoven aan Struycken 7 januari 1959.
- ⁴³ SSA AIVD, verslag Aurora 17 december 1957.
- ⁴⁴ SSA AIVD, verslag BeCo 12 maart 1958.
- ⁴⁵ SSA AIVD, C/O operatie Klaas Vaak.
- ⁴⁶ SSA AIVD, nota Kuipers 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 1 mei 1959.
- ⁴⁷ SSA AIVD, verslag Aurora 2 oktober 1987.
- ⁴⁸ Gesprek met C.C. van den Heuvel.
- ⁴⁹ Gesprek J.S. Sinninghe Damsté.
- ⁵⁰ NA, archief Beel, map 31, notitie 1 januari 1948.
- ⁵¹ Gesprek met Sinninghe Damsté.
- ⁵² Gesprekken met E.H. Toxopeus en J.S. Sinninghe Damsté.
- ⁴ Idem, 22 januari 1964.
- ⁵ Gesprekken met oud-medewerkers.
- ⁶ Eindhoven, 1974, 230.
- ⁷ SSA AIVD, verslagen Aurora 23 april 1964.
- ⁸ Idem, 14 oktober 1964.
- ⁹ Idem, 25 januari 1967.
- ¹⁰ Idem, 13 november 1964.
- ¹¹ Idem, 15 september 1965.
- ¹² Idem, 1 juli 1966.
- ¹³ Idem, 20 januari 1969.
- ¹⁴ Gesprekken met voormalige medewerkers van de dienst.
- ¹⁵ SSA AIVD, verslagen Aurora november 1970.
- ¹⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora 9 november 1970 en 1 maart 1972.
- ¹⁷ Idem, 27 juli 1973.
- ¹⁸ Idem, 16 mei 1975.
- ¹⁹ Idem, 4 januari 1977.
- ²⁰ Idem, 28 april 1965.
- ²¹ Idem, 3 mei 1965.
- ²² Idem, 26 mei 1965.
- ²³ Idem, 25 januari 1965.
- ²⁴ SSA AIVD, OD 07.26 PA, verslag 6 juni 1966.
- ²⁵ SSA AIVD, verslagen Aurora 2 september 1966.
- ²⁶ SSA AIVD, OD 07.26 PA, brief HBVD aan minister BiZa 30 juni 1969.
- ²⁷ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 23 september 1966.
- ²⁸ Idem, 7 maart 1966.
- ²⁹ Idem, 26 april 1967 en 3 november 1967.
- ³⁰ *Haagse Post*, 12 mei 1971.
- ³¹ Chang en Halliday, 2005, 486-488.
- ³² Taubman, 2003, 537.
- ³³ Voor het ontstaan, verloop en de afloop van de Cubacrisis zie onder meer Beschloss, 1991; Fursenko en Naftali, 1997.
- ³⁴ Pekings *Volksdagblad*, aangehaald in Keesings Historisch Archief (KHA) 1962, 722.
- ³⁵ Walker, 1993, 179.
- ³⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora 24 en 25 oktober 1962.
- ³⁷ Gesprekken met W.A.H. de Jonge.

Noten hoofdstuk III

- ¹ Gesprekken met J.S. Sinninghe Damsté.
- ² SSA AIVD, archief D6, ordner Comptabiliteit: Begrote sterkte BVD 1946-1980, 25 september 1980.
- ³ SSA AIVD, verslagen Aurora 7 februari 1962.

- ³⁸ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 10, 1962.
³⁹ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 11, 1962.
⁴⁰ SSA AIVD, circulaire van HBVD 3 oktober 1963.
⁴¹ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 1, 1963.
⁴² SSA AIVD, Verslagen Aurora 14 mei 1963.
⁴³ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 5, 1963.
⁴⁴ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 6, 1963.
⁴⁵ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 7-8, 1963.
⁴⁶ Blom, 1997.
⁴⁷ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 7-8, 1963.
⁴⁸ SSA AIVD, operatie Cadena, films 133 en 330.
⁴⁹ Gesprekken met W.A.H. de Jonge en andere (oud-)medewerkers.
⁵⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora 23 december 1964.
⁵¹ Engelen, 1995, 156/157.
⁵² Uitgebreid over de achtergronden van de 'protestgeneratie': zie Righart, 1995; Kennedy, 1995. Een internationale vergelijking geeft Marwick, 1998.
⁵³ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 12, 1966.
⁵⁴ Voor een overzicht van de ontwikkelingen speciaal in de Verenigde Staten zie Skolnick, 1969.
⁵⁵ Zie Van der Maar, 2007.
⁵⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora 9 juni, 24 november 1969.
⁵⁷ Voor een internationaal overzicht van de gebeurtenissen in 1968 zie: Kurlansky, 2005.
⁵⁸ SSA AIVD, verslagen Aurora 15 mei 1968.
⁵⁹ SSA AIVD, Maandoverzicht nr. 5, 1968.
⁶⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora 19 mei 1969.
⁶¹ Idem, verslagen Aurora 28 april 1965.
⁶² Zie hoofdstuk II.
⁶³ SSA AIVD, operatie Cadena, film 330.
⁶⁴ Verrips, 1995.
- ² Zie bijv. Hoekstra, 2004.
³ SSA AIVD, CTO operatie Klaas Vaak 2303, 27 december 1962.
⁴ Van deze publicaties wordt melding gemaakt in Voerman, 1987.
⁵ SSA AIVD, BO film 132, brief 31 mei 1962.
⁶ Idem, brief 30 juni 1962.
⁷ SSA AIVD, BO film 118, verslag 16 mei 1963.
⁸ Idem, verslag 4 juni 1963.
⁹ Idem, verslag 9 juli 1963.
¹⁰ Idem, verslag 15 juli 1963.
¹¹ Idem, 26 augustus 1963.
¹² SSA AIVD, BO film 125, notitie 5 september 1963.
¹³ Idem, nota 29 augustus 1963.
¹⁴ Idem, briefing 11 september 1963.
¹⁵ SSA AIVD, BO film 118, verslagen 12 september en 9 oktober 1963.
¹⁶ Idem, verslag 14 oktober 1963.
¹⁷ Idem, verslag 25 oktober 1963.
¹⁸ Idem, Overzicht Mongool tot juli 1964.
¹⁹ SSA AIVD, BO film 118, nota 'Het verloop van de operatie'.
²⁰ SSA AIVD, BO film 125, verslag 5 april 1964.
²¹ Idem, BO film 128, verslag 8 juni 1964.
²² SSA AIVD, BO film 125, nota 17 april 1964.
²³ Idem, nota 25 mei 1964.
²⁴ Idem, nota 3 juni en instructie 4 juni 1964.
²⁵ SSA AIVD, verslagen Aurora 29 juli 1964.
²⁶ SSA AIVD, BO film 118, verslag 14 september 1964.
²⁷ Idem, jaaroverzicht Mongool 1965-1965.
²⁸ Idem, bericht 20 februari 1965.
²⁹ SSA AIVD, BO film 120, verslag 19 april 1969.
³⁰ Voor een overzicht hiervan zie Voerman, 1987, 127-128.
³¹ SSA AIVD, BO film 132, notitie 8 juni 1972.
³² SSA AIVD, BO film 120, bericht 20 november 1969.

Noten hoofdstuk iv

¹ SSA AIVD, BO film 125, overzicht Project Mongool, 15 mei 1963.

³³ Over de ontwikkeling van de Rode jeugd van politieke tot gewelddadige organisatie zie Verbij, 2005.

³⁴ SSA AIVD, BO film 132, brief 10 september 1976.

³⁵ Over de verwoestende effecten van de Culturele Revolutie zie Leys, 1974; eveneens Chang en Halliday, 2005. Het verlies aan mensenlevens dat de Culturele Revolutie met zich meebracht, komt indringend aan de orde in Courtois, 1997.

³⁶ Engelen, 1995, 333-335.

³⁷ SSA AIVD, BO film 118, operationeel overzicht 1966.

³⁸ Engelen, 1995, 336.

³⁹ SSA AIVD, BO film 120, verslag 19 december 1969.

⁴⁰ Idem, brief 8 juni 1970; telegram 18 november 1970.

⁴¹ Kissinger, 1979.

⁴² SSA AIVD, BO film 132, rapport 9 januari 1975.

⁴³ Zie Barron, 1996.

⁴⁴ SSA AIVD, BO film 132, verslag 12 januari 1976.

⁴⁵ Idem, nota 24 augustus 1976.

⁴⁶ SSA AIVD, BO film 122, telegram 14 september 1976.

⁴⁷ Stutje, 2000, 461.

⁴⁸ SSA AIVD, BO film 122, verslag 25 juli 1977.

⁴⁹ SSA AIVD, BO film 132, nota 27 juli 1977.

⁵⁰ Idem, nota 8 september 1977.

⁵¹ Vergelijk Voerman, 1987, die van 'de-maoïsering' spreekt.

⁵² SSA AIVD, BO film 132, instructie 1 december 1977.

⁵³ SSA AIVD, BO film 122, verslag 22 februari 1978.

⁵⁴ SSA AIVD, BO film 132, verslag 31 juli 1978.

⁵⁵ Efimiades, 1994, 32.

⁵⁶ SSA AIVD 07.231.8.1 PA, met name nota HB 29 november 1961.

Noten hoofdstuk v

¹ In 1958 werden drie Sovjet-Russische militaire attachés uitgewezen op aangeven van de BVD (Engelen, 1995, 311).

² Gesprekken met J.J. van der Wilden.

³ SSA AIVD, dossier project Diepzee, rapport februari 1963.

⁴ Idem, rapport 30 juli 1964.

⁵ Idem, rapport 5 augustus 1964.

⁶ Idem, rapport 22 juni 1964.

⁷ Verrips, 1995, 395.

⁸ Andrew en Mitrokhin, 1999.

⁹ Verrips, 1995.

¹⁰ SSA AIVD, Mitrokhin Archief /Nederland.

¹¹ SSA AIVD, Persoonsdossier (PD) Nr. 525.

¹² SSA AIVD, PD 525/7, rapport BO 19 april 1964.

¹³ Idem, rapport BO 17 juli 1964.

¹⁴ KHA 647, 16 oktober 1964.

¹⁵ SSA AIVD, PD 525/8, rapport BO 8 februari 1965.

¹⁶ Idem, 10 februari 1965.

¹⁷ SSA AIVD, Maandoverzicht juni 1965.

¹⁸ SSA AIVD, PD 525/8, rapport BO 2 augustus 1965.

¹⁹ Verrips, 1995, 390.

²⁰ SSA AIVD, PD 525/8, rapport BO 10 september 1965.

²¹ Idem, rapport BO 2 februari 1966.

²² Harmsen, 1993, 448.

²³ Stam, 2004, 303.

²⁴ SSA AIVD, PD 525/9, rapport BO 3 maart 1966.

²⁵ SSA AIVD, Maandoverzicht april 1966.

²⁶ Zie Harmsen, 1967.

²⁷ SSA AIVD, PD 525/9, schutblad bij rapport BO 8 juli 1966.

²⁸ SSA AIVD, PD 525/9, rapport BO 4 april 1967.

²⁹ Harmsen, 1967.

³⁰ SSA AIVD, PD 525/9, rapport BO 14 juni 1967.

³¹ SSA AIVD, PD 525/10, rapport BO 23 november 1967.

- ³² Idem, 11 oktober 1967.
- ³³ Idem, 23 november 1967.
- ³⁴ SSA AIVD, Maandoverzicht/Jaaroverzicht 1967-12.
- ³⁵ Verrips, 1995.
- ³⁶ Verrips, 1995, 399.
- ³⁷ Zie bijvoorbeeld over de communistische vrouwenorganisatie NVB Withuis, 1990.
- ³⁸ SSA AIVD, PD 525, met name de delen 2 en 3.
- ³⁹ Idem, rapport BO 10 mei 1960.
- ⁴⁰ Idem, rapport BO 22 maart 1963.
- ⁴¹ SSA AIVD, verslag Aurora 22 januari 1964.
- ⁴² SSA AIVD, PD 3847, rapport BO 29 september 1964.
- ⁴³ Idem, rapport BO 17 november 1964.
- ⁴⁴ Idem, rapport BO 20 november 1964.
- ⁴⁵ Idem, rapport BO 11 augustus 1965.
- ⁴⁶ Idem, rapport BO 30 december 1965.
- ⁴⁷ Idem, rapporten BO 19 januari en 23 februari 1966.
- ⁴⁸ Idem, 22 april 1966 en 21 juni 1966.
- ⁴⁹ Idem, 11 april 1967.
- ⁵⁰ SSA AIVD, PD 107036.
- ⁵¹ Verrips, 1995, 400.
- ⁵² SSA AIVD, PD 3847, rapport van C, 21 februari 1966.
- ⁵³ SSA AIVD, Verslagen Aurora 7 april 1967.
- ⁵⁴ SSA AIVD, rapport BO 12 december 1985.
- ⁵⁵ Idem, 30 januari 1986.

Noten hoofdstuk vi

- ¹ Hoe men vanuit de DDR de vredesbeweging, in het bijzonder het IKV, probeerde te manipuleren beschrijft De Graaf, 2004. Deze kwestie komt ook nog in hoofdstuk IX aan de orde.
- ² D. Engelen, 1995, 51-52.
- ³ Pekelder, 1998, 220.
- ⁴ Gill en Schröter, 1993.
- ⁵ Melching, 2005, 22.
- ⁶ Horstmeier, 1999.
- ⁷ Zie Horstmeier, 1995 (Internet).

- ⁸ SSA AIVD, archief B/BO, film 141, rapport BO 17 april 1968.
- ⁹ Idem, rapport BO 31 mei 1968.
- ¹⁰ Idem, rapport BO 18 oktober 1968.
- ¹¹ SSA AIVD, verslagen Aurora 15 september 1969.
- ¹² SSA AIVD, 07.26 PA, brief HBVD aan M 6 oktober 1966.
- ¹³ SSA AIVD, verslagen Aurora 2 december 1968.
- ¹⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora 17 september 1969.
- ¹⁵ SSA AIVD, OD 07.26 PA, gesprekken HBVD met minister(s), verslag 12 november 1969.
- ¹⁶ SSA AIVD, OD 07.26 PA, gesprekken met minister(s), verslag 17 februari 1970.
- ¹⁷ Van het Reve, 2003, 139.
- ¹⁸ SSA AIVD, verslagen Aurora 28 september 1964.
- ¹⁹ Voor een uitgebreid en gedetailleerd onderzoek naar de manier waarop vanuit de DDR individuele personen werden gemanipuleerd zie Horstmeier, 1995, noot 4.
- ²⁰ SSA AIVD, archief B/BO, film 141, rapport BO 4 juni 1969.
- ²¹ Roethof, 1990, 143.
- ²² SSA AIVD, verslagen Aurora 25 oktober 1971.
- ²³ SSA AIVD, archief B/BO, film 141, rapport BO 29 mei 1972.
- ²⁴ SSA AIVD, 79-145, map Erkenning DDR, nota BZ 9 november 1972, aantekening Neervoort in de marge.
- ²⁵ SSA AIVD, 79-416, map WJF, rapport BO 24 juni 1973.
- ²⁶ SSA AIVD, 79-416, map WJF, rapport BO 20 augustus 1973.
- ²⁷ Gedetailleerde gegevens daarover in: Schwan en Heindrichs, 2005.
- ²⁸ SSA AIVD, B/BO 1893, microfilm B 190.
- ²⁹ SSA AIVD, Maandoverzichten, MO 1975/2.
- ³⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora 14 februari 1975.
- ³¹ Bijv. SSA AIVD, 89-770, bespreking met Cie IVD, 16 mei 1967.

- ³² Idem, verslag 28 februari 1975.
³³ Zie Bittmann, 1972.
³⁴ Knabe, 2001, 128.
³⁵ SSA AIVD, 89-770, bespreking met de Cie IVD 7 juni 1975.
³⁶ SSA AIVD, PD 86249.
³⁷ SSA AIVD – 89/737, bestand 1.2.2.4.d.
³⁸ SSA AIVD, PD 119418; verslag Aurora 13 februari 1979.
³⁹ SSA AIVD, verslagen Aurora 12 november 1982.
⁴⁰ Zie voor een historisch overzicht van de Vereniging Nederland-DDR: Burggraaf, 1993.
⁴¹ SSA AIVD 89-II5, map VND, rapport BO 14 oktober 1974.
⁴² SSA AIVD, verslagen Aurora 22 augustus 1986.
⁴³ SSA AIVD 89-II5 map VND, brief 2 september 1986.
⁴⁴ Over de inmenging van o.m. Oost-Duitse kant in het Nederlandse 'plaatsingsdebat' zie VIII.
⁴⁵ SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, KO 1984/3.

Noten hoofdstuk VII

- ¹ Zie II.
² Zie Engelen, 1995, VI, waaraan een deel van dit hoofdstuk is ontleend.
³ SSA AIVD, OD 07.26 PA, Nota HBVD aan Minister BiZa 11 mei 1967.
⁴ Voor een gedetailleerde geschiedenis van de SOAN zie De Graaff en Wiebes, 1992.
⁵ Van Donselaar, 1991, 52.
⁶ idem, 132.
⁷ SSA AIVD, Maandoverzichten, MO 1974/5.
⁸ Idem, MO 1975/2.
⁹ SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, KO 1978/1.
¹⁰ SSA AIVD, idem, KO 1982/3.
¹¹ SSA AIVD, idem, KO 1983/3 en 1984/3.
¹² SSA AIVD, idem, KO 1988/3 en 1989/4.
¹³ Kruls, 1975.
¹⁴ Zie voor een discussie over deze problematiek Paxton, 2004.

Noten hoofdstuk VIII

- ¹ Zie Smeets en Steijlen, 2006, 208.
² Visser, 1986, 11.
³ Muller, 1994, 43.
⁴ Abels, 2007, 121.
⁵ Zie Van der Meulen, 1981. Speciaal over de RMS zie Steijlen, 1996.
⁶ SSA AIVD, 89-766, vergadering PPGG 3 mei 1978.
⁷ SSA AIVD 89-767, verslag gesprek HBVD met Minister 7 september 1970.
⁸ Smeets en Steijlen, 2006, 31.
⁹ SSA AIVD, verslagen Aurora 17 juli 1970.
¹⁰ Zie Giebels, 2005.
¹¹ SSA AIVD, 89-933, brief BZ aan BVD 29 juli 1970.
¹² SSA AIVD, 79-202, rapport Verbinding 12 aan BVD 3 augustus 1970.
¹³ SSA AIVD, 79-202, rapport C/CFO 4 augustus 1970.
¹⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora 5 augustus 1970.
¹⁵ Zie bijv. Morriën, 1995.
¹⁶ SSA AIVD, 89-1003, bulletin no. 1, 11 augustus 1970.
¹⁷ SSA AIVD, 89-1003, rapport 12 augustus 1970 'Beschouwing van groeperingen etc.'.
¹⁸ SSA AIVD, 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD, bijeenkomst 27 augustus 1970.
¹⁹ Zie IX.
²⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 28 augustus 1970. Kuipers had ongetwijfeld het oog op bulletin no. 3, waarin met zoveel woorden werd gezegd dat het 'niet ondenkbeeldig is dat er bij de Ambonezen vuurwapens aanwezig zijn'.
²¹ Besier werd per 25 november 1970 in die functie opgevolgd door W.A. baron van der Feltz.
²² SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 31 augustus 1970.
²³ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 2 september 1970; ook: Handelingen Tweede Kamer 1969-1970, 4355-4375.

²⁴ SSA AIVD, 89-765 verslagen vergaderingen PPGG, 25 september 1969.

²⁵ SSA AIVD, 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 10 september 1970.

²⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora 2 september 1970.

²⁷ Idem, 13 november 1970 en 7 december 1970.

²⁸ Idem, verslag 25 november 1970.

²⁹ Zie Morris, 1989.

³⁰ Zie Corm, 2003.

³¹ Een goed overzicht van de verschillende Palestijnse organisaties, hun onderlinge ideologische en machtspolitieke tegenstellingen is te vinden in Abitbol, 2006.

³² Het nationalistische, vaak opportunistische karakter van Al Fatah en zijn leider Yasser Arafat wordt beschreven in Aburish, 1999.

³³ SSA AIVD, verslagen Aurora 27 november 1968.

³⁴ Idem, verslag 3 januari 1969.

³⁵ Idem, verslag 19 februari 1969.

³⁶ Zie Verbij, 2005, 138.

³⁷ SSA AIVD, verslagen Aurora 10 september 1969.

³⁸ Gerbrands had de BVD verlaten toen hij zich gepasseerd voelde door de benoeming van Kuipers als hoofd, en van Neervoort als plaatsvervangend hoofd van de dienst.

³⁹ Gesprek met mr. J.S. Sinninghe Damsté, 1995.

⁴⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora 14 februari 1969.

⁴¹ In september 1970 twee, in mei 1972 weer een.

⁴² SSA AIVD, 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD, bijeenkomst 9 februari 1972.

⁴³ SSA AIVD, Maandoverzicht 1976-12.

⁴⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora 10 november 1972.

⁴⁵ SSA AIVD, 89-765 verslagen vergaderingen PPGG, 28 september 1972.

⁴⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora 20 oktober 1972.

⁴⁷ Zie IX.

⁴⁸ SSA AIVD, verslagen Aurora 28 juni 1985.

⁴⁹ Idem, 15 november 1972.

⁵⁰ Zie Hellema, Wiebes en Witte, 1998.

⁵¹ SSA AIVD, verslagen Aurora 5 september 1975; Maandoverzicht oktober 1975.

⁵² SSA AIVD, 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 10 september 1970.

⁵³ SSA AIVD, verslagen Aurora 8 maart 1971 en 19 april 1972.

⁵⁴ Idem 4 april 1975.

⁵⁵ SSA AIVD, 89-767, gesprekken dienstleiding met de minister 14 mei 1973.

⁵⁶ Smeets en Steijlen, 237.

⁵⁷ Voor het verloop van deze acties zie Bootsma, 2000. Een versie van de Molukse kant van de gebeurtenissen geeft Thenu, 1998. Vader (1989) doet verslag van zijn persoonlijke ervaring als gegijzelde passagier.

⁵⁸ SSA AIVD, 89-767, gesprekken dienstleiding met minister, 8 januari 1976.

⁵⁹ SSA AIVD, 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 22 januari 1976.

⁶⁰ Zie Gill en Schröter, 1993.

⁶¹ Frente Revolucionaria do Timor-Leste Independente. Oost-Timor werd in 2002 onafhankelijk.

⁶² SSA AIVD, 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD, bijeenkomst 27 januari 1976.

⁶³ SSA AIVD, 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 21 april 1976.

⁶⁴ Idem, 11 mei 1976.

⁶⁵ Idem, 29 december 1976.

⁶⁶ Zie over deze interne discussie Breedveld en Jansen van Galen, 1996.

⁶⁷ SSA AIVD, 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD, 14 juni 1977.

⁶⁸ Transcriptie *Den Haag Vandaag* 16 juni 1977, opgenomen in SSA AIVD 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD.

⁶⁹ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 24 juni 1977; SSA AIVD 89-770, Besprekingen Dienstleiding met Cie IVD, bijeenkomst 29 september 1977.

⁷⁰ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 2 oktober 1978; Handelingen

TK, zittingsperiode 1977-1978, 30 en 31 augustus 1978.

⁷¹ Smeets en Steijlen, 2006, 260.

⁷² SSA AIVD, Maandoverzicht juni 1977, artikel 'Zuidmolukse terreuracties'.

⁷³ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 23 maart 1979.

⁷⁴ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 12 september 1979.

⁷⁵ SSA AIVD, 'archief Poldervaart' 02.348.3.

⁷⁶ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 8 september 1982.

⁷⁷ Zie Verbij, 2005. Meer specifiek over de Rode Jeugd: Dekkers en Dijkman, 1988.

⁷⁸ SSA AIVD, Maandoverzicht december 1966.

⁷⁹ Zie IV.

⁸⁰ SSA AIVD, Maandoverzicht december 1968.

⁸¹ SSA AIVD, Verslagen Aurora 30 november 1970.

⁸² Idem, 26 juli 1971.

⁸³ *VPRO Vrijdag*, 2 augustus 1971.

⁸⁴ SSA AIVD 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 14 december 1972.

⁸⁵ SSA AIVD, Verslagen Aurora, verslag mei 1971.

⁸⁶ SSA AIVD, PD 113653, acties E XIII.

⁸⁷ Een versie waarin de rollen zijn omgedraaid en de BVD als uitlokkende instantie wordt beschreven in: Klerks, 1989, 96 e.v.

⁸⁸ SSA AIVD, dossier Hagedoorn.

⁸⁹ SSA AIVD, PD 113653.

⁹⁰ SSA AIVD 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 22 maart 1973.

⁹¹ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 7 augustus 1973.

⁹² Over de ideologische drijfveren van de RAF zie o.m. Pekelder, 2005.

⁹³ SSA AIVD, PD 116220 (samenvatting).

⁹⁴ *Nieuwe Revu*, april 1977.

⁹⁵ SSA AIVD, PD 117506, rapport 26 februari 1976.

⁹⁶ Zie Meertens, 2006.

⁹⁷ *Nieuwe Revue*, april 1977.

⁹⁸ SSA AIVD 89-770, Besprekingen dienstleiding met Cie IVD, 29 september 1976.

⁹⁹ Idem, 24 september 1974.

¹⁰⁰ SSA AIVD, verslagen Aurora 30 juli 1976.

¹⁰¹ Idem, verslagen 11 juli 1975; 14 januari 1977.

¹⁰² Zie bijv. Andrew en Mitrokhin, 2005; Gill en Schröter, 1993.

¹⁰³ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 29 december 1976.

¹⁰⁴ Zie Smeets en Steijlen, 2006, 422, noot 67.

¹⁰⁵ SSA AIVD 89-765, verslagen vergaderingen PPGG, 13 januari 1977.

¹⁰⁶ Recente perspublicaties lijken achteraf de vermoedens van De Haan te bevestigen. *NRC Handelsblad*, 16 augustus 2007.

¹⁰⁷ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 20 oktober 1977.

¹⁰⁸ Zie IX.

¹⁰⁹ SSA AIVD, verslagen Aurora 21 oktober 1977.

¹¹⁰ In zijn memoires maakt Gonsalves van dit voorval geen melding, Gonsalves en Verhoog, 1999.

¹¹¹ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 27 juni 1980.

¹¹² Gesprek met J.J. van der Wilden, destijds hoofd buitenlandse betrekkingen van de BVD.

¹¹³ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 12 september 1979.

¹¹⁴ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 8 juni 1980.

¹¹⁵ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 11 juni 1980.

¹¹⁶ SSA AIVD 89-767, gesprekken dienstleiding met minister(s), 7 juni 1982.

¹¹⁷ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 26 oktober 1982.

¹¹⁸ SSA AIVD 89-766, verslagen vergaderingen PPGG, 21 september 1983.

¹¹⁹ SSA AIVD 89-767, besprekingen dienstleiding met minister(s), 26 augustus en eind september 1980.

¹²⁰ Idem, 17 maart 1983.

¹²¹ Muller, 374-377

¹²² Zie bijvoorbeeld N.N., 1990 en de brochure van het bureau Jansen en Janssen, z.j.

¹²³ Hoekstra, 2004.

¹²⁴ Verbij, 2005, 149.

¹²⁵ Van Meurs, 1978.

Noten hoofdstuk ix

¹ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 28 april 1965.

² Gesprek juli 2007 met een oud-medewerker van de BVD die de discussie bijwoonde.

³ *Haagse Post*, 12 mei 1971.

⁴ Handelingen Tweede Kamer, zittingjaar 1966-1967, no. 8800.

⁵ Tot nog toe was er sprake van de vaste commissie voor de BVD; met ingang van september 1966 controleerde de commissie namens de Kamer ook de andere diensten.

⁶ Smallenbroek was als minister afgetreden nadat hij onder de invloed van teveel alcohol met zijn auto een paaltje had geraakt.

⁷ SSA AIVD 89-770, verslagen gesprekken Dienstleiding met Cie IVD, verslag 30 september 1966.

⁸ Nollau, 1959.

⁹ Van den Heuvel verliet de BVD, in het voetspoor van Einthoven, begin jaren zestig, om zich te wijden aan de actieve bestrijding van het communisme (Interdoc; Oost-West Instituut).

¹⁰ Rovers, 1994.

¹¹ Interview met drs E. van Thijn, april 2006. Voor de politieke confrontaties tussen communisten en niet-communisten rond de Februaristaking zie Mooij, 2006.

¹² SSA AIVD 89-770, verslagen vergaderingen Cie IVD, verslag 16 mei 1967.

¹³ Idem, verslag 12 juni 1967.

¹⁴ Idem, verslag 30 oktober 1967.

¹⁵ Idem, verslag 3/4 juli 1969.

¹⁶ Handelingen Tweede Kamer, zitting 1969-1970, 1672. Zie voor de oorspronkelijke invoering van het 'ambtenarenverbod' Blom, 1975; voor de herinvoering in 1951: Engelen, 1995.

¹⁷ Over de formatie en de betekenis van dit kabinet zie Van den Broek, 2002. Over

Den Uyl en diens kabinet in een heel andere toonsoort: Lunshof, 2004.

¹⁸ Interview A. Blom 11 augustus 1992.

Blom bekleedde bij de BVD verschillende belangrijke functies: hij was achtereenvolgens hoofd van de directie B, hoofd Kabinet, plaatsvervangend hoofd van de dienst en na het vertrek van De Haan in 1986 hoofd van de dienst tot 1989.

¹⁹ SSA AIVD 89-770, verslagen gesprekken dienstleiding met (leden van) de Cie IVD, verslag 26 juni 1973.

²⁰ Idem, verslag 10 mei 1973.

²¹ SSA AIVD 89-767 gesprekken met de minister, verslag 29 augustus 1975.

²² SSA AIVD PD 525, verslag 25 augustus 1964.

²³ Interview met drs E. van Thijn, april 2006.

²⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 24 januari 1975.

²⁵ Stutje, 2000. Stutje levert een zeer gedetailleerde beschrijving van de overwegingen, hele en halve zwenkingen die De Groot uiteindelijk ertoe brachten de banden met de CPSU weer openlijk aan te halen.

²⁶ In een vergadering van het dagelijks bestuur begin juni 1974 had De Groot 'in nauwelijks verholen termen' laten weten dat naar zijn mening de CPN haar houding tegenover de CPSU drastisch zou moeten herzien. Verrips, 1995, 470.

²⁷ SSA AIVD, Maandoverzichten, maandoverzicht 1976-12 (tevens jaaroverzicht).

²⁸ Stam, 2004.

²⁹ SSA AIVD, Maandoverzichten, maandoverzicht 1977-4.

³⁰ Idem, maandoverzicht 1977-5.

³¹ Schreuders, 1992.

³² Stutje, 2000.

³³ Van der Horst, 2007, 349.

³⁴ Hoekstra, 2004, 94/95.

³⁵ Voor een reconstructie van onder meer het neutronenbomdebat zie Van Diepen, 2004.

³⁶ Koninklijk Besluit van 9 november 1966.

- ³⁷ SSA AIVD verslagen Aurora 3 januari 1978.
- ³⁸ SSA AIVD 89-766 verslagen gesprekken DL met PPGG, verslag 20 oktober 1977.
- ³⁹ SSA AIVD, Maandoverzichten, maandoverzicht 1977/12.
- ⁴⁰ Sagladin, 1973.
- ⁴¹ SSA AIVD, Maandoverzichten, maandoverzicht 1977/12.
- ⁴² Van Diepen, 2004.
- ⁴³ Schmidt en De Vries, 1978.
- ⁴⁴ SSA AIVD 89-766 verslagen gesprekken DL met PPGG, verslag 3 mei 1978.
- ⁴⁵ Engelen, 1995.
- ⁴⁶ SSA AIVD, Maandoverzichten/Kwartaaloverzichten, kwartaaloverzicht 1978-4.
- ⁴⁷ Van Diepen, 2004.
- ⁴⁸ Hoe de DDR het IKV voor zijn kar probeerde te spannen, daarin niet slaagde en vervolgens het IKV als vijandelijke organisatie ging zien, beschrijft De Graaf, 2004.
- ⁴⁹ SSA AIVD 89-766, verslagen gesprekken DL met PPGG, verslag 11 oktober 1978.
- ⁵⁰ SSA AIVD rapporten SBP, *Een verhulde factor in de kernwapendiscussie*, februari 1981.
- ⁵¹ Handelingen Tweede Kamer 29 september 1981.
- ⁵² SSA AIVD 89-771, verslagen gesprekken DL met (leden van) de cie IVD, verslag 28 november 1978.
- ⁵³ Handelingen Tweede Kamer, zittingjaar 1979-1980, 16 061, nr. 1.
- ⁵⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 11 januari 1980.
- ⁵⁵ SSA AIVD 89-767 gesprekken met de minister, 18 september 1981.
- ⁵⁶ SSA AIVD verslagen Aurora, verslag 17 november 1981.
- ⁵⁷ SSA AIVD 89-767, verslagen besprekingen DL met minister, verslag 24 november 1981.
- ⁵⁸ Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag; deze wet maakte het mogelijk niet alleen bij de toestand van oorlog en beleg (Oorlogswet), maar ook bij dreigende revolutie, mensen te internen.

- ⁵⁹ SSA AIVD 89-767, verslagen besprekingen DL met minister, verslag 12 januari 1982.
- ⁶⁰ SSA AIVD 89-771 verslagen gesprekken DL met (leden van) de cie IVD, verslag 4 maart 1982.
- ⁶¹ SSA AIVD 89-771, nota minister aan Cie IVD 16 maart 1982.
- ⁶² idem, verslag 22 april 1982.
- ⁶³ SSA AIVD 89-767, verslagen besprekingen DL met minister, verslag 7 juni 1982.
- ⁶⁴ SSA AIVD, verslagen Aurora 15 juni 1982.
- ⁶⁵ SSA AIVD 89-767, verslagen besprekingen DL met minister, verslag 13 juli 1982.
- ⁶⁶ SSA AIVD verslagen Aurora 22 maart 1985.
- ⁶⁷ SSA AIVD, Maand/Kwartaaloverzichten, kwartaaloverzicht 1983-1; zie over dit belangrijke moment in de ontwikkeling van de CPN ook Voerman, 1993.
- ⁶⁸ SSA AIVD 89-768, bespreking DL met minister, notitie HBVD aan minister 19 mei 1987.
- ⁶⁹ Gesprek van Kuipers met enkele medewerkers van de dienst rond 1970.

Noten hoofdstuk x

- ¹ Voor de vroege geschiedenis van het contra-inlichtingenwerk zie Engelen, 1995.
- ² Engelen, 1995, 297.
- ³ Zie Richelson, 1987.
- ⁴ *The Report of the Royal Commission*, Ottawa 1946.
- ⁵ Engelen, 1995, 302/303.
- ⁶ SSA AIVD, OD 07.26 PA, agenda voor bespreking met minister Beel 27 april 1956.
- ⁷ Zie VII.
- ⁸ Engelen, 1995, vooral XIV.
- ⁹ *Elseviers Weekblad*, 24 april 1976.
- ¹⁰ SSA AIVD, verslagen Commissie IVD, verslag 5 mei 1976.
- ¹¹ Over de 'Philby-affaire' en wat later de 'Cambridge Five' ging heten is veel geschreven en gespeculeerd. Een recent boek probeert aannemelijk te maken, dat Philby on-

gewild en ongeweten door de Britse diensten is gemanipuleerd en is gebruikt als des-informatie-kanaal. Hamrick, 2004.

¹² SSA AIVD, 07.26 PA Verslagen gesprekken met minister, verslag 26 oktober 1967.

¹³ Zie de uitgebreide literatuur over de 'Cambridge Five', bijv. Cave Brown, 1994.

¹⁴ Zie VIII.

¹⁵ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 6 maart 1974.

¹⁶ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 5 april 1988.

¹⁷ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/88 (2.1) operatie Furioso.

¹⁸ Kmenta, 2006 – met dank aan de voormalige medewerker van de BVD die voor de vertaling zorgde.

¹⁹ De Jong, 2004, 299.

²⁰ Idem, 24.

²¹ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/276 (2.1) operatie Surprise.

²² SSA AIVD, C/D3O/SV-O/54 (2.1) operatie Dixi.

²³ zie VIII.

²⁴ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/54 (2.1) zaak-Desant.

²⁵ *NRC Handelsblad*, 14 augustus 2006.

²⁶ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/218 (2.1) operatie Rancune.

²⁷ Judt, 2005, 626.

²⁸ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/35 (2.1) operatie Brick.

²⁹ Zie schema.

³⁰ SSA AIVD, operationeel archief, film C102, besprekingen HC met DL, bijv. 30 sept. 1985.

³¹ Zie hiervoor Engelen, 1995, XIV.

³² SSA AIVD, Mitrokhin archief (Ned.).

³³ Voor de activiteiten van Pieck en zijn vooroorlogse kring van fellow travellers zie Cornelissen, 1989.

³⁴ Gesprekken met J. van der Wilden.

³⁵ De Jong, 2004, 26.

³⁶ SSA AIVD, verslagen Commissie IVD, 89-770, verslag 5 mei 1976.

³⁷ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/247 (2.1), operatie Sliedrecht.

³⁸ SSA AIVD, PD 525, ACD 838012, bericht 16 augustus 1966.

³⁹ Idem, ACD 1317075, bericht 15 maart 1977.

⁴⁰ Brief C. de Jager, 31 augustus 2007.

⁴¹ SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 10 februari 1967.

⁴² SSA AIVD, verslagen Aurora, verslag 12 april 1967.

⁴³ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/181 (2.1) operatie Oester.

⁴⁴ SSA AIVD, C/D3O/SV-O/331 (2.1).

⁴⁵ Zie in dit opzicht de memoires van F. Hoekstra (Hoekstra 2004) en de bundel interviews met voormalige medewerkers van de BVD, Vos 2005.

Afkortingen

AAP	Albanese Arbeiders Partij
ACD	afdeling Centrale Documentatie
AFCENT	Allied Forces Central Europe [subhoofdkwartier van de NAVO]
AIAD	Ambtenaar in Algemene Dienst
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
ANS	Aktionsfront Nationaler Sozialisten
ANVJ	Algemeen Nederlands Jongerenverbond
ARAR	Algemeen Rijksambtenarenreglement
ASTA	Ambtelijke Stuurgroep Terroristische Aanslagen
ASVA	Algemene Studentenvereniging Amsterdam
ASU	active service unit
ASVA	Algemene Studentenvereniging Amsterdam
AJG-landen	[BVD-term] landen achter het IJzeren Gordijn
BB	Bescherming Bevolking
BFR	afdeling B Front en Andere organisaties
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BNV	Bureau voor Nationale Veiligheid
BO	onderafdeling B Operaties
BT	Hoofdafdeling Terrorisme van de Directie B
BVA	beveiligingsambtenaar
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVI	beveiligingsinspecteur
BZK	Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CD	Centrumdemocraten
CI	Centrale Inlichtingendienst
CIA	Central Intelligence Agency
Cie IVD	vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond

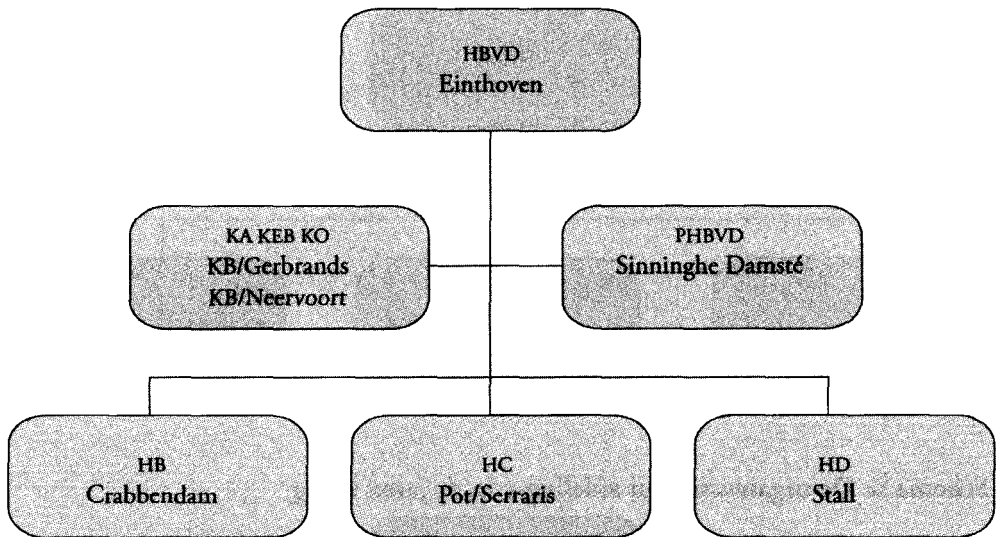
Cospar	Committee for Space Research
CP	Centrumpartij
CPC	Communistische Partij van China
CPN	Communistische Partij van Nederland
CPSU	Communistische Partij van de Sovjet-Unie
CPUSA	Communistische Partij van de Verenigde Staten
CRI	Centrale Recherche-informatiedienst
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
DGBR	Directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging
DGOV	Directoraat-generaal voor Openbare orde en Veiligheid
DIR	Districts Inlichtingenrechercheur
DL	dienstleiding
DLB	<i>dead letterbox</i>
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EVC	Eenheidsvakcentrale
FDJ	Freie Deutsche Jugend [jongerenorganisatie van de SED]
FSB	[Russ.] veiligheidsdienst [opsplitsing KGB na 1992]
GROE	Sovjet-Russische militaire inlichtingendienst
GS III	derde sectie van de generale staf [militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst]
HB	hoofd van de afdeling B
HBVD	hoofd BVD
HVA	Hauptverwaltung Aufklärung
ICBZ	Informatiecentrale Bijzondere Zaken
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
IM	[HVA-term] inofficiële Mitarbeiter
IO	Intelligence Officer
IUS	International Union of Students
JAM	[BVD-term] jonge academicus
JIM	[BVD-term] jonge intelligente medewerker
JKU	Jongerenkomitee voor Uitwisseling
JOVD	Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KEB	Kabinet Exploitatie Buitenland
KEN-ml	Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland-ml
KGB	[Sovjet-Russische niet-militaire inlichtingendienst]
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KO	kabinetsafdeling Opleidingen
KO	kwartaaloverzicht
KST	Korps Speciale Troepen
LKP	Landelijke Knokploegen
LOOIS	Landelijke Organisatie van Oud Illegale Strijders

LuID	Luchtmacht Inlichtingendienst
Marid	Marine Inlichtingendienst
MI 5	Britse Security Service
MI 6	Britse Secret Intelligence Service
MLCN	Marxistisch-Leninistisch Centrum Nederland
MLPN	Marxistisch-Leninistische Partij Nederland
MO	maandoverzicht
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCSV	Nederlandse Christelijke Studentenvereniging
NESB	Nationaal Europese Socialistische Beweging
NKIJ	Nederlands Komitee voor Internationaal Jongerenwerk
NOU	Nederlandse Oppositie Unie
NPJCR	Nederlandse Politieke Jongeren Contactraad
NSR	Nederlandse Studentenraad
NU	Vereniging Nederland-USSR
NVB	Nederlandse Vrouwenbeweging
VU	Nederlandse Volksunie
OD	onderwerpsdossier
OHD	[BVD-term] Oost-Duitse Handelsdelegatie
PD	persoonsdossier
PFLP	Popular Front of the Liberation of Palestine
PHBVD	plaatsvervangend hoofd van de BVD
PID	Plaatselijke Inlichtingendienst
PKI	Partai Komunis Indonesia
PLO	Palestinian Liberation Organization
PNG	persona non grata
PNR	Partij Nieuw Rechts
PPGG	procureurs-generaal
PPR	Politieke Partij Radicalen
RA	[BVD-term] Sovjet-Russische ambassade
RIS	Russian Intelligence Services
RMS	Republik Maluku Selatan
ROI	Rijks Opleidingsinstituut
RPD	Rijks Psychologische Dienst
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
RVF	Rood Verzetsfront
SB	[Pools] Poolse inlichtingendienst
SBP	Staf Buitenlandse Politiek
SBZ	Sovietische Besatzungszone
SDI	Strategic Defense Initiative ['Star Wars']
SDS	Students for a Democratic Society
sectie BFA	sectie Front- en andere organisaties van de afdeling B
sectie BPO	sectie Personenonderzoek van de afdeling B

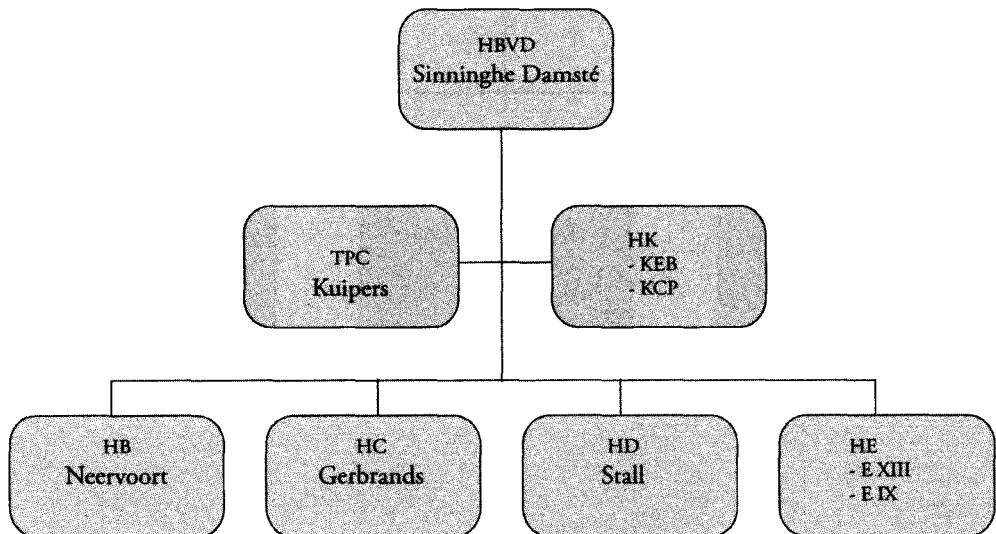
sectie CR	sectie Rusland van de afdeling c
sectie CS	sectie Satellietlanden van de afdeling c
sectie K/CH	sectie kabinetsafdeling Chinezen
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands [communistische partij van de DDR]
SIB	Studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen
SIS	Secret Intelligence Service
SJ	Socialistische Jeugd
SOAN	Stichting Opleiding Arbeidskrachten Nederland
SOEV	Stichting voor Onderzoek van Ecologische Vraagstukken
SOPD	Stichting Oud Politieke Delinquenten
SP	Socialistische Partij
SRAC	Short Range Agent Communication
SS	Security Service
SSA	Semi-statisch Archief
StB	[Tsjecho-Slow.] Tsjecho-Slowaakse inlichtingendienst
SVR	[Russ.] buitenlandse inlichtingendienst [opsplitsing KGB na 1992]
SWP	Socialistische Werkerspartij
TPC	Technische Planning en Controle
VfK	Verwaltung für Koordinierung
VND	Vereniging Nederland-DDR
Wbbbg	Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag
WEU	West-Europese Unie
WFDY	World Federation of Democratic Youth
Wiv	Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
WOKS	[Russ.] Sovjetvereniging van Vriendschap en Culturele Betrekkingen
WVR	Wereldvrede raad
WVV	Wereldvakverbond
Z II	Zarząd II [Poolse militaire inlichtingendienst]

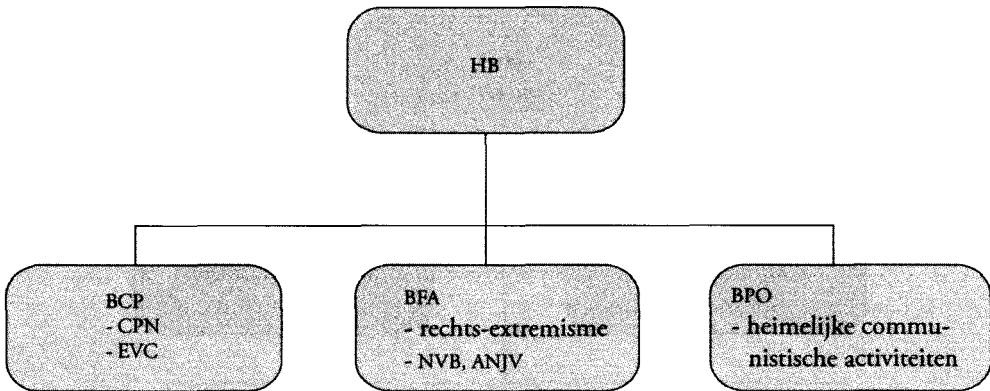
Schema A: De organisatie van de BVD in de jaren vijftig

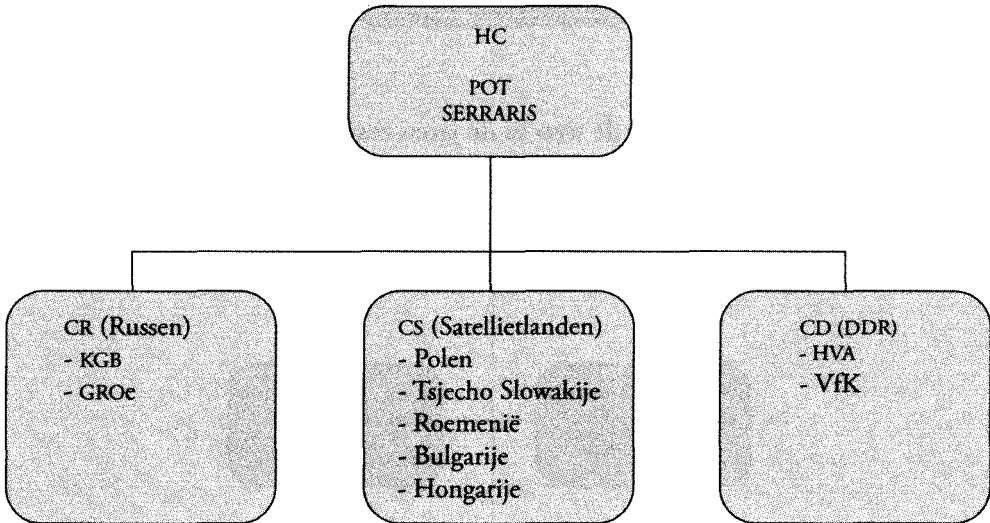
Schema B: De organisatie van de BVD in de jaren zestig/zeventig

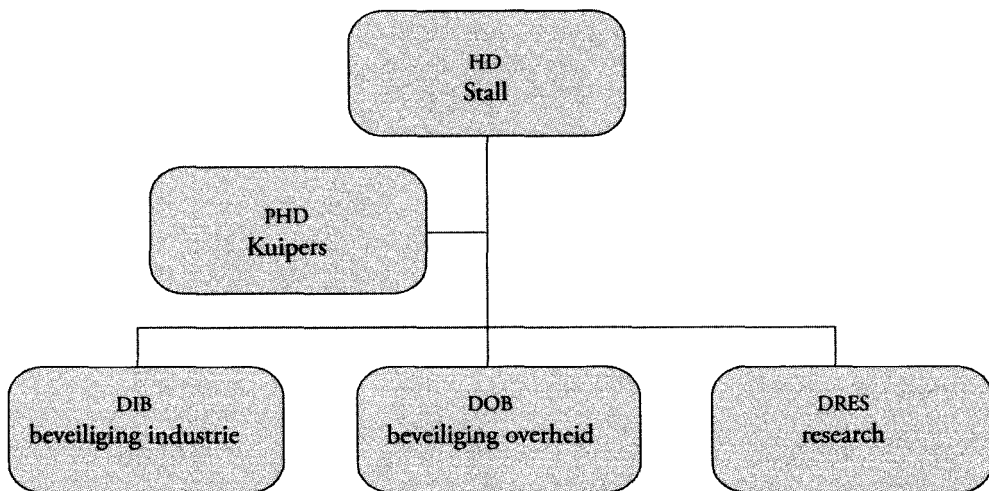
Schema c: De organisatie van afdeling B in de jaren zestig/zeventig

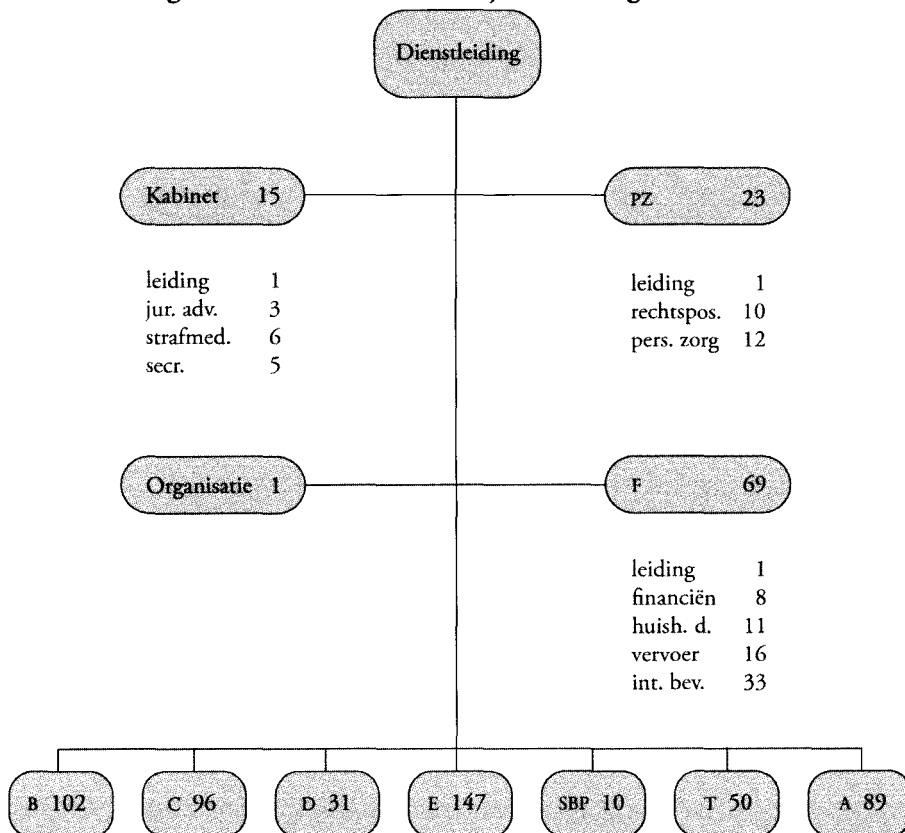
Schema d: De organisatie van afdeling c in de jaren zestig

Schema E: De organisatie van afdeling D in de jaren zestig/zeventig

Schema F: De organisatie van de BVD in de jaren tachtig

Literatuur

- Aalders, G. en C. Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland*, Den Haag 1996.
- Abels, P., 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan! Het Nederlandse contraterrorismebeleid sinds 1973', in: I. Duyvesteyn en B. de Graaf (red.), *Terrorisme en hun bestrijders vroeger en nu*, Amsterdam 2007.
- Abitbol, M., *Juifs et Arabes au xxe siècle*, Parijs 2006.
- Aburish, S.K., *Arafat. From defender to dictator*, New York 1999.
- Andrew, C., en V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Londen 1999.
- Barron, J., *Operation Solo: The FBI's man in the Kremlin*, Washington DC 1996.
- Beschloss, M., *The crisis years: Kennedy and Krushchev, 1960-1963*, New York 1991.
- Bittmann, L., *Geheimwaffe D*, Bern 1972.
- Blom, J.C.H., *De mouterij op de Zeven Provinciën*, Bussum 1975.
- Blom, J.C.H., 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschuwing', in: B.Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen, *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960*, Den Haag 1997.
- Bootsma, P., *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen, 1970-1978*, Amsterdam 2000.
- Breedveld, W., en J. Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman*, Utrecht 1996.
- Broek, I. van den, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl*, Amsterdam 2002.
- Burggraaf, P.A., *Zestien jaar geschiedenis Vereniging Nederland-DDR*, Groenekan 1993.
- Cave Brown, A., *Treason in the blood: H. St. John Philby, Kim Philby and the spy case of the century*, Boston 1994.
- Chang, J., en J. Halliday, *Mao. The unknown story*, Londen 2005.
- Corm, G., *Le Proche-Orient éclaté 1956-2003*, Parijs 2003.

- Cornelissen, I., *De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940*, Amsterdam 1989.
- Courtois, S. (red.), *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Parijs 1997.
- Dekkers, F., en D. Dijkman, *'n Hollandse stadsguerilla. Terugblik op de Rode Jeugd*, Amsterdam 1988.
- Diepen, R. van, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendeбат 1977-1987*, Amsterdam 2004.
- Donselaar, J.G. van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam 1991.
- Eftimiades, N., *Chinese intelligence operations*, Ilford 1994.
- Eindhoven, L., *Tegen de stroom in*, Apeldoorn 1974.
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag 1995.
- Engelen, D., *De Nederlandse stay-behind organisatie in de koude oorlog 1945-1992*, PIVOT-rapport nr. 166, Den Haag 2006.
- Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, Zwolle 1988.
- Fursenko, A., en T. Naftali, *One hell of a gamble: Krushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964*, New York 1997.
- Gaddis, J.L., *The United States and the end of the Cold War. Implications, Reconsiderations, Provocations*, New York-Oxford 1992.
- Gaddis, J.L., *The Cold War*, Londen 2006.
- Giebels, L.J., *De stille genocide. De fatale gebeurtenissen rond de val van de Indonesische president Soekarno*, Amsterdam 2005.
- Gill, D., en U. Schröter, *Das Ministerium für Staatssicherheit. Anatomie des Mielke-Imperiums*, Reinbek bei Hamburg, 1993.
- Gonsalves, R.A., en G.J. Verhoog, *Mr. Gonsalves. Memoires*, Amsterdam 1999.
- Graaf, B. de, *Over de Muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging*, Amsterdam 2004.
- Graaff, B. de, en C. Wiebes, *Gladio der Vrije Jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd*, Den Haag 1992.
- Graaff, B. de, en C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland*, Den Haag 1998.
- Hamrick, S.J., *Deceiving the deceivers*, New Haven en London, 2004.
- Harmesen, G., *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist*, Utrecht 1967.
- Harmesen, G., *Herfsttijloos. Een levensverhaal*, Nijmegen 1993.
- Havenaar, R., *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos (1939-1993)*, Amsterdam 1993.
- Hellema, D.A., C. Wiebes en T. Witte, *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis 1973-1974*, Den Haag 1998.

- Hoekstra, F., *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam 2004.
- Horst, H. van der, *Onze premiers (1901-2002). Hun weg naar de top*, Amsterdam 2007.
- Horstmeier, C., *Anerkennung Jetzt! Die Anerkennungspolitik der DDR anhand der Fallstudie Niederlande 1949-1973*, Groningen 1995 (internet).
- Horstmeier, C., 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, 1946-1989', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen 1999.
- Jansen en Janssen, *Regenjassendemocratie*, Amsterdam z.j.
- Jong, B.M. de, *Schild en zwaard van de oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficiëren 1953-1991*, Maastricht 2004.
- Judt, T., *Postwar. A history of Europe since 1945*, Londen 2005.
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam 1995.
- Kissinger, H., *The White House years*, Londen 1979.
- Klerks, P., *Terreurbestrijding in Nederland 1970-1988*, Amsterdam 1989.
- Kmenta, J., *Cesky spion Erwin van Haarlem*, Praag 2006.
- Knabe, H., *Die unterwanderte Republik. Stasi im Westen*, München 2001.
- Kruls, H., *Generaal in Nederland. Memoires*, Bussum 1975.
- Kurlansky, M., 1968. *The year that rocked the world*, New York 2005.
- Leys, S., *Ombres Chinoises*, Parijs 1974.
- Lunshof, K., *Van polderen en polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek*, Amsterdam 2004.
- Maar, R. van der, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973*, Amsterdam 2007.
- Maas, P.F. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III. Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951), band B*, Nijmegen 1992.
- Marwick, A., *The sixties. Cultural revolution in Britain, France and the US, 1958-1974*, New York 1998.
- Meertens, R.W., e.a., *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*, Schiedam 2006.
- Melching, W., *Van het socialisme, de dingen die voorbij gaan. Een geschiedenis van de DDR 1945-2000*, Amsterdam 2005.
- Meulen, E.I. van der, (red.), *Dossier Ambon 1950. De houding van Nederland ten opzichte van Ambon en de RMS*, Den Haag 1981.
- Meurs, R. van, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten*, Amsterdam 1978.
- Mooij, A., *De strijd om de Februaristaking*, Amsterdam 2006.

- Morriën, J., *Indonesië liet me nooit meer los. Vijftig jaar antikoloniale strijd*, Amsterdam 1995.
- Morris, B., *The birth of the Palestine Refugee problem, 1947-1949*, Cambridge 1989.
- Muller, E.R., *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid. Gijzelingen, aanslagen en ontvoering in Nederland*, Arnhem 1994.
- N.N., *De tragiek van een geheime dienst. Een onderzoek naar de BVD in Nijmegen*, Nijmegen 1990.
- Nollau, G., *Die Internationale. Wurzeln und Erscheinungsformen des proletarischen Internationalismus*, Keulen 1959.
- Paxton, R.O., *The anatomy of fascism*, New York 2004.
- Pekelder, J., *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989*, Amsterdam 1998.
- Pekelder, J., 'Het geweld der kameraden. Peter Brückner, het terrorisme en de linkse identiteit', in: J. Pekelder en F. Boterman (red.), *Politiek geweld in Duitsland. Denkbeelden en debatten*, Amsterdam 2005.
- Reve, K. van het, *Ik heb nooit iets gelezen, en alle andere fragmenten*, Amsterdam 2003.
- Richelson, J., *American espionage and the Soviet target*, New York 1987.
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam 1995.
- Roethof, H., *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist*, Utrecht-Antwerpen 1990.
- Rovers, F., *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude oorlog 1946-1958*, Amsterdam 1994.
- Sagladin, W.W. (red.), *Die Kommunistische Weltbewegung. Abriss der Strategie und Taktik*, Berlijn 1973.
- Schmidt, B. en J. de Vries, *Stop de neutronenbom. Internationaal forum/de oproep van Amsterdam*, Amsterdam 1978.
- Schreuders, G., *De man die faalde*, Amsterdam 1992.
- Schulten, C.M., *En verpletterd wordt het juk. Verzet in Nederland 1940-1945*, Den Haag 1995.
- Schwan, H. en H. Heindrichs, *Das Spinnennetz. Stasi-Agenten im Westen: Die geheimen Akten der Rosenholtz-Datei*, München 2005.
- Skolnick, J.H., *The politics of violence*, New York 1969.
- Smeets, H., en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006*, Amsterdam-Utrecht 2006.
- Smith, R., *The utility of force. The art of war in the modern world*, Londen 1994.
- Stam, A., *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland*, Soesterberg 2004.

- Steijlen, F., *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994*, Amsterdam 1996.
- Stutje, J.W., *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986*, Amsterdam 2000.
- Taubman, W., *Khrushchev. The man and his era*, New York-Londen 2003.
- Thenu, C., *Korban: het verhaal van een Molukse activist*, z.pl. 1998.
- Vader, G., *Ijsbloemen en witte velden*, z.pl. 1989.
- Verbij, A., *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland 1970-1980*, Amsterdam 2005.
- Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991*, Amsterdam 1995.
- Visser, C.J., *Terrorisme en West-Europa*, Den Haag 1986.
- Voerman, G., 'De "rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen 1987.
- Voerman, G., 'Perestroika avant-la-lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen 1993.
- Vos, C., e.a., *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam 2005.
- Walker, M., *The Cold War and the making of the modern world*, Londen 1993.
- Withuis, J., *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976*, Meppel-Amsterdam 1990.
- Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*, Amsterdam 2005.
- Zubok, V., en C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge (Mass.) 1996.

Personenregister

- Abels, P. 11
Adams, H. 152
Agt, A.A.M. van 184-186, 188, 196, 219, 221
Albeda, W. 66
Amalrik, A. 219
Andel, G.J. van 133
Arafat, Yasser 171
- Bakker, M. 71, 220
Barend, Sonja 231
Baruch, Friedl 112-118, 218, 262-264, 267
Beatrix, prinses 18, 77
Beek, A.L. ter 128
Beel, L.J.M. 39, 50, 52
Beernink, H.K.J. 69, 79, 80, 129, 130, 143,
166-168, 209, 212, 213, 215, 230, 271
Beg (codenaam P. Boezeman) 267
Berg, E. van den 191-194
Bernhard, prins 50
Besier, B.J. 168
Biesheuvel, B. 64, 160, 167, 179, 212, 214
Bischof, C. 92, 95
Blankenburger, R. 128, 129
Blok, J. 199, 200
Blom, A. 208, 234, 235
Blom, J.C.H. 11
Boezeman, P. 267
Bogomolov 123
Bosch, Th.W. van den 52, 56
Bosscher, D.F.J. 11
Boyko, A.K. 111
Brat (operatiennaam) 264-266, 273
Breznev, L. 75
Brick (operatiennaam) 258-260
Brinkhorst, L.J. 231, 233
- Buback 194
Burger, J. 167
Burgess 242
Burmistrov, G.M. 264, 265
- Cals, J.M. 158, 209, 211
Cammelbeek, G.B.J. 132
Carp, J.H. 151
Carré, John le 237
Carter 224, 225
Castro, F. 260
Ceaurescu, echtpaar 256-258
Chebrikov 250
Chroesjtsjov 18, 70-76, 90, 127, 210
Churchill, W.S. 14
Claus, prins 18
Cooper (agentennaam Henri Pieck) 262
Crabbendam, J.G. 26, 28, 42, 44, 46-48,
209
- Dankaart, J. 117, 118
Davids, S. 111
Deng Xiaoping 101
Dijk, C.P. van 234
Dijke, Van 183, 197
Dixi (operatiennaam) 253-255
Docters van Leeuwen, A.H.W. 283
Doedin, A.M. 121, 123
Doeveren, P.G.H. van 43, 44, 57, 69, 176, 183
Drees, W. 25, 38, 39, 40, 43
Dubcek, A. 80
- Eeken (echtpaar) 195, 198
Eindhoven, L. (Louis) 13, 19, 20, 23-27, 29,
33, 37-45, 47, 49-53, 55-57, 60, 76, 80, 143,

- 145, 146, 148, 151, 169, 207, 210, 237-239, 278-280
 Es, A. van 228
 Exter, W. van 116
 Eykern, Van 169, 170, 175, 176

 Felderhof, H.W. 26, 27, 41, 52, 169
 Feltz, W.A. van der 199
 Fock, C.L.W. 25
 Folkerts, K. 198
 Franco, F. 154, 173
 Fransen, A. 176

 Gaay Fortman, W.F. de 179-187, 194, 196, 197, 204, 216, 217, 232
 Galliard, P.J. 150
 Gaulle, Ch. de 79, 129
 Geertsema, W.J. 64
 Gerbrands, P.R. 19, 26, 27, 44-49, 57, 63, 71, 76, 108, 173, 238, 240, 261-263, 274, 275
 Gerbrandy, P.S. 146-148
 Gerretson, N. 148
 Glimmerveen, J.G. 153
 Gloekhov, V.A. 123, 271, 272
 Goedewagen, T. 151
 Goedhart, F. 147
 Gonsalves, R. 191, 199, 200
 Gor (codenaam W. Klinkenberg) 267
 Gorbatsjov, M. 273, 274
 Gortzak, H. 116, 267-269, 274
 Goulooze, D. 116, 117, 139
 Gouzenko, I. 238, 239, 244
 Grek (codenaam H. Gortzak) 268, 274
 Grippa, J. 91, 95, 96
 Groot, Paul de 48, 59, 71, 73, 74, 81, 86, 90, 99, 101, 102, 108, 113, 115-118, 122, 123, 215, 218-223, 267
 Gulliver (codenaam W. Klinkenberg) 267
 Gussarev, V.P. 109-111

 Haan, P. de 67, 183, 186-188, 198-203, 222, 224, 229-234, 236, 283
 Haarlem, Erwin van 247, 248
 Haarlem, pseudo-Erwin van (Vaclav Jelinec) 247-249, 252
 Habbash, G. 172
 Hagedoorn (codenaam) 192, 193
 Haken, J. 38
 Hallstein, W. 126

 Harjono, H.T. 149
 Havel, V. 252
 Havenaar, R. 14
 Hazenberg, J. 52
 Helfrich, C.E.L. 148
 Hermans, W.F. 155
 Heuvel, C.C. van den 26, 34, 50, 51, 57, 210, 236
 Hirohito 172
 Hitler, A. 113, 149, 154, 238
 Höcker, F. 129, 132
 Hoekstra, F. 211, 218, 219, 223
 Hoekstra, H. 71, 73, 86, 114, 205, 217, 221
 Hoesel, L. van 191, 193-195
 Hoog, C. de 88-97, 99, 100, 102, 103
 Hoogkamp, K. 219
 Hua Guofeng 101
 Hulst, W. 119-123
 Hulten, M. van 217

 Iliescu, Ion 257

 Jager, C. de 268, 274
 Jagersma, H. 231
 Janmaat, J. 153
 Janssen, L. 195, 196
 Jelinec, Vaclav (pseudo-Erwin van Haarlem) 249, 250
 Jeltsin, B. 274
 Johnson, L.B. 18
 Jong, L. de 63, 111
 Jong, P.J.S. de 69, 80, 130, 158, 164, 166-168, 242
 Jonge, W.A.H. de 43, 47, 63, 65, 69, 70, 72, 78, 80, 84, 85, 115, 189, 199, 208, 210, 218, 222, 232, 235, 283
 Jurgens, E. 132

 Karpechenkov, G.S. 270
 Kennan, G. 14
 Kennedy, J.F. 70, 71
 Kheyim (codenaam F. Baruch) 262
 Kissinger, H. 104
 Klaauw, C.A. van der 221, 227
 Klein, G. 132
 Klein, J.W. 145, 146
 Kleuver, H. 223
 Klinkenberg, W. 115, 133, 267
 Knuttel, J.A.N. 146

- Koekoek, H. 150, 151, 212
 Koenen, A.C. 38
 Kolkert 271
 Kosto, A. 203
 Kruisinga, R. 221, 222
 Kruls, H.J. 148, 155
 Kuipers, A. (Dries) 29, 36, 47-51, 52, 56, 59, 62-70, 76, 78-81, 84, 93, 129, 130, 136, 163, 166-170, 172-177, 179-182, 184, 186, 191-194, 196-199, 208-210, 212, 213, 215-217, 221, 222, 232, 235, 236, 240-242, 265, 271, 280, 282-284
 L., Wilfried 137, 138
 Laan, Th. van der 26, 27, 37, 41
 Lammers, Han 128
 Lenin, W.I. 119
 Levin, J. 127
 Lewin, M. 134, 135-137, 138, 153, 155
 Li Huang Tse 86, 87, 90, 91
 Li Mao-Lai 98
 Liao Ho Shu 87-89, 91, 95-98
 Lips, R. 116
 Litvak, A. 67
 Lubbers, R.F.M. 202, 231, 234
 Maanen, A. van 26, 27, 41, 57, 148
 Maclean, D. 242
 Malik, A. 161, 164
 Mansholt, S.W.L. 151
 Manusama, J.A. 162, 164-166, 168
 Mao Zedong 70, 71, 100, 101, 102
 Marcuse, H. 78, 218
 Marighela, C. 189
 McCarthy, J. 15
 Meer, D. van der 139
 Meershoek, A.J.J. 11
 Meijer, W. 231
 Melching, W. 126
 Mellema, J. 167, 212
 Metiary, S. 164, 165, 168, 180
 Meurs, R. van 205
 Mierlo, H.A.F.M.O. van 166-168, 212, 214, 272
 Mihai 258-260
 Minnaert 268
 Mitrokhin, V.N. 112, 113, 242, 262, 263, 265-269, 276
 Moerkerk, H. 128, 132
 Mook, H.J. van 147
 Mulder, A. 180, 271
 Muller, E.R. 159
 Mussert, A. 147, 151
 Natadiningrat, Taswin A. 162
 Nederhorst, G. 67, 209
 Neervoort, H.C. ('Hassan') 19, 44, 45, 49, 57, 62, 63, 66, 75, 76, 84, 88-91, 93, 94, 107-109, 111, 135, 136, 170, 183, 184, 197, 199, 204, 222, 232, 235, 262, 283
 Nieuwburg, M. 196
 Nijpels, E. 233
 Nixon, R. 98, 104
 Nollau, G. 210
 Noyon, T.F. 26-28
 Oester 272, 273
 Olg (operatiennaam C. de Jager) 268, 269, 274
 Opalev, V. 218
 Orwell, G. 64
 Peres, S. 250
 Philby, H.A.R. (Kim) 76, 237, 242
 Pieck, Anton 262
 Pieck, Henri 262
 Pleshakov, C. 15, 55
 Pluvier, J.M. 165
 Polak, B. 67, 211
 Polak, C.H.F. 79
 Ponomarjov, B.N. 219
 Ponto, J. 194
 Pormes, S. 198
 Posthuma, E. 133
 Pot, L. 26, 27
 Prinsen, M.J. 27, 41
 Quay, J. de 50, 51
 Rabin, Y. 250
 Rancune (operatiennaam) 256, 257, 258
 Regtien, A. 77, 80
 Reinders, I.H. 145
 Remkes, J.W. 11
 Remmerswaal 68
 Reuter, F. 116
 Reve, K. van het 130
 Rietkerk, J. 202, 203, 234
 Rispens, S.D. 151, 152

- Roethof, H.J. 131, 132, 229
 Romme, C.P.M. 145
 Roo, J. de (gelegenheidsnaam) 192, 193, 204
 Rood, M. 188, 201, 233, 234
 Roolvink, B. 209
 Rost van Tonningen, M. 154
 Rost van Tonningen-Heubel, F. 154
 Rousseau 269, 270, 271
 Roussilhe 129
- Sacharov, A. 219
 Safronov, V.A. 123
 Salazar 154, 243
 Samkalden, I. 151, 152
 Santen, J. van 239
 Savornin Lohman, jhr. M. de 61
 Schadock, echtpaar (pseudoniem) 138, 139
 Schagen, J.A. van 11
 Scheepstra, 'Bob' 44
 Schermerhorn, W. 23-25, 147, 237
 Schiff, E.L. 172
 Schimmel 191
 Schleyer 194
 Schmelzer, N. 132, 166, 209, 211
 Schouten, N. 226
 Schreuders, G. 219, 220
 Schrevel, N. 95, 96, 102
 Seegers, L. 67, 211
 Serraris, W.J.Th. 45, 46
 Seys-Inquart, A. 147
 Sinninghe Damsté, J.S. 21, 23, 51-53, 55, 63, 57, 58, 61, 66-68, 72, 75, 76, 80, 93, 99, 129, 137, 143, 144, 151, 152, 167, 173, 208-210, 212, 213, 215, 221, 271, 272
 Sipier (pseudoniem P. Schoolman) 86-100, 102-104
 Sliedrecht (codenaam Brat BVD) 265
 Smallenbroek 66, 68, 209
 Smith, R. 14
 Snellen, J. 115
 Soeharto 158, 160-168, 170
 Soekarno 160
 Soengkono 162
 Soeslov, M.A. 116, 219, 223
 Soonius, H. 11
 Soumokil, C.R.S. 160-162, 164, 165
 Spek, A. van der 128, 131, 132
 Spreu, A.F.R. 139
 Stalin, J. 44, 70, 239
- Stall, M.J.M. 26, 27, 36
 Stiller, W. 138
 Struycken, A.A.M. 99
 Stuiveling, S.J. 230
 Surprise (operatiennaam) 250-253
 Suurhoff, J. 43, 65
 Sykes, Ch. 200
- Tamacla, I.J. 165, 166
 Teulings, F.G.C.J. 40, 147-149, 182
 Thijn, E. (Ed.) van 64, 65, 176, 181, 186-188, 196, 201, 211, 216, 218, 221, 228, 230-234, 236, 283
 Tienen, P (Paul) van 42, 149-151
 Tilanus, J. 145
 Tito, J.B. 66
 Toxopeus, E.H. 50, 52, 66, 167, 209, 212
 Tsjetsjetkovitsj, A.A. 115
- Uyl, J.M. den 64, 67, 135, 136, 167, 168, 176, 179, 182, 185, 186, 211-217, 221, 229 271, 272, 281
- Vandelaar 140, 141
 Verbij, A. 19, 205
 Verdam, J. 209
 Verheij, A. 67, 211
 Veringa, G.H. 79
 Vermeer, E. 210
 Verrips, G. 113
 Visser, C.J. 159
 Voerman, G. 11
 Vorrink, Koos 148
 Vries, Theun de 74
 Vrieze, A. 41, 42, 58, 59, 61
- Wagenaar, A.H.D. 227, 228
 Wagenaar, G. 116
 Warnecke, W. 128, 131, 132
 Welter, Ch.J.M.M. 146-148, 150
 Wertheim, W.F. 165
 Westerling, R.P.P. 147-150
 Wiebes, C. 11
 Wiegel, H. 187, 201, 202, 221, 222, 228, 229, 231
 Wilde, J.A. de 145, 188
 Wilken, J.H.N. 150
 Wolf, Markus 126, 129, 134, 137
 Wolff, Jaap 86

Wolff, Joop 86, 220, 221, 223, 229

Wollweber, Ernst 23

Wolthuis, J.A. 150, 151

Wubben, H. 191, 194

Zagladin, W.W. 223

Zijlstra 158

Zubok, V. 15, 55, 278

DE KOUDE OORLOG WAS GEEN ECHTE OORLOG, tenminste niet in Europa. Er was sprake van een tientallen jaren durende confrontatie tussen twee machtsblokken onder leiding van respectievelijk de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. In Europa viel de frontlijn van de Koude Oorlog samen met het IJzeren Gordijn, in Nederland liep hij tussen de Communistische Partij van Nederland en de andere politieke partijen. Aan beide fronten was de Binnenlandse Veiligheidsdienst actief. In samenwerking met de partnerdiensten in de NAVO probeerde de dienst zicht te krijgen op de spionagepogingen van de landen van het Warschaupact. In eigen land infiltreerde de dienst de CPN om samenwerking met de potentiële vijand op het spoor te komen. In de jaren zeventig diende zich een nieuw fenomeen aan: het internationale en nationale terrorisme.

IN DIT BOEK BESCHRIJFT historicus en voormalig BVD-medewerker Dick Engelen de geschiedenis van de BVD in de Koude Oorlog. Het boek is gebaseerd op gesprekken en interviews met (oud-)medewerkers van de BVD, maar vooral op archiefmateriaal van de BVD, thans AIVD. Aanvullende informatie verschaftte het zogeheten Mitrokhin-archief, dat begin jaren negentig naar het Westen werd gesmokkeld. Het bevat namen van personen die door de KGB als betrouwbare handlangers bij de spionage in de westelijke wereld werden beschouwd. Onder hen waren ook Nederlanders.

FRONTDIENST BIEDT OOK EEN BLIK op het handwerk van een veiligheidsdienst: infiltraties, af luisteroperaties, het 'draaien' van spionnen en andere zaken waarvan niemand wist of mocht weten, maar die iedereen aangingen. Tegelijk maakt het cliché van de BVD als een klungelende club plaats voor een aanzienlijk genuanceerder beeld.

www.uitgeverijboom.nl

9 789085 065135